

UNGVÁRI
TAMÁS

Nyomtalanul

A gyilkosok köztünk vannak

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000840028

Könyvünkhöz a szerző felhasználta *A védelem tanúja* című,
1990-ben megjelent művét.

A hiteles jelentések, fotók forrása: Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára, Belügyminisztérium archívuma, családi hagyaték

A borító Fehér László *Fény a vízben* című festményének
felhasználásával készült. Köszönet a festőművésznek.

© Ungvári Tamás, 1990, 2010

© Scholar Kiadó, 2010

X 123008

*Megsejtette, milyen alattomos, megbocsáthatatlan vétket
követett el ellenük: felülemelkedett középszerűségük mértékein.
Fellázadt vizslató önkényességük ellen, s nagyon jól megvolt
nélkülük, bosszút akartak állni ezért a titkos királyságért,
és ösztönösen mindannyian szövetkeztek ellene, hogy éreztessék vele
hatalmukat, alá vessék valaminő számkivetésnek és tudomására
hozzák, hogy ők is ellehetnek nélküle.*

– Honoré de Balzac: *A számárbőr*
(Rónay György fordítása)

*A bölcs ember tudja, mit mond,
Az ostoba kimondja, amit tud.*

– Kazimierz Brandys

ELŐHANG EGY RÉMDRÁMÁHOZ

– melyben a főszereplők meghalnak;
az emlékezet támasztja fel őket

Áldozattá nem lesz, hanem születik az ember, miként a költő. Mégsem a sors bélyegzi homlokára a kiválasztottság jegyét, amelyet azután gyilkosai felismernek. Úgy van ez inkább, hogy a tökéletes áldozat személyében összeér a születés és a sors, az örökölt és a szerzett, a génprogram és a neveltetés, az ösztön és a tudat.

Az igazi áldozat ártatlannak születik, s akként hal meg. Nem véletlenül növekedhetett a holokauszt elborzasztó jelképévé a csecsemőgyilkosság. A holokauszt valamennyi, azaz hatmillió áldozata ártatlan volt abban, amiért a megsemmisítő táborokban lemészárolták őket. Még csak nem is mindig tartoztak olyan nemzethez, amely a gyilkosok ellen háborút vívott volna. Lehetek öregek vagy ifjak, szemtelenek vagy tisztelettudók, csalók vagy balekok. Olyasmiért pusztították el őket mégis, amiről nem tehettek. Személyes tulajdonságaiknak vajmi kevés közük volt a sorsukhoz.

Az áldozat bűnös lehet ezernyi vétekben, csak abban nem, amiért elpusztítják.

Könyvem hősről én mint a védelem tanúja ugyanezt állítom. Élete s halála ezért is figyelemre méltó. Bár neve nem titok, addig nem árulhatjuk el, ameddig el nem mondtuk róla azt is, hogy rendkívüli sorsában a nemzedékéé – s talán a nemzetéé – tükröződik. Ahogyan a legszörnyűbb csecsemőhalál jelképében benne foglaltatott a vénké, az árvaké, az asszonyoké, úgy az övében is ama AKÁRKIÉ, aki a misztériumjátékok színpadán kísértések s csalódások közepette jut

el a megváltásig és a kegyelemig. EVERYMAN, JEDERMANN, AKÁRKI hibázhatott sokat. Kegyelmet azonban nem az erényeiért kap, hanem azért, mert halandó volt, és vétlen abban, amiért elítéltetett.

Még a misztériumjátékok is fellázkodtak az eleve elrendelés doktrínája ellen.

A védelem tanúja csak az életének körülményeit ismeri, a halálát csak részben. De éppen ez élet közeli ismerete hatalmazza fel arra, hogy kijelenthesse: *ebből az életből* az elmúlása nem következett.

Nem úgy halt meg, ahogyan élt. Elhulltának nyomában újabb pusztulás aratott. Meghalt a fia, azután a felesége. Feltétlen és cáfolhatatlan bizonyítékok alapján ártatlanok.

Hogyan lett belőlük áldozat egy korban, melynek oltára a mé-szárszék? – ezt mondja el a védelem tanúja. Hangja olykor elcsuklik, másszor a bizonyítékok szegényessége okán csupán feltételezései lehetnek. Módszereiről, melyek szokatlanok, a tárgyalás folyamán tájékoztatja az esküdteket.

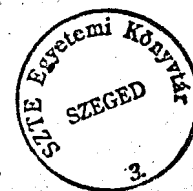
A tárgyalást a védelem tanúja kérte azzal, hogy itt csak ítélet lehetett, az eljárást sohasem folytatták le. Kegyelmet így csak a halottak emlékének kérhet.

Irgalmat – önmagának.

I. rész

CSALÁDI GYORSFÉNYKÉP

– alig retusálva

Hősünk színre lép, és máris meghal – Shakespeare fellebbez

Elbert János 1983. március 9-én a szokott időben sétált be a Krisztina-templom melletti irodájába. Nyugodtan átnézte a postáját, majd a titkárnőjével megbeszélte az aznapi teendőket, beosztotta látogatói sorrendjét, a villámértekezleteket. Fél tízre hivatalos vendéget várt, így az íróasztalán púposodó elintézendőkre mindössze fél órája jutott. Közben még egy telefonhívás is megzavarta. Úgy rémlett, csak a fejét szellőztetni indul, amikor – az aktatáskáját nyitva és mindentudó noteszét az asztalán hagyva – azzal szaladt ki az irodájából, hogy kisvártatva visszatér.

A rendőrségi jelentés szerint aznap délután 1.10-kor állt meg az órája a siófoki móló nyolcvancentis vizében.

Ki volt a rejtélyes telefonáló, miért sietett Elbert éppen Siófokra, s hogyan zuhant a móló sziklakövei közé?

Elbert Jánosra szűkebb szakmáján kívül kevesen emlékeznek már. Rejtélyes halála rövid ideig az újságszenzáció múltékonyságával tartotta fenn a nevét, aztán esetét is kiszorította más, frissebb tragédia. Néhány héttel megmagyarázatlan pusztulása után a fia, Jánoska veszett a Dunába, róla már csupán apró betűs, fizetett gyászír emlékezett meg. A gyermek vesztéről nem adtak ki rendőrségi közleményt. Az apja haláláról szóló nyilatkozatban említették meg, hogy tizenhét évesen öngyilkosságot követett el.

A családi tragédia már szélesebb hullámokat vert: szóbeszéd tárgya lett. Hírek keltek lábra, hogy Elbert halála mégsem lehetett baleset.

Amikor alig esztendőre a család férfitagjainak halála után a felesége is öngyilkos lett, az iszonyat még az emléküket is elmosta.

Az Elbert család a mitológiai Léthébe, azaz a feledés vizébe merült.

Túláságosan torokszorító, kifejezhetetlen és megmagyarázhatatlan volt a történet.

Akik Elbertet ismerték, vagy akik csak hallottak róla, egészséges védekezésből feledték el azt, hogy a modern társadalmakban ritka, a görög sorstragédiákat idéző sors tanúi lehettek.

Elbert János, a drámatörténet tanára azoknak adott volna jelest, akik elfeledték: *katarzisz*, azaz az átélt félelemtől és rettegetől való megtisztulás, megkönnyebbülés nélkül nincs tragédia. *Éleosz* és *phobosz*, magyarázta volna Elbert János, a *félelem* és a *rettegés* az ember számára csak akkor elviselhető, ha mérgeit kivetheti magából a szervezet. Arisztotelész a görög orvostudományból kölcsönözte a katarzisz, a megtisztulás fogalmát, ezzel is *bölcselméről* tévén tanúbizonytságot. A test és a lélek sajátos egységét üzenve nekünk így Arisztotelész, akit a Sztagiritának, azaz „A sztagirai”-nak is neveztek.

Ó, milyen szépen, milyen pontosan, milyen érzékletesen tudott magyarázni az, akinek a halálára magyarázatot keresünk.

Ha sorsát előre ismeri, a görögöket sohasem tanítja. Inkább Shakespeare-t, rogyásig. Ma már nem tiltják be a *Macbethet*, mint tették egykoron, taníthatná hát minden „áthallásával” saját korát a boszorkánytáncból.

*Szép a rút és rút a szép:
Sicc, mocsokba, ködbe szét!*

Kora csakugyan most foszlik szét a ködbe. Véget ért – ahogyan ő magyarázhatná – az a kor, amikor értékítéletünket megzavarhatta egy feje tetejére állított ideológia, melyben: *szép a rút és rút a szép*. Azt pedig végképp csak ő tudhatná elmagyarázni, hogy fordulóhoz érkezünk, amidőn a kizökkent időt próbáljuk helyretolni. Ki értené nála jobban, hogy Arany János a legmélyebben fogta fel Shakespeare üzenetét: az időt, azaz az óra mutatóit a temetőkertben a két kezével tolta helyére a sekrestyés-sírásó. Tizenkét óránként tolt a helyére az időt: nem találták fel még azt a mechanizmust, mely a nap és a hold kergetőzését a mutatók szünetlen revolúciójával, forgásával utánozta volna.

Mi is a tizenkettedik órában vagyunk, magyarázta volna a saját koráról Shakespeare ürügyén Elbert. Létünk a kimért idő, hirdette Shakespeare – igyekeznünk kell tehát. A holnap nemegyszer tipegve vánszorog, másszor olyan futó, mint Akhilleusz, a gyors, de sebezhető. Ami pedig a múltunkat illeti, megismerése, feltárása akkor a legsürgetőbb, amikor a jövő nem vánszorog, hanem úgy tör ránk, hogy mindent elsöpör, „sicc, mocsokba, ködbe szét!”

Ha sorsát Elbert előre látja, rádöbben, hogy a görögöket Shakespeare épp ezzel múlta fölül: nemigen hitt már a kötelező megtisztulásban. A modern kor társadalmi higiéniája elmaradt a görögökétől. Szókratésznek azért adták kezébe a bürökpoharat, mert az attikai állam irtózott a gyilkosságtól. Shakespeare-nél már a nyers hatalom tombol. Hőseinek úgy kellett elviselniük a fájdalmat, ahogyan az orgyilkosként rájuk tört. Hol volt itt már a megtisztulás?

A mi korfordulónk most szabadult meg közelmúltunktól. De nem elég vidáman, ahogy illenék. Visszahúz a tegnapi, amelyben éltünk. Holott, Shakespeare-rel szólva:

...tegnapjaink

*Csak bolondok útilámpása voltak
A por halálba. Hunyj ki, kurta láng!
Az élet csak egy tűnő árny, csak egy
Szegény ripacs, aki egy óra hosszat
Dúl-fúl, és elnémul: egy félkegyelmű
Meséje, zengő tombolás, de semmi
Értelme nincs...*

Jó, nem volt értelme. Ez szól védelmére is, ettől olyan tragédia, melyre nem következik béke, megváltás, kegyelem. Ködbe, mocsokba vész. Sicc.

Shakespeare tudta ezt jól. Ismerte a történelmi fulladás pillanatait, azokat az órákat, melyekben egy korszak süllyed el. Korszak, melyre nincs bocsánat.

Mégis, térdre hullva esedezett a stratfordi William, a kesztyűkészítő fia a szereplőkért. A szegény ripacsok soráért, aki ő is volt, meg mi is, akik művét nem szűnünk magyarázni.

A többi néma csönd?

Ezt a csendet most megtöröm a félkegyelmű meséjével a védelem tanújának előadásában. Lesz benne zengő tombolás, sok-sok tűnő árny és halál a porban. Nem tudom kívánni, amíg a feledésből az áhítat némasága varázsol vissza holtakat, nem bízom kegyeleti szertartásokra azt, hogy lelkükért elkésve mormoljanak el egy imát.

Történetemet a valóságból vettem, tartalma az, amit Macbeth bosszorkányai oly félelmes kacagással vágnak oda. *A kimondhatatlan.*

Legalábbis mindmáig az volt. Hallgatni kellett arról, amit Macbeth így fogalmaz: „Szemét minden, halott a becsület.” Amit az egyik udvaronc így: „Mennyi ferde ösztön!”

De a leginkább *kimondhatatlan* a tragédiák ama sora volt, melyben családokat irtottak ki írmag nélkül, mint Elbertét. Ezért veszem példának a sorsát, még ha hősem csak „kurta láng” volt is, „szegény ripacs”.

A védelem tanúja tudja, hogy korunk tragédiái azért felfoghatatlanok, mert hőseinek oly kevés esélyt adott a végzet. Adorno, amikor azt mondta, hogy Auschwitz után meghalt a költészet, erre gondolt. A klasszikus tragédiák még hősekről szóltak, akik szembeszegültek végzetükkal. Nekünk azonban csak az áldozat szerepe jutott, sorsunkat ezért emészti el – sicc! – a köd s a mocsok.

Bizonyítani fogom azonban, hogy a fordított világban az áldozatok is hőökké növekedtek, s ekként kell emlékezni rájuk.

Bizonyítani fogom továbbá, hogy az áldozatok hőökké nemesedtek ott, ahol haláluknál tanúk sohasem jártak; tetteiket pedig előbb foglalták ripók hazugságok közé, mint kegyeletes imába.

Sorsuk a tömeghalálban is a magány volt.

Magányos haláluk is a tömeges halált jelképezte.

A színhelyet már bedíszlezték a feketébe öltözött ügyelők. Megindult az osztott forgószínpad.

Először Elbert Jánost látjuk: egy elhagyott mólón áll, háttérben a márciusi Balaton. Tanúja nem volt annak, hogyan sújtott le rá a végzet.

Aztán Elbert Jánuskát pillantjuk meg, tizenhét évesen. Anyja mellől szökik el. A háta mögött ezüstösen csillog a Duna. A holttestét Tökölnél fogták ki, zsombékon fennakadva. Tanú itt sem volt.

Aztán egy belvárosi ház derékszögű folyosóján egyedül tántorog végig Elbert Jánosné született Józsa Zsuzsanna. Egy kis sámlit szorongat a hóna alatt. Fellép a sámlira – ez itt és most a világot jelentő deszka –, s lezuhan a mélybe. Tanú? Ugyan.

Függöny. *Egy félkegyelmű meséje, zengő tombolás, de semmi értelmű nincs.*

Értelmetlen pusztulásuk értelmet csak akkor nyerhet, ha valaki újból fellebbentheti a függönyt. A védelem tanúja. Aki azt is tudja, hogy a tragédia nyilvánosságot követel. A hősiesség is.

Ahhoz tehát, hogy bizonyíthassuk: az áldozatok egyszersmind hősök voltak itt, a nyilvánossághoz kell fellebbeznünk.

Ezért lép most elő a védelem tanúja. Hogy meghirdesse: *nem lehet*. Nem lehet, hogy a sors – ha itt csakugyan a sorsot hibáztathatjuk – emésztőgödörben, a rettegett feledésben jelölje ki egy család helyét.

Fellebbezünk!

A fellebbezés egyik alapja az, hogy korunkat megfertőzte az erőszak. A kelet-európai országok történelmileg is hajlamosak voltak hitbéli eltéréseket, dinasztikus vitákat gyilkossággal elintézni. Vazul fülébe ólmot önteni, Bélát megvakítani – vérben született itt a kereszténység is. Századok múltán az orosz muzsik kegyetlenségéből és a munkásmozgalom vakhitéből egyaránt sokat tanult az új honfoglalók népe.

A Rajk-pertől a forradalom bukása utáni megtorlásokon át egyenes az út a nyolcvanas évek rejtélyes gyilkossági misztériumainak sorához. A különbség a megtorlások funkciójának különbözőségéből eredt. A tömeges letartóztatásokat elhagyta az önmagát megszilárdító rendszer. S ezzel átírta az ellenséggépet. Korábban a külső ellenséget

a beszivárgó belső ellenségben lelte fel. A perek és letartóztatások logikátlansága a félelmet gerjesztette, a kiszámíthatatlanság a hatalom erejét bizonyította. Ha az Egypárt főnökének közvetlen alárendeltjét vagy a köztársaság elnökét letartóztathatták, elítélhették, ha az egyik belügyminiszter kihallgathatta a másikat, úgy ez felértékelte az egész folyamatot. A perhullámoknak mindig volt „nemzetközi” dimenziója, a Standard Oil ügyében az amerikaiak, a Rajk-perben a Pentagon láncos kutyái, az imperializmushoz csatlakozott Tito a nagytőke láncán.

A magyarországi rendszer, amelyben a háború után eszmélkedtünk, a nemzetköziséget hirdette meg, de mindezt lezárt, taposóaknákkal őrzött határázaron belül. Még a testvéri Szovjetunióból is nehezen szivároghattak haza olyan emberek, akik emberöltőt töltöttek Szibéria hideg fegyenctelepein, évtizeddel a háború után érkezhettek haza, mint a „kicsi mérges öregúr”, a magyar kommunista párt egyik alapítója, Lengyel József.

Keserű naplóiban Lengyel számot adott a kiábrándultságáról, ám mindvégig úgy, hogy nem kételkedett az eszme végső győzelmében. Miként az a Radó Sándor sem, aki végigjárta a forradalmak útját, jelentős szerepet játszott a náci haditervek megszerzésében, és az oroszoknak juttatta el azokat. A háború után a „testvérei” és kedvezményezettjei csalogatták el Svájcba. Úgy képzelhette Radó, hogy a Lenin-rend átvételére hívatják Moszkvába. Évtizedre tűnt el a pokol egyik bugyrában. Budapesten már csak egy mosolygós térképtudóst láthattunk viszont, kémkedési múltjáról is csak hangfogóval számolt be a *Dóra jelenti* című könyvében.

Azóta tudjuk, hogy Dóra jelentett, és Dóráról jelentettek. A diktatúrákat a gyanakvás működtette. A veszélyeztetettnek ábrázolt államot azzal lehetett fenntartani, hogy sértetlen joggá emelte a feljelentést. A besúgásban kínált védelmet és előnyöket. Világmegváltó tervei ugyanazzal kábították el a beszervezendő jelöltet, mint a népességet általában. Lesz a jövőben olyan élet, amikor már megtisztultunk az ellenségtől. Minden harc a végső, mert egy lépéssel

a végcélhoz vezet. Ha a rendszer alapja a gyanakvás, működtetésében szerepelt az üdvtörténeti motiváltság. A proletáriátus világtörténelmi szenvedését a börtönélet formázta valósággá.

Máig sem tudja senki, miért vallatta-kínozta Kádár János közeli barátját, Rajk Lászlót, miért akarták úgy kiélni hatalmukat Rákosi Mátyás és Péter Gábor, hogy vacsoravendégeiket fogatták el, hacsak azért nem, hogy a rettegés közvetlen tanúi legyenek.

Részmagyarázataink persze vannak arra, hogyan lett cinkossá az áldozat a saját pusztulásában. Csakugyan elhitték, hogy egy világtörténelmi jóslatot teljesítenek be mártíromságukkal, vagy a vallatások annyira megtörték őket, hogy a hóhérral kollaboráltak saját haláluk felgyorsításáért?

A kínzás egy másik létbe taszítja az embert. A *Nyugat* folyóirat alapítójának, a nagy Ignotusnak a fia, Ignotus Pál visszaemlékezéseiben leírta, hogy hat és fél esztendő fogságából a budapesti államvédelmi hatóság vendégeként jobbára csak az első negyvennyolc órára, valamint a szabadulása előtti napokra emlékezett. A többi emlékét az egyhangúság borzalma oltotta ki. Az ő véleménye szerint a börtön feltárja a minden emberben megbúvó vezeklőt. Az is Ignotus Pál felfedezése, hogy a szocialista börtön nem más, mint a kinti élet sűrített kivonata. A börtön is gyűlöletből és irigységből szervezett társadalom, kegyetlensége összepréselve adja ki külvilágának lényegét.

A Rákosi-korszak utáni forradalom megtorlása kegyetlenségében alig különbözött elődjétől, bár a fizikai kínzást lehetőség szerint mellőzték. Olyan utasításokat, mint amilyeneket Rákosi adott, hogy egy volt barátját addig verjék, amíg a csontjai ropognak, már csak azért sem továbbítottak, mert Kádár János, Marosán György vagy Aczél György az előző megtorlás áldozata volt. De az úgynevezett konszolidációig a munkás-paraszt kormány akasztatott. Hatalomra kerülését a Nagy Imre-per, s annak kimenetele árnyékolta be.

A Nagy Imre-per, a forradalmi kormány csalárd elfogatása, száműzetése, majd vezetőinek kivégzése megválthatatlan bűn volt, amely-

nek felelősségét tudatosan hamis legendák terheltek át a nemzetközi helyzetre, Tito árulására, szovjet és kínai nyomásra, Jurij Andropov, ötvenhatos szovjet nagykövet, később titkosszolgálati főnök majd pártfőtitkár bosszújára.

Itt egyik magyarázat nem zárja ki a másikat, de mindegyik Kádár János és a magyar politika felelősségét kisebbíti. E korszak alattvalói, azok, akik élni, netán érvényesülni akartak, bárhogy tagadták, érdekelték voltak a rendszer fenntarthatóságában. Bonyolultabb szóval, titokban kiegyeztek volna a feltételekkel. Bárhogy gyűlöltek a szabadság korlátait, nedves álmaikban beleszerettek börtöneikbe, fogláraikba. Racionalizáltak, interiorizáltak: a hatalomvéde bensőség kényelmébe zuhantak, végül eszményítették a korlátaikat. Eörsi István keserű élménye volt, hogy míg ő börtönben senyedett, a „magyar írók”, már akik szabadlábon voltak, az Egyesült Nemzeteknek címzett kérvényt írtak alá, hogy vegyék le a napirendről az úgynevezett magyarkérdést. Az aláírásgyűjtést – ezt Eörsi István nem hitte el soha – az Írószövetség vagy annak újjászervezés alatt álló maradéka indította el. Az aláírók sok esetben azt sem tudták, hogy valaha valamit is aláírtak, nevük mégis ott szerepelt a szegyeztáblán. (Az Egyesült Nemzetek ötös bizottságának szóló irat nagy valószínűséggel sohasem ért célba, vagy elkeveredett az archívumokban. Célja valószínűleg az lehetett, hogy az aláírókat kompromittálja.)

Ha elfeledtük volna: a szellemi élettel, írósorsokkal személyesen is foglalkozott Kádár János első titkár. A letartóztatások időpontját is ő mérlegelte. A nyomozati akták szintén az ő íróasztalán sokasodtak, Déry Tibort ő jelölte ki fővádloznak.

Az ötvenhatos Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt a saját szemében ideológiailag egy összeesküvés-elmélet igazolta. 1953-tól, azaz Rákosi rövid ideig tartó bukásától Nagy Imre enyhülést jelentő kormányra kerüléséig írók és újságírók üstjében erjedt az „ellenforradalmi” gondolat. A javító szándék, a kormányzat bírálata, a törvénytelenések leleplezése csak álca volt. Az „ellenforradalom” szervezett és tudatos volt, a bírálók potenciális vagy éppen valóságos

összeesküvők, az ügyészek pedig a rendszer megdöntésével vádolták azokat, akik az íróperekben álltak bírái el.

Hogy miért éppen Déry Tibort tartóztatták le és ítélték el, erre sok minden magyarázattal szolgálhat, de kevés a valószínű indok. Nem feledhető azonban, hogy az írófejedelem rangjára törekvő Déry a saját csapdájába sétált bele, amikor nemcsak a Petőfi-kör vitáin szerepelt önmarcangoló hévvel, de a munkástanácsokhoz is ellátogatott. Az utópista forradalmár ekkor még őszintén hitt a munkásosztály vezető szerepében, s abban is, hogy számára történelmi esély nyílt. Megsejtette azonban, hogy az új hatalom célkeresztjébe került, s azt is, hogy esetlegesen a többszörösen elárult Nagy Imre perében kerülhet a vádlottak padjára.

Bizonnyal volt ilyen forgatókönyv is. Ennek a változatnak az esélyét az is növelte, hogy Nagy Imre, a forradalom kommunista miniszterelnöke bizalmatlanul fogadta Déry megélénkült közéleti szerepvállalását. A Petőfi-körben elmondott Déry-beszédet Nagy Imre helytelenítette, mondanivalóját zavaros burzsoá nézetek sorának minősítette. Déry így maradt egyedül, kiszolgáltatottan a „hatóságok”-nak, vallomásra kényszerítetten, s ez élete végéig kínozza.

Déry a börtönben klausztrofóbiáról panaszkodott. Nem bírta a bezártságot, fiatal feleségének kiszolgáltatottsága is megkínozta. Egy időben Kosáry Domokos történésszel zárták össze. Az akkor fiatal tudósnek nem voltak kellemes emlékei a szenvedő írófejedelemről.

Az ötvenhatos forradalom után letartóztatottakat gondosan válogatták össze a független bíróság nagyobb dicsőségére. A vádlottak között volt az egykori moszkovita, a korábban kegyekkel és stallumokkal elhalmozott Háy Gyula drámaíró, filmgyári tótumfaktum, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság oszlopos tagja (persze az elnökségben vagy éppen az elnöki székben), főiskolai tanár, akit feltehetően egyetlen cikke – arról, hogy miért nem szereti Kucserát, a pártbonc jelképét – juttatott börtönbe.

Kucsera Dezső, a dilettáns bürokrata lehetetlenítette el a nagy célok elérését, többek között azzal, hogy tehetségtelen, írta merészen

Háy Gyula. Nem törünk az életedre, írta váratlan fordulattal Háy, csak szűnj meg létezni – tanácsolta az író. A perekben szocializálódott Háy rákényszerült erre a megkülönböztetésre. Eddigi tapasztalata szerint egy ember elmozdítása annak halálával volt egyértelmű.

Cikkével és bátor fellépésével Háy Gyula kivívta társai rokonszenvét, ami azért is csodálatos, mert a közutálaton fordított váratlanul. Emigrációs szereplése sem mondható folttalannak, ám ott az intrikára az önvédelem lehetett a magyarázat. Hazatérte után azonban két kanállal habzsolt az érdemekkel nem teljesen megszolgált dicsőségből. Már alkalmanként egyenest Rákosi Mátyásnak jelentett a párt befolyásáról az értelmiség körében, Kodály Zoltánt például agg reakcióként jellemezte.

A forradalom idején, a bukás óráiban Háy Gyula rádiószózata figyelmeztette a világot a szovjetek bevonulásának fenyegetésére, ő volt az, aki az Írószövetségben a letartóztatások elleni tiltakozást fogalmazta meg, melyet többen megalkuvónak és gyengének minősítettek, a szöveg mellett azonban Illyés Gyula állt ki, s ezzel erkölcsi menlevelet adott az egykori „moszkovitának”.

Itt volt azután a vádlottak sorában Zelk Zoltán, az érmelléki zsidó kántor fia, igazi szegénylegény, aki a munkaszolgálatból jövet érkezett a háború utáni szabadságba, felcsapott újságírónak, majd Sztálint és Rákosit ünnepelte lelkesen. Az ötvenhármas kormányprogram, azaz Nagy Imre fellépése után Rákosi ellenzékéhez csatlakozott, s így került, a pártvezetés önmegsemmisítő logikájának érvei nyomán a börtönbe.

Utólag nézve az eseményeket, természetesen volt a politikai logikában bizonyos ördögi következetesség. Önkényességükben a diktatúrák csak látszatra közömbösek a társadalmi viszszhang iránt. Valójában úgy képzeltek, vagy arról győzködtek magukat, hogy a társadalom jobbik felének nevében nyomják el a másikat. Hangulatjelentéseket írtak, mintha tekintettel lettek volna a hangulatra, komolyan mérlegelték, milyen visszhangot vált ki a megtorlás.

A letartóztatások sorából annyi mégis kiviláglott, hogy különös biztonsággal találtak rá azokra, akiknek veszte keveseknek fáj. Déry

letartóztatását ugyan elnapolta a nemzetközi felháborodástól tartó aggály, de némi habozás után a józanabb mérlegelés bebizonyíthatta, hogy egy kelet-európai kommunista íróért nem sokan szállhatnak sorompóba. Az ötvenhatos magyar forradalom szétverte és megosztotta az európai baloldalt, végzetesen meggyengítette a legális és illegális kommunista pártokat és csoportokat. A jobboldalnak pedig sohasem fájt a volt kommunisták vagy az önmagukat a jelenben is annak vallók veszte.

Déryért csak lassan gyűlt a tiltakozók sora, a motívumaik is sokfélék voltak. Albert Camus, a világhírű francia ellenálló őszinte felháborodását erősen ösztönözhetette az, hogy egykori barátját és vetélytársát, Jean-Paul Sartre-t még a Budapestre bedübörgő szovjet tankok sem ébresztették fel utópista álmaiból, sőt ő továbbra is az imperializmus elleni világharc pozitív hőseként ítélte meg Nyikita Hruscsovot.

Az államrend megdöntésével vádolt mestert végül a magyar származású Arthur Koestler szabadította ki. Koestler a letartóztatások elleni felháborodásában barátaival egyik éjszaka a londoni magyar követség elé vonult, és egy téglával bevert egy ablakot. Ennek még hírértéke sem volt akkoriban, csak az utólagos emlékezések fényesítik a gesztust. A tiltakozások semmit sem használtak. Amikor azonban az angol Munkáspárt egyik vezére tárgyalni indult Moszkvába, akkor Koestler éjszakai telefonja arra kérte Hugh Gaitskellt, hogy interviáljon a Kreml útján Kádárnál személyes ismerőse, a letartóztatott Déry szabadon bocsátásáért. Koestler telefonja éjszaka háromkor riasztotta Gaitskellt, a protokollt ilyen érzelmi nyomatékkal senki sem törte meg eddig. Gaitskell ebből megérthette, mennyire fontos a világhírű politikus-írónak a Déry. Tíz nap múltán szabadult Déry Tibor, s attól kezdve ismét fontossá vált. A kultúra autodidakta, érzékeny és művelt ura, Aczél György életprogramjává növekedett Déry visszaterelése az akolba.

Börtöntársai keserűen emlékeztek Déry viselkedésére. Az amnesztiából kimaradtak – emlékezett Litván György, a börtöntárs történész

– elképedve nézték, amint az egyéni kegyelemmel szabadult Déry a reá váró taxihoz sétál, és a börtönőrök viszik utána a holmiját.

Az íróper többi vádlottjának nem járt hasonló figyelem. Zelk Zoltánnak nem voltak ilyen közbenjárói, pártfogói. Zelk iskolázatlan kántorgyerek volt. Igaz ugyan, hogy társai, így Vas István vagy Illyés Gyula költővé avatták, de ez egy új kataszter felavatásával érvényét veszttette. Az új rangot a kommunisták adták, s ők vehették el.

A zsidóknak sem volt fontos a Zelkovicsról szellemesen magyarosított író. A népi íróknak meg különösen visszatetsző lehetett a kávéházi link és tarhás hírébe keveredett bohém költő. Perének jegyzőkönyvéből Ständeisky Éva idézi Zelk magára maradottságának dokumentumát: „Írói és emberi tragédiám – írja Zelk börtönbeli önvallomásában –, hogy mint kommunista költő részt vettem a régi politika hibáiban. Évekig éreztem Illyés, Tamási Áron, Weöres Sándor, Tersánszky és sok más író elhidegülését, sőt néha tüntető bizalmatlanságát. 1953 júniusa után pedig közel egy évig kommunista írók, Kónya, Kuczka, Sipos, Erdei Sándor, Déry, Örkény bizalmatlanságát is. Ez rendkívül hatott rám.”

Vagyis Zelk egyedül maradt, senkinek sem volt fontos. Így szerezte háromesztendősi ítéletét Déry kilenc évével szemben. Persze a börtön egyetlen napja is tragédia, de Zelkre még a szabadulás is szörnyű csapást mért. Édesanyja csak egyetlen napig láthatta viszont a fiát – másnap meghalt. A zsidó kántor feleségét Zelk hitvesének, Batori Irénnek szigorúan katolikus családjá tartotta életben, e zene-tanárnő adott otthont Romániából menekült anyósának.

Mire Zelk Zoltán kiszabadult, felesége, Batori Irén elhunyt. Temetésére nem engedték ki a költőt, holott néhány hét múltán már szabadlábra helyezték. Zelk egykoron egy felszentelés előtt álló jászberényi apácát vett feleségül, s ennek az asszonynak a bátorságát, tragédiáját és szerelmét írta meg halhatatlan elégiájában, a *Sirály* című költeményében.

Zelk azonban azon a mérlegen, amelyen letartóztatásának kockázatát mérlegelték, jelentéktelen lázadónak bizonyult. Hogy verseiről

egykoron Radnóti és Halász Gábor írtak, mit sem számított *A pártos éneke* című kötetének megalázó rendszerpártisága mellett.

Sokat nyomott a latban Zelk zsidósága. Még az ötvenes évek irodalmi és politikai vitái mögött is ott kísértett a „zsidókérdés”. Litván György idézi azt a legendává vált beszélgetést Veres Péter, az Írószövetség főtitkára, a parasztjelmezétől soha meg nem váló politikus-író és egyik, úgynevezett népies társa között. Veres Péter állítólag megróttá az író, miért támogatja a zsidó Déry Tibort. Mire az író társ kérdéssel válaszolt: és te miért támogatsz a zsidó Rákosit?

A forradalom előkészítésében mégis számon tartották, ki a „nemzeti” és ki a „polgári-kispolgári” kommunista. Ezek származási kódzavak voltak, azt sugallva, hogy az egyik oldalon felülreprezentáltak voltak a zsidók. A kivégzettek közé aligha került volna Földes Gábor színházi rendező, ha történetesen hallgatnak Szigethy Attilára, a forradalom később ugyancsak mártírsorsú vezetőjére, hogy egy „ilyet” ne válasszaniak be forradalmi bizottságokba. Az Auschwitzból hazatért Angyal István, a Tűzoltó utca hőséneke ítéletébe is feltehetően beleszámított, hol kezdte a legénykedést. Írjuk még ide Szirmai Ottó dramaturg, Nickelsburg László forradalmár nevét. Nem feltétlenül származásuk okán. Inkább azért, mert elemésztésük kisebb kockázatot jelentett a hőhéroknak megítélésében.

Elbert János és korának vezető antiszemita ereje az uralkodó Egypárt volt. A kommunistákat renegát zsidók ezrei választották megváltójuknak, éppen zsidóságuktól próbáltak így megszabadulni. Ennek egyetlen logikus következménye lehetett: a burkolt, mégis gyakorta felszínre törekvő antiszemitizmus.

Rákosi Mátyás gyakran zsidózott, holott zsidó származású volt. Egyszer Losonczy Gézárt figyelmeztette a kinevezések szempontjaira. A minisztériumban túlságosan sok zsidó volt. „Tudja, ha nem vigyázunk, ezek a zsidó gyerekek szétszedték volna a Pártot”.

A „zsidókérdést” a Kádár-rendszer is forgatta. Aczél György 1957-ben egy pártfórumon számolt be arról, hogy Somogyi Erzsébet – becenevén Bogyó – kétszeres Kossuth-díjas színésznő férjét, Gádor Bélát

a forradalom napjaiban megfenyegették, hogy szurokban-tollban hempergetik meg. Ugyan miért adott hitelt Gádor Béla humorista történetének Aczél? A szurokban-tollban hempergetés antiszemita toposz, aligha valószínű, hogy megtörténhetett. Cingár ember volt Gádor Béla, feltehetően gyomorbeteg is: egyetlen pofontól a másvilágra szenderült volna, igaz, megjárta munkaszolgálatban Ukrajnát.

Kádár János is „zsidózott”, méghozzá éppen Illyés Gyulának, aki Déry kiszabadítása érdekében járt nála. Illyés mindössze arra kérte, fontolja meg, sokan teszik szóvá nyugaton Déry börtönét. Kádár János felturbózott retorikával felelt az általa falukutatóknak nevezett vendégeknek. Egy képzetlen zsidó szabólegényt idézett fel, aki a belga kommunista pártban vitte nagyra, és a munkásmozgalomban edződött. Majd ha Mező Imre – mert őt idézte Kádár – özvegye és árvái kéri, akkor megfontolás tárgyává teszi a dolgot.

Mező Imre a párház védelmében esett el az ötvenhatos események során. A munkásmozgalomban egykor részes Illyésnek ezt emlegetni, és a zsidó szót hangsúlyozni eléggé ízléstelen fogás volt. Az antiszemita kártya forgatása mindig az.

Az antiszemitizmus kommunista mesterei persze a Szovjetunióban székelték, és innen is beszivárgott a bolsevik képmutatás példája. A háború alatti nagy szövetségben zsidó küldöttség járta az Egyesült Államokat, ott lépett fel kalapozva Szolomon Mikhoelsz, a nagy zsidó színész, valamint Ilja Ehrenburg, a sokszínű regényíró és publicista. Történetesen Elbert János fordította az önéletrajzát, ezt a tépelődő és alapjában hazug könyvet. (Itt minden vallomásra egy elhallgatás vagy torzítás következett, ám még így is különb volt az akkori kor átlagos szintjénél.)

Aztán Mikhoelsz egy titkos ügynök csapdába csalta, és társaival autóbalesetnek álcázott merénylet során megölte. A zsidók ismét feleslegessé váltak Sztálin uralma alatt, s végigvitték a jiddis költők perét, melyben mindenkit vallomásra kényszerítettek... egymás ellen. Erről még csak nem is hallottunk csikókorunkban, vagy legalábbis nem vettük tudomásul. A szovjet tankok újbóli budapesti

megjelenéséig hihettük, hogy az antiszemitizmus elleni harc vezető ereje Moszkvából üzen, s ha Magyarországra olyan „kilengésekről” érkeztek hírek, mint a táborokból visszatérő zsidók elleni vidéki pogromok, akkor azt a túlélő honi fasizmus számlájára írtuk.

A háború végeztével utcai árusoktól szereztük az első, durva papírra nyomott magyar–orosz szótárt. A népszerű szavakat azonban már előtte szárnyára vette a hír. Kleba, kenyeret, tovaris, ezt én már tizenévesen fújtam és használtam, a nálam másfél esztendővel fiatalabb Elbert János, édes unokaöcsém pedig még tizenhárom sem volt, amikor már formás orosz mondatokat ismételtetett.

Az orosz nyelvnek komoly haszna volt. Egy könyvkiadói lektor Leningrádból elszármazott feleségénél tanultak a Magyarországon maradt kommunisták, hogy behozzák a Moszkvából hazatért társaikkal szembeni behozhatatlan hátrányt. A leningrádi tanárnőhöz járt Orbán László, Horváth Márton, sőt maga Kádár János is.

Nem tudható, milyen szinten tanult meg oroszul Kádár János. Annyi mégis bizonyos, hogy az ötvenes évek derekán, amikor a szovjet vezetésben felmerült Rákosi Mátyás leváltásának időszerű gondolata, Anasztasz Mikojan másfél órát tárgyalt Kádár Jánossal tolmács nélkül. Kevés annak a valószínűsége, hogy Mikojan időközben megtanult magyarul.

Amikor Kádárt 1956-ban Moszkvába csalták, a magyar tárgyalópartnereket egy megbízható, ám magyarul rosszul beszélő tolmács „segítette”. A feljegyzések szerint egy Moszkvában tartózkodó diplomata lányát rendelték be tolmácsnak.

A szovjetek követe, Jurij Andropov sem tudott magyarul. Neki is alkalmi tolmácsok juthattak, bár nem mindig volt szüksége rájuk. Amikor pedig 1956 novemberének elején váratlanul betoppant az MSZMP alakuló gyűlésére, akkor nem szorult külső segítségre.

Elbert János, a huszonégy esztendőes párton kívüli irodalomkritikus aligha lehetett jelen itt. Ennek ellenére a halála után az a hír – valószínűleg titkosszolgálati dezinformáció – kelt lábra, hogy az oroszul és angolul egyaránt jól beszélő Elbert tolmácsként műkö-

dött közre az amerikai nagykövet és Andropov közötti tárgyaláson, s ez lehetett az oka huszonnyolc évvel későbbi halálának.

Ezt a legendát egy politikai kriminek álcázott giccs terjesztette tovább 2006-ban. *A halál oka: politikai gyilkosság szerzője*, Odze György a könyv írásakor a Külügyminisztérium munkatársa volt. A 168 órának küldte el megjelenő könyve ismertetőjét, és ebben így nyilatkozott: „Adataim és állításaim megfelelnek a valóságnak, és ezeket szükség esetén bizonyítani is tudom. A szereplők nagy részét élő alakokról mintáztam, de karakterisztikájukat, nevüket természetesen megváltoztattam. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy tanácsokat kérhettem és kaptam hivatásos rendőröktől, diplomataktól és hírszerzőktől, akiknek közreműködését köszönöm.”

A titkosszolgálatokkal és a kémelhárítással való intenzív kapcsolat ellenére egyetlen bizonyított adat sem merült fel Odze könyvében vagy nyilatkozatai sűrűjéből. A kötet például feltételez egy titkos találkozót Jurij Andropov és Szerov tábornok, valamint az új amerikai nagykövet, Edward Wailes és a leköszönt nagykövet, Christopher Ravndal között. Ez élénk képzeletre, de csekély történelmi érzékre vall. Edward Wailes ugyanis 1956. november 2-án érkezett Magyarországra az amerikai külügyminisztérium és John Foster Dulles külön utasításával, hogy Nagy Imre kormányának, amelyben cseppet sem bíztak, ne adja át megbízólevelét. Az ugyanis ennek a kormánynak az elismerését jelentette volna. Wailes bezárkózott a követségre, s nem jött ki onnan, majd 1957. február 17-én megbízólevelének átadása nélkül utazott el, holott az új Kádár-kormány többször is sürgette azt.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok nem Budapesten dőltek el, hanem Moszkvában, kivált a szuezi válság idején. A moszkvai amerikai nagykövet, Charles Bohlen magával Hruscsovval vagy Bulganyinnal, a minisztertanács elnökével tárgyalt.*

* Akit a részletek érdekelnek, elolvashatja Borhi László, Bloomingtonban is tanító magyar történész tanulmányaiban.

Christopher Ravndal már nem volt Budapesten, amikor állítólag Szerovval és Andropovval tárgyalt. Mindez nem a tények miatt érdekes, azokat bármilyen szerző csúrhethi-csavarhatja. Történelemhamisítás? Még az is megbocsátható. Ám amikor két világhatalom diplomáciai kapcsolatait egy diplomata-szerző a nagyszínpadról egy csűrbe számúzi, miközben azt állítja több helyütt, hogy dokumentumokból is dolgozott, az csüggesztő. Legfőképp azért, mert titkosszolgálati dezinformációt, kiszivárogtatott legendát pörget élénk.

Magyarországról, a magyarokról, a szovjet bevonulásról nem Budapesten folytattak tárgyalásokat, s Moszkvában is csak módjával. De az mégsem igaz, hogy az Egyesült Államok kiszolgáltatta volna Kelet-Európát. Hideg, józan, tartózkodó politikát folytatott, azt követelte, hogy a letartóztatott amerikai állampolgárokat engedjék szabadon.

Elbert János tehát nem tolmácsolhatott Wailesnek vagy éppen Andropovnak: világtörténelmi fordulatokat nem bízott volna senki egy kezdő tolmácsra.

Az ötvenhatos forradalom idején kétszáznál több külföldi tudósító nyüzsgött Budapesten. Itt voltak még a hírügynökségek ravasza rókái, a Reuters, a UPI munkatársai, itt volt Marton Endre és Varannai Aurél. Senki sem szimatolta ki a titkos találkozót, s fél évszázad múltán egyetlen emlékirat sem említi?

Az ilyen feltételezések a síron túli bosszút szolgálják. Ha megölték Elbertet, úgy ludas lehetett valamiben, például a tolmácsolásban. Mindenesetre Odze György könyve újra felkeltette a figyelmet az Elbert élete és halála iránt. Az RTL Klub szemfülesen műsort szerkesztett az „ügyről”. Megszólalt a könyvének népszerűsítésében könyörtelen Odze, továbbá egy bizonyos dr. Miklós György, a Tomori Pál Főiskola tanára, aki bevallása szerint az Elbert-ügygel tíz esztendeje foglalkozik, de eddig egyetlen közleménye sem jelent meg a tárgyban. Levélbeli érdeklődésemre ismeretlen adatokat ígért, ezekre több esztendeje várok.

Elbert utóélete így a fenséges tragikusból a giccs és a konfabuláció mélységébe zuhant. Egy internetes bejegyzés jogosan kérdezte: hány bőr húzható le egy irodalomtörténész haláláról?

Az egyik bőr Kabay Barna filmje volt, a *Halálsekély vízben* címmel, mely nem mondott el többet az Elbert-tragédiáról, mint amennyit a rendőrségi hírek és közlemények adtak közzé a haláleset után.

Az utóélet mostohán bánt Elberttel. Már huszonéves korában feldobják a világtörténelmi színpadra, holott 1956 telén éppen hogy bejutott a *Nagyvilág* világirodalmi folyóirat szerkesztőségébe.

A *Nagyvilág* a munkásmozgalom régi harcosának, Gereblyés Lászlónak volt az álma. Hogyan került Elbert oda, azt később mesélem el, itt csak annyit, hogy ez a folyóirat a negyvenes években is megjelent, szintén Gereblyés László szerkesztésében, s emlékeim szerint csakugyan ablakot nyitott a határon túli országokra. Gereblyés francia emigráns volt, kedves ember, akiről még Illyés is jókat írt, Füst Milán pedig nekem dicsérte. Mondjuk így: Gereblyés a munkásmozgalmi feljelentők, intrikusok között naiv lélekkel közlekedett. Tar koponyáját fekete hajkeret koszorúzta, mosolya őszintének rémlett. Hajdani segédszerkesztőjét András Lászlónak hívták. Roppant kedves, lelkes, dadogó fiú volt, spanyolos, de szerencséjére már a polgárháború után jutott el Spanyolországba, így túlélhette a Rajk-per „tisztítását.” András László odaadón fordította Federico García Lorca cigányrománcait, és szép lapot szerkesztett Gereblyésnek, aki hű pártköltő maradt, s versekben bizonyította szolidaritását a vietnami néppel. Az meg végképp kiírta Gereblyést a komolyan vehető költők sorából, amikor az indiai Kerala állambeli zavargásokra írott művében, a *Szabad Népben* imígyen szólt: „Kerala – tralalla”.

1956-ban sikerült feléleszteni az 1949-ben megszűnt lapot. Egyetlen száma még a forradalom előtt jelent meg, újjászervezésére pedig az Írószövetség Bajza utcai épületében került sor 1956 novemberének első napjaiban. Dobossy László, a Felvidékről Párizsba, majd Magyarországra szakadt irodalomtörténész, valamint Kolozsvári Grandpierre Emil bábáskodott az újraindításon. Én is munkatársa

lettem vagy három napig, aztán elbocsátottak, magam sem tudom, miért – ezek zavaros napok voltak.

Elberttel leginkább az Írószövetségben lebzseltünk. A közlekedés nélküli városban a szüleim Kossuth Lajos utcai fészkéhez még ez volt a legközelebb. Évjáratainkból sokan harcoltak az utcákon, így Konrád György és Krassó Miklós filozófus, vagy Eörsi István, a nagymester Lukács tanítványa, aki engem a főszerkesztőm, Király István elleni engesztelhetetlen utálatában egy bökversben is megörökített.

A bökvers, a szatíra ismét fontos műfajjá emelkedett a reformkor óta. Emlékeztet az az eset, amikor az Írószövetség épületében szerkesztett *Irodalmi Újság*ot elkobozták Benjámin László bökverse miatt. Benjámin Lászlót a lázadó írók egyik vezérének tekintették. Hitele volt azért, mert munkásköltőnek és régi kommunistának számított, így szava volt a pártvezetés előtt is. Az írók pártbeli kizárása és visszazárása követhetetlennek tűnt, mert az Egypárt nem rendelkezett egységes politikával, egyszerre irányította agresszió és rémület.

Az agressziót dr. Andics Erzsébet, a Pártközpont irodalommal foglalkozó nagyasszonya képviselte, aki nem kisebb írókat, mint Déry Tibort vagy éppen Benjámin hivatali íróasztalánál teremtett le. A fékezhetetlen Andics még Rákosinak is kellemetlenségeket mondott. A veje, Farkas Vladimír volt ÁVH-ezredes letartóztatását maga szorgalmazta. A törvényteleniségekért, ahogyan az akkori szóhasználat nevezte, a végrehajtókat vonták felelősségre.

Andics történészasszony a forradalom idején férjével, a külügyekben tevékeny Berei Andorral elmenekült, de Rákosival ellentétben visszaengedték Magyarországra.

Andics azonban nem szállt le az Írószövetség bűnbarlangjába, csak a párttaggyűlésen jelent meg, ahová engem vagy Elbert Jánost mint pártönkívülieket természetesen nem hívtak meg. Így persze csak másodkézből értesülhettünk a lélegzetállító pálfordulásokról.

Az ösztálinisták nem változtak. A Moszkvát járt Gergely Sándor teljes feljelentőművészete az ötvenes évek végén és a hatvanas évek

elején bontakozhatott ki. A félvak gnóm lelkét szegény nyomorult teste is megjelenítette. Rettegő keresztények ilyen szörnyeket faragtak a templomok vízköpoire.

Aztán itt volt Tamás Aladár. A két világháború között előbb Párizsba, majd a német előzőnlés elől Mexikóba távozott író a forradalom évében váltották le az Írószövetség titkári székéből. Rossz író volt, szorgos denunciáns. Még Mexikóvárosból nyúlt a New Yorkban tartózkodó Faludy György után. Míg Faludynak hízelgő levelet írt, az ismerőseinek képtelenségekkel vádolta a költőt.

Ezek a vádlók rendszerint a saját szegényüket vetítették másokra, önnön emberi gyarlóságait az ellenfeleikre. Vastag csontkeretes szemüvegével Tamás Aladár egy teknőcre emlékeztette az embert.

Az öreg sztálinisták gyarló, csalódott emberek voltak: sohasem jött el az ő világuk. A kommunizmusnak nem voltak gyökerei Magyarországon. A saját legitimitásukban kételkedő kommunista vezetők az úgynevezett népiesekkel kacérkodtak vagy veszekedtek teljes regnálásuk alatt. Illyés Gyula tekintélyét mindenki elismerte, Németh Lászlót az ideológiai cár, Révai védte meg a szociáldemokratáktól, akik Horváth Zoltánnal az élen elszámoltatást követeltek.

A népies mozgalmat a dunántúli egykezésről szóló drámai beszámolóval Illyés indította útjára, a falukutató-mozgalom érlelte, s a háború után a Parasztpárt körül tömörült, megfogytakozva, mert holdudvarának egy-két tagja, így Kodolányi nem könnyen szerzett újabb visszalépőt az irodalomba.

A népieseket és a kommunistákat nemcsak az utóbbiak „gyökér” iránti olthatatlan vágyódása kötötte össze, hanem ennél mélyebb, meglehet elvi érzékenységgel: az idegenkedés attól, amit polgári demokráciának, piacgazdaságnak, urbánus életnek neveztek. A népiesek éppoly utópisták voltak, mint a kommunisták. Szövetkezetekről ábrándoztak, faluközösségről, kert-Magyarországról. Veres Péter háború előtti szocializmusába beszorult egy kis fajmagyarkodás, de a nemzet Péter bácsija elég rugalmas volt ahhoz, hogy ezeket a nézeteit revidálja, vagy a szőnyeg alá söpörje.

1956 szeptemberében, az Írószövetség közgyűlésén Veres Pétert választották elnöknek, Háy Gyulát és az addig mellőzött Tamási Áront alelnöknek. A novemberi taggyűlésen pedig kihagyták a kihagyhatatlan, kriptokommunista, a Rákosi-rendszerhez úrhatnám cselédnek szerződött Darvas Józsefet a vezetőségből, amit őszinte örömmel üdvözöltek a csak nemrégiben visszafogadottak, így Illyés a népies és Ignótus Pál az egykori urbánus oldalról.

Ignótus Pál a börtönévei után tért vissza az irodalomba. Hat és fél esztendőnt nyomott le különböző fegyintézetekben. Fejére azt mondta volna Vas István, hogy óasszír – ez a kopasz golyó ott imbolygott egy hosszú, sovány nyakon. József Attila egykori barátja megállás nélkül magyarázott a folyosókon, s tán nem azért, mert a magánzárka némasága után jött rá a szóömlés. A *Nyugat*-alapító Ignótus fia gyógyíthatatlan vitázó volt, élőszóval őt legfeljebb József Attila győzte.

Illyés és Ignótus Pál egy életen át vitáztak. Ugyanakkor nagyra tartották egymást. Illyés szavának nagy súlya volt. Őt nem a kurrens rendszer teremtette, hanem a békeidők pecsételték le. Nem személye előtt hódoltak csupán: a nemes folyamatosságot képviselte, minden forradalmárok álmát, az *ancien régime* hitelességét. Illyés történetesen Ignótus Pállal együtt feltűnt az Írószövetségben, választható volt minden tisztségre, s ez mámorossá tett sokakat, akik kiszorultak a Szövetségből, mely igazolványt adott az íróknak arról, hogy írók. A számon kívül maradottak seregének élén a küszöbön ott állt Weöres, Jékely, Szentkuthy.

Ezen a panorámán elcsodálkoztunk mi, fiatalabbak, akik nem voltunk beavatva az irodalompolitika rejtélyeibe. Elbert még a Demokratikus Ifjúsági Világszövetségben (DIVSZ) dolgozott. Másfél évvel voltam nála idősebb. Korábban léphettem a pástra, azaz írogattam ide-oda.

Elbert kétségbeesett, amikor beavattam, hogy a következő kritikám Sarkadi Imre *Út a tanyákról* című darabjáról szól, és a Benjámin László szerkesztésében megjelenő *Új Hangban* lát napvilágot.

Nem jó választás – mondta Jancsi –, nem ismered Sarkadi helyét.

Már hogyan ismertem volna. Olyan volt, mint egy jókedvű kobold. Ott keringett a szerkesztőségek körül, a *Csillag* című havi folyóiratnál is, ahol dolgoztam. Hiába vágták le *Rozi* című regényét, s állították pellengérré mint a sematizmus példáját, Sarkadi Imrét makacsul a magáénak követelte a népies tábor meg a kommunista új hullám.

A Madách Színháznak is dramaturgja volt egy ideig. A dramaturg akkoriban méltó foglalkozásnak tűnt: Gyárfás, Thurzó Gábor, Karinthy Ferenc, Benedek András is dramaturg volt. A kopasz, lefegyverző mosolyú Sarkadi súlyos alkoholizmusban szenvedett. Reggelire ivott meg egy liter rumot, majd napközben utánatöltött. A részegséget sajátos balettel ellensúlyozta, az *Irodalmi Újság* folyosóján egy képzeletbeli kötélén egyensúlyozva közlekedett, két karját szárnyként kitarva pompásan színlelte, hogy a porond fölött a mélységet legyőzve táncol.

Nem ismertem Sarkadi? Prédikátor hajlamú ember volt, magyarázott az mindenkinek, akit elkaszált a folyosón. Példátlan szorgalmú íróként örökké ráért, kószált a városban színháztól szerkesztőségekig.

Mikor arra vállalkoztam, hogy kritikát írok a darabjáról, tudtam, velem jól jár. Akármilyen a darab, én csak a tisztelettől elfúló hangon tarthatok neki tükröt. Sarkadi a díjak előszobájában toporgott, villámkarriert csinált, csodagyerek hírébe került.

A kritikámra nemigen emlékszem, holott csaknem irodalomtörténetet írtam vele. Sarkadinak azonban fontos szerep jutott az életemben, eléggé furcsa körülmények között. Sarkadi Imre 1955-ben Kossuth-díjat kapott. A Kossuth-díj tetemes összegéből balatoni vitorlást vásárolt, és diadalmasan vonult be 1956 nyarán a szigligeti kikötőbe.

Ezen a nyáron más szelek fújtak, még a Balatonon is. Az egykori Esterházy-kastélyban bolsevik country-klubnak berendezett ügynevezett Alkotóház épületegyüttesében a beavatottak nyíltan beszéltek arról, hogy a Marci megbukott – azaz Horváth Mártonnak, a *Szabad*

Nép mindenható urának napjai leáldoztak. Továbbá az a hír is ott keringett a kertben sorakozó napágyak között, hogy éppen a *Szabad Nép*ből került ki egy csoport, Gimes, Novobáczky, Fekete Sándor – e párttűtő had az eddigi legmegátalkodottabb kommunistákból állt, s most ők lettek az új fordulat viharadarai, akik párttaggyűléseken vonták felelősségre jobbadán önmagukat, az elmaradt kiigazításokat, s taglalták a tegnapi törvénytérítéket.

Azon a nyáron Szigligeten nyugágyszomszédom lett Molnár Miklós, az *Irodalmi Újság* egykori szerkesztője, elébb a *Szabad Nép* rettegett színikritikusa. Az esztendő tíz hónapját ugyanazon a folyosón töltöttük a Bajza utcában. Molnár raccsolt, kopasz volt, szögletes mozdulatokkal közlekedett, mint egy báb, s mindig sietett valahová. Ráadásul beházasodott Rudas László moszkovita főideológus családjába.

Rudas László, akinek egykor odaadták a budapesti Podmaniczky utcát, majd visszavették tőle a második nagy utcaátkeresztelésben 1989 után – nos ez a Rudas László született intrikus volt, az igazi intellektus Révai József mögött a második vagy harmadik, aki régi sérelmeit csomagolta ideológiai vendettákba.

Ettől az egész bandától én félttem, képtelen voltam megkülönböztetni az Írószövetség párttitkáráként szolgáló Méray Tibort, akit még (metaforikusan) réggel láttam kisietni az épületből a Pártközpont felé zord rákosistaként, s hazajönni déltájt megújult reformistaként.

Sejtettem, hogy Méraynak, Aczél Tamásnak lesz igaza. Elismerem magamban a változás jogát, mégsem bírtam azonosulni velük. A másik oldallal sem: a folyosó túloldalán Király István védte a mundért, s már akkor ellenforradalomról vizionált, amikor még nyoma se lehetett.

Molnár Miklós ott feküdt tehát mellettem 1956 nyarán a szigligeti alkotóházban, s a várható fordulatról beszélt azon a fojtott hangon, amit görbedt szájával fújtak ki a félelemtől, hogy csak senki meg ne hallja. A beszélő szeme azonban tiszta volt, szenvedélye igazi. Teljesen megzavart.

Azon a nyáron díszes vendégek jártak Szigligeten. Néhányan a börtönből szabadultak. Feltűnt Losonczy Géza, még Nagy Imre is ott járt, mert Sarkadi vitorláspartit szervezett, és a trófea persze Imre bácsi volt, aki nem szerette az írókat, és felteszem, vitorlázni se annyira.

Sarkadi és felesége, Lili hosszan készülődött rá, hogyan fut ki a vitorlás, milyen borral kínálják a vendégeket, szalonna legyen, vagy keszeget szolgáljanak fel. Én is izgatott voltam, együtt bandukoltam ki a protokollal. Elég szegény, hogy nem emlékszem mindegyik meghívottra, holott emblematikus pillanata volt ez az életemnek.

Beértünk a kastélytól némi távolságra eső kikötőbe. Sarkadi Imre a kötelek között táncolt, a leeresztett orrvitorlánál serénykedett. Feleségével egymás után segítették be az idősebbeket a hajóra – aztán hirtelen megtelt a vitorlás. A tatján szorongva kapaszkodtak, egy vendég a kajútbe szorult, a jövődő politikusait és döntéshozóit nem bírta befogadni a szerény hajó. Sarkadi széttárta a karját, amikor eloldotta a rögzítő kötelet a mólótól, s vitorlát bontott. Repülj, hajóm!

Én a parton maradtam, s persze integettem a megtelt hajó után. Néhány esztendő múltán a vitorlás utasai közül senki sem élt. Akasztófa, börtön, öngyilkosság, az ember beleborzad.

Akkor fogalmaztam meg magamnak a hüvelykmérték-szabályt. Van, amiből érdemes kimaradni.

Elbert Jánossal mi a külső körön futottunk a forradalomig és egészen partra szorítva utána. Fiatalnak lenni külön kategória volt, velünk intézményesen foglalkozott az Írószövetség, a legjobb erőket mozgósította ápolásunkra. A fiatal írókat Bajai Ferenc, egykoron a Hulladékfelyvásárló főhivatalnoka, majd Erdős László, régi kommunista, nyomdaigazgató felügyelte. Hogy ők ketten miért zuhantak le az írószövetségi nirvánába, nem lehetett tudni – ők is külön kategória voltak, a régi elvtársak. S a régi elvtársak gondozták a jövődő íróit, akik Benjámin László körül törtek utat, így Somogyi-Tóth, aki később regényt is írt, Tuli József, aki korán fejezte be ígéretes pályáját,

majd Abody Béla, elfuserált operaénekes, bohém, már ifjúkorában is jó tollforgató, de legfőképpen a nagy írók házibohóca, a hajnalig tartó kártyacsaták hőse.

Gondozóink igencsak jóindulatúnak bizonyultak. Erdős vagy Bajai a kollektív bölcsesség beavatottjaiként kimérten és méltósággal szóltak hozzánk, minden szavukat megrágták. Azt sugallták, hogy tanácsaikért egyszer még felelősségre vonhatják őket. Ez a meccs tétre megy, talán az életüket kockáztatják. Az irodalom és a szó rettentő fontos, így az alapvető magatartásminta a megfontoltság.

A hierarchia magasában Földeák János állhatott, a gyér hajú, agyara között pipát szorongató elvtárs, akinek egyik felső foga a folytonos szuttyongatástól már annyira elkopott, hogy a zárt ajkak között is becsúszhatott a pipaszár.

Rendes ember volt Földeák, jó elvtárs, de emellett költő is, sőt, ha ez fokozható, munkásköltő, mint Vaád Ferenc, Rajcsányi Károly, László Gyula – a munkásköltők sora elvileg végtelen. A nagy marxi álomban fölös szabadidejében minden munkás a művészetekkel foglalkozik – nos, ennek az álomnak előhírnökei voltak a munkásköltők, élükön Benjáminnal, aki persze tehetségénél fogva kiemelkedett közülük, mégis engedte, hogy közjük sorolják.

Ennek a világnak, miután ifjúságunk okán távcsővel szemléltük, mélyebb értelmét megfejteni nem tudtuk. Mi itt a tét? Az írók aláírnak egy memorandumot, majd visszavonatták velük darabonként? Ezt még Elbert Jancsi sem tudta megmagyarázni nekem. Elbert, a bölcsészkar orosz tanszékének hallgatója – aki alól 1954-ben kiszervezték az intézményt, és átkeresztelték Lenin Intézetté – keveset értett az eseményekből. A marxizmus jobbára azokat ihlette meg, akiknek ez érdekükben állott: párttitkárnak igyekeztek, egy ifjúsági szervezetben törekedtek rangra. Jancsinak ez megmaradt tananyag, melyet persze jól elsajátított, de a hétköznapi beszédbe került a közhellyé fagyott szófordulatok használatát. Szerencsénkre a jelszavak nem emberi nyelven íródtak. Élesedik az osztályharc? Ezt nem lehet négy szemközt elmondani anélkül, hogy paródiává

ne züllene. Akik ilyen szavakat használtak, mint mondjuk Király István vagy Pándi Pál, azoknak az ábrázatán azonnal kiült valamely posztkoitális melankólia, mintha az osztályharcot máris elvesztettük volna.

Mi alapvetően vidám emberek maradtunk. Jancsi osztálytársai kritikus szellemek voltak. Szinetár cinikusnak rémlett, Konrád György már akkor sem evett maszlagot, Sükösd Mihály filológusnak készült messze a tömeg zajától, Breuer János zenesztétának, Láng Pista zeneszerzőnek, Ritoók Zsigmond ókortudósnak – ez már akkor jó társaság volt.

Aszorongásunkat mi tanulásba fojtottuk. Elbert a Szovjetunióban töltött, esztendőre nyúló ösztöndíja előtt is szépen fejlődött az orosz nyelvben. Fegyelmezett olvasó volt. Az akkori folyóiratokat hárman vagy négyen megvettük, még hozzá Breuer János papájának Ráday utcai papírüzletében, és továbbadtuk egymásnak olvasás után. Fogalmunk sem volt róla, hogy a rövid életű *Eszmélet* című folyóiratot Keszi Imre szerkeszti, arról sem, hogy ki lehet az a Keszi, holott a *Szabad Nép*ben is olvashattuk eléggé vad cikkeit. Az még eszünkbe se juthatott, hogy Keszi kompenzál, és attól olyan vitéz marxista, mert zsidóságában és magyarságában egyaránt felöklelte az élet, továbbá azért olyan szigorú, mert a másodvonalból egy szaltóval ugrott az élre, és végül ez az Írószövetségben is ágáló pipás úr a csodálatos Hajnal Anna nevű költőné férje – egy mérhetetlenül csúnya, de annál tehetségesebb hölgyé.

Breuer bácsi papírkereskedésében a változó címlap alapján azt se tudtuk, ugyan milyen csoportosulás állhat az eredetileg Debrecenben fogant, Kardos László és Kéry László szerkesztette *Magyarok* mögött. S bármily mohón olvastuk a folyóiratokat, a *Válaszról* is csak az utólagos elemzések bizonyították számunkra, hogy Illyés és Sárközi Márta mögé felsorakozott a népiesek maradványa, illetve Szabó Lőrinc és Bibó István, végül a kirúgott Eötvös-kollégisták egy része. Nekünk ez szimplán egy jó folyóirat volt, benne hatalmas Németh László-regényrészletekkel.

Elbert Jánosnak jobb versmemóriája volt, mint nekem. Pontosabban neki nem kellett többször elolvasnia egy verset. Én egy kissé leragadtam József Attilánál, míg ő Illyést követte nyomon. Bosszantására hoztam haza az Írószövetségből azt az anekdotát, hogy a nagy inkvizíció, azaz Révai József beszéde előtt az Előadói Iroda ördögűzésének ülésén Gimes Miklós, a *Szabad Nép* később mártírhalált szenvedett újságírója sokak füle hallatára Illyés kételkedését és az Egypárt ezzel kapcsolatos defenzív álláspontját emlegette. Úgy vagyunk mi ezzel az Illyéssel – harsogta Gimes –, hogy évente egyszer-kétszer kidugja a seggét Tihanyból, akkor mi sebesen kinyaljuk, erre visszarántja a következő alkalomig.

Mindez amott a Parnasszus magasában meg a politika boszorkányüstjében történt, mi meg kapkodtuk a fejünket. Beavatatlanok voltunk, pártonkívüliek, részesei és áldozatai az egyetemes félelemnek. Az én életem kalandosabbnak rémlett, mint a Jancsié, mert én mégiscsak az Írószövetség épületében figyeltem az életre-halálra vívott meccset.

Jancsi egyik évfolyamtársával érdekes kalandom volt úgy 1953-ban, közvetlenül Nagy Imre kormányprogramjának meghirdetése után. Addigra már az írói elégedetlenség az egekbe csapott, lázongott Kuczka Péter, sötét híreket hozott a tanyákról Márkus István szociológus.

Nagy Imre kormányprogramjára azonban egyetlen író reflektált, méghozzá versben: Csoóri Sándor. Miért éppen a Király István és Szabolcsi Miklós szerkesztette *Csillag*hoz hozta Csoóri ezeket a verseket, nem tudható. Fél évszázad távolából az sem, hogy miért éppen rám hárult a cenzúra feladata a sok főcenzor között. Egy-két sorról volt szó, a közlés feltétele a változtatás volt.

2010 könyvhetén összefutottam Csoóri Sándorral. Azt kérdezte: emlékszel, amikor együtt sírtunk? Hosszú órák vitája után Csoóri hajlott a változtatásra. Amikor végül kinyilvánította a hajlandóságát, én átöleltem, elsírtam magam. Végül nem engedtem, hogy minden változtatást végrehajtsa. Erre az ő szemébe is könny szökött.

A kormányprogramot persze nem hajthatták végre, sötét erők léptek fel minden jobbító szándék ellen, Nagy Imre megbukott, Rákosi visszajött, Király és Szabolcsi ismét lángra lobbantották a kommunizmus örökmécsesét.

A változás a folyosó másik oldalán történt, ahol az *Irodalmi Újság* fölött a szovjet hadsereg egykori őrnagya, Illés Béla regnált örökös pipafüstbe és rettegésbe burkolózva. Volt egy Ilonka nevű titkárnője, aki a békeévek kasszírőit is megszégyenítette volna festett és tartós hullámokkal a koponyájához ragasztott hajával, harsány modorával. Ilonka riasztotta, ha az égen fellegek gyülekeztek.

Illés Béla azonnal a Kútvölgyi kórházba vonult, amint bármely nő változásról értesült a felső pártkörökből: ő már megtapasztalta a zuhanást, amikor elbukott Kun Béla, akiről nagyregényét, az *Ég a Tiszát* írta.

Az Illés Bélához beosztott szerkesztők a politika szeszélyei szerint változtak. A lazulás esztendeiben először Hámos György, majd Enczi Endre következett. Azt már akkor sem értettem, hogy Hámos György ezredes, a *Magyar Rendőr* című időszaki kiadvány szerkesztője miként került a nagy tekintélyű hetilap élére egy kalandos pálya után. Hámos a szocialista nagyoperett megteremtője volt az *Aranycsillag* című librettójával, ezért már az ötvenes években Kossuth-díjas s egy hajdani magyarázat szerint a Nagy Imréhez átállt Farkas Mihálynak, a moszkvai trojka (Rákosi, Gerő, Farkas) tagjának protezsáltja.

Hámos különben kiváló modorú, okos és új posztján igen tisztességes szerkesztőnek bizonyult – együtt játszott a lázadó írókkal. Vigyázó szeme alatt történt az *Irodalmi Újság* 1955. szeptember 17-i számának elkobzása s újranyomása. Kónya Lajos verseit kellett kihajítani a címdoldalról. Ezt utólag sem értem. Kónya, *who?* Ki lehetett az a Kónya, akiért újra kellett nyomni az újságot?

Az Írószövetség pártszervezete Vészi Endre titkár vezetésével lemondott. Ugyanebben a számban Darvas Józsefről írt – ártatlan és rossz – satírárt Benjámin László.

*Lelkem teszem ki és lelken adom be,
a mesterség új útjait kutatva.
S az istennek se megy! Hogy csináljam?
– Sok szó után, várom, hogy megmutatja,
ki író volna, nem csupán miniszter
a művészetnek hivatalból atyja!
Had' látom hát a testté vált ígét
– egy művet, egy icipicikét...
Ne engem ugrass örökké, barátom:
Hic Rhodus, hic salta! Hiszem, ha látom.*

Vagyis, prózában: Darvas, ne prédikálj, hanem írd! Az ürügy mindkét oldal számára közömbössé vált. Én cinikusan azt mondtam Elbertnek, aki az íróasztalom másik oldalán ült a Kossuth Lajos utcában, hogy az ember nem megy a vérpadra Kónya Lajosért. Mire Elbert a történelemben előforduló ürügyekről szólt. Nem a Kónyáért megy az ember a barikádra, hanem az igazságért. Kónya versét bezúzni annyi, vagy Benjámin megleckéztetni annyi, mintha a Bibliát cenzúráznák. Az ügyek elébbre valók, mint az emberek, mondta nekem unkaöcsém, Elbert János, akinek akkor még volt haja, ha nem is az a szőke, mint gyerekkorában, és a foga sem állt agyarként előre, hogy elárulja azt a gyengéjét, hogy még felnőtt korában is szopta a hüvelykujját, mert félt, rettenetesen félt.

A boncasztalon

A siófoki hullaházban egyetlen boncasztal fogadja a testeket. Elbert Jánost vállig takarta el egy fehér lepel. Arca sima volt, nyugodt, a színe sárgás. Homlokán alvadt vér, felsértette, amikor a vízbe zuhant.

A nyomozó azt kérdi tőlem, felismerem-e holttestet. Azt válaszolom: – NEM. Ez a holttest nem Elbert Jánosé, akit csecsemőkora óta ismertem. Nem azért, mert nincs rajta szemüveg, nem azért,

mert máskor csapzott haját simára fésülték azok, akik az azonosításra hívtak.

Ez egy kétszázötven éves kínai arca. A szenvedés évszázadokat öregített rajta, kivált, hogy a vízi hullákra oly jellemző puffadásnak nyoma sem látszott. Holtában Elbert János átváltozott valaki mássá. Ez nem ő volt, ez a matuzsálemi arc fel sem idézte vonásait.

Egy percig csakugyan azt hittem, hogy tévedésből rendeltek le Siófokra. Elbert él, míg az a holttest, amelyet azonosítanom kellene, egy ismeretlen férfi. A jegyzőkönyv, ha még megvan valahol, bizonyítanál rögzítette habozásomat. Kísérőm, Elbert János apósa osztotta kéteyleimet. Orvosként számba vette bizonyítást, hogy a vízi hullá eltorzul, vonásai megváltoznak. Elbert János holttestén azonban nem a fulladásos halál nyomai látszottak, inkább valamely mérhetetlen szenvedése, a nyugodt és kisimult vonások ellenére is. Olyan megpróbáltatás, melyről halandóknak fogalmuk sem lehet.

Mi öregíthet így, kérdeztem magamtól. A száz másodpercnél alig hosszabb oxigénhiány? Az öngyilkosság előtti lelki tusa?

A nyomozó az öngyilkosság feltételezésének forgatókönyve szerint kérdezett. Elbert János 1983. március 9-én tűnt el az irodájából. A Déli pályaudvaron ült fel a siófoki vonatra. Lepsénynél vágányjavítási munkálatokat végeztek, ezért az utazóközönséget egy adott szakaszon autóbuszok szállították. Elbertnek azonban sietős lehetett a dolga. Taxiba vágta magát Székesfehérvárra, egyenest Siófokra hajtatott.

Mindezt akkor még nem tudhattam. De a rövid időből, amely aközött telt el, hogy utoljára látták Budapesten, majd kifogták a Balatonból, arra kellett következtetnem: öngyilkosságról itt szó sem lehet. Ha életének bármely körülményei öngyilkosságra bírták rá, mi volt a sietség oka? S miért éppen Siófokot választotta színhelyül? Ha ezen ismeretlen okok sietősséget diktáltak, úgy szülővárosa, Budapest is megtette volna. Akárminő eltökéltség hajtotta is, bizonyítást mégsem taxival sietett volna halála elé.

A nyomozó kérdései öngyilkosságot sugalltak. Elbert apósával viszont mi váltig azt bizonygattuk, hogy amennyire tudjuk, nem

volt különösebb oka tette elkövetésére. Szakmájában Elbert sikert sikerre halmozott. Fordításait halála hetében öt fővárosi és három vidéki színház játszotta. A Rádiónak és a Televíziónak napi vendége volt. Anyagi gondjai, amennyire mi beleláthattunk, nem lehettek. Szerényen élt, külföldre alig utazott. Bankbetétjén családja jövőjét jelentős tartalék biztosította. Ahogyan pedig mondani szokás, nem volt a nők embere. Ha szerelmi viszony hajtott volna Siófokra, úgy a rendőrség, mely mindvégig – úgymond – nyomozati anyag hiányában szenvedett, fellelte volna azt az asszonyt, aki Elbert Jánost titkos találkára invitálta.

A siófoki hullaház előtt, a holttest azonosítása után az apósa meg én minden lehető érvet felsorakoztattunk az öngyilkosság ellen. A rendőrség balesetre ekkor még nem gyanakodott. Igaz, a balesethez nem kell „indíték”, mint az öngyilkossághoz vagy egy merényletchez, ám ahhoz már igen, hogy valaki hirtelen odahagyja az irodáját, felüljön a vonatra, s március idusa előtt induljon Siófokra, az üdülőhelyre, amely még szezonzáró előtti téli álmát aludta.

A jegyzőkönyvet felvették, mi beültünk az após Moszkvicsába, vissza Budapestre. Az úton egyetlen szót sem szóltunk. Az özvegy és a gyerek a mi lakásunkban várt reánk. A szemüket nem felejtem el többé. Mi hordoztuk az utolsó reményt. Az eltűnt apa, az eltűnt férj azonosítására a megrettent gyerek, az összeomlott asszony nem vállalkozott. Azért utaztam le én az apóssal.

Becsengettünk a lakásba. A piciny előszobában szorongott a gyerek és az asszony. A tekintetük kérdezte, hogy csakugyan ő volt-e az ott, a siófoki hullaház boncasztalán.

Az após átölelte az asszonyt. Én magamhoz szorítottam a gyereket. Mától fogva a fiam vagy, mondtam neki.

Egy régi nyár, valaki majdnem megfullad – déjà vu

Siófokhoz kevés köze volt Elbert Jánosnak. Ötvenegy esztendeje alatt nem sokszor fordult meg ott. Utolsó évtizedének minden nyarát az északi parton, Zánka és Köveskál környékén töltötte egy bérelt házban. Ha jól emlékszem, a zánkai katolikus plébánossal kötöttek jó barátságot, s az apa halála után a gyerek a plébánossal is érintkezésbe lépett. Elbert felesége katolikus volt, míg ő a református hitben nőtt fel, s kálvinista szertartással temették el. A fia az anya hatására inkább a római katolicizmus ígéire hallgatott, annak vigaszát kereste a veszteségben.

A Balaton így valamennyiünk életében szerepet játszott.

Jancsival csak a második világháború befejezése után nyaraltunk a magyar tenger partján. Feledhetetlen volt az a nyár. Jancsi tizennégy és fél éves volt, én magam tizenhat felé jártam. Mindkettőnk nyaralását szabómester apám s anyám fizették. A fizetség aranyban történt. Nem volt még stabil forint: a tört aranyat egy kis patikamérlegben szabták ki, kupacba rakva elvékonyodott aranyfogat, karkötőláncszemet, fülbevalót. A fizetségért a lakásunkra jött fel Agulár Kati, a tábor vezetője. Partnere ezen a nyáron dr. Gombos László volt, későbbi tanárom, az MTI majdani tudósítója. Agulár és Gombos egy omladozó nyaralót bérelt ki, s két tucat jómódú gyereket vállalt el egész nyárra.

Azóta sem süttött úgy a nap, mint azon a nyáron. Esténként Agulár Kati tábortűzet gyújtatott a tóparti nyaraló homokpartján, és egyik társunk, később világhírű operaénekes áriákat adott elő *A végzet hatalmából*. Amikor pedig ráuntunk Verdire, éjszakai szórakozóhelyekre kerekedtünk fel mi, kandúrkamaszok. Egy üveg bor három gramm arany volt: a pincérek apró patikamérleggel jártak, hasonlóval, mint amilyenén apám mérte ki Agulár Kati fizetését. A szabóműhelyből kikerülő munkák fizetsége is aranyban gyűlt össze a következő nyaralásra.

Ezen a nyáron fogadtam örök hűséget a tizennégy éves Mendelovits Áginak. Gyerekkorom előszobája a háborús évek kényszerű felnőttisége volt. A békében bátran visszafiatalodhattam szerelmes kamasszá. Ami utána következett: a „népi demokrácia” – a kommunizmus retardált pubertását készítette elő; illeti is az állami kényszerszergondoskodás erőszakolt gyerekkorához visszaszerzett infantilitásom.

Egyetlen nyáron voltam igazán fiatal, gyermek és felnőtt egyszerre – Agulár Katinál. Ott ültem a Navy Cathez címzett mulatóban, s hallgattam Kapitány Annit, amint önfeledten énekelt: „Úgy várlak, egy speciális okból, mit elmondani szégyen, Oh, kérlek, légy enyém!”

Egy másik mulatóban Len Hughes és jazz-zenekara húzta. Hogyan került egy amerikai jazz-zenész Siófokra, s ki volt a mesebeli Anita Best, aki zokogó szaxofonkíséretre dalolta el a *Begin the Beguint*, hogy aztán az *Old McDonald had a farm* csacska nyelvtörőjét énekelje, nem tudhatom. Anita Best angolul hívott be a színpalak mögé, legombolta a nadrágomat – hol volt akkor még a cipzár! –, s megfosztott szüzességemtől.

Pityókásan értem haza. Az omladozó nyaraló bejárata előtt egy nagy gesztenyefa törzsét öleltem át, s azt suttogtam korhadó törzsének: – Szeretlek, Mendelovits Ági. A gesztenyefa, Anita Best és Mendelovits Ági a világtörténelmi harmónia egységébe simult. Anita teste, Ági ifjú lelke s a gesztenyefa. Talán nem utólagos ráolvasás, hogy ilyen volt az egész környező világ. A földosztás után a Navy Catben még aranyért mérték az élvezetet a pincérek. Ez a nyár mindenképpen a szabadságé volt: koalíciós kormány, újjáépítés, a kapitalizmus és a szocializmus békés egymás mellett élése, a romokban heverő Budapest, a siófoki *dolce vita*.

A gesztenyefa ölelésétől kijózanodtam. A partra indultam a hajnali órán, megkeresni Mendelovits Ágit. A tábortűz már alig pislákol, a hajnali derengésben fürdőzők csapata rajzolódott ki. Agulár Kati népe. A kacagás elárulta, fejedelmien szórakoznak. Az egyik gyereket nyomták a víz alá. Az prüszkölt, rúgkapált, fulladozott. Minél kétségbeesettebb volt a vergődése, annál nagyobb a kacaj, önfeledtebb a nevetés.

Nekem Anita Best ölelése után nem volt mit rejtegetnem magamon. Ledobtam a ruhámat, meztelenül gázoltam a vízbe. A gyerek, akit oly vidáman nyomtak víz alá, már kiszabadította magát a vidám csapat halálos öleléséből, s gyorsúszással vágott neki a másik partnak. Ezen is neveltünk: ugyan hová jut! Átellenben Füred fényei világítottak csálókán, de hát az több kilométer. A holdfény egyszerre csak megcsillant az úszó szőke fején, ahogyan a hullámokból, még mindig levegőért kapkodva kiemelkedett. Utánvetettem magam. A távolság azonban nőtön nőtt az úszó és közötttem: a szőke fej, nem tudván, ki eredt nyomába, menekült. Húsz percig viaskodtam a vízzel, aztán ereje fogytán beértem. A teste alá nyúltam, de az ernyedten húzott lefelé, a mélybe. Elengedtem, mert már én sem kaptam levegőt. Ekkor ért oda erőteljes evezőcsapásokkal Agulár Kati, foglalkozását tekintve tornatanárnő. Az élettelen test még egyszer felmerült, a szájából víz fröcskölt. Agulár Kati helyét dr. Gombos vette át a csónakban, amely a tanárnő csukafejesétől csaknem felborult. Engem Gombos vert fejbe az evezővel, a másik úszót Agulár Kati ütötte le, s tehetetlen testét úgy emelte be a csónakba.

A gyerekek a parton meg csak kacagtak: micsoda hajnal!

Már pirkadt, amikor a szobalány és Agulár Kati a lábamnál fogva fejjel lefelé lógatott a parton, míg dr. Gombos a hátamat verve szabadított meg a lenyelt víztől.

A másik úszót, Elbert Jancsit kórházba vitték. Két nap múltán kutya baja sem volt. Amikor Gombos doktor visszahozta a táborba, a gyerekek nagy nevetéssel köszöntötték. Nem haragudtak meg rá, hogy így elrontotta a szórakozásukat, s minthogy ő volt közöttük a legfiatalabb, harmadnap a tábortűz után, az éjszakai fürdőzésen újra az ő szőke fejét nyomogatták a víz alá, miközben én a színpalak mögött lestem, mikor esik meg rajtam Anita Best szíve.

Siófokon születnek is, nemcsak meghalnak

Elberték, ha jól emlékszem, kétszer is jártak nálunk Siófokon. A haláláról közzétett rendőrségi jelentés megemlíti, hogy Siófokhoz családi szálak fűzték. Az az egyszobás nyaraló azonban a széplaki parton novembertől áprilisig mindig zárva, s a mólótól, ahol Elbert a vízbe fulladt, elég messze van, gyalog harminc perc járásnyira.

Elbert János 1983. március 9-én ezt a házacskát – melyet amúgy sem könnyű megtalálni – bizonytalannal nem kereshette. Amikor másodszorra bejelentkezett hozzánk, részletes útbaigazítást kért, merre keresse a kunyhókat: az Erkel utcán Széplakig, aztán a Petőfin le a partra.

Siófok a mi életünkben nagyobb szerepet játszott, mint az Elbertékében. Míg ők az úszást kultiválták, addig mi hajósok voltunk. Az apósom Katalin nevű vitorlásán ismertem meg a feleségemet. Elsőszülött fiam pedig...

Ennek aztán története van. Az 1975-ös nyár már-már felidézte a háború utáni első nyaralás fényeit. Egy hajón hódolhattam viselő feleségem domborodó hasának. Az augusztusi forróságban Kati még várandósan is vízisíelt: pocakja csak olykor-olykor billentet- te ki egyensúlyából. Augusztus negyedikén mélyre hajóztunk be. A hűsebb vízbe kíváncszott az asszony. A tükörsima alkonyi tó tiszta felszínén váratlanul nyálkás csomók bukkantak fel. Gyorsan kisegítettem az asszonyomat. Magzatvíz, gondoltam, de szólni sem mertem, hogyan oktathatnám én, a filológus az orvostanhallgatót.

A szülési görcsök a hajón teperték le. Már tolófájdalmakkal küzdött, amikor végre sikerült kikötnöm. Elsőszülött fiam kis híján a Balaton vizén kíváncszott a napvilágra.

Másnap megérkeztek Elberték a túlpartról. Jancsi meghatottan hümmögött, hogy nekem is fiam lett. Suzy – mert Zsuzsannát, a feleségét mindenki így becézte –, besietett a siófoki kórházba,

a csecsemőt meg az anyát meglátogatni. Jánoskát, Elberték akkor kilencéves fiát mi, férfiak őriztük.

Sütött a nap, apró hullámok fodrozták a Balatont, a légáramlás fújta a part felé a gumimatracon napozókat. Jánoska jó úszó volt, de a csallóka déli szél őt is befelé sodorta. Előbb csak kiáltozással szólongattuk, hogy kifelé, kifelé, de aztán egyre távolodott. A partról a feleségem szüleinek dermedt tekintete kísérte a távolodó gyermekfejet.

Mindenkiben a saját filmje pergett. Elöttem ama régi nyaré. A feleségem szülei is egy szőke fejet láttak távolodni, fiúgyermeküket, a Balatonon felnőtt atlétáét, akit egy nap elsodort a déli szél.

Volt annyi lélekjelenlétem, hogy gyorsan eloldjam a hajót, s Jánoskának egy-két perc múltán már bedobtam a mentőkötelet. De Jánoskának nem kellett a mentőkötél, segítség nélkül úszott ki a partra a hajó farvizén.

Amikor az apja hulláját azonosítottam a siófoki hullaházban, az utam a feleségem bátyjának sírköve mellett vezetett el.

Élt huszonegy évet, s a Balatonba veszett.

Weisz Salamon egy kivételével férjhez adja lányait

Feri bácsi, Elbert János apja hivatalnok volt egy amerikai érdekelt-ségű traktorgyárban. A McCormick traktornak – ahogyan azt Feri bácsi, ez a magas, kopasz férfi nem szűnt hangsúlyozni – alig akadt párja a háború előtti Magyarországon.

Arról nem szólt családi legenda, hol ismerkedett meg Feri bácsi Zelma nénivel, Jancsi anyjával. Egy biztos: Zelma néni feltűnően szép nő volt, sudár termetű, s aranszőke hajkorona övezte a fejét. Elbert János, a barnás hajú, kopaszodó, előreálló fogú filológus gyermekkorában az anyjára ütött. A kis Jancsi szépségének csodájára jártak a IX. kerületben, a Bakáts téren, ahol laktak.

Kétszoba-hallos lakásukat polgári ízléssel rendezték be. Zelma néni férjezetten már nem dolgozott, előtte a Pénzügyi Központban

vállalt állást. Ha jól emlékszem, a Weisz lányok közül egyedül neki volt érettségije. A szép Zelmának hozományul csak a szépsége jutott. Járt ugyan az édesapja, Weisz Salamon Lovag utcai, cipésműhely fölötti lakásába elegendő kosztos diák, de a későbbi professzorok egyetemista korukban házasságképtelen koldusoknak számítottak, még azok is, akikből – mint a jogtudós Kádár Miklósból – később rektor lett. Zelmát a vénlánysors fenyegette, így s ezért mehetett hozzá a szerény fizetésű hivatalnokhoz, Elbert Ferenchez.

Weisz Salamonnak és Pollák Háninak négy lánya s egy fia volt. A fiú vörhenyben korán elhalálozott. Szeréna, a legidősebb lány a szabómesterséget tanulta ki, gyerekfejjel már munkába állt, hogy a legfiatalabb, Zelma leérettségizhessen, hivatalnok lehessen, s egy jó házassággal meneküljön ki az iparosságból. Mani, sorban a második, nyomoréknak született. Gerincferdülésétől púpos, alacsony termetű vénlánként a sors a családi házimunkás szerepét osztotta rá. Ibolya, a harmadik lány is varrónő lett, mígnem férjhez ment Donnenberg Mártonhoz, a Perutz testvérek cégének hivatalnokához.

Szeréna, Mani, Ibolya és Zelma a Lovag utcából Weisz Salamon lányai voltak, a cipésze. Weisz Salamon apja pedig tollas zsidó volt, aki a kordéjáról fosztott libatollat árult faluról falura. Weisz Salamon feleségének, Pollák Háninak az édesapja vándor üveges volt.

Sokra vitte tehát Weisz Salamon, a foltozócipész. A Lovag utca elegáns lakcím volt, rangot jelentett. Lányai közül kettő hivatalnokhoz ment férjhez, a hivatalnokoknak pedig nyugdíj járt. Weisz Salamon pátriárkakorban halt meg, amiként Pollák Háni is. Sírkövikre a V alakban szétnyíló tenyér jelét vésették a lányaik, mert Weisz Salamon akármilyen szegényen hunyt el, a kahaniták papi rendjéből származott.

Háni mama tíz esztendővel élte túl a férjét. S még megélhette, hogy Zelmának is, Szerénának is fiúgyermek született. A vásott kölykök sokat kergetőztek a Visegrádi utcai nagy lakásban, ahol Háni nagymama, aki magyarul sohasem tanult meg, fénylő mosollyal intette a lurkókat.

– Tate zisze, megmondalak a faternak.

Tate zisze, az apák kedvence azonban nem hallgatott a jó szóra.

Háni néni unokái közül a fiatalabbat Jancsinak hívták, s apja az a bizonyos Elbert Ferenc hivatalnok volt a McCormick traktor-gyárból.

Másik unokájának apja, Sándor, női szabómester, Szerénát vette el. Ebből a házasságból származtam én, Weisz Salamon unokája, négy lánya közül az egyiknek a gyermeke, az Elbert Jancsi unokatestvére.

Az utolsó azok közül, aki a fentebbieket még ismerhette, mert hogy kívülem nem él közülük senki.

Megvernek, először, de nem utoljára

Az én tantémat Mittelmann Olgának hívták, és húsz pengőt kapott hetente azért, hogy lekísérjen az Eskü térre vagy a Múzeum kertbe. Mittelmann Olga előtt a tantémat Verős Anninak hívták; Verős Anninak azért, mert solymári sváb lány volt, igencsak gyűlölte a zsidókat, s e gyűlöletét rajtam töltötte ki úgy, hogy séta közben be-berántott egy-egy kapualjba, s agyba-főbe vert. Négyévesen a verésről azt hittem, hogy ez a nevelés, így a kapualji váratlan tarkóütekekről nem szóltam senkinek. Mittelmann Olgát akkor szerződtették hozzám, amikor Anni a svábok hazatelepülési programjával a birodalmi Németországba távozott. Olga tante azzal kezdte, hogy egy álló hétig hozzám se nyúlt, nem rúgott belém, nem verte a tarkómat a tenyere élével, s nem csavarta az orromat addig, amíg a könnyem eleredt. Panaszra mentem apámhoz, hogy Olga tante megszegte a kötelességét.

Ekkor derült ki, milyen „verős” volt Anni. Hogy megnyugodjak, Olga tante is lekevert egy enyhe frászt, amiről aztán büszkén hencgettem Jancsinak, az unokaöcsémnek, akinek persze nem volt tantéja. A hivatalnoki fizetésből korántsem telt annyi, mint amennyit két szabó-

mester éjt nappá téve összedolgozott. Egyetlen gyermeküknek ebből futotta tantéra. Ha a nap nem huszonnégy órából állott volna még a háború előtt is, akkor nekem is lett volna madame-om, azaz francia nevelőnőm, mint például a Schmura optikus lányának, Évinek.

A jövedelmi és osztálykülönbségeket elég korán érzékeltük Jancsival. Persze a magunk módján. Mivel Jancsiéknak nem tellett nevelőnőre, a hétvégeket, amikor Mittelmann Olgának szabadnapja volt, én a Bakáts téren töltöttem náluk, s igyekeztem pótolni azt a hiányt, ami az ő hátrányos anyagi helyzetükből fakadt – vagyis úgy ütöttem Jancsit, ahogyan engem a Verős Anni, még az orrát is megcsavartam, hogy eleredjen a könnye.

Meglátta ezt egyszer Feri bácsi, és farba rúgott. Én többé Feri bácsira nem tudtam ránézni. Hatéves koromra nem volt ugyan már a testemnek olyan porcikája, amit ne vertek volna – rokonai farba rúgást azonban nem szenvedtem eladdig. A megaláztatást sohasem bocsátottam meg. Amikor Feri bácsit 1945. január 19-én kettétépte egy Budáról Pestre kilőtt bomba, a holttestét úgy vonszoltuk végig az utcán mi, gyerekek, hogy a fejétől a törzséig a Jancsi cipelte, a farától a sarkáig én.

Cseréljünk – mondtam Jancsinak, az árvának.

A hitehagyottak és a makacsok

Jancsival különben más vallásúak voltunk.

Az úgy történt, hogy az első zsidótörvény betervezése után híre ment, aki hajlandó keresztyén hitre térni, mentesül a zsidó származásúakat hátrányosan sújtó rendelkezések alól. Feri bácsi amúgy sem tudott sokat a vallásról, s mint magánhivatalnokot szorította a cipő, így a reformátusok mellett döntött.

A lelkészi hivatalokban, sőt egyes templomokban az áttérőknek külön tanfolyamokat szerveztek. Elberték minden nehézség nélkül tanulták meg az új igét, hiszen Feri bácsinak és Zelma néni

érettségije volt, szemben mondjuk az én szüleimmel, akiknek iskolai végzettsége mindmáig kétséges előttem, de aligha haladhatta meg a négy-hat elemi, anyám részéről a polgári iskolát.

1943-ban persze anyám ösztönzésére az én apám is rászánta magát a hitehagyásra, s a városmajori plébánián mi is feliratkoztunk a kitérők listájára. Anyám azzal érvelt, hogy a Jóisten legfőbb parancsa az élet. Katolikus Ferdinánd és Izabella uralkodása alatt a spanyol zsidóság legjobbjai tértek át, s titokban hódoltak saját istenüknek. Kárunk tehát semmiképpen sem származhat abból, ha bemagoljuk a katekizmust. Apám egy távoli rokona amúgy is püspök volt Bécsben; ha az Ungár püspöknek jó a katolicizmus, akkor nekünk is megteszi.

Ez a bécsi Ungár püspök különben összehozta a családot a pécsi püspökkel, Virággal, s mi egy nyáron át vendégeskedtünk is a rezidenciáján. Engem Virág püspök többször is megáldott, s az egész olyan volt, mintha barackot nyomott volna a fejemre. Az egek nem nyíltak meg, Jehova villámai sem sújtottak halálra attól, hogy Virág püspök oly nyájasan tanítgatott Krisztus igéire.

Bizonyos óvintézkedésekről én persze gyermekkoromban sem feledkeztem meg. Jancsiék már áttértek, amikor én hitem szerint a Jóisten nevében közöltem Feri bácsival, hogy haragja lesújt rájuk; a büntetés bizonyosságát farba rúgásom végképp megerősítette.

A pécsi püspöki rezidencia vendégszobájában reggelente a fejem búbjára csaptam a jármülkét, ezt mi rebbe-kapelének hívtuk, s ami csak eszembe jutott a liturgiából, azt összekántáltam héberül. Gyanússá vált azonban, hogy otthonában Virág püspök is afféle fehér jármülkét hordott a feje búbján; erre bennem minden összekeveredett; a lila cingulus a mellemen viselt cicesszel.

A jóságos Virág püspök emléke hajtott el a Városmajorba egy paphoz, aki a püspöknél megvetőbben, mégis némi türelemmel hallgatta végig azt, ahogyan én a katekizmust mormoltam fel neki.

Anyámnak jó feje volt a katolicizmushoz; apáméba azonban nem fért be az új vallás, ahhoz túlságosan jól tudta a régit, az imakönyveket is kívülről, olyan gyors héber nyelven, amire még nem hallottam

példát. Hozzánk az ünnepekre azért szerettek járni az emberek, mert a kötelező davenoláson nálunk estek túl a leggyorsabban, s jutottak hozzá az újévi mézhez vagy a böjt előtti libaleveshez.

A papunk elnázta apám tudatlanságát, azzal is megbékélt, hogy az anyám olyan színtelen és fakó hangon mormolja a *Miatyánkot*, csakis az Atyát hangsúlyozza, míg elnyeli a Fiút, a Szentlélekről nem is szólva. Papunk kijelölte mégis a keresztelő napját. Apám nem érzett elég erőt magában ahhoz, hogy magányosan élje át a megpróbáltatást. Egyik ismerősünk apró Topolinóját hívatta a lakásunk elé: Herz bácsi a Foncière biztosítónak ügynökölt, neki munkaeszköze volt a kocsi.

Keresztelőjére apám vörös szőrmegallérral szegélyezett városi bundát öltött, azt a bundát, melyben a nagyobb téli zsidó ünnepeken a zsinagógát látogatta. Én azt a hosszú nadrágot vettem fel, amelyben még nemrégiben bármicva voltam, azaz a zsidó férfivá avatásom ünnepén viseltem. Anyám fekete kosztümöt varrt magának, mintha gyászolna, „kosztimot”, ahogyan apai nagynéném, Rotschild Ábrahám lánya, Rotschild Klára szokta volt mondani élete végéig.

A templomban vagy tucatnyi zsidó család várt a sorára, hogy felvehesse a szent keresztséget. Ott voltak Lebovicsék, a Rosenzweig família, a Pallai és Brammer szövetkereskedő cégtől a Brammerék. Én inkább azt figyeltem, kik hiányoznak a belvárosi vagy lipótvárosi iparos nemzetségek képviselőiből. Legtöbbjüket a zsinagógából ismertem, melyre a katolikus templom padjai olyan kísértetiesen emlékeztettek.

Hirtelen elképzelhetetlennek tartottam, hogy az ékszerészek közül akár egy is kalaplevéve szorongjon itt. Csakugyan: a távollétével tüntetett az öreg Billig Náthán László a Kossuth Lajos utcából, nem voltak ott a Tillemannék az Andrássy út sarkáról, kivált nem a szép Gábor lányok, Magda, Éva és Zsazsa a mamával, Jolie-val, nem volt ott a Brachfeld kalapos se, a redőnyös Rotschild vagy a Binét és Barna a Deák térről.

Ezeket a hiányzókat én Isten igaz híveiként kezdtem ünnepelni magamban, az Issmann szűcsöt, a Weil bőrröndöst, Csángóékat – magunkat pedig pokolravaló fajzatnak, akik a pusztta életükért elárulják istenüket.

A pap egy öreg zsidót keresztele meg éppen, amikor úgy éreztem, megnyílnak az egek, s a szüleimet tüstént halálra sújtja Jehova haragja. A sor szélén ültem, mint családunkban az első megkeresztelendő. Felugrottam, s kiszaladtam a templomból, egyenest Herz bácsi várakozó Topolinójához.

Apám és anyám kisvártatva követtek, odahagyva a katolicizmust, a papot, a *Miatyánkot* s a katekizmust meg a hideg keresztvíz megszentelő cseppjeit. Herz bácsival apám tüstént Elbertékhez hajtatott a Bakáts térre megtudakolni, vajon a reformátusoknál nem lenne-e könnyebb a szent keresztség.

Illés próféta egy sváb keretlegény kíséretében érkezik

A nagy zsidó ünnepekre persze Elbertéket is meghívtuk, mert a család nem hiányozhatott a damasztterítővel úri bútorral előléptetett hatalmas szabázasztal körül a szent vacsoráról. Apám kék velúrkalapot öltött az alkalomra, míg Feri bácsi a négy sarkán összezsomózott zsebkendővel takarta le kopaszodó fejét, talán ezzel is jelezve azt, hogy ő igazából református. Elbert Jancsi másfél évvel volt fiatalabb nálam, igazság szerint neki kellett volna héberül kérdeznie az egyiptomi kivonulás emlékét őrző széder liturgiájában azt, hogy miben különbözik ez az este a többtől – de Jancsi sohasem tanult meg héberül, s így én hadarhattam el legfiatalabbként a megtisztelő imát.

Ma már inkább idegenek közösségében ülöm meg a szédert. Akik a damasztal leterített szabázasztal körül ültek, mind meghaltak. Látom őket, ahogyan eljártsszák az egyiptomi menekülést. A szobába egy tekenőt helyeztek el, mielőtt még bejött az ünnep. A liturgia meghatározott pontján felállt az asztaltól a család, ki-ki feldobta a hátára a vándorbatyut, s úgy lépte át a Vörös-tengert jelképező tekenőt.

Az engesztelés ünnepe nem ilyen vidám, hiszen az esztendő bűneivel kell elszámolni. Vigaszul magas vendéget vár minden zsidó család. A legenda szerint maga Élijáhu próféta, azaz Illés

száll le a mennyekből, s hallgatja végig a hálaimát, hogy Isten tíz csapással sújtotta a rabtartó egyiptomiakat, a sáskajárástól a csecsemőhalálig, majd beleiszik abba a borospohárba, melyet neki töltenek színültig.

Máig hiszem, hogy Élijáhu beleivott a mi poharunkba, amikor még a legfiatalabb férfitagot, Donnenberg Mártont, Iby néném férjét leszámítva együtt volt a család.

Donnenberg Mártont, a Perutz testvérek hivatalnokát elsőnek vitték ki munkaszolgálatra az orosz frontra. Hírek alig érkeztek róla, tábori levelezőlapjai elmaradtak, súlyosabb aggodalmat azonban még Iby néném sem árult el, mert Marci sudár s erős ember volt, Wimpassing-féle vízhatlan viharkabátban vonult be Nagykátára, bakancsot pedig egyenest Lángéknál rendelt neki az apám a Károly körúton, míg érmelegítőt anyám kötött neki.

Az orosz tél meg se kottyánhat ilyen felszereléssel.

Az angol rádió ugyan félelmes híreket közölt a voronyezsi átörésről, de hát Marci nem volt katona, csak munkaszolgálatos. Fegyvertelenül az arcvonalban, ez különös előnynek rémlett, arról nem is szólva, hogy keretlegénye egy Tolnatamásiból származó sváb fiú volt, együtt nőtt fel Marcival abban az ántivilágban, amelyben zsidók és svábok jól megfértek egymással a magyar falvakban, jobban mindenesetre, mint bármelyikük a magyarokkal.

Élijáhu prófétát vártuk éppen szent áhítattal, amikor csöngettek. Senkinek sem akaródzott felkelni az ünnepi asztaltól: ha Élijáhu próféta érkezett, az nem csönget. Végül a púpos Manyi néném, a házi mindenest nyitott ajtót. A vendéget az előszobában ültethette le, mert egyedül tért vissza. A prófétavárás ünnepi percei most nehezen teltek, apám egy árnyalattal gyorsabban darálta le az imát. Asztalbontás után Manyi néni bevezette a vendéget, türelmetlenül, mert már indultunk volna a zsinagógába.

Ott állt az ajtóban a vendég, a sváb fiú Tolnatamásiból, egyenruhában. A katonasapkáját illedelmesen lekapta, míg a ház férfitagjainak ott ült a kalap a fején.

Elsőnek apám találta fel magát: kapóra jött Feri bácsi, a református. Míg apám nem nyúlt volna pénzhez ünnepen, akadt közöttünk valaki, aki ezt megtehetette. A református. Feri bácsi odalépett a nacionál-kasszához, a csengetése, ahogyan nyílt, máris szentségtörésnek számított. Száz pengőt számolt le Feri bácsi a sváb fiú tenyerébe, hogy a Marcinak ezután is jól menjen sora. A katona szabódott, hogy ezt ő nem érdemli, ugyan hagyják már, de azért végül, mindenki megkönnyebbülésére elsüllyesztette a pénzt.

Akkor kérdezte meg Iby néném, hogyan is megy a Marci sora abban a távoli, hideg Oroszországban.

– A Marci? – ismételte meg a katona, s a hideg szóra mintha összerándult volna. – A Marci, kérem, az odagett.

Iby néném lovagol

Iby nagynéném feltépte az ajtót, kiszaladt a folyosóra a negyedik emeleten, átvette az egyik lábát a korláton, s ott gubbasztott lovagló ülésben. Nem mert senki a közelébe menni, mert még leveti magát. A katona sétált oda hozzá komótosan, megfogta, s leemelte. A mentőkért Feri bácsi telefonált – ünnepen mi nem telefonáltunk volna –, és Iby néném kényszerzubbonyban vitték el a Lipótmezőre. Majd elmúlik – vigasztalta apám az anyámat, Iby néném nővérét, de a sokk csak Iby nénémel együtt múlt el, harminc év múltán. A tisztiorvos ugyan csak Illés próféta és a katona látogatása után tíz esztendővel nyilvánította hivatalosan is elmebeteggé. Addig minden alkalommal újabb eljárás szükségeltetett ahhoz, hogy kényszerzubbonyban vigyék el, vagy elektrosokk feledtesse el vele lángokban elpusztult férje kísértetét.

Iby nénémnek útlevele volt a Lipótmezőre. Örjögő szakaszait csendes depresszió követte, ilyenkor magába süppedve, némán bámult a semmibe naphosszat. Ahányszor fellobbant az örülete, elsőnek Weisz Salamont átkozta el, mert cipész volt a Lovag utcában, aztán az anyámat, aki élethossziglan eltartotta beteg hűgát – nem bántott soha

senkit, csak azt, akit szeretett. Marci halálát annyiféleképpen mesélte el a sváb fiú, ahányszor csak kifaggatták. Élijáhu próféta estéjén még úgy volt, hogy a voronyezsi áttöréskor Marci egy tifuszkórházban feküdt legyengülten, halálos betegen. Közeledtek az oroszok, mire a visszavonuló németek rágyújtották az épületet a betegekre. A lán-goló ruhában menekülő szerencsétlenekre célba lőttek, nem maradt meg élő ember a kórházból, csak a keretlegények kis csapata.

Marci bátyja, Donnenberg Dezső, aki a felesége Múzeum körúti pékségének hátsó szobájában bélyegkereskedőként tett szert némi vagyoni, leutazott Tolnatamásiba, hogy kifaggassa a sváb fiút. Innen Marci pusztulásának újabb változatával lett gazdagabb a családi legendárium. Marcira az oroszok gyújtották rá a kórházat, de ő a halála előtt még kettőt megfojtott közülük. Donnenberg Dezső élete végéig el nem hitte, hogy Marci meghalt, ahhoz túlságosan is sok változat keringett a pusztulásáról.

Donnenberg Dezsőnek évtizedekre nyomát vesztettem, majd a háború befejezése után emberöltővel bukkantam rá Los Angelesben. Addigra már megvakult, a lábát érszűkület okán levágták: az életerős Donnenberg Dezső roncsként tengődött Amerikában. Emlékezett rá ugyan, hogy volt egy távoli rokona az én nevemen, Iby nénémet is felidézte, bár sohasem jelentkezett nála az emigrációból, kíváncsi sem volt rá, hogyan megy sora. Elmeséltem neki, hogy Iby néném változatlanul örült, ki-s bejár a Lipótmezőről. Ezen módfelett elcsodálkozott – ugyan miért? Majd megkérdezte, van-e Marciról újabb hír. Hosszan szidta a Vöröskeresztet: a leveleire nem válaszolnak, pedig ott bujkál ez a Marci valahol Oroszországban, álnéven, új feleséggel. Neki pedig válaszolhatna a Vöröskereszt, azok után, amit ő az üldözöttekért tett.

A sors újabb fordulata volt, amikor egyik óráim után jelentkezett nálam Dezső bácsi unokája. A hallgatóm lett, szívélyesen hívott hozzájuk, az édesanyjához, Zsuzsihoz. Nem mentem. Rosszul kezelem az emlékeimet, nem lettem volna képes újraélni a sorban állást a svéd követség előtt, az apám testvéreinek halálát. Los Angeles messze van a pályaudvartól, ahová barmokként terelték be az embereket.

A múltkorában mégis ott jártam a házban, a Kossuth Lajos utca 15-ben, hajdani lakásunk emeletén, a negyediken. Szemügyre vettem azt a korlátot, ahol Iby néném ült lovaglő ülésben ég és föld között.

Az volt az a korlát, ahonnan Elbert Jánosné született Cruzer Zsuzsanna, nevelőapja után Józsa Suzy, a férje és a gyermeke halála után lezuhant a mélybe.

Az elbeszélő kis híján egy szürke taxiban születik meg

A mi családjunk abban is szerencsésnek volt mondható, hogy a férfiak – Marci kivételével – rendre hazajöttek vagy hazaszöktek a különböző munkatáborokból. Feri bácsi ugyan borzasztó slemil volt, de befolyásos főnökénél a McCormick gyárban elintézte, hogy mindig apámmal vonuljon be, márpedig apámat meg nem ijesztette élő ember, olyan fából faragták. Nagykátán maga Muray táborparancsnok vágott végig az arcán lovaglőostorával, de ő pisszenés nélkül állta. Amikor Muray Lipót megkérdezte tőle, ki maga, az apám azt válaszolta, hogy magyar tüzer, jelentem alászan.

Apai nagyapám falusi kocsmáros volt a Vas megyei Kám községben. Ungár Vilmos – így hívták – négy fiút nevelt fel. Emil fűszeres lett a Péterffy Jenő utcában, Dezső rövidáru-kereskedő a Wesselényi utcában, Sándor szabómesterként dolgozott, Béla pedig tüzerként halt meg az első világháborúban.

Az Ungár fiúk – mint az a *Magyar Tüzer* című ünnepi kiadványában olvasható – egyazon csapattestnél szolgáltak, ahogyan a második világháború munkaszolgálatában az apám a sógorával, Elbert Ferencsel. Az együttes szolgálat alapja az volt, hogy Dezső bácsi vett egy érettségi bizonyítványt a Rosner-féle műintézetben, ahol az ilyeneket pénzen s nem tudással lehetett megváltani. Érettségizett karpaszományosként Isonzó és Doberdó harcmezején tisztte küzdött fel magát, majd magához vette pucernek Emil öccsét, sőt Bélát és

Sándort is alakulatához rendelte szolgálatba. Bélát egy olasz ágyúgolyó fejezte le. A fiúk a lövészárokból szedtek össze tíz zsidó katonát, hogy lelki üdvéért imádkozhassanak, s ez nem ment nehezen, mert a hadseregben elegendő zsidó szolgált. Apám éppen a kaddist, a halottakért mondandó zsoltárt darálta, amikor az orra előtt bevágott egy srapel. A légnyomás félig megsüketítette, s a nyakára tekerte az imaszíját. A kórházban kapta meg a Károly Csapatkeresztet s vele két hét szabadságot. Katonavonaton érkezett Budapestre, és betért egy Lovag utcai kifőzdébe, melyet akkoriban nyitott Pollák Háni, Weisz Salamon cipész felesége.

Pollák Háni sólétal kedveskedett a szabadságos tüzérnek, tisztelettel érdeklődött, hány éves lehet, mire Sándor elárulta, hogy öreglegény ő már, huszonhét múlt, s a Károly Csapatkereszt tulajdonosa. Vastag fekete bajusza volt Sándornak, sűrű fekete tüskehaja, hatalmas, elálló füle. Akkoriban egészen süket a légnyomástól, így Háninak, aki szemrevalónak találta a zömök tüzért, kiabálnia kellett vele.

Pollák Háni arra vette rá a tüzért, hogy még mielőtt visszatér a frontra, keresse meg a sadhent, a házasságközvetítőt. Neki van négy lánya, azok közül a legidősebb éppen eladósorba lépett, sőt talán már túlkoros is a huszonhárom esztendejével. Szakmája is akadna, a négy lányé közül a legjobb, mestervizsgával rendelkezik szabászatból.

A tüzérnek kedve támadt a dologhoz, bár még nem láthatta az eladósorba került lányt, Szerénát. Szabómester volt azonban maga is. Vándor, azaz valcoló szabólegényként kereste a kenyerét a nagy világégés előtt. Megjárta Münchent, Párizst, a német és a francia városokat szinte mind. Azoknak a vándorlegényeknek, akik nem maradtak egy hétnél tovább egy-egy városban, a szakszervezet segélyt folyósított, ha rendszeresen fizették a tagdíjat. Péntekenként, mielőtt bejött az ünnep, bárhol tanyázott is Sándor, elébb felvette a járandóságát, aztán a szakszervezeti segélyt, amikor meg szombaton este véget ért az ünnep, odébbállt egy nagyvárossal.

1914 elején a svájci St. Gallenben telepedett le, Zwingli Holler női szabó segédeként. Augusztusban kitört a világháború. A sza-

bólegény választhatott: vagy a biztonságos táborba vonul, ahová az ellenséges hatalmak katonaköteleseit gyűjtötték össze a koncentrációs táborok elődeinek is nevezhető internáló telepeken, vagy hazautazik, s bakának áll.

Holler úr azzal marasztalta, hogy hamis papírokkal élete végéig élélhetne St. Gallenben, s amilyen ügyes keze van, még vagyonna is szert tehetne, sőt meg is nősülhetne. A szabólegény homályosan emlékezett arra, hogy a magyaroknak volt már részük St. Gallen-i kalandban, felült hát a vonatra, beállt katonának, végigharcolta a világháborút a negyvenhármass tüzéreknel a tűzvonalban, majd Emil öccsét váltotta fel Dezső bácsi pucerként. Aztán eltemette a másik bátyját, akinek a fejét letépte az olasz golyó, majdnem megfulladt az imaszíjától, végül, már kissé süketen beleegyezett, hogy a sadhen összehozza a Weisz Salamon legidősebb lányával, Szerénával.

Ilyen könnyű dolga még nem volt a sadhennek – volt miről beszélgetniük a fiataloknak. Még a háború előtt jött divatba a szembehólos szoknya, annak a szabásáról akár órákat lehetett társalogni. Ki hogyan nátlizik, az egyáltalán nem mindegy. Egy endlivarrásról megmondom, ki vagy, magyarázta Zwingli Holler egykori segéd-szabásza, a magyar tüzér Weisz Szerénának.

Az igazi házasságok a földön köttetnek; a sikeresek, tehetném hozzá, a szabászasztalról való társalgás közepette a sadhennál.

A szüleim 1921-ben házasodtak össze. Leszerelt tüzér apámnak azonnal került munkája, s anyám is szabászkisasszonnyá lépett elő Rotschild Ábrahám szalonjában. Az esküvőt a Csáky utcai zsinagógában tartották; Zelma és Iby fehérben feszítettek, s abban a büszke tudatban, hogy ha Szerénának sikerült férjhez mennie, holott a háta bizony már meggömbült a sok varrástól, akkor nekik is sikerülhet. Az esküvő tiszteletére Manyi púpja steppelt párnát kapott, így nem látszott a kitüremkedő csont, s a vőlegény vad, fekete bátyjai se szólhatták meg az új rokonságot.

Első gyermekét anyám a Visegrádi utcai szabásműhelyben vesz-tette el: a baba nem vette észre, hogy úgy csavarodott a csecsemő

nyakára a köldökszínór, mint apáméra a srapel légnyomásától az imaszíj. Második gyermekük nyolc év múltán látta meg a napvilágot a fasori Park szanatóriumban. Ez lettem én. Anyám éppen a Neuhold méltóságának próbált egy estélyi ruhát, amit az a tisztí kasszinó első bálján viselt volna. Anyám még egy utolsó gombostűt szúrt volna be a tüllruhába, de rosszul lett, elájult. Apám taxit rendelt, úgy szállította be a szanatóriumba. A fejem állítólag már a kocsi kint volt, s az apám nem is ült többé a lassú, szürke taxiba, csak a kékbe.

Neuhold méltóságát a negyvenes évek végén Apajpusztára telepítették ki. A rózsadombi villába a házmester és a családja költözött be. Tisztességes emberek voltak. Amikor Neuhold méltósága 1953-ban hazatérhetett Apajpusztáról Budapestre, visszaadták neki a nagyszalont, méghozzá fürdőszoba-használati joggal.

Ilyen szép nagyszalont még nem láttam soha életemben. A száz négyzetméteres termet mennyezetig érő tükrös szekrények szegélyezték. A szekrényekben készülsi sorrendjükből ott sorakoztak mindama ruhák, amelyeket anyám varrt Neuhold méltóságának fél évszázad alatt. Több száz molyrágta gönc, régi idők tanúi, a hozzájuk való assessorral, azaz övvel, cipővel, sállal és kalappal, amelyet Gergely Vilma csinált.

Felnőtt fejjel is sokszor megfordultam ebben a nagyszalonban anyám elemőzsiás kosarával, nehogy a Neuhold méltósága éhen haljon, vagy arra kényszerüljön, hogy hajdani ruhái közül, melyet a házmesterék mégiscsak megőriztek, egyet is eladjon.

Egyszer libamáját vittem Neuhold méltóságának, aki lehetett tán százéves is. Ekkor odatipegett az egyik szekrényhez, elhúzta a tükrös ajtót, s a botjával rámutatott arra a ruhára, amelyet anyám akkor tűzött föl, amikor én, meglehet elhamarkodottan, a világra siettem.

A házmesterfiúk ökölcspásait az élet megtorolja

Előbb Feri bácsit szerelték le a munkaszolgálatból, ami azért volt igazságtalanság, mert apám nélkül Muray már régen a fejét vette volna; aztán az apám tért haza száz darab Honvéd szivarkával s egy lábon kihordott szívtrombózással. Kifeküdni nem volt ideje, mert 1944. március 19-én bejöttek a németek. Bejöttek, méghozzá szó szerint, mert egyik főhadiszállásukat éppen az Astoriában rendezték be, a mi Kossuth Lajos utcai házunk tőszomszédságában. A sárga csillagot ugyan nemsokára fel kellett varrnunk, de azért mi, gyerekek ki-kiszöktünk az utcára megbámulni a nyalka Gruppenführereket, vagy a Wehrmacht-tiszteket a fülükől az ajkukig vágott párbajsebhellyel.

A németektől egyáltalán nem féltünk, ők már hozzászoktak a sárga csillaghoz, ügyet se vetettek rá, sőt ha egy utcát nem találtak, vagy a főhadiszállás helyett véletlenül a mi házunkba tévedtek be eligazításért, előbb szólítottak meg egy zsidó fiút, mint egy csillag nélkülit, mert a zsidó nagy valószínűséggel beszélt németül.

A Semmelweis utcai házmesterfiúk már a megszállás másnapján csapatba verődve járták a környéket, be-betörték a házakba, s az udvarokon vagy a folyosókon játszó zsidó fiúkat verték, ahol érték. Én ezt olyan természetesnek vettem, mint amikor Verős Anni, a birodalmi németté átvedlett nevelőnőm ütött. Az egyik házmesterfiúval, Szedlacsek Gézával együtt jártam a Cukor utcai elemi iskolába: ez amúgy is feljogosította arra, hogy üssön. Nem is volt abban semmi kegyetlenség, csak az élet rendje hozta úgy, hogy akkor engem a Szedlacsek ütött, annál is inkább, mert ez a Géza gyerek voltaképp élethossziglan megmaradt Szedlacseknek: akárcsak az apja, házmester lett ő is (megengedem: tömbházmester) a Semmelweis utcában.

Néha ma is rám köszön a Szedlacsek az utcán: zsíros ősz haja a szemébe lóg, háta hajlott, és csoszog... nem tudna az már megütni senkit. Mondom is neki mindig, ha rám köszön, hogy rendben van, Szedlacsek,

amivel azt szeretném kifejezni, hogy nincs harag, minden úgy volt jó, ahogyan volt. Persze Szedlacsek sohasem volt valami lumen, nem érti pontosan, amit neki mondok, és mindig csak azt feleli, igenis, doktor úr. Mire én azt válaszolom, hogy nem vagyok én teneked doktor úr, Szedlacsek. Erre ő: már megbocsásson a világ, igenis, doktor úr.

Elbert Jancsi azonban túlságosan fiatal volt a veréshez. Nem fogta föl, hogy most ilyen a világ, és hogy ennek is vége szakad egyszer. Rikoltózott és rimánkodott, amikor reá került a sor, ami aztán jól feldühítette a házmasterfiúkat, akik persze dupla verést osztottak ki rá. Balszerencséjére Jancsi élete végéig megmaradt abban a Kossuth Lajos utcai házban, ahol tizenévesen rendszeresen agyba-főbe verték, egyetlen sarokra Szedlacsek Gézától, akivel talán naponta is összefutott a volt úri kaszinó, a későbbi Magyar–Szovjet Baráti Társaság előtt. Elbert Jancsi nem köszönt vissza Szedlacseknek, holott az őt is megsüvegelte, s megadta neki a doktor urat.

Elbert János temetésének reggelén is összefutottam Szedlacsekkel, amikor a régi lakásba ugrottam fel a kitüntetéseiért, hogy ott díszeljenek a ravatalon.

– Mi volt ez kérem, doktor úr? – oldalgott oda hozzám Géza, mint egy régi rokon a Kossuth Lajos utca és a Semmelweis utca sarkán. Ezzel odanyomott a kezembe egy húszast. – Tessék már a nevünkben virágot venni a doktor úr sírjára.

Többes számban beszélt Szedlacsek: a felesége s a gyermekei nevében tán, vagy épp a Semmelweis utca képviselőjében, nem tudom. Eltettem a húszast, indultam volna tovább, de a Géza nem hagyott békén, s mondta a magáét. – Mi volt ez, doktor úr, mibe halt meg a doktor úr?

Az egyik doktor úr én voltam, a másik a Jancsi.

– Nem tudom, Géza – feleltem, s igyekeztem lerázni. – Talán túl sokat verték az életében.

Amint kimondtam, rögtön megbántam. Szedlacsek Géza éppoly kevésbé tehet arról, hogy akkor minket illett verni, mint arról, hogy ő Szedlacsek Géza.

Sajnálom, hogy Elbert János nem bocsátott meg Szedlacsek Gézának. A húszason szegfűt vettem, s az olcsó virágot bedobtam a nyitott sírgödörbe, hadd porladjon el egyszer és mindenkorra azzal, akit túlságosan sokat vertek.

Zsidóház: az új Jeruzsálem és a steppelt pongyola

Ekkora örömet: a Kossuth Lajos utca 15-öt zsidóháznak jelölte ki az előjáróság. Hiába jelentette ki apám, hogy Horthy Miklós kormányzó főméltósága, a legfelsőbb hadúr nem hagyja az ő hú zsidait.

Apám nem volt egyedül ebben a hitében. Az Anschluss, azaz Ausztria bekebelezése után százával vándoroltak át tehetősebb zsidó családok Magyarországra, s nem egy közülük osztály- vagy iskolatársam lett, később életre szóló barátom, mint a Hirschfeld Zsorzsi vagy a Landesman fivérek közül Hansi, a majdani nemzetközi pénzember, jó ideig a Salzburgi Ünnepi Játékok igazgatója. Ki merné akár utólag is kétségbe vonni olyan tehetős, következőképpen okos emberek döntését, mint a Hirschfeld fakereskedő vagy a Landesman bankár? Horthyban nem ok nélkül bizakodtak azok, akik megélték Ausztria összeomlását, Csehszlovákia megszállását. Horthy a sok úralomra került lumpenprolihoz képest mégiscsak úr volt, admirális, a felesége a Vöröskereszt patrónusa. Lovas tengerész, ahogyan gúnyolták? Nekünk, az életükért rettegőknek nem úgy tűnt fel, még akkor sem, amikor a szüleink Horthy hadseregének munkaszolgálatában szenvedtek.

Gettó helyett zsidóház, ez is Horthy mellett szólt.

Költözzenek össze a zsidók? Hát jó, meghúzzuk magunkat a lakásban. Nagy lovaskocsival elsőnek Elberték érkeztek a motyójukkal: a lift vagy ötvenszer fordult a földszint és a negyedik emelet között, amíg mindenüket felszállították; morgott is a házmaster, Murányi Feri bácsi, hogy ki fizeti a villanyszámlát.

Murányiék újak voltak a házban, Braunék helyére jöttek. A Braun fiúkat elvitték munkaszolgálatra, Braun bácsit meg azzal rúgta ki a házi-

úr, hogy amúgy is elég zsidó van a házban. Murányi nem utálta a zsidókat a kelleténél jobban. A németek bevonulásának napján kezdte építeni azt az új pincefalat, amely mögött vagy negyven menekültet bújtatott el, katonaszökevényeket és izraelitákat vegyest, sőt egy sebesült angol pilótát is, aki okosan rejtőzött el éppen a Gestapo főhadiszállásának tövében, sőt egy idő múltán magában a Gestapo épületében, amikor a zsidókat végül is kitették a házból, s hozzánk is németek költöztek be.

Érkeztek hát hozzánk az új lakók vagy negyvenen. Csodálatos, embermeleg családdá formálta otthonunkat a kényszer. Mivel egyetlen fürdőszobánk volt, Zelma néni kivételével mindenki ügyelt arra, hogy szükségét gyorsan végezze. A férfiak a körfolyosón borotválkoztak apróra szabott tükröcserepek segítségével, mert ennyi lakó között persze akadt üveges is. Nekünk, gyerekeknek ez volt a paradicsom, egy cserkészcsapatra való süvölvénnyel a lépcsőházban s a folyosón, a pincében és a padláson. A kapura felszegzett és üveggel lefedett hatalmas sárga csillag – mely a zsidóházat jelölte – védőpajzsunk és címerünk volt egyszerre, új Jeruzsálemünket szabta ki, s ez az élettér dús volt, és erős. Soha többé nem éreztük magunkat ilyen biztonságban, még azt se bántuk, hogy a nappal nyitott kapun beözönlöttek a Semmelweis utcai fiúk egy kis bunyóra.

A bunyót ugyanis hamar megunták. Íratlan szabály volt, hogy zsidó nem üthet vissza. Ha megpróbálta volna, a fiúk helyett megérkeztek volna az apák, pusztá kézzel vagy bikacsökkel. Az pedig egy idő után még Szedlacsek Gézá sem szórakoztatta, hogy lehajtott fejjű, összeszorított fogú gyerekeket agyba-főbe verjen. Elbert Jancsi sikongatására ugyan kezdetben összecsendült a ház, aztán amikor kiderült, hogy túléli a pofonokat, rá se hederítettek a visongatásra, hiszen már azokra a segélykiáltásokra se rendültek meg, amelyek az Astoria pincéjéből, a németek egyik főhadiszállásáról szűrődtek ki.

Jancsi az édesanyja, Zelma néni idegeit örökölte. Elég itt annyi, hogy az idegei nem voltak kötélből, holott akkoriban ez volt az elvárható minimum. Zelma néni például, amikor beköltözött hozzánk, egyszerre csak ellenségesen kezdett viselkedni a nővéreivel, mint

aki nem képes megbocsátani, hogy éppen a Kossuth Lajos utcát és nem a Bakáts téri házat jelölték ki zsidóháznak. Aztán tüntetően és kihívoan kezdett öltözködni, úgy járt a lakásban, mintha korzózni indult volna a Hangliba, holott zsidók akkor már nyilvános helyre be se tehették a lábukat. Amikor pedig az eleganciájával se érte el, hogy felismerjék, mennyivel különb mindenkinél, hiszen érettségije volt, s egykor a Pénzügyi Központban dolgozott, látványosan omlott össze. Alig használta a közös fürdőszobát, amelyben még egy héttel előbb órákat szépítkezett. Bebújt egy rózsaszín, steppelt pongyolába, s ha lehet ezt mondani, úgy maradt, legalábbis az én emlékezetemben. Ebben a pongyolában siratta el a férjét, akit kettétépett egy Budáról kilőtt akna néhány órával a háború befejezése előtt, s e pongyolára hivatkozva nem jött ki a zimankós télben az urát eltemetni. Hagyta, hogy a Jancsi ássa ki velem a sírt. Ebben a pongyolában keringte végig a lakás közös folyosóját élethossziglan, miközben mi felnőtünk, egyetemre jártunk, nősültünk és elváltunk. Ebben a foszlott, ragacsos, hajdan steppelt, végül pufajkáját vesztett pongyolában halt meg félig elborult elmével. Halála óráján ő is Weisz Salamont szidta, a nőbolond öreg cipészt, aki így adta férjhez a lányait, a Marcihoz, aki benne égett a tífuszos kórházban, a Férihez, akit az akna tépett épp derékba.

Zelma és Elbert Jancsi a háború után ugyanabba a szobába tért vissza, ahová a Bakáts téri két és fél szobát hajdan bezsúfolták. Az egykori bútorokból persze hírmondó sem maradt; a zsidóházba beköltöző németek 1944 hideg telén mind felaprították és eltűztették abban a kályhában, amelynek füstcsövét Zelma néni az esküvői briliánsgyűrűjét rejtette el azzal a meggondolással, hogy a briliáns nem ég. A briliánsnak azonban se híre, se hamva nem maradt a háború után; meglehet, a bútorok afrikja égett olyan huzattal, hogy Elberték utolsó vagyona is felszállt a kéménybe, onnan meg az égbe.

Zelma munkaképtelen volt, hiába büszkélkedett az érettségijével: a szabóság tartotta el őt is, Iby nénemet is, egy ideig még az Ungár fiúk özvegyeit is, merthogy apám testvérei odavesztek a koncentrációs

táborokban, hiába voltak olyan nyalka magyar tüzérek a negyvenhármasonál az első nagy próbán, a század elején.

Meghalt Manyi néném is. Egy ideig azt hittem, a Feri bácsi hibájából. A Budáról kilőtt akna Feri bácsit kapta derékba, de úgy szeltek ketté, hogy az Manyi nénémet is eltalálta. Holtában nem látszott rajta semmi sérülés, sőt, mintha a találattól a púpja is kivasalódott volna, ott feküdt kiterítve, olyan egyenesen, mint életében még soha a kettészelt Feri bácsi mellett, akinek a gyenge teste még egy aknát se volt képes felfogni úgy, hogy a Manyi nénémnek bántódása ne essék.

Egy-egy halál után éjszakára egymás testének melegével vigasztaltuk magunkat Jancsival a szalmazsákon vagy a matracon, ami éppen került, száraz szemmel, kiszáradt torokkal szorongtunk a sötétben. Ha ilyenkor lépett volna be Szedlacsek Géza a kíméletlen, csontos öklével, ilyenkor ütötte volna Jancsit, az bizonytalán meg nem mukkan; a szenvedés jó tanár, tűrésre oktat s kitartásra. Reggelente úgy keltünk ki a vackunkból, hogy a mindenkori gyászra tekintettel a mosolyunkat alig tudtuk elnyomni, olyan jó volt a testvéri kettes testmelege. Mi már attól fogva csak az életen csodálkoztunk el, mely természetellenes ajándéknak rémlett, míg a halál oly gyakorinak és természetesnek.

Amikor a síófoki hullaházban az ő holtteste fölé hajoltam, hirtelen lepergett bennem minden halálunk, a Feri bácsié, a Manyié, a Dezső bácsié, az Emil bácsié, láttam Iby nénémet a korláton lovagolni, ahogyan Marci tűzhalálát idézi fel – ej, gondoltam magamban, Jancsi, hát ez is csak egy halál, a te halálod, gyere, kelj fel, meneküljünk tovább.

A Gestapo helyett a véce robban föl

A zsidóházban mindenki unatkozott. A nők azért, mert a fiatal férfiak mind munkaszolgálatra vonultak be; csak az olyan első világháborús veteránokat szerelték le olykor-olykor, mint az én ötvenöt éves apám vagy Feri bácsi. A zsidóház az öregembereké meg a gyerekeké volt, senki sem dolgozott, csak a gójok, mert azoknak az üzletébe

még betért vevő, míg a zsidó akkor már nem lehetett tisztviselő, iparos, kereskedő.

A Jancsi ötlete az volt, hogy játsszunk színházat. Az én ötletem az, hogy robbantsuk fel a Gestapót. *A kis kémikus* című könyvben ugyan is elolvastam, hogy készíthető házilagosan nitroglicerint. Kiszöktem a Calderoni vegyszerüzletbe a Bazilika mellé, megvettem a szükséges anyagokat, egy Bunsen-állványt is a hozzátartozó Bunsen-égővel, egy Liebig-féle csavart üvegű hűtőt a párlat elkészítéséhez, egy-két lombikot, kémcsövet, kanócot. Éjszaka, amikor elnyugodott a ház, s a lakásunknak mind a negyven lakója nyugovóra tért, bevonultam a fürdőszobába, felszereltem az állványt, bélelt csipeszeikre rászorítottam a lombikokat és retortákat, s párolni kezdtem azt a folyadékot, amelyről szentül hittem, nitroglicerint lesz belőle. Doktor Faustus nem lesté úgy az élet titkát, mint én a halálét – szemem előtt már lángokban állott az Astoria.

Az öreg Tolnai Ödönnek, egyik új lakónknak, ekkor támadt fékezhetetlen pisilhetnékje. Nagyot csapott hát a fürdőszoba kilincsére, mert azt hitte, odabent Zelma néni szépítkezik. Én hiába hengegtem már akkor is a jó idegeimmel, az éjszakai csendben a hirtelen zajtól úgy megijedtem, hogy fellöktem a teljes magasságában felszerelt Bunsen-állványt. A Liebig-féle hűtő apró szilánkokra zúzódtott a kádban, a vegyszerek a csempén keveredtek kiméretlenül, míg végül a Bunsen-lámpa spiritusza lobbantotta lángra őket. Detonáció rázta meg negyven ember egyetlen véccészszejét. A lehúzott eszlingeni redőny mentette meg a folyosót attól, hogy az üveglak szilánkjai lőjék szitává. Tolnai Ödön bevizelt a rémülettől, a rácsapódó ajtó betörte az orrát. Engem a falhoz lapított a légnyomás, de nem hiába voltam tüzer fia, kutya bajom se esett, karcolásom se a miriád üvegszilánk, füst és maró vegyszer közepette.

Ha manapság olykor arról faggatnak, miért nem volt hatékonyabb a magyar ellenállás, határozott válaszom nincs, de óhatatlanul is eszembe ötlök a Tolnai Ödön pisilhetnékje, meg ahogyan rácsapott arra a fürdőszobakilincsre.

A robbantást megúsztam egy atyai fenyítéssel, s ezzel máris Jancsi ötlete diadalmaskodott, a színház, melynek előkészületeit azonnal megkezdtek, amint a Murányi házmaster, civilben vízvezeték-szerelő, felavatta a vadonatúj s az eddiginél jóval nagyobb űrtartalmú vécészsztét a hozzá tartozó és a kísérletben ugyancsak megsérült öblítőtartállyal egyetemben.

Természetesen a fürdőszobát rendezték be öltözőnek. Folyosóra nyíló falán a robbanás elég nagy lyukat vágott, hogy a lépcsőfordulóban emelt színpadra kijussunk; maguk a lépcsők pedig eszményi lelátót kínáltak. Minden együtt volt, ami egy színházhoz szükségeltetik: mítoszi életanyag, az emberi viselkedést testközelből tanulmányozó színészek, írók, rendezők, közönség. Beszorult a zsidóházba vagy félszáz gyerek, akinek imitációs készségét felszárította a félelem. A színház azonban felszabadította képességeiket, kivált, hogy olyan rendezőt kaptak, mint Elbert Jancsi, aki ezúttal nem rimámkodott, vinnyogott, mint a Szedlacek Géza ökle alatt, hanem tekintélyt parancsoló nyugalommal gyűjtötte be a függönyhöz szükséges pokrócokat, a sminket Müller Magdától és Krausz Évitől (akik démoni vörösre festett szájjal és szűk szoknyában parádéztek a folyosókon, hátha a lichthófból tűnik fel egy életerős férfi, netalán férjjelölt).

A rövid jelenetek formáját és tartalmát az egybegyűlteket közös kulturális, valamint életanyaga kínálta. Egyfelől a kabaré s az orfeum tradíciója, másfelől a bezártság tapasztalata, hiszen az emberek valósággal egymás sarkára hágtak itt, kupacban laktak, a közös fürdőszoba használata leleplezte féltve őrzött titkaikat, a közelség szerelmi kapcsolataikat.

Arról például, hogy Tolnai Ödönt a prosztatája kínozza, mindenki tudott: olcsó, de biztos sikerre számíthatott Hallmayer Frédi, aki őt utánozta, amint a sliccét fogva elér egy ajtóhoz, majd egy luftballon kipukkasztásával lett nedves a gatyája pár másodperccel a cél előtt. Nem okozott kisebb gaudiumot az sem, amikor Elbert Jancsi magas sarkú cipőben, hátul varrott harisnyában s kifestve jelenítette meg az élveteg Müller Magdát, akire mindenkinek rávágása volt, a magas kebleire,

formás idomaira s hátsó domborulatára – Jancsi persze mindennek csak égi mását reprodukálta, hiába tömte ki a melltartóját teniszlabdákkal, hiába villogtatta harisnyakötőjét fölhúzott szoknyája alatt.

Színházunk persze túllépett az utánzásoson. Eredetinek mondható művekkel is megleptük közönségünket, így olyan *Hacsek és Sajó*-utánzatokkal, melyeket az aktuális helyzethez igazítottunk. Hacsek úr például Sajótól kért tanácsot, amikor a lakását akarja kifesteni, de a háborús Budapesten nem talál szobafestőt. Zsidó iparos már nincsen, mert vagy munkatáborban szolgál, vagy egy zsidóházban szorong, míg az „aladárok”, akik a cégeket árjásították, azaz névleg tulajdonukba vették, nem tudtak vagy nem akartak dolgozni. Sajó azonban váltig erősítette, hogy ismer ő szobafestőt, igaz, a messzi távolban. Hogy ráér-e a sok háborútól, az persze tisztázandó, de kellő fizetség reményében talán rávehető a munkára, kivált, hogy csapatai már amúgy is itt állomásoznak honunkban.

Ezen mindenki röhögött. Akárcsak a nem oly régen múlt „béke-időkben”, ha jól emlékszem, a Teréz Körúti Színpadon, ahol Békeffi László konferanszié megállt a leeresztett függöny előtt, s félreérthetetlen célzással azt kérdezte: „Felhúzzuk?”

Mindenki értette, hogy Hitlerre gondol. Hitler nekünk akkor még csak egy vicc volt, felkapaszkodott szobafestő, akit Roosevel, Churchill és Sztálin Jóska gyorsan eltipor. Egy bohóc, egy niemand, egy senki.

Az Anschluss napján Bécsben tartózkodtunk. Félelem nélkül sétáltunk ki a Ringre, a Hotel Imperial elé, hogy meghallgassuk Hitlert. Feltűnhetett volna persze, hogyan ünnepli a „vezér és kancellár”-t az őrzöngő tömeg, de szüleimet már akkor beoltotta az angol rádió azzal a sugallattal, hogy ez a paprikajancsi végül is veszélytelen. Kisgyerekként annak láttam én is, annak az anyám, aki a Neuhold méltósága megbízásából vonaton utazott a németektől megszállt Párizsba a legújabb modellekért, sőt a náci Berlinben is megfordult, amikor ott már írmagja sem volt a zsidóknak, s hajdani jelenlétükre csak a kávéházakon felejtett tiltó táblák emlékeztettek:

„Hunde und Juden nicht gestattet”, vagyis kutyáknak és zsidóknak tilos a bemenet.

A közhangulatot találtam telibe Hitler-paródiámmal a zsidóházban. Kefebajuszát az orrom alá illesztett fésűvel jeleztem, míg elválasztott és lenyalt haját Tolnai Ödön parókájából fésültem ki. Az emberek dőltek a kacagástól, amidőn félig magyarul, félig németül beszédeinek foszlányaiból kerekítettem humoros egyveleget. A szöveghez, Jancsi tanácsára, alig nyúltam. A mi fülünknek így is eléggé mulatságosan csengett, amikor a Vezér a heréltek fejhangján azt ordította világgá, hogy „ausradieren”, vagyis ő, éppen ő kiirtja a zsidókat, a négereket és az angolokat.

Tolnai Ödön parókájával a háború után is találkoztam. Herz bácsi, a biztosítási ügynök hozta haza Auschwitzból Tolnai Ilonkának, a feleségének emlékül. Tolnai Ödönről a zsidóházban mindenki tudta, hogy nem sokáig húzhatja, talán rákja van, ám hanyatló egészségi állapota elkerülte a sasszeműnek mondott Mengele doktor, az auschwitzi válogató orvos figyelmét. Hajlott kora ellenére ideiglenesen életre ítélték, a kényszermunkások csapatába osztotta be Mengele fehérkesztyűs keze – csak hogy ő már nem akart élni. Helyet cserélt tehát Herz bácsival, s mielőtt felrakták a teherautóra, hogy a gázkamrába szállítsák, lekapta fejről a parókát, és a Herz bácsi fejébe nyomta, hogy a helycsere semmiképpen se tűnjön fel. Az életmentő parókát Herz bácsi nem csekély kockázattal őrizte meg, visszalopta a kápótól is, aki azt kétszer elkobozta, a szemétre vágta.

Színházunkat ilyen szeszélyesen utánozta az élet, melyben kellékeink, így Tolnai Ödön parókája is, megjárták a hadak útját. Jancsival mindenesetre korán szereztünk színházi és élettapasztalatokat; azt, hogy mindketten a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanárai lettünk, jóvátételnek fogtam fel, jutalomjátéknak ama színielőadásokért, melyekben a világtörténelem főpróbáit jelenítettük meg a Gestapo tövében, a halál árnyékában.

Jancsival, külön-külön ugyan, de együttes számát tekintve vagy háromszáz darabot fordítottunk le magyarra. Ha utólag megkér-

dem, mi ösztönözhetett ilyen gigantikus munkára, akkor az anyagi szükségén túl ama hajdani színházunkra mutatnék rá. Számunkra a színház életmentő feladatként született meg, s mindvégig az is maradt. Védekezésnek, vigasznak, a felszabadult nevetés és a megtisztulásra ösztönző tragédia otthonának. A túlélést biztosította a *Hacsek és Sajó*val, Müller Magda orfeumi különszámával, a Hitler-paródiával.

Családos emberként ritkábban találkoztunk Jancsival. Ha összejöttünk a régi Kossuth Lajos utcai házban, s a gyerekek meg az asszonyok körülültek minket, egyikünk bizonyosan felidézett egy sort, egy mozdulatot ama régi színházból. A gyerekek meg asszonyok sohasem értették, ugyan mit vihog hangosan két felnőtt, éveik számát tekintve öregedő férfi.

Mi lehetett olyan mulatságos azon, hogy a Tolnai Ödön parókája?

Egy bolond a zsinagógában. Eisenberger Béni színre lép

A férfiaknak aztán egy szép napon be kellett vonulniuk, másnap az asszonyokat szólította egy hirdetés a KISOK pályára – magunkra maradtunk a zsidóházban, aggok és gyerekek. Aki a behívónak nem engedelmeskedik, felkoncoltatik, hirdették a plakátok szerte a városban, s ha más nem, úgy e plasztikus szó azokra is ráijesztett, akik változatlanul bíztak Horthy Miklósban.

Iby néném kijelentette, hogy ő nem megy. Miközben a férfiak a bakancsukat zsírozták vízhatlanító kenőccsel, s az asszonyok a hosszú jégeralsókat mosták fáradhatatlanul, Iby néném felvette Zelma néni rózsaszín pongyoláját, s mozdulatlanul trónolt az ebédlőgarnitúra karosszékében.

A bolond Iby maradt egyedül józan abban a felfordulásban. Meg a Csehszlovákiából hozzánk menekült rokonok, akik a cselédszobában húzták meg magukat, s már amúgy is illegálisan tartózkodtak Budapesten.

Feri bácsi és apám a Dohány utcai zsinagógában jelentkeztek szolgálatra. Hátizsákjukat elébb megpakolták mindenféle hasznos szerszámmal, volt ott zsebkés, kétszersült, szabászolló – mert olyan tábor nincs, ahol nem kell szabó –, kulacs, egy kis bronef, ahogyan jiddisül a pálinkát hívták, meg apró ajándék a keretnek, melynek legendás kegyetlenségével csak korrumpálhatósága vetekedett.

Anyámnak, Zelma és Ivy nénémnek, még a púpos Manyinak is csak másnap kellett jelentkezniük: a délután csöndben kezdődött, az asszonyok már inkább a hátizsákokra, a Rucksackra telepedtek le, mint a fotelekre, szoktatták magukat a tábori élethez.

Abban szilárdan hitt mindenki, hogy itt csak munkatáborról lehet szó, a hazának szüksége van minden dolgos kézre; megsemmisítő táborokról még az angol rádió se tudósított. Ivy néném azonban – reccsártyáján kitörölhetetlenül a lángoló Marci – mindenkinél jobban megsejtette a jövőt. Fogta magát, felöltözött egy bájos kiskosztümbe, túsarkú cipőt öltött, s úgy festett, mint egy hercegnő a melegítőben gubbasztó, táborba készülő asszonyok között. Ivy néném azután ünnepi kosztümjéről a szabónők módszerességével fejtette le a sárga csillagot, melyet anyám már-már eltávolíthatatlanul öltött oda, nehogy a hatóságok abba köthessenek bele, s nekivágott a Kossuth Lajos utcáról egyenest a Dohány utcai templomnak. Útját nem állhatták gyalogosok, kiskatonák, zsidógyűjtő suhancok, mert metsző hangon és tántoríthatatlanul csak azt ismételte: „Nyílt parancs a kormányzó nevében”, ezzel feljutott a szószékre is, ahonnan magához szólította Elbert Ferenc és Ungár Sándor munkaszolgálatosokat. Ivy néném ellenállhatatlan volt, ahogyan azt Feri bácsi és apám egybehangzóan állította, türelemmel várta ki a szószéken, amíg ők kiverekedték magukat a padokon gubbasztó, a földön heverő száz és száz fogoly közül, akik persze belekapaszkodtak a grabancukba, elgáncsolták őket, merthogy miért éppen őket szólítják fel, mi olyan különleges rajtuk, hogy a nevüket a szószékről hirdetik. Feri bácsi és apám alig úszta meg a halálraítéltek életirigységét, de azért keresztülverekedték magukat a tömegen, s ekkorra már Ivy néném is leszállt a szószékről,

ahová nőként fellépnie amúgy is szentségtörésszámba ment. Kézen fogta két férfirokonát, s meg nem állt velük, amíg kísérőjüként le nem tépte róluk a sárga csillagot és a fehér karszalagot, s fölvezette őket apám egyik keresztény barátjához, a részeges Lovászy szabóhoz a Károly körút egyik udvari lakásába.

Amilyen finom érzékkel különböztette meg Lovászy szabó a homoki fehérét a kövidinkától, olyan közömbös maradt a faji és vallási különbségekre. Lovászy szemében volt jó szabó és rossz szabó. Amíg apámnak s az ő révén Feri bácsinak oly természetesen adott menedéket, ahogyan más kóbor macskákat vagy kutyaakat fogad be, úgy rúgta ki például Eisenberger Bénit, amikor az nála próbált aludni csak egyetlen éjszakán. Utólagos rágalom, hogy Bénire azért haragudott Lovászy szabó, mert kommunista volt – ez Lovászy Károlyt meg nem rendítette volna. Hanem Eisenberger Béni egy időben szabónak szegődött, és Lovászy szerint az olló is rosszul állt a kezében. A háború után Lovászy Károly meg nem említette volna a Gerlóczy utcai kocsmában, hogy ő hány embernek adott menedéket, de azzal nem egyszer elhencegett, hogy Eisenberger Bénit bizony úgy kirúgta, hogy annak a lába se érte a földet. Mindebből nem származott volna kára Lovászy szabónak, ha Bénit csakis a régi nevén emlegeti, csakhogy Lovászyval, ha pálinkával keverte a bort, nem lehetett bírni, ekkor úgy szidta Péter Gábort, azaz Eisenberger Bénit, hogy a kocsmában ülőknek a haja szála is az égnek meredt.

Péter Gábornak, az Államvédelmi Hatóság főnökévé avanzsált szabósegédnek a fülébe juthatott, hogyan átkozza őt a Lovászy, mert egy szép napon bőrkabátosok vitték el a szabót, s azzal a váddal csúkták le, hogy fasisztákkal kollaborált. Lovászy egyszer a börtönsétán megpillantotta Csermanek Jánost, aki akkor már volt belügyminiszterként és Kádár János néven ült. Lovászy, ahogyan maga mesélte, odaordított a politikaiakkal másik körben sétáló Jánosnak, hogy minek is bízott olyan szar szabókban, mint az Eisenberger Béni – mire állítólag maga Béni verte volna meg Lovászy Károlyt, ahogyan az illik, de azt már nem engedte meg, hogy leülje egész büntetését,

hanem a fogdmegjeivel kilökte az utcára azzal, hogy ő Lovászyt sohasem ismerte, menjen isten hírével.

Lovászy Károly ezek után háborítatlanul ihatta magát halálra a Gerlóczy utcai kocsmában. Nem vette többé a szájára Eisenberger Béni, azaz Péter Gábor nevét.

A szerző maga is kifutóként kezdte,
de nem minden kifutó vitte sokra

Jancsi halála után eszembe jutott, hogy felkeresem Kádár Jánost, és tőle kérdezem meg, hogyan halt meg Elbert János. Gyerekkoromból halványan emlékeztem rá. Az esernyőüzemben, ahol dolgozott, gyakran megfordultam, sőt a Juliska néni nászának lakásán is, ahol a konyhában nem egyszer krumplicevest evett a derék János.

Aztán felhagytam ezzel az ötlettel. Nehéz lett volna elmagyaráznom a titkárságán, ahol a kihallgatást kértem volna, hogy én az esernyőszék rokona volnék, a szabó fia, aki a traktorgyári tisztviselő gyermekének titokzatos halála felől érdeklődöm. Akkor már különben is elterjedt az a legenda, hogy 1956-ban Elbert János tolmácsként szolgált Andropovnál – hogyan kérdeztem volna meg Kádár Jánostól, hogy emlékszik-e arra 56-ból, ugyan ki közvetített mondjuk közte és Andropov között, amikor egészségre jutottak abban, hogy a Nagy Imre-kabinet minisztereként Münnich Ferencsel Miskolcra szökik, s a törvényes magyar kormány ellenében alakít kormányt? Attól tartottam, nem venné jó néven a kérdezősködésemet, attól meg még inkább, hogy ha valaki semmit se tudhatott Elbert János haláláról, az éppen Kádár János volt.

Akadtt ugyanis némi személyes tapasztalatom kommunista politikusokkal. Életidegenségük mindig mellbe vágott. Vakon közlekedtek a saját portájukon, s családaiik rendszerint öncsalással kezdődtek. Maguk felejtették el elsőnek, mi részük volt az eseményekben, azonnal átideologizálták tapasztalataikat, ha egyáltalán voltak – féltek önmaguktól, és féltek egymástól.

Személyes tapasztalataimat egyébként inkább gyerekfejjel, mintsem felnőttként szereztem, mert felnőttként igyekeztem távol maradni a politikától, még inkább a politikusoktól. Kevés olyan hivatásos író akad, aki oly ritkán találkozott volna a párt kulturális ügyeinek teljhatalmú intézőjével, Aczél Györggyel, mint én. Hivatalában egyszer jártam, másszor a Népművelési Minisztérium páternoszttere előtt futottunk össze, harmadszor egy vacsorázó helyen jött el az asztalom mellett. Végül közös orvosunk hívott meg vele együtt vacsorára, de akkor már hatalma megingott.

Elődjét, Révai Józsefet közelebből vehettem szemügyre. Egy kicsomagolatlan könyves ládán ült, akkor költöztek a Szabó József utcába, én pedig siheder kifutóként vittem haza az elkészült ruhát Révainénak. A lakást még be sem rendezték, de már a fakabát ott szürkéllett a házuk előtt, s nekem a rendőrnél kellett igazolnom, hogy az elvtársnő ruháját hoztam haza.

Révai tíz forint borralalót kotort elő a zsebéből, a szemüvege nyájasan villant, s úgy hitte, ért a nép – azaz a kifutók – nyelvén. A háború után ugyanis újra kinyitott a szabóműhely, de most a Neuhold meg a Götz méltósága helyett a kommunista elit asszonyai csináltattak ruhát nálunk, gyanúm szerint az Eisenberger Béni, azaz Péter Gábor ajánlatára, aki ha maga rossz szabónak számított is, tudhatta, ki a jó. Egyszer még Vorosilov marsall, a szovjet városparancsnok is küldött vevőt, egy orosz asszonyt, akiről azóta se tudjuk, ki volt, de amikor próbálni jött, pufajkás fegyveresek szállták meg a Kossuth Lajos utcai lakást, és bekukkantottak még a kályhalyukba is, ahonnan Zelma néni briliánsgyűrűje füstölt föl az égbe.

Jancsival felváltva szállítottuk a ruhákat; neki Szántó Zoltánék jutottak, meg Vas Zoltánné Vadas Sári, nekem Parragi Györgynek, a *Magyar Nemzet* szerkesztőjének a barátnője, meg Révaiék.

A Révai Józseffel kötött ismeretség jobban kamatozott, mint a Kádár Jánosé. 1952-ig alig egy-két írásom jelent meg nyomtatásban, de azt a kettőt is kiprédikálták az úgynevezett *Előadói Iroda* ülésén. Engem Karinthy Ferenc szúrt fel a tollára, hosszan idézett

dolgozataimból, melyek közül az egyik Móricz Zsigmondról szólt, a másik Sarkadi Imréről. Arra, hogy mit vétettem Móricz ellen, nem emlékszem. Sarkadi Imre *Út a tanyákról* című színművéről azonban azt mertem írni, hogy tragikus mozzanatként ábrázolja a parasztok belépését a termelőszövetkezetekbe – márpedig a vidám kolhozosítás, érvelt a nagyhatalmú Révai színe előtt Karinthy Ferenc, aligha tragikus.

A támadást persze nem nekem címezték, hanem a lapnak, ahol megszólaltam. Az *Új Hangot* Benjámín László szerkesztette, vele, a volt munkásírókkal, meg Déryvel és Zelkkel csatázott az úgynevezett „úri fiúk” neofita csapata, Aczél Tamás, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc és a hozzájuk csatlakozott Somlyó. Közönséges kártyalap voltam ebben a partiban, korántsem az ultimó; kézre jöttem, mert a nevemet sem ismerték: a *vogelfrei*, vadászati tilalom alatt korántsem álló fiatal kritikust könnyű volt odavetni a vadaknak. A rólam szóló paszkvillust a csúnya-kék borítású füzetben még el sem olvashattam, amikor értesültem róla, hogy mindennemű publikálástól eltiltottak.

Nem tagadom, kissé büszke voltam arra, hogy amit másoknak egész életművükkel, nekem mindössze két árva cikkel sikerült elérnem. Az egész hivatali bürokrácia velem foglalkozott, miként azokkal a szerencsétlenekkel, akiknek nevét az *Előadói Iroda* Révai-beszédének hajnalán titkárai ollóztak ki az elmúlt fél év lapjaiból, mert a szigorú mesternek nem állt elegendő példaanyag a rendelkezésére, hogy a jobboldali elhajlás tézisének kellőképpen bizonyítsa.

Így került fel negatív példának mondjuk Hajnal Anna és Reményi Béla. Ez ugyan felárazta őket egy percre, de egyszersmind minősítette az inkvizíciót. Az igazi eretnekekhez nem mertek hozzányúlni, csak találomra kihúzott nevekkal és személyekkel fenyegettek. Így kerültem be én is valaminő névsorba.

Még el sem kezdtem a pályámat, máris befejezhettem mint jobboldali elhajló. Elbert Jancsi, aki akkor még egyetemista volt, a nagy Szovjetunió irodalomtörténetéből vett példákkal vigasztalt. Jermilovot, a kritikust például hányszor tiltották le, de aztán újra

feltápáskodott, s ezt én elfogadtam, kivált, hogy akkor még nem tudtam, micsoda bitang volt ez a Jermilov.

Anyám azonban nem bírt belenyugodni az induló pálya kudarcába. Neki aztán hiába magyarázta Jermilovot Jancsi, az ő füle csak a Révai nevét hallotta ki a dologból. A hálátlanság bosszantotta. Hát nem ő varrta a legszebb ruhákat Révainénak, nem abban feszített az októberi nagy szocialista forradalmat ünneplő fogadáson? Erdei Ferencné Majláth Jolán eredetileg hasonló ruhát rendelt, mint Révainé – vajon nem ő vigyázott arra, hogy a két kegyelmes asszony különböző ruhákban jelenjék meg a forradalmi ünnep protokolláris szertartásán? Ráadásul anyám beavatottja lehetett annak, hogy az egyébként szívbeteg Révainak rávágása volt Erdei Ferencné Majláth Jócóra – ezek a szégyentelen emberek emeltek kezét az ő fiára?

Érvelése csupán abban sántított, hogy Révaiék, Szántó Zoltánék, Parragi György szeretője, Vas Zoltánné már régen nem hozzánk jártak ruhát csináltatni. Apám feltételezése szerint Eisenberger Béni keze volt a dologban, aki elébb megismertette a kommunista elitet a jó ruhákkal, majd ő sugallta azt a belső utasítást, miszerint vezető kommunista politikus nem támogathatja a magánipart és -kereskedelmet.

Anyámat ezek az apróságok nem zavarták. Az *Előadói Iroda* szellemi mézárszékének hetében addig hívogatta Révainét, amíg a telefonhoz jött, majd átadta férjének a kagylót, aki némán hallgatta végig anyám panaszát a megátalkodott Karinthy Ferencről s az ellenem szőtt konspirációról. Még szerencse, hogy nem szidta az Eisenberger Bénit, bár úgy fel volt dűlve, hogy mi, a család, akik a telefon körül szorongtunk, erre minden pillanatban számítottunk. Ellenben addig beszélte tele a Révai József fejét a szabászat és az irodalom összefüggéseiről – meg arról, hogy én legalább olyan tiszta munkát adok ki a kezemből, amilyent ő az *elvtársnő*, azaz Révainé kedvére –, hogy Révai egy kurta mondatban megígérte, ha igaz a letiltásom, úgy annak visszavonásáról személyesen gondoskodik.

Boldizsár Iván megírta, hogy Rákosi Mátyás, a teljhatalmú kommunista diktátor jelenlétében majdnem összevizezte magát. Révaitól

úgy féltek az írók, hogy szemöldökének rándulására, aranykeretes szemüvegének villanására hitet, világnézetet cseréltek. Sótér István Eötvös Józsefről szóló monográfiájában Révai nevét, ha őt idézte, csupa vastag nagybetűvel szedette, míg Marx Károlyét kicsivel, s így nemcsak a véletlenek egybejárása tette, hogy Sótérből egyetemi tanár, akadémikus és a PEN-klub elnöke lett akkor, amikor én még tanársegédségig is alig vittem, nem szólva a rendre elmaradó díjakról, kitüntetésekéről, második kiadásokról, stallumokról.

Viszont amíg anyám élt, nem féltem *ezeztől*. Asszonyaik rossz ízléséről első kézből informálódhattam, abban pedig mindvégig bíztam, hogy akad szolidáris szabó, aki ha baj van, megkönyékezi őket. Megvolt a véleményem arról az ideológiáról, melyet a szabónő könyörgő telefonja személyes kegyelemmé enyhít, s amikor Veres Péter atyai szeretettel cinikusnak nevezett, ezt én dicséretnek fogtam fel. Mitől ne lennék az, gondoltam magamban, s felidéztem anyám beszélgetését a Révaival, meg az Eisenberger Bénit. Voltaképpen az iparosvér lázadt bennem: *ezek* drágán adnak rossz árut s hamis mérlegen az elismerést. Ebből az iskolából kimaradok, döntött bennem az iparosgőg, beteget jelentek, átcigaretázom a tanítást a vécében, még akkor is, ha soha át nem megyek az „érettségim”.

Nem is léptünk be a pártba soha, se a Jancsi, se én.

Jancsi svéd védettséget szerez egy kukorékolással

A részeges Lovászy Károlytól Iby néném hazajött, tisztes rövidséggel tudósított arról, hogy a férfiak jól vannak, kihozta őket a zsinagógából. Ettől kezdve a háború végéig egyetlen szót sem szólt, teljes búskomorságba süppedt, a bombázáskor a légópincék előtt kémlelte az eget, s legfőbb szórakozása az volt, hogy alighogy felkelepeltek a géppuskák, kiállt az utcára cigarettaozni. Iby néném hidegvére valószínűleg több német és orosz katonát kergetett örületbe, mert neki aztán hiába ordítottak, hogy álljon odébb a tűzvonalból, őt érzé-

ketlenné edzette az a tűz, mely Marcit, a férjét emésztette el. Iby néném a háború végéig kereste a halált, és nem találta. Annak úgy rémlik, nem lehet udvarolni, magától jön, ha kedve támad, mint azt a púpos Manyi néném és a Feri bácsi pusztulása példázta.

Az nagy kár volt, hogy Iby nénémben csak egyszer támadt fel a hős. Fülünkbe jutott ugyanis, hogy Iby néném sógora, Donnenberg Dezső – akinek a felesége, Rózsi néni pékségének hátsó szobájában volt a bélyegkereskedése – a svéd követségen dolgozott, az akkor már legendás Raoul Wallenberg kíséretében. Milyen funkciója lehetett Donnenberg Dezsőnek, azt nem is sejtettük, és sohasem tisztázódott. Arról azonban bizonyosságot szereztünk, hogy a két gyerekével és Rózsi nénivel – akitől a reggeli tejet és zsemlet vettük – a követségi épületben volt lakása.

Iby néném feladata az lett volna, hogy átverekedje magát a svéd követség előtt mentelmi útlevélért, azaz a Schuttpassért sorban álló szerencsétlenek során, megkeresse a sógorát, s kieszközölje, hogy Marci öccse emlékére a felesége egész családjának soron kívül adják meg a svéd védettséget.

Iby néném azonban nem volt érdekelt a védelemben: ő vad csatákra várt, s halálra, míg mi az életünkért alkudoztunk volna a svéd követség magas rácsai mögött egyenest Wallenberggel. Így hát mi sorakoztunk fel a követség elé, amint véget ért a kijárási tilalom a hajnali órán: ott sorszámot osztogattak, nekünk olyan magasat, hogy tán két hét múltán se jutottunk volna be. Mindenesetre ott tanyáztunk, igyekeztünk ismerősökhöz sodródni, de a Lebovicsék gőgösen elfordították a fejüket, Fischer Lili meg sem ismert. Mindannyiuknak jó sorszámmuk volt, s úgy hitték, már az életen belül topognak, míg mi, a magas sorszámmal jóformán halottaknak vagy elveszetteknek, gettőtölteléknek számítottunk.

Jancsival a magas kőkerítésre kapaszkodtunk föl, úgy lestünk be a kertbe. A posztos rendőr nemegyszer lekergetett onnan, de mi csak fel-felmásztunk újra. Úgy két-három óra tétlen ácsorgás, veszekedés és tülekedés után egyszerre csak Jancsi pillantotta meg Donnenberg

Dezsőt, aki ott húzott el a kerti ösvényen egy elegánsan öltözött svéd nyomában.

– Dezső bácsi! Dezső bácsi! – ordította Jancsi torkaszakadtából, de az meg nem fordult, még a fejével sem biccentett. Ott maradtunk hát elárulva s elárultan, egyetlen reményüinktől megfosztottan a sorban, Jancsi a magas kőkerítésen és újra kukorékolásra készen, én meg, bár idősebb voltam, az anyám szoknyájához tapadva.

A rendőr szedte le Jancsit, s ezúttal nem kémelte. Nyaklevest sózott le neki, majd a fülénél fogva húzta be a kapu mögé, melyet egy civil alkalmazott nyitott ki előtte. Anyám kipattant a sorból, magával rántott a szoknya mögül, s úgy leteremtette a civil alkalmazottat, hogy az rémületében kinyitotta a kaput, amely szinte szemvillanás múltán becsukódott mögöttünk.

A kapualjban Donnenberg Dezső lapított a rendőrrel. Anyám pénztárcájából Dezső húsz pengőt adatott a rendőrnek a mutatványért, hogy Jancsit behúzza a követségi kapu mögé, majd átadta a kitöltendő íveket és kérvényeket. Anyám a mi hátunkat használta íróasztalnak, s helyben kitöltötte azokat. Európa üldözötteinek védelmében Donnenberg Dezső nagyon elfoglalt lehetett, mert többször elszaladt, majd vissza, sürgette az anyámat, hogy az ívekkel gyorsabban végezzen, majd amikor átvette azokat, bonyolult utasításokkal látta el anyámat, hogyan juthat be a követségre sorbaállás nélkül, de még a kijárási tilalom előtt.

Az ügylet lebonyolításában mi, gyerekek nem vettünk részt, de annyi bizonyos, hogy úgy egy hét múltán a kezünkben volt a fényképes papír, miszerint a svéd királyság védelme alatt állunk. Ezt az iratot aztán vagy elfogadták azok a hatóságok, akiknek a háború végének örülete kiszolgáltatott minket, vagy nem. Mindenesetre a zsidóház után immár mi kereshettünk „svéd” házat, ahová az új Schutzpass-tulajdonosokat zsúfolták össze: találtunk is ilyet, nem is egyet. A hosszú vándorúton, a mi nagy menetelésünk során megfordultunk a Pozsonyi út egyik tömeglakásnak berendezett házában, a Csáky utca nyolcban, a Katona József utcában. Amikor már

a nyilas időkben híre ment, hogy a „suhancok”, azaz a nyilasok ki-rámoltak vagy a Dunába lőttek egy svéd házat, akkor „illegalitásba” vonultunk – együttesen a család, vagy egyénileg kiszakadva belőle. Jancsival nem egyszer maradtunk kettesben, ilyenkor rám hárult az ő védelme, hiszen fiatalabb volt nálam, alig tizenkét esztendő. FERI bácsi a részeges Lovászynál maradt, aki apámat a Magyar utcai nyilasház egyik földszinti lakásában bújtatta el valakinél, akit a Gerlóczy utcai kocsmából jól ismert – innen apám egy nappal azelőtt távozott el, hogy egy feljelentő sugallatára valamelyik suhanc kézigránátot vágott be az ablakon.

Jancsi szegény, a menekülés különböző stációin, a sötétben szorongva folyton azt kérdezte: – Ugye, nem hagysz el?

Nem hagytam el, amíg lehetett. Volt úgy, hogy nem lehetett. Szűkebb családom nagyszabású árulásra készült: az apai rokonok terhesnek vélték, hogy anyám összes nővérével s azok minden pereputytyával kell menekülni. Döntés született – átszökünk Szlovákiába.

Árulásra készülődünk egy német katona segítségével

Apám már nem szorul rá, hogy mentegessem, oly régen halott. Nem keveset szenvedett attól, hogy anyám nővérei oly elesettek és szerencsétlenek voltak. Manyi néném púpja, a folyosókorláton, a mélység fölött lovagló Iby, a rózsaszín pongylájából ki nem bújó Zelma próbára tette a legjobb idegrendszer is. Anyám családja egyébként jelentős anyagi terhet is rótt apámra: Iby már régen nem dolgozott, Manyi szegény a fizikumával sem bírta a házimunkát, Zelma pedig, talán mert neki volt egyedül érettségije, elvárta, hogy kiszolgálják.

Anyám családja szőke haját örökölt Weisz Salamontól, akit Iby néném oly rendszeresen átkozott el mániás fázisának beköszöntekor, oly következetesen, mintha egy adott ideg kristálytűként éppen ezt a lemezt pergetné le megbolydult szervezetében; az apám ága fekete volt, oly fekete, amelyet azóta se láttam.

A legfeketebb közülük Spitzer Józsi volt, ez a szőrös, barázdált arcú szlovákiai földbirtokos, aki szép, vörös hajú feleségével, Manával s egész pereputtyával menekült át hozzánk. Ez az unokatestvér magával hozta a többi unokatestvérét. Nem mind laktak nálunk, de ebédre vagy vacsorára naponta megjelentek.

Ők voltak a családban az igazi gazdagok. Ennek számunkra annyi tanúbizonyságát adták, hogy el nem váltak volna azoktól az orvosi táskáktól, amelyekben az aranyukat hordták. Józsi orvosi táskájában vagy két tucat svájci Patek aranyóra búj, ezt az órát már akkor is dollárszázásokban mérték.

Józsiék azzal is bizonyították gazdagságukat, hogy vagyonukat nem szívesen aprózták el. Apámat pumpolták, amikor csak lehetett, s a sok százpengőért cserébe úgynevezett bónokat adtak, melyek a háború után Svájcban voltak beválthatók. Erről újabb írást is adtak, a bónokon túl. A szerződést az unokatestvérek unokatestvére, dr. Vajda Sándor, maga is szlovákiai menekült, készítette, az egyetlen diplomás ember a bujkáló csapatban, s így a legnagyobb tekintélynek örvendő.

Jóslatai különben, kivéve egyet, rendre beváltak. Sanyi a háborús retorikától megrészegült katonákat vagy később a nyilas suhancokat számalommal nézte: hát nem ismerik fel az ellenség erejét, a szövetségesek ipari fölényét s az angolok elszántságát, amellyel megtörik a német hegemoniát? Nem látják Sztálin génuszát, aki ezúttal az orosz hazafiasságot mozgósítja, s fanatizálni képes a népet? Vajda Sanyitól hallottuk először az „igazságos háború” fogalmát, amikor azt magyarázta, hogy a globális pusztulás lehetősége már nem teszi lehetővé a fegyverek korlátozott használatát; a hadseregek, amelyek eddig a civil lakosság védelmében fogtak fegyvert, most az ellenség lakosságának megtizedelésére törekcszenek – következésképpen a háború, a politikai-katonai fölény érvényesítésének semleges eszközéből a morális szférába emelkedett, a győzelem vagy vereség nem egyezséggel szentesített békében ér véget, hanem feltétlen megadással. Vajda Sanyi megjósolta, hogy a veszteseknek a győztesek etnikai határookra való tekintet nélkül diktálhatnak, hogy Kelet-Európa leg-

alább fél évszázadra kívül marad a fejlődés fővonalán, nem csupán uralkodó elitjének vaksága következtében, hanem azért is, mert népei barbár élvezetet leltek a pusztításban és az önpusztításban.

Amikor Vajda Sanyi leszállt a filozófusi pulpitusról, zugüggyvédkedett, szerződésekötött a háború utánra. Volt egy kliense, egy későbbi nyilas képviselő, aki írásban rögzítette vele, mennyit kap majd *akkor* két zsidó család elbújtatásáért, milyen igazoló papírokat kötelesek kiállítani a számára a jövőendő leszámolás óráján. Nekünk, gyerekeknek Vajda Sanyi képviselte a jövőt. Olyan biztonsággal, mint ő, senki sem rajzolta fel a háború utáni időket. Képelete engem az angliai Oxfordba küldött, az érzékeny Jancsit egy francia egyetemre – a tandíjak fedezetéül pedig az a pénz szolgált, amit apám hiteleinek fejében Spitzer Józsi csempészett át egy jelszóval védett svájci bankszámlára.

Spitzerék 1944 nyarán úgy döntöttek, hogy visszaszöknek Szlovákiába. A magyarokban nem lehet bízni, Horthy gyenge, végül beadja a derekát Hitlernek, és kiszolgáltatja a zsidóságot. Józsi a világszép Manát, a feleségét küldte át az Astoria szállodába, aki ott megismerkedett egy élvezetg német tiszttel. Az vállalta, hogy átszökteti őket a határon, sőt biztosítja, megbújhatnak egykori birtokaikon, hűséges parasztjaiknál.

Cseppet sem csodálkoztunk azon, hogy Manának sikerült megfőznie a németet. Ilyen szépasszonyt még a szabóságban sem láttunk, holott manóknak között nőttünk fel. Manát alighanem a gazdagság tette széppé, a luxus, amelyben része volt. Ha valamiben szűkséget szenvedett, Józsi előkapott az orvosi táskájából egy arany Patek órát, s vett neki selyemalsót vagy csipkés melltartót; Manya káprázatos parfümillat csóvjával közlekedett, formás lábán a harisnya varrása el nem csúszott. Kisbundájában, magas sarkú cipőjében, krokodilretriküljével nemhogy egy német parancsnokot, de még egy hidegvérű angol admirálist is elcsábított volna.

Egy nyári hajnalon teherautó állt meg a Kossuth Lajos utcai ház előtt, felvette Spitzeréket, Vajda Sanyit, az unokatestvérek unokatest-

vérét, s eltávoztak Szlovákiába. A megállapodás az volt, hogy amint biztonságba jutnak, értünk küldik a tisztet, s minket is átszöktetnek: lesz friss kecsketej, házilag köpült vaj, kemencében sült kenyér, amíg az oroszok, akik félelmesen közeledtek Berlin felé, felszabadítanak.

Eljutottunk volna Szlovákiába, ha a szökésünket meg nem hiúsítja egy váratlan baleset.

Az égből is zsidó gyerekek potyognak

Jancsi reszkető szájjal és sírva jelentette, hogy én lezuhantam a padlásról, öt emelet magasságából az utcai kövezetre, és bizonyára szörnyethaltam. Átélté hát ő is az én halálomat, ha gyerekfejjel is. Szőke fejét még akkor is vigasztalóan simogatta az anyám, amikor én porosan, piszkosan, véresen besántikáltam a lakásba: a padlásról nem az utcára zuhantam, hanem a világítóablakot áttörve a fejünk fölötti fényképésműterembe.

A fényképésműterem tetőablakára, melynek meghosszabbított üvegpárkánya az utca fölé nyílt, úgy kerültem, hogy a nitroglicerinnel előállításának ötlete nem hagyott nyugodni. A felszerelésem ugyan felrobbant, de vegyszercsomagjaimból maradt annyi, amennyivel manapság Bejrútban egy-két autót felrobbantanak. Hasonló művelethez nekem csak apróságok hiányoztak, például üveg keverőpálcák.

Jancsi ötlete volt, hogy a fényképész tetőablakának bevágásánál nyilván maradtak abfalcok. Ha a padlásról óvatosan kimásznánk a tetőablakra, máris birtokunkban a szükséges üvegholmi. Manya nénémnek egyetlen tiszt fejét sikerült elcsavarnia azzal a világraszóló szépségével; mi a német hadvezetés fejét vágjuk le egyetlen robbantással.

A sötét padlásra gyertyával kúsztunk fel, de azt elfújta a huzat. Mezey úr műterme fölött azonban messziről világított a tetőablak. Mezey úr divatos portréfényképész volt: engem is lekapott úgy tízévesen, amikor éppen úgy fészültem hátra a hajamat, ahogyan a Braun házmesterfiúk, laposra simítva. S hogy a fejre esztergált tűzoltósícsak

el ne mozduljon, éjszakára Gáspár-féle hajneccel szorítottam le. Ez volt különben a felnőttségről táplált képzetem. Az ember serdülőkoriában Gáspár-féle hajneccel sorakozik fel a felelősség világához, majd amikor már szakálla serked, Gáspár-féle bajuszkötővel rögzíti férfidíszét. Apám ekkor vastag, koromfekete bajuszt hordott, s a bajusz alatt Extra vagy Memphis cigaretta, esténként pedig Korona szivar parázslott. A ruhája is teleszívta magát illatos szivarfüsttel, s én, ha magamra maradtam, bebújtam a ruhái közé, magamba szívтам ezt a sűrű férfillatot, úgy kezdtem zokogni – a múlt szivarfüst elvesztett otthonokat idézett, a békeidőt, amikor apám még minden délután levonult a Simplon kávéházba vagy olykor a Japánba, hogy nyolcra megjelenjék az estebéden, amelynek pontos kezdetét nekem még huszon fölül is be kellett tartanom.

A santa Mezeynek különben én voltam a legjelentéktlenebb vendége. A fényképész kapu alatti kirakatában ott feszített díszmagyarban a fél kormány. Testőrtisztek és bíborosok lifteztek fel hozzá az ötödik emeletre, hogy a santa Mezey magnéziumfüstje előtt domborítsanak. A keresztény Magyarországnak az volt Mezey, mint Laub Juci a zsidóknak: státusszimbólum. S én Mezeynek köszönhetem korai ismeretségemet a világhírességekkel, hiszen a liftben nem egyszer szorultam velük egyetlen négyzetméterre. Egyszer az elegáns Heltai Jenővel húztam fel a mennyekebe a lassú liften, egy titkár pattogott körülötte, s „elnök úrnak” szólította; már sárga csillagot viseltem, amikor a kapualjban, a lift előtt Serédi Jusztinián hercegprímás várakozott kíséretével, s a sárga csillagomra úgy meredt rá, mintha magával az ördöggel lenne találkozása.

Ezt az ördögöt pillantotta meg rémülten az a nyalka, dolmányba öltözött zászlósúr is, aki éppen Mezey kamerája előtt díszkardját magához szorítva pózolt, amikor az égből egy sárga csillagos zsidó fiú pottyant le. Mezey ijedtében elsütötte a magnéziumot, a fényláng s az apró robbanás arra ösztökölte a zászlósurat, hogy civil ruháját Mezeynél hagyva azon díszmagyarban rohanjon le a lépcsőn. Azt kiáltozta, hogy itt vannak az oroszok.

Mezey dicséretére el kell mondanom, hogy nem a zászlósúrral törődött, hanem velem. Meg se kérdezte, mit kerestem a padláson – elmagyarázni amúgy sem tudtam volna. A tetőablakon összegyűlt s a műterembe lezuhant szemétre és üvegcserepekre rá se hederítve leporolta a ruhámat, bevitt a fürdőszobájába, s lemosta a sebeimet. A lábam irtózatosan sajgott, de előbb a vágásokat és zúzódásokat kellett ellátni, mert az üveg, ahogyan testem súlyának engedett, mindenütt végighúzta a bőrömet.

Bizonyos értelemben igaza volt Jancsinak: akkor én meghaltam. Terpeszállásban a tetőablakon, amikor repedni kezdett az üveg, nem tudhattam, vajon az utcai párkány vagy a műterem fölött vagyok-e: a halálfélelemtől kővé meredtem, s a zuhanás közben már kiszállt belőlem az élet. Nem voltam egészen magamnál, amikor Mezeyre támaszkodva beszálltam a liftbe, egyetlen emeletet utazva lefelé, s bebicegtem a lakásba.

Anyám Jancsi fejét simogatta, a szobában ott szorongott mind a negyven lakó, messze az ablaktól, nehogy a flaszteren szétzúzódott holttestet megpillantsák. A túlvilágról visszatérteket alighanem úgy képzeltek el, ahogyan én akkortájt festettem, vérzón, halálsápadtan, porosan és piszkosan a nagy út után.

A lábamat a házban csövező nőgyógyász rögzítette; még cink-enyvet is kerített valahonnan, így az eset felett gyorsan napirendre térhattünk, kivált, hogy a házmaster Murányiéknek akadt egy mankója, amely épp az én méreteimhez illett.

Másnap azonban megérkezett a „Paraszt”.

„Paraszt” volt a fedőneve annak a németnek, aki Spitzer Józsiékat Szlovákiába menekítette át. Szétvetett lábbal, csizmásan feszített az előszobában, beljebb sehogy sem akaródzott kerülnie a sok zsidó közé. A csuklóján virító arany Patek óra vallott arról, hogy nem ingyen végezte szolgálatait.

Felsorakoztatta a másnap transzport utasait.

Ott álltunk a „Paraszt” előtt, apám, anyám, Iby és Manyi, Zelma néném, Feri bácsi és Jancsi, no meg jómagam a mankóra támaszkod-

va. A mustra után a „Paraszt” (Bauer, ahogyan mi hívtuk) leléptette a transzportot, s csak apámmal bocsátkozott titkos tárgyalásba. Apám kisvártatva magára hagyta a férfit, aki az előszoba tükrében szemezett önmagával. Apám a tárgyalás szünetében anyámmal közölte a „Paraszt” feltételeit.

Ennyi embert nem visz. Kivált a vézna Jancsi ellen volt kifogása. Gyerekekkel átgázolni a csallóközi mocsarakon amúgy is nehéz: engem elvisz a hátán, de a másik – s itt Jancsira célzott – odaveszne a többórás határátkelés során. Három ember, punktum, hallottam vissza később nemegyszer a feltételeit.

Apám hajlamos volt elfogadni az ajánlatot – anyám ragaszkodott a testvéreihez. Engem az előszobában hagytak a „Paraszt”-tal. Megéreztem, miről lehet szó; kikövetkeztetnem is könnyű volt. Spitzerék apám rokonai, aligha vállalhatták anyám pereputtyát – a férfi már eleve ezzel az utasítással érkezhett.

Az árulásnak sós izzadságszaga van. Amikor felfogtam, miről van szó, hirtelen meggyűlöltem a szép Manyát s a szőrös Spitzer Józsit; kivet a veríték. Jancsit kellene elárulnom, ha életben akarok maradni – ez az érzés, miután gyanúmat apám elbeszélése megerősítette, olyannyira felerősödött bennem, hogy megingatta az apámba vetett bizalmamat. Mert hiszen eldöntetett a szűkebb családi tanács, hogy mi megyünk, míg ők – a púpos, az örült s a rózsaszín pongyolás – maradnak. Mi az életre alkalmasak vagyunk, s ezzel őket ítéljük halálra. A felnőtt halálos ítéletébe belenyugodtam, de Jancsi sorsa feldúlt: ugyan mivel érdemelte meg ez az ártatlan szőke fej, hogy odadobják a farkasoknak?

Nem aludtam aznap éjszaka. Jancsi megérezhette a veszélyt, és szokás szerint az ágyamban próbált hozzám vackolódni, de én a bűntudattól a fájós lábammal rúgtam őt vissza. Reggelre belázasodtam, üvegvágta sebeim gennyedni kezdtek, nyirokmirigyeim a hónom alatt s a lábam között megduzzadtak. Szállíthatatlan állapotba kerültem.

Reggel anyám küldte el a „Paraszt”-ot azzal, hogy beteg gyerekekkel nem vállalja az utat; az igazi ok persze az volt, hogy nem hagyta vol-

na magára a húgait. Apám egy sóhajjal jelezte, hogy belenyugodott a sorsába: vagy együtt éljük túl, ami ránk vár, vagy sehogyan.

A háború után tudtuk meg, hogy amikor a „Paraszt” nálunk járt, Spitzer Józsiék már nem éltek. A saját parasztjaik jelentették fel őket, a parasztok, akiktől köpült vajat s házikenyeret reméltek... vagy maga a „Paraszt”, a német tiszt, immár sohasem derülhet ki. Közülük az egyetlen Vajda Sanyi menekült meg, amikor a hajnali órán a német őrzőhajót hajtott ki valamennyiüket az istálló elé, hogy ott végezzenek velük.

Vajda Sanyi meneküléséről sem tudtunk meg sokat. A negyvenes évek végén telefonon jeleztük neki Pozsonyba, hogy felkeressük: akkor már nagy hivatalt viselt, talán miniszterhelyettes is volt. Mire eljutottunk Pozsonyba, már hiába: imperialista kémként ítélték el, a nációkkal való kollaborálásért. Egy volt német tiszt tanúskodott ellene, aki a háború végén Csehszlovákiában esett fogságba. Az ő szavára hitték el, hogy Sanyi a saját bujkáló rokonait jelentette fel a Gestapónál.

Megjelenik az olasz király és Ciano gróf. Adalbert nem fizet.

Holmi francia egyetemre Jancsit sohasem írárták be: a Lenin Intézetben végzett, s egyeztetős gyakorlaton Leningrádban tanulhatott. Én nem voltam ilyen szerencsés. Oxfordi beíratásomat ugyan elküldte egy távoli rokonunk, különben ugyancsak pozsonyi, egy gyógyszerész, akit a szülei még a háború alatt juttattak Palesztinába, ahonnan Angliába szökött át. A szülők odavesztek, Tibor bácsi angol nőt vett feleségül, aki történetesen Oxfordból származott.

Mire az oxfordi beíratásom megérkezett, Magyarországot már a vasfüggöny választotta el a Nyugattól. Útlevéért folyamodni sem volt érdemes, a disszidáláshoz meg mindig gyáva voltam. Oxfordi tanulmányaim anyagi fedezetét sem láttam olyan biztosnak, mint apám, aki a svájci titkos bankszámlánkat amúgy is mitikusra növelte

a képzeletében. Hozzáadta a kamatos kamatokat is, a tőkével együtt azok jól eltartanak Oxfordban legalább egy évig.

Oxford egyébként is kapóra jött, mert apám arra a hírre, hogy bölcsészkarra mennék, az emeletről akart leugrani. Az iparosság tisztességéhez képest az ő szemében a bölcsész amolyan mezei szegénylegénynek számított, akit könnyű aljamunkára is megvenni. Járt hozzánk egy-két tanár, így Frank úr, aki latinra és görögre oktatott, Stern Ferenc, majd Vida Tamás, aki angolra, míg háziorvosunk, dr. Márkus Stefánia nővére; Boci néni, a saját otthonában franciára. A klasszikus nyelvekben jól, az angolban közepesen, a franciában pocsékul haladtam. Boci néni érkezésemet maszatos csókkal nyugtázta, s az órák közben meg nem szűnt hatalmasakat purcantani. Még ma is, ha francia szóra kapom fel a fejemet, lesem az elfojtott purcantást.

Nyelvekben Jancsi ezerszer különb volt nálam. Az angolját egy esztendő alatt szerezte egy pesti angol elemiben, míg én az olasz követség Montessori-iskoláját látogattam – ő tökéletesen bírta már az angolt, amikor én még csak küszködtem az olasszal. Küszködnöm kellett azért is, mert Pestre készült az olasz király, Viktor Emánuel, kíséretében a külügyminiszterrel, a Duce vejével, Ciano gróffal.

Mi ösztönözte arra a Montessori igazgatónőjét, hogy az iskolánkba látogató Ciano grófot velem köszöntesse, máig sem fejtettem meg. Én az egész iskolaév alatt ablakszigetelő hurkákat kötöttem a pad alatt egy szellemes, négy tű között a fonalat mintába rendező szerszám segítségével: a négy tű egy orsó tetején honolt, s az orsó közepéből vastagon bújt elő az ablakszigetelő.

Nem emlékszem, mi ösztönzött a folytonos kötésre, talán az, hogy az olasz tanerőknek csak kevés szavát értettem, vagy az, hogy szorított a kék csillagos, magas galléros balilla egyenruha, melyet az ifjú olasz fasiszták tiszteletére mi is viseltünk. A királyi látogatás előtt még én voltam az iskolában a „molto coto bambino”, azaz az elvetemültlen rossz gyerek, de ahogyan közeledett a nagy nap, annál kedvesebbnek találtak a tanárnők, valószínűleg azért, mert a követ-

ségi Montessori-iskolába járó elkényeztetett polgárgyerekek között nekem, az iparosfiúnak, minden kötögetés ellenére is pallérozott lehetett az olaszom.

A beszédemet megírták, s én már vagy három hete tanultam azt, amikor tüszős mandulagyulladás a fadori Park szanatóriumba szállítottak, ahol Pollatschek doktor, a gégeész, amint a gyulladás lelohadt, megoperált.

Az ágyamnál kétszer is megjelent a követség fekete egyenruhás katonai attaséja, hogy ellenőrizze, a látogatás idejére visszatér-e a hangom: erről Pollatschek doktor is biztosította.

A hangom végül nem is a mandulaműtétől ment el, hanem attól, hogy amikor a daliás Ciano s a törpe király végigvonult az osztálytermen, megpillantottam az egyenruhát! Olyan egyenruhát, mint a grófé, még sohasem láttam. Nem is csupán az egyenruha, hanem az övé hímázott, rubinnal kihányt tör babonázott meg – ha én a köszöntőmért cserébe ezzel a törrel vonulhatnék haza, akkor nemcsak Jancsi, hanem az egész ház bámulatát kivívnám.

A rubintokkal kihányt tört azonban sohasem kaptam meg. Az üdvözlő szavakba belesültem, biz' isten a tör miatt, s az csak Ciano gróf jóindulatán múlt, hogy az esetből nem lett nagyobb botrány, mivel ő ékes szavakkal válaszolt az én dadogásomra, majd a király fölé hajolva megindította kíséretének menetét.

A hajdani Oktogon átkeresztelését Mussolini térre egy ismerősünk ablakából nézte végig az egész család, az erkély mellvédjén azzal biztosítottak helyet nekik, hogy én ismerem Conte Cianót s a királyt. Odafönt a család, én meg pici balilla a téren énekeltem a *Giopinezszát*.

Az iskola különben kivonult a király fogadására is. A Keleti pályaudvarhoz vezényeltek minket. Az eseményt eltakarta a temérdek lovas, talán még egy hintó is arra húzott. Egy pillanatra megvillant főméltsága vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó mellén a kitüntetések erdejé. Aztán egy ágyúörgéstől én a nadragomba csorrantottam, de az eredményt a kékcstillagos balilla köpeny el-

takarta. A megriadt lovak felágaskodtak, de a tapasztalt kocsisok megfékezték őket.

Olaszomat persze a háború után alig használhattam: bizonyos nyelvek, a legyőzött fasiszta nemzeteké elsősorban, kegyvesztettek lettek. Arról, hogy netán olasz egyetemre kerüljek, szó sem lehetett. Mindenesetre a háború után Jancsival, ha összeszámolom, hány nyelvet „fogtunk”, azaz beszélünk mi ketten, egész szép szám kerekedett volna. Az ő első orosz szótárát a béke másnapján vettük meg egy utcai árusnál, míg én egy modern héber, azaz ivrit nyelvkönyvre tettem szert. Elképzelhetőnek látszott, hogy nem lesz más utunk, mint Palesztinába menni.

A nyelvek a szemünkben mindig is országokat jelképeztek, a menekülés lehetséges s felderítendő terepeit. Egy-egy nemzeti nyelv a nemzetközi mozgás útlevelének rémlett – az már különleges történelmi balszerencse volt, hogy hiába beszéltem már vagy fél tucat nyelven, a háború utáni első utazásomra csak harmincon felül kerülhetett sor.

Rákosi Mátyás országglása idején, a kommunista hatalomátvétel után se ki, se be; az oxfordi leckekönyv odakerült a zöld fedelű, háború előtti útlevelémhez, amely az Árpád sínautón biztosított helyet Bécsbe vagy átszállással az osztrák Alpokba. Oxfordról – a realitásokat tekintetbe véve – egy Tibor bácsinak címzett levélben végül is lemondunk. Azóta ahányszor megfordulok Oxfordban, elképzelem, ugyan milyen sors várt volna rám, ha a Vajda Sanyi háború előtti terve szerint csakugyan ott végzem az egyetemet. Cambridge Churchill kollégiumának vendégprofesszoraként hálóvendégjogaim születtek az oxfordi Trinity, azaz Szentháromság kollégiumában. Ritka oxfordi látogatásaink alkalmával mindig a harangtorony alatti vendégszobába szállásoltak el. A komornyik, igaz, a szobánkba hozná az estebédet, ha éppen a feleségemmel költeném el azt, s nem a férfiakra korlátozott tanári asztalnál. A vacsora utáni súlyos borok, fehér claret, vörös portói vagy a könnyebb madeira fölött van időm eltűnődni a szerencse forgandóságán. Erre az álmatlan éjszaka is kiváltságosan alkalmas. A vendégszoba fölötti harang, ha negyedóránként csendesebben is,

de óránként hatalmas zendüléssel riaszt föl félálomból, melyben a beváratlan lehetőségek kergetőznek: Spitzer Józsi ilyenkor tanszéket alapít nekem a trencsényi birtokok jóvedelméből, míg Manya elbájozza a legzordabb kollégiumi elnököt is, az Árpád sínautót pedig egészen Oxfordig hosszabbítják meg, itt a végállomása a Trinity alatt.

Mi lett volna, ha: értelmetlen kérdés. Mindenkinek csak egy élete van. Nekem elszámolásra így is kettő jutott; a magaméhoz a Jancsié, az árva gyereké, akiért felelősség súlyosodott rám. Így az egyik életem már belefulladt a Balaton vizébe, a másikkal talán még nem kell elszámolnom úgy hirtelen, s így megvalósulatlan lehetőségeinek számadása várathat magára.

Jancsinak első külföldi útjára, a brüsszeli világkiállításra az apám adott pénzt. Nem tagadom, kissé megorroltam ezért. Apámnak kettőnkre nem volt fedezete. Ugyanakkor büszke voltam a bőkezűségére és a tisztességére, hogy a Feri bácsi árváját nem zárja ki a világ ajándékaiból.

Leírhatatlanul lelkesen érkezett haza az egyhetes IBUSZ-útról Jancsi. Plasztikusan s eredetien mesélt, jól válogatott szavakkal az apám kedvére, akit azonban a nagyvilág már nem érdekelt, valójában nekem – a geodéziai dóm csodáját ecsetelte, meg az élet minőségét, hogy a világkiállítás felfordulása ellenére milyen békés és nyugodt amott a hétköznapi ember élete.

Az én első külföldi utam ennél zaklatottabb volt, s csalódást tartogatott. A hatvanas évek elején meg-megindultak a hivatalos utak, sőt alkalmanként turistaútlevéért is lehetett folyamodni. Nem volt kétséges, hogy első utazásom a kamatos kamat világába, Svájcba vezet. Apám egy kis cédulán őrizte a genfi bank címét, Place Bel Air, s a Creditanstalt épületét nem volt nehéz megtalálnom, amikor a taxival a vonatállomásról egyenest odahajtottam, s a titkos betétek kezelősége felől érdeklődtem.

Kisvártatva egy elegáns irodába vezettek be, csupa plüssfotel, bőr, bársonyfüggöny, s egy tekintélyes hivatalnok, legalábbis osztályvezetői rangban, érdeklődött afelől, mi járatban lennék.

– Adalbert – vágtam oda a titkos jelszót, melyet kínzások közepette se árultunk volna el, bármely általunk megélt rendszer kopói süttöttek volna is tüzes vassal. – Adalbert – ismételttem meg, mert az íróasztal túlfelén értetlen tekintet meredt rám.

A félreértés gyorsan tisztázódott: nem engem hívnak Adalbertnek, „Adalbert” a jelszó, a titkos letéte, amelyet a néhai Spitzer Józsi bízott a bankra még a háború alatt, s feltételeit a talán még mindig börtönben sínylődő Vajda Sanyi fogalmazta, gondosan indexálva a hajdani dollárt a búza háború utáni árához.

Az élet egy félkegyelmű meséje – gondolhatta Shakespeare-rel a hivatalnok. A történetem ugyanis elég vad volt. Svájcban, a háború befejezése után több mint másfél évtizeddel végképp valószínűtlen. A Creditanstalt képviselője végül felvilágosított, hogy az ügyfelek biztonsága érdekében a titkos letéteket egy szám alapján azonosítják: próbáljak meg emlékezni rá, milyen számkombinációra utalta át a pénzünket Spitzer Józsi.

Józsi sok számot hagyományozott ránk, dollárban, pengőben, birodalmi márkában, de kódszámot egyet sem. Az a tény, hogy Adalberttel kell majd nekünk Svájcban jelentkezni, számomra elárulta, apámat bizony becsapták, s már-már hálával gondoltam ama hatóságra, amelyik megghiúsította az oxfordi utamat – mi lett volna belőlem ott Adalbert pénzének híján.

A hivatalnok udvariasan kikísért, nem feledte el megjegyezni, hogy legyen szerencsénk máskor is – ez, a körülményeket tekintve, haszontalan tanács volt. Én ekkor egész Svájcban csalódtam, Genfből nem néztem meg semmit, csak Davidoff világhírű szivarkereskedését kerestem fel, mert apám, a hajdani St. Gallen-i vendégmunkás azt a lelkemre kötötte. Vettem neki egy-két Wilhelm II-t és alumínium-fóliába csomagolt Upmannt, s még aznap este felültem a vonatra, irány haza.

Egyoldalú fegyverszünetre kényszerít a bombázás

Sok volt még előttünk ahhoz, hogy Jancsi eljuthasson Brüsszelbe, én meg apám szivarjaiért Genfbe. Először is túl kellett élni a háborút. Ennek mi, nyugodtan mondhatom, számos módját kipróbáltuk.

Elszegődtünk például légósnak. Elfeledtem már, ki ajánlotta figyelmünkbe a Vadász utcai légóparancsnokságot, talán a Lovászy szabó, akinek a Gerlóczy utcai kocsmából kiterjedt ismeretsége volt – a tény mindenesetre az, hogy Jancsival együtt jelentkezünk annál a tűzoltóparancsnoknál, aki a légószolgálatot vezette. Az ajánlásunk igencsak jó lehetett, mert életkorunknak mindkettőnknel elfogadták a tizenhatot, holott Jancsi tizenkét éves volt, én meg csak másfél évvel idősebb nála. Pecsétes kartonlapot kaptunk arról, hogy kijárási tilalomnál vagy légiriadónál is közlekedhetünk az utcán. Ez sokat ért. Kiosztottak nekünk továbbá egy zseblámpát, rajta sötétítővel, melyen csak egy résen szűrődött át a fény, s egy légóalmi sisakot; ez több számmal nagyobb volt, mint a mi gyerekfejünk, s amikor éjszakánként a Csáky utcából a Vadász utcába szedtük a lábunkat, akármekkora volt a légvédelmi ágyúk pukkanása vagy a szőnyegbombázás, a hónunk alatt cipeltük az ormóttan sisakot.

A légiriadókat meg a nagyobb bombázásokat mi gyerekek átaludtuk volna, de anyám, amint felbőgte a szirénák, máris felébresztett bennünket, s ruhánkat kikészítve útnak eresztett az elsötétített, a gyújtóbombák tüzeitől mégis kivilágított Budapesten.

A bombázásokkal eléggé kételkedően álltunk. Ha történetesen bujkáltunk, nekünk nem volt lejárásunk a légóalmi pincékbe. A bombázáshoz talán azért szoktunk hozzá olyan könnyen, mert odafönn az égen a *mieink* húztak el, a szövetségesek, akiknek sújtó pusztítása megrövidíti a háborút. S mindaddig ez volt a meggyőződésünk, amíg egyszer egy éjféle légiriadónál a Falk Miksa utcán ügettünk végig Jancsival, hónunk alatt a túlméretezett légósisakkal, s tőlünk alig öt-

száz méternyire romba dőltek a Klotild-házak. A dörrenést hallottuk először, aztán a tüzek fényében a porfelleget láttuk felkúszni az égre, végül iszonyú robajjal omlottak le a nagy épületsorok.

Mire mi odaértünk, már a mentőosztagok tevékenykedtek; csáky-nyukkal ütöttek rést a légópincék vastraverzei között, s úgy húzták ki a csonkult embereket vagy a hullákat. Jancsi háyni kezdett, nekem is forgott a gyomrom, főként attól az idegességtől, hogy valójában mi is a mentőosztagnál szolgáltunk, s most ránk vár ez a szörnyű munka.

– Gyere – szoltam Jancsinak. – A magunk részéről befejeztük ezt a háborút.

Ezzel eldobtuk a szürke légósisakokat, leakasztottuk övünkről a zseblámpát, s a gyújtóbombák fényénél futottunk haza.

Hogyan lettünk macskapártiak, miután Sándor Móric a lépcsőn lovagolt

A háborúnak hirtelen vége szakadt. 1944 októberének derekán Horthy beolvasta a rádióba fegyverszünetet kérő proklamációját: a svéd ház zsidói hálaimákba foglalták a nevét. Előkerültek a lesütött libamájak, levesgombóccá formálódott az ünnepekre tartogatott maceszliszt. Jancsival elhatároztuk, hogy azonnal moziba megyünk. A sárga csillagot tüstént lefejtettük a felöltőnkről, s úgy vágtunk neki a Szent István körútnak, hogy a Berlini téren keresztülgyalogolva a Simplon mozgóban tekintsük meg a *Gróf Sándor Móricot*, vitéz Benkő Gyula főszereplésével. Soha úgy nem élveztünk filmet, mint ezt, annyi hónapig eltítva minden szórakozástól. A filmek élvezetéhez megvolt a kellő kultúránk, hiszen még „békeidőben”, azaz a második zsidótörvény előtt láttuk Huszkától a *Mária főhadnagyot* Honthy Hanna főszereplésével, s minden Fényes Alice-filmet, mert ez az Erdélyből áttelepült színésznő nálunk csináltatta a ruháit.

Nem tagadható, hogy művészi ítéletünket nemegyszer eltorzította a szabóság békaperspektívája. Dayka Margitot például csapnivaló

színésznőnek tartottuk, mert amikor ő jött föl Erdélyből, rendelt vagy fél tucat ruhát nálunk, de sohasem fizetett.

A készpénzfizetés után a színészek megítélésének második szempontja nálunk az volt, hogyan lovagolnak. Vitéz Benkő Gyula a *Sándor Móric*ban például egy lépcsőn lovagolt le, s az nagyszerű volt. Igaz, mire a lépcső aljára ért Horthy proklamációjának estéjén, újra kitört a háború. Mire a film véget ért, már ismét a németek hű szövetségeseiként harcoltunk. A rádió az utcán azt harsogta, hogy Beregfy vezérezredes azonnal térjen vissza állomáshelyére, a kormányt Szálasi Ferenc és a nyilasok vették át, akiket névről s arcról már ismertünk, így Zadravecz pátert, aki később ama városmajori templomtól nem messze, ahol csaknem a katolikus hitre tértem át, kínzókamrárt rendezett be. Közelebből ismertük Kovarcz Emil minisztert, aki néhány esztendővel azelőtt, hogy a magyar parlamentben esküvel fogadta hazája hű szolgálatát, a Dohány utcai zsinagóga istentiszteletre gyülekező népe közé vetett kézigránátot. Osztálytársaim haltak bele e merényletbe, magam csak véletlenül úsztam meg a repeszeket vagy a csonkulást, mivel az ünnepet megtörve egy oszlop mögött cigiztem.

A moziból hazatérőket egy összecsomagolt család fogadta. A nyilasok Árpád-sávós legénysége a hatalomátvétel pillanatától betört a lipótvárosi házakba. Későbbi razziáikban is lehetett valami rendszer, csak azt mi nem tudtuk követni. Felfoghatatlan volt, miért éppen a vatikáni útleveleket tépték el elsőnek, majd a svájcit érvénytelenítették azzal, hogy egy egész ház lakóit gyűjtötték egybe, s kísérték le őket a hajnali Dunához, ahol sorba állítva a vízbe lötték őket.

Nemsokára a svéd védettek következnek, jósolta Farkasházi doktor a Csáky utcából, s anyám igazat adott neki. A svéd házból – született meg a döntés. – tovább kell állnunk.

A Pozsonyi út következett. Apám ismét elvált tőlünk, ezúttal nem Lovászy, hanem egy másik, hajdani valcoló szabólegény kínált neki menedéket valahol Mátyásföldön, közel a Mecseéry nyilas képviselő otthonához, míg mi anyámmal s testvéreivel egy Pozsonyi úti kislakás kulcsait kaptuk meg egykori, vidékre menekült vevőinktől.

Nagyszerű lakás volt, bár túlságosan kicsiny a mi szükségleteinkhez. A matracokat, amelyeken aludtunk, végigterítettük a lakáspadlóján, nem maradt ott fedetlen egyetlen négyzetcentiméter sem. Mi, gyerekek ott ugráltunk egész nap bezárva egyik saroktól a másikig, akárha a bolondokházában, melyet azért párnáztak ki, hogy a beteg meg ne sértse magát.

Tulajdonosai a lakást régen elhagyták. Mi egyenként szöktünk fel a lépcsőn, hogy a lakók ne is sejsék, miféle új honfoglalók veszik birtokukba az üres otthont. Villanyt esténként az elsötétítés miatt se gyűjthattunk, de legkivált azért, mert az elhagyatottság látszatát meg kellett őriznünk. A fürdőszoba és a lichthóf felől betört ablakok tudósítottak a ház lakóinak mindennapjairól – ki tudja miért és hogyan, a bombázások légnyomása épp a legvédettebb helyiségek üvegeivel végzett elsőnek.

Itt s ezért kezdődött anyám reménytelen harca a kóbor macskákkal. Egyik népesebb csapatuk már előttünk berendezkedett a fürdőszobában és a spejzban. A macskákat igazából sohasem láttuk, de reggelre kelve a telepíszkított mellékhelyiségek szagukkal is vallottak a kéretlen éjszakai látogatókról.

A macskák is menekülhettek valahonnan; egy-egy éjszakai őrráturukon fel-felhangzott a lichthófból panaszos sírásuk. A menekülők két csoportja azonban nem fért meg egymással. Hiába szerveztünk éjszakai őrseget a fürdőszobában: elég volt egy-két szempillantásnyira behunyni a szemünket, a ravasz macskák máris fordultak egyet, s piszkukat életjelként hagyván maguk mögött, visszasurrantak sírniyávgolni a láthatatlan mélybe.

A szag elől menekültünk el. Anyám idegei felmondták a szolgálatot; az orrát facsarta a fürdőszobából kiáramló bűz, s persze a megaláztatás sem könnyítette meg a helyzetét. Apró bőröndjeinkkel egy alkonyi órán szöktünk le a lépcsőn, gyülekezőnk a Katona József utca egyik kapualjában volt. Jancsiék még a lakásban vártak sorukra, amikor felbőgtek a szirénák, s kisvártatva repülőgépek zúgása töltötte be az eget. Zelma néni és Jancsi a légópincébe özőnlők között

szaladtak le kisbőröndjeikkel az utcára; unokaöcsém a kispaplanját szorongatta, melytől el nem vált volna. Alig értek be a Katona József utcai ház kapualjába, amikor dörrenés rázta meg a levegőt – Jancsival mi már, veterán légósok, jól ismertük e hangot, s tudtuk, hogy egy többtonnás bomba telitalálata elől menekültünk meg.

A légiriadó végén kibújtunk a kapualjból, hogy elbúcsúzzunk macskaszaros otthonunktól. Az épületből alig maradt valami, a bomba leborotválta a homlokzatot. Még a macskák sem élhették túl a találatot, mely egyenest az óvóhely mélyén robbant.

Az axiómák hasznáról háborús időkben, forradalmak alatt

Anyám megalkuvásmentes természetéből, bizonyos axiómák feltétlen követéséből, hisztérikus eltökéltségéből én sokat örököltem, még többet tanultam. Az axiómák szerint irányított élet hitében megerősített későbbi mesterem, Füst Milán is, aki azt tartotta, minél végletesebb egy axióma, annál jobb. Füst Milán például ilyen alapigazságokat fogalmazott meg magának: „Felőlem ellophatják a Bazilikát, ez nem parancs, hanem végrendelet.”

Kijelentésének értelme persze nehezebben volt megfeythető, mint anyám praktikus igazságainak üzenete, például az, hogy az ember nem osztozik macskákkal a vécn. Akkor sem, ha a lakás a bujkálás konspirációs szabályainak egyebekben megfelel, ha felületén éppenséggel hat matrac fér el kényelmetlenség nélkül. Az ember, tanultam meg anyámtól, akkor sem osztozik macskákkal egy fürdőszobában, ha egyébként foglyok ezrei járnak latrinára koncentrációs táborokban. Mindennek van határa. A dolgok fölött nem uralkodhatunk, jobb, ha mértéküket önkényesen szabjuk meg. Mindent eltűrünk a túlélés érdekében, de a macskákat aztán nem – ez, ha nem is alkalmanként lefordítandó jelszóként, de a szervezetembe felszívódott tapasztalatként kísért el egész életemben.

Az 1956-os népfelkelés első napjait elmulasztottam, s csak a forradalom derekán hívott a Drach úri szabó fia – akkori nevén Dersi

Tamás – az Obersovszky Gyula szerkesztette *Igazság* című laphoz. Nekem ott mintha Drach Tomi lett volna a főnököm, vagy Gáli Jóska drámaíró – erre már nem emlékszem. Közlekedés Budapesten nem volt, kerékpáron érkeztem a szerkesztőségbe az Alkotás utcából, s azon izzadtan kezdtem gépbe fogalmazni lángoló felhívásomat a világ íróihoz, hogy vérbe tapodják a forradalmat. Írógépet csak a titkárságnak elkeresztelt előszobában sikerült kerítenem, s a folyamatos járkálás lelassította amúgy sem gyors fogalmazási készségemet – különben sem értettem, milyen alapon gyülekeztek az *Igazság* köré egyes munkatársak. Egyszer Keszi Imre, a *Szabad Nép* egykori kritikusa köszönt rám, aztán egy fiatalember, bizonyos Márton László, akinek kéziratait én, az Írószövetség folyóiratának, a *Csillagnak* fiatal segédszerkesztőjeként rendre visszautasítottam.

A cikk sehogy sem akart kikerekedni. Magamban azon az igazságtalanságon füstölögtem az *Igazság* szerkesztőségében, hogy éppen Dersi itt a mindenés, az a Dersi, akivel együtt jártam hegedűórákra, s aki már ott is az első hegedűs pultját bitorolta a kvartettben, amikor pedig én már – megítélésem szerint – jóval fejlettebb vonótechnikával húztam a második hegedűs pultjánál. A Lapkiadó épülete pedig kifejezett macskaszagot árasztott, így alig tudtam elhárítani magamtól azt a *déjà vu*t, hogy én tulajdonképpen egy Pozsonyi úti lakásban küzdöm reménytelenül a fürdőszoba birtokáért.

Obersovszky szobájából hirtelen tért vissza Márton László.

– Ne siess, öreg, úgys én írom a vezért – tette hozzá a barátságos hátbavágáshoz Márton.

Erre felálltam a géptől, odavágtam Mártonnak a félig kész kéziratot, behúztam magam mögött a szerkesztőség ajtaját, és vissza-kerékpároztam az Alkotás utcába. Döntésemnek máig is csak ésszel megmagyarázhatatlan összetevőit tudom felsorolni. Mert ezeket tulajdonképpen nem igazolta az, hogy az *Igazság* teljes szerkesztőségét a forradalom leverése után letartóztatták, hogy másodfokon Obersovszkyt és Gálit halálra ítélték, Márton László emigrációba kényszerült, s Dersinek is sok kört kellett futnia, amíg a legális sajtó

közmegebecsülésnek aligha örvendő tagja lehetett. Jobb magyarázatot az esetemre nem tudok, mint azt, hogy helyettem, nevemben, de értem anyám hisztériája döntött. Ahogyan ő a halál árnyékában sem békelt meg a macskákkal, úgy én sem voltam képes a bratyizó hátba veregetéssel kiegyezni, még az *Igazság* képviselőjében sem. Az embert semmilyen körülmények közepette sem lehet hátba veregetni, próbáltam megfogalmazni tettem igazolására az axiómát, de így, szavakba öntve az axióma sápadtnak és közhelyszerűnek rémlett. Valószínűleg a hátba veregetés ürügyén azt a határt kerestem, ameddig biológiailag eltűrhetem a személyiség sérelmét – az *Igazság* szerkesztőségének előszobájában pedig túlságosan sok sérelem ért egyszerre: a macskaszag, a szerintem másodhegedűsnek is gyarló Dersi jelenléte, Keszi feltűnése. Jobb volt a biciklin, odakünn.

Tíz év múltán Márton László jött szembe velem a párizsi Champs-Élysées-n. Térdre vettem magam előtte: a hátba veregetéssel megmentette az életemet. Rejtélyesebbé teszi az ügyet, hogy Márton Lacihoz már akkor is vonzódtam, mostanság meg jó cimborák vagyunk.

Az esetet persze sokszor megvitattam Jancsival. A viselkedésemet ő ostobaságnak, jogosulatlan gögnek tartotta. Az igazságtól s az *Igazságtól* rémültem meg, nem a macskaszagtól vagy a hátba veregetéstől.

Amikor Brecht *Galilei*-drámáját fordítottam, s a nyomtatott változatot dedikálva küldtem el Jancsinak, mire ő Galilei és barátja, Sagredo dialógusát megjelölve küldte vissza a könyvet.

Galilei a firenzei nagyhercegnek fogalmaz pártolást kérve levelet. Fényességes orcájának nevezi a fejedelmet, hatalmas intelligenciájáról áradozik. Sagredo elhűlve hallgatja a fogalmazványt. Hiszen a firenzei nagyherceg még csak tizenéves s közismerten hülye. Galilei azonban megvédi álláspontját: „Én sohasem azt kérdeztem magamtól, hogy megalázkodtam-e, hanem azt, hogy megalázkodtam-e eléggé.”

A nyomtatott szöveg más, a Galileit játszó Bessenyei Ferenc túlságosan közönségesnek találta az ilyen megfogalmazást, így a próbákön javításra került a sor, s persze a hevenyészett szöveg maradt fenn.

Kilincsbe kapaszkodva leszünk erdélyi menekültek

Anyámnak vevője volt az Országos Mentőszolgálat egyik kerületi parancsnokának a felesége. Skalicky doktorné igencsak szép asszony volt, jól öltöztették anyám ruhái; a lányuk, Zsuzsanna szépségben s kedvességben az édesanyjára ütött. Amikor földönfutók lettünk a Csáky utca s a Pozsonyi úti kvartélyok elhagyása után, immár egyetlen megoldásnak az illegalitás rémlett. Letépní a sárga csillagot, vándorútra kelni, de éppenséggel nem a föld alá, inkább a föld fölé. Ez azt jelentette, ha bárhol befogadnak is, a légópincébe még bombázások esetén sem lehet bejárásunk. A negyvenes évek budapesti bérházaiban fészket vert az a gyanakvás, mely aztán más színekben a hetvenes évek végéig pusztított. Szoltsenyicin nyilván túloz, amikor a *Gulag* egyik passzusában arra utal, hogy a letartóztatottak nagy része a szomszédok feljelentésére került a száműzetésbe; Sartre, a drámaíró-filozófus egyik darabját azzal fejezi be: „A szomszéd: a pokol.”

A túlzásokat leszámítva azonban mindkét megállapítás fontos igazságot hordoz: a civil társadalom polgári érzületének elnyomásával a lakosság lelkét a diktatúrák sikeresen mérgezik meg. A feljelentésben – mely erkölcsileg feltétlenül elítélendő – megbújik a jogfosztott igénye a saját kalácsára. A csalódottság, a hoppon maradtak elégedetlensége a diktatúrákban az ördöggel köt szövetséget; demokratikus kultúra híján a gonoszság és irigység szelepei nyílnak ki, vagy ami még rosszabb, a házmesterekből növeszt holmi mini-Jágót, Jágót, akit a nagy 19. századi angol költő és filozófus „motiveless malignity”-vel, azaz indok nélküli rosszindulattal vádolt. Ez a rosszindulat legsötétebb fajtája: motívuma sincs, csak öngerjesztett energiája.

Mindez a motívum nélküli rosszindulat ideológiai formát ölthet, például bigott hitekben, antiszemitizmusban vagy éppen osztályelfogultságokban. Jancsival például már gyermekkorunkban nehezen fogtuk fel, mitől emelkedett az antiszemitizmus már-már nemzeti ideológiává,

hogyan azonosíthatták a tőkét és a bolsevizmust olyan kifacsart jelszavakban, mint a „judeo-bolsevista plutokrácia”. Ha akkor, az elsötétített Budapest bomba tépte utcáin, a szép Skalickyné Aggteleki utcai lakása felé lopózva egy jövőbelátó angyal elének áll, s a szemünkbe mondja, hogy az antiszemita megkülönböztetés egész életünket végigkíséri majd, nem lett volna erőnk végigcsinálni az egészet.

Felnőtt élete során Jancsi talán sohasem nézett szembe azzal, hogy a háta mögött összesúghatnak, hogy rossz tulajdonságait, ha voltak, nem a személyének, hanem feltételezett fajtájának számlájára írják.

Az antiszemitizmus működéséről minél többet kutatták, annál kevesebbet tudunk. Tamási Áron, férfikorom kedves cimborája vadul gyűlölte a négereket, holott amerikai esztendein túl nem sok alkalma nyílt szemtől szembe találkozni velük. E gyűlölet egy-egy megnyilvánulását én még Áronnál is rosszul tűrtem, hiába tudtam róla, hogy csupán ártatlan füstölgés ez nála, vagy inkább póz – a rasszizmusnak még enyhébb fajtáit is nehéz megbocsátani. Nincs szalon-zsidógyűlölet, amelyet egykor úgy határoztak meg, hogy antiszemita az, aki a *kelleténél jobban* utálja a zsidókat. De hát miért kell egyáltalán utálni bármily fajt, népet vagy nemzetet?

A mi nemzedékünkben például akadtak németül kiválóan beszélő gyerekek, akik nem voltak hajlandók megszólalni többé a megszállók nyelvén. Ezt már akkor is ostobaságnak tartottam, míg Jancsi, annyi nyelv tudósa, éppen a németet kerülte, mint a forró kását. Ő, aki a német olyan rokon nyelveibe is belekapott, mint a hollandus vagy a svéd, a némettől szűz maradt.

Miért nem voltak Skalicky doktorék antiszemiták, holott annak a keresztény középosztálynak voltak teljességgel integrált tagjai, amelyik a parasztság után a zsidógyűlölet legelvakultabb hordozója lett? De amíg a parasztságban inkább az úgynevezett klasszikus antiszemitizmus munkált – vallási alapon s a tudatlanságot kihasználó maradványideológiák szintjén –, addig a középosztály felszívta az új ígéseket is, a náci propagandát, s igyekezett ennek anyagi előnyeit is kihasználni.

A nyíltisakos antiszemitizmustól mindig kevésbé félttem, mint a más ideológiák álarcába bújóktól. A rejtett fajelmélet veszedelmesebb, mint az, amelyik vállalja tanításait. A legfélelmesebbnek azonban gyermekkorom óta a zsidó öngyűlöletből származó antiszemitizmust tartottam. Joshua Sobol izraeli drámaíró remek darabot írt egyik hírhedt képviselőjéről, a századforduló nagy hatású szexológusáról, Otto Weiningeréről. A Weininger-típust jól ismertem: annyit szenvedett a megkülönböztetéstől, hogy akár sorstársai feláldozása árán is szeretett volna zsidóságtól megszabadulni. Agresszívebb fajtája sokak életét megmérgezte. Eisenberger Béni, azaz Péter Gábor közéjük tartozott. S erre lehetősége nyílt, mert határozott ideológia támogatta. A „zsidókérdést” a marxizmus egyes irányzatai a tőkés rend felszámolásának függvényében fogták fel, s ezzel mintegy felerősítették a „judeo-plutokrácia” képzetét úgy, hogy a bolsevizmust szegezték vele szembe. Katasztrófa politika volt ez is, mint a diktatúra egyéb, ezzel rokon törekvéseinek némelyike – tragédiáját nem csökkentik olyan parodisztikus vonások, mint Rákosi Mátyás egy-egy antiszemita megjegyzése.

Rákosi és társai egy túlhajtott „forradalmisággal” akarták önmagukat is megváltani a zsidó sorstól – ettől azonban még eltorzult világszemléletükbe nem szorult a zsidóságból. A már idézett Sartre nem adott eléggé ironikus hangsúlyt annak a meghatározásának, hogy zsidó az, akit annak tekintenek. Ez a felfogás, bármily becsületes ösztönzésből és történelmi tapasztalatból származott, átadja a zsidóság meghatározását az antiszemitizmusnak. Miként az a mondas is, hogy „zsidó vagyok mindaddig, amíg egyetlen antiszemita él a földön”. Ez is, amilyen szellemes, olyan hamis, holott vannak, akik Albert Einsteinnek tulajdonítják. Népeknek, nemzeteknek s egyéneknek alapvető joguk az önmeghatározás. Radnóti Miklós, a mártírhalt zsidó származású katolikus költő fel nem foghatta, hogyan határozhatják meg őt faji alapon zsidónak, mikor ő magyarnak és kereszténynek vallotta magát – ez az önmeghatározás jogát sugallta, s én mai fővel igazat adok neki. Ha gyerekefjével, mondjuk az

Aggteleki utca felé villamosozva az elsötétített Budapesten megkérdelek tőlem, mi a véleményem Radnóti magatartásáról, akkor bizonyosan azt felelem, hogy nemigen tetszik benne az a motívum, amellyel megtagadja szolidaritását szenvedésre kijelölt sorstársaival.

Jancsiból ez a szolidaritás már neveltetésénél fogva hiányzott. Bennem, neveltetésemnél fogva felerősödött. Sohasem próbáltam azonban meggyőzni őt arról, hogy bármilyen hitet vall, lesznek, akik mindig zsidónak tartják, mert ebben az érvben – mint a fentebbi okfejtésből kiderül – nemigen hittem. Jancsinak, mint minden embernek, joga volt az önmeghatározásra: az volt, akinek vallotta magát, tekintet nélkül arra, hogyan tekintettek rá a többiek.

A közvélemény, a mások ítélete Jancsit mindig foglalkoztatta. Feltűnésvágya, szereplési készsége is részben ennek számlájára írható. Engem egész pályám során hidegen hagyott a többiek véleménye. Nem azért, mert igaztalan támadás, vagy éppen az igazsággal rendelkező kevésbé érzékenyen érintett, mint másokat. Álmatlan éjszakáim száma nem csökkent attól, hogy végül is nem próbáltam mások kegyében járni. Ezt sokan megsejtették rólam, ezért többször vágtak végig rajtam ostorral, mint ahányszor megérdemeltem volna – mindenkit felbosszant, ha az ellenfél erején fölül is állja a csapásokat. Valószínűleg nem voltam érzékeltlenebb Jancsinál, de gyermekkorom tapasztalata jobban megedzett, mint őt. Belőlem az a hosszú vándorút a Kossuth Lajos utcától a Csáky utcán át az Aggteleki utcáig elmélyítette az érzékenységet, de lefokozta a fájdalomküszöbömet. Sebezhetővé tett ugyan, de kiirtotta belőlem a félelemérzetet. Már-már patológikus hiánya számos balesetem közvetett oka volt; olyan kockázatviselésre ösztönzött, amelyet józan ember nem vállal.

Jancsi maga volt a sírásra görbült száj, a testet öltött rettegés. Kritikusként kapta meg a József Attila-díjat – holott egyetlen elmarasztaló sort sem írt le, nyilvános sajtópolémiaiba sohasem bocsátkozott. Félt, védekezett – holott ritkán támadták.

Az Aggteleki utcába is egyedül kellett érkeznie. Íratlan konspirációs szabály kívánta úgy, hogy két gyerek együtt ne induljon útnak

hátizsákkal. Az érdeklődőt, a kéréstlen közbeavatkozót a pillanat ösztöne szerint célszerű elhárítani, s a személye szerint válogatni meg a hazugságot. Az egyik hajlamos lesz „bevenni” az erdélyi menekült bevált kifogását, míg a másoknak az „anyám kórházban van” meséjét okosabb feltálatni. Az éppen kapóra jött hazugságot egyeztetnünk kellett volna, ám erre alig kamaszodó fiúként nem lettünk volna képesek.

Máig bámulatba ejt szüleink hibátlanul működő ösztöne, mely a logikai érveknél is bölcsebben mérlegelte a kockázatot és a várható hasznot; csodálom ezt, kivált azért, mert ez az érzék Jancsiból s belőlem is teljességgel hiányzott, pontosabban nem volt képes kifejlődni. A kor a józan mérlegelést kereskedőszellemnek bélyegezte, s eltiporta, holott az valaha minden paraszt és iparos ösztönébe ivódva élt. Nevezhetném a kockázatviselés szellemének is, amelyet az elmúlt évtizedek semlegesítettek. Ami iskolázatlan szüleinkben még oly tisztessen virágzott, s oly okosan kormányozta cselekedeteiket, az bennünk az ideológiai injekciók semlegesíthetetlen mérge nyomán elsorvadt. Jancsi képtelen lett a kockázatra, míg én a józan mérlegelés nevében éppoly képtelen a kockázat csökkentésére. Ez egyikünket sem tett gyarlóbbá vagy különbbé, legfeljebb ugyanegy kór változó tüneteit mutattuk fel.

S talán itt helyénvaló ismét rámutatni minden fajelmélet képtelenségére. A diktatúrák – lám, a merő társadalmi nyomással, az intézményrendszerek megváltoztatásával – nem csupán lelki torzulásokat ültetnek el áldozataikban, hanem már-már genetikai átprogramozásra is képesek. Akármennyire védekeztünk is Jancsival a kor nyomása ellen, egyikünk sem volt képes visszaszerezni azt a józanságot, amely pedig szüleinkben – talán ugyancsak a saját koruk nyomására – elevenen élt: a minden ravaszság nélküli számvetés készségét, a realitásérzékét és alkalmazkodóképességet az egyéniség feladása nélkül.

Ha ma megkérdezik tőlem, ki volt a legokosabb ember, akivel találkozni alkalmam volt, habozás nélkül a négy elemít végzett apámra szavazok. Igaz, az újságoknak csak a címbetűit olvasta el. A szelle-

mi teljesítmény, ha imponált is neki, hidegen hagyta – ugyanakkor mindkét lábával a realitás talaján állt, a dolgokat úgy látta, ahogyan azok valójában léteztek, sohasem tett fel ideológiai szemüveget, nem dőlt be propagandának, hírverésnek, reklámnak, s azzal a megvesztegethetetlen szkepszissel tekintett a világra, amely azt viharos időkben megillette. A saját tévedéseivel szembenézett, eredményeit lakonikusan könyvelte el.

Ez a realitásérzék parancsolta, hogy külön-külön érkezzünk az Aggteleki utcába, más-más villamos vonalán. Az út felét gyalog tettük meg, a liftet is mellőztük a harmadik emeletre, nem csöngettünk, csak halk kopogással jeleztük jöttünket. Szegény Jancsi idegrendszerét, mint közülünk a legfiatalabbét, ez az út külön próbára tette. Az apja már régen másutt bujdokolt, az anyja kitartásában alig bízhattott, engem pedig erősebbnek vélt, mint amilyen valójában voltam. A könnyeivel küszködve kopogtatott dr. Skalickyéknál, a háziasszony kedvessége sem oldotta fel benne a görcsöt, hozzá se nyúlt a szilvás gombóchoz, amelyet tüstént felszolgáltak.

Befogadásunkat az akkor már egyre ritkább közönséges emberi tisztesség készítette elő. Skalickyéknak csakis hátrányuk származhatott abból, hogy az egybenyíló háromszobás lakásba hat embert beengedjenek, amikor odaküint az utcán szaporodó plakátok harsogtak, hogy aki ilyet tesz, fölkoncoltatik – belőlük aztán csakugyan hiányzott a mérlegelés képessége. Sok zsidóbújtatást a háború utáni haszon reménye ösztönzött: az oroszok Budapest határában álltak. De Skalickyéknak nem volt mit félniük az új rezsimtől, nem volt kifizetetlen számlájuk. Mi ösztönözte oly gyors és egyértelmű döntésüket, hogy a szabónőt, a húgait s két gyermeket befogadnak? Minden magyarázat, legyen az bármily valós, a hálánkat csökkentené. Még ha közönséges könnyelműség mondatta is ki Skalickynéval, hogy lakása rendelkezésre áll, akkor is önzetlen cselekedetnek kell azt minősítenünk – a tények erre vallanak. Kedvességének minden anyagi ellenszolgáltatását elhárította, amikor a háború után ruhát csináltatott, számláját pontosan fizette – ilyen volt.

A leghátsó szobában dupla ágy állt, frissen húzott dunyhával s megfelelő számú kispárnával; az éléskamra feltöltve az ínséges időkre, s mi frissen feltáplált jókedvünkkel rendeztük be hálónkat úgy, hogy fejtől-lábtól, de azért valahogyan elférjünk. Lapjával aludtunk, ahogyan azt mondani szokás, de olyan óvó békében és biztonságban, mintha mindenütt dúlt volna a háború, csak ama dupla ágy fölött jelent volna meg a béke anygala.

Az esteli órán ekkor váratlanul csengettek. Csak olyasvalaki lehetett, akire nem vonatkozik a kijárási tilalom. Mi azt gyanítottuk, a mentőfőorvos, a lakás gazdája tért haza váratlanul tiszta inget váltani. Ám amikor az előszobából német szó szűrődött be, s ajtónyitás előtt a főorvosné a mi szobánkat kilincssre zárta, már sejtettük, hogy a váratlan látogató mégsem a férj lehet.

A kulcslyukon lestem ki rémülten: a látogató egyenruhájából legtisztábban a nadrágját vettem ki, azon meg lampaszt sejtettem. A szép főorvosné váratlan látogatója a megszálló csapatok magas rangú tisztje lehetett, nem ismeretlen a háziasszonynak, hiszen hamarosan pezsgősüveg durrant, s az elfojtott kacagás behatolt a hátsó szobába, ahol anyáink már a lábpokrócot (valaha plümonnak hívták) húzták a fejükre a rémülettől, míg Manyi nénemet halkán rázta a zokogás.

A tiszt ismerhette a lakást, mert a második pohár pezsgő után már azt firtatta, ugyan ki bujkál a máskor sarkig tárt ajtó mögött. A recsegő északnémet kiejtésre a háziasszony lágy, megnyugtató válasza következett, mely egy ideig leszerelte a látogatót.

– A nagynénem és a nagybátyám – nyugtatta meg a tisztet az asszony, majd magyarázatként hozzátette: – Erdélyi menekültek.

– Igyanak ők is – találta fel magát a tiszt, aki meglehet, a szép-asszony kegyeire pályázott mindhiába.

Mielőtt még a tiszt feltápaszkodott volna a karosszékéből, hogy pezsgőre invitálja a menekült nagybácsit és nagynénit, mi néma egyetértéssel fogtuk meg a kilincset Jancsival, s teljes erőből nyomtuk fölfelé. Védekezésünket a tiszt kiszámítható mozdulata követte, felállt a pezsgőspohárral a kezében, s nyomta lefelé a kilincset. Az

alig engedett. Aztán a kulcslyuk, amelyen a fejleményeket követtem, elsötétedett: a tiszt a kilincsre támaszkodva tette a szépet.

Kisvártatva engedett a részeg nyomás. A kulcslyuk ismét kivilágosodott, nem tornyosodott előtte egyenruha. Mi nekidőlünk az ajtónak, s lesóványodott testünkkel támasztottuk meg azt. Majd a tiszt rátöltött a pezsgőre, a sok italtól csaknem eszméletét veszítette, s a karosszékekben szundított el.

Mi Jancsival úgy aludtunk el állva, az ajtót támasztva. Mire fölértek, a tiszt sehol, de a főorvosné sem. Egy cédula jelezte, hogy beköltözött a férjéhez a mentőparancsnokságra, a lakás a miénk, csak a pincébe ne menjünk le, s ajtót se nyissunk senkinek.

Csodálatosan éreztük magunkat az Aggteleki utcában, legalábbis mi, gyerekek. A bombázás a legkisebb veszedelemnek rémlett azok között, amelyek ránk leselkedtek – a lehúzott esslingeni redőnyök meg az ablakok elé szerelt külön elsötétítők egyelőre megvédték az üvegtáblákat, s bár fűteni nem mertünk, az ablakot se nyitottuk ki. A lakás mintha a békeidők melegét őrizte volna változatlan; vagy a megtévesztő biztonság adott meleget? Öltözkünk különben is a menekülésre készített föl: jégeralsó, bakancs meg a maradék érmelegítők, amelyeket már nem küldhettünk el a frontra Marci bátyámnak, aki a tífuszkórházban égett el.

A hosszú nappali órák alatt Jancsival a polgári könyvtár polcait dézsmáltuk meg. Skalickyék sorozatokat gyűjtöttek, a Jókai jubileumi kiadást, de mellette az akkori moderneket, tiszta kében a Molnár Ferenc összezt, tiszta pirosban Zilahy Lajost.

Nem volt különösebb indoka annak, hogy nekem Molnár jutott, Jancsinak Zilahy. Mert amikor én bukkantam egy kiváltságosan humoros passzusra, vagy ő egy súlyosan drámaira, felolvastuk egymásnak a részleteket. Az idősebbeknek azonban nem támadt kedvük az olvasáshoz: a felelősség és a feszültség megkeserítette azokat az órákat, amelyeket mi olyan vidáman töltöttünk. El-elfogta őket a harctéri idegesség.

A harctéri idegesség az unalom gyermeke. Frontleírások vallanak róla, hogy a legfeszültebb percek a várakozás és a semmittevés kínálja

– két csata között. Apám és Feri bácsi sorsát a rémület ecsetelte; Lovászy Károly, a szabó nem felelt a telefonhívásra, a férfiak pedig alig mertek jelentkezni éppen aktuális búvóhelyükről, melyekről első találkozásunkkor oly szűkszavúan számoltak be – az ő vándorútjuk is a két izgalmas helyváltoztatás közötti unalomtól változott át a várakozás kálváriájává.

Olvassal az Aggteleki utcában legfeljebb anyám próbálkozott – egy német nyelvű regényt hurcolt magával a hátizsákjában, Arthur Schnitzler *Der Weg ins Freie* (Út a szabadba) című művét. Még szerencse, hogy nem kaptam bele akkor, mert alig értettem volna. Amikor húsz év múltán a könyvtárunk mélyéről előkerült a rongyos, szakadozott Schnitzler, s elolvastam, akkor értettem meg anyám szomorú arcát. Az elfeledett bécsi író a századforduló zsidó értelmiségének kitörési kísérleteiről szőtt regényt, arról, hogy a társadalmi közeg nyomása alatt miképpen torzul el az is, aki csupán beilleszkedésre s ennek révén szabadságra vágyik. A frusztráció regénye ez – kiválasztásával anyám a jövőbe látott.

A jelenünk megoldottnak rémlett az Aggteleki utcában. Amíg a készlet tart, vagyis amíg a szépasszony spejza táplálni képes ennyi embert, gondunk legfeljebb a bombázás lehetett. Az Aggteleki utcát valószínűleg azért hagytuk oda, mert ép ésszel nem volt felfogható, hogy ilyen egyszerű a nyilasuralom s a háború megűszása. Űlni egy lakásban és várni?

Azért ez mégsem volt ilyen egyszerű.

Akiket Wallenbergnek sem sikerült kimentenie
a leplombált vagonból

1971. augusztus 19-én érkeztem Budapestre esztendei távollét után. Cambridge egyetemének Churchill kollégiuma hívott meg „overseas fellow”-nak, vendégtanárnak. Az augusztus 20-i tűzijátékot az Apostol utcai lakásunk erkélyéről nézte volna végig a család: anyámék, Jancsiék. Reggel váratlan látogató jelentkezett telefonon: Jehuda.

- Gyuri! – kiáltottam a kagylóba. – Hol vagy?
- Budapesten – felelte.

Jehuda apai unokatestvérem volt, Emil nagybátyám nagyobbik gyermeke, a Péterffy Sándor utcai fűszerüzletből.

Apám igencsak összetartott a fivéreivel. Ritkán múlt el hét, hogy Dezsőt vagy Emilt meg ne látogatta volna, de családirag nemigen jártunk össze. Emil bácsi fiai, Gyuri és Ervin grundon felnőtt srácok voltak, áruért a piacra hajnalban jártak – egyikük sem készült értelmiségi pályára. Ha nekem az a szó, hogy unokatestvér, eszembe jutott, akkor Jancsi képe ugrott elé. Őhöz még hasonlítottam is egy kissé, míg az Ungár fiúk afféle fekete vadócok voltak. Gyuri ráadásul idősebb is nálam két esztendővel, s ez akkor sokat számított.

Ez a Gyuri jelent még most Jehuda néven, Izraelből. Azaz nem is Izraelből, hanem egyenest Moszkvából, ahol az izraeli kommunista párt képviseletében egy értekezleten vett részt.

Ez a Gyuri loholt fel annak idején az Aggteleki utcába, hogy Emil bácsit és Dezső bácsit elvitték az óbudai téglagyárból, már bevagonírozták őket a Józsefvárosi pályaudvaron – segítsünk.

Egyszerűbb volt kérni, mint teljesíteni. Minden elővigyázatosságot félretéve anyám felhívta Lovászyt, hogy értesítse apámat. Így néném – a tehetetlen lótuszevő álmából felriadva – átjutott telefonon a svéd követségre, s riasztotta Donnenberg Dezsőt. A terv szerint apám a búvóhelyéről a svéd követségre indul, addigra Donnenberg felkészíti Raoul Wallenberget, hogy újabb szállítmány indul ismeretlen végállomásra.

A szervezés váratlan gyorsasággal sikerült – a lebonyolítás akadozott. Huszonöt esztendő múltán azon az augusztus 20-án, Jehuda színe előtt kellett számot adnia apámnak a történekről.

Az úgy volt, kezdte rá apám, hogy először Donnenbergnek a svéd védettségről szóló papírokat kellett megszereznie. Aztán Wallenberg sofőrjét, az egyébként kitűnő és bátor Szél urat nem sikerült előkeríteni; ő már másutt volt akcióban. A mentés előkészületei álló nap húzódtak, apám egy előszobában virrasztott, míg

hajnalhasadtára beült Wallenberg kocsijába, egyenest a Józsefvárosi pályaudvarra.

Nem volt ő, aki Wallenberget feltartóztathatta volna. Nem lobogtatott diplomataigazolványt, egyszerűen olyan fellépése volt, hogy a katona, keretlegény, nyilas őrfelreállt az útjából. Meglehet, ezúttal azért, mert már húzták be a marhavagonok ajtaját, a szerelvény indulásra készen állt. Wallenberg a sofőrje tolmácsolásában egy őrpáncsnoknak magyarázta, hogy a vonaton svéd állampolgárok is utaznak, akiknek védelme az ő feladata, ezalatt apám szaladt a sínek mellett, s torkaszakadtából ordította a fivéreinek nevét. Rengeteg kar nyúlka ki az apró rácsos ablakokon, úgy rémlett, mind Emil és Dezső névre hallgat. A zsúfolt vagonokból Emilnek és Dezsőnek nem volt menekvése – társaik teste állta útjukat. Amikor a szerelvény kigördült állomásról, s Wallenberg még mindig az őrpáncsnokkal vitázott egyre ingerültebben, apámnak úgy rémlett, Emil és Dezső hangját hallja az egyik vagonból. Hiába futott azonban, arról a vonatról megmenteni senkit sem sikerült.

Egyikük sem tért haza. Még arról se érkezett hír, hol és hogyan haltak meg. A sírjuk jeltelen, csak a mártírok hosszú listájára vésettük föl a nevüket, amikor a Vöröskereszt s megannyi szervezet se tudott a nyomukra bukkanni. Emil és Dezső bácsikáim alighanem füstté változva oszlottak el egy megsemmisítő tábor kéménye fölött, s ezt Jehuda, a hajdani Gyuri nem tudta megbocsátani. Nemcsak apámnak, a túlélőnek, hanem az egész világnak.

Gyuri-Jehuda munkaszolgálatban húzta le a háborút, majd hazatérte után bekapcsolódott a sómérok baloldali cionista szervezetének munkáiba. Ervin öccsével tudatosan készült az alijára, azaz az Izraelbe történő bevándorlásra. Valahol Békéscsaba környékén rendeztek be maguknak egy próbakibucot, ahol Gyuri a földművelés alapelemeivel ismerkedett, majd 1947-ben Ervinnel együtt átszökött a határon, Genovában hajóra szállt, s még Izrael állam megalakulása előtt telepedett le a hajdani Palesztinában. Ervinnél teherautósófor lett Netanyában – immár nyugdíjas –, míg Gyurit tíz év földmunka

után kiemelte a „mozgalom”, azaz Izrael Moszkva-hű kommunista pártja.

Ezért érkezett Gyuri első hazalátogatása alkalmából Moszkvából Budapestre, két évtizeddel azután, hogy elhagyta Magyarországot. Itthon – bár a pártszállóban lakott – semmi sem tetszett neki. Az unokaöccse Cambridge-ből érkezett haza. – Miért nem Moszkvából? – kérdezte Gyuri, akit Jancsi kitűnő orosz tudása félrevezethetett – azt képzelte, mi itt mindnyájan folyékonyan beszéljük az „igazak” nyelvét.

Az augusztus 20-i tűzijátékról rosszkedvűen távozó Gyurit nem láttam többé. Alkalmanként ugyan váltottunk egy-két levelet, melyekből az is kiderült, hogy Jehuda megennyhült a család s talán Magyarország iránt is. Aztán az én egyik levelemre már a lánya válaszolt: Jehudát, a kommunista párt hetilapjának szerkesztőjét váratlan szívroham vitte el. Jael, a leánya jogvédő ügyvéd, műfordító.

Ervin nemrégiben látogatott haza. Azt kérdezte, hol van Jancsi.

– Meghalt – mondtam neki.

– Mindenki meghal egyszer – válaszolta unokaöcsém, Ervin, az izraeli teherautósofőr, egyébként senior sakkbajnok.

Emlékekkel az ember megtelik. Végül a Gróf befogad

De azért ez nem egészen van így. Az ember többször hal meg, nem csak egyszer. Az Aggteleki utcában, amikor Dezső bácsi és Emil bácsi eltűnéséről értesültünk, megérezttük a halálukat, s egy kissé velük haltunk. Megszületett tüstént a döntés: a menekülésben is maradjon együtt a család. Gyuri kétségbeesett tekintete figyelmeztetett minket arra, hogy a szeretteink eltűnése vagy halála csaknem túlélhetetlen: a halottainkat magunkban hordozzuk, velünk élnek, bennünk, s nemegyszer megmérgezik hátralévő életünket.

Az emlékek mennyiségének is van felső határa. Már fogalmaztam magamban ezt a védőbeszédet, amikor a feleségemmel a legzsúfoltabb nyári hétvégén hajtottunk végig Münchentől Siófokig. Már-már

minden kilométerkő ismerősnek rémlett. Wellsben halt meg Gelléri Andor Endre. Mauthausenben a szombathelyi rokonok. Az Alpok – itt sielt először külföldön Dávid fiam. – S arra emlékszel-e – kérdezte a feleségem, amikor a hosszú kocsisor megtorpant valahol Európában, s még mielőtt folytathatta volna a kérdést, én rávágtam, hogy túlságosan is sok mindenre emlékezem. A Braun házmasterfiúkra, a Tolnai Ödönre, a „Paraszt”-ra, Wallenbergre és az Európában szerteszórt sírokra, Jancsira. Ez az edény – amfora – megtelt. Nincs benne több hely az emlékeknek. Az információmennyiség ilyen entrópiája maga a halál: a halál az, amikor az ember megtelik emlékekkel, s nincs tovább.

Nem járok sírokhoz. A szüleimével sem merek szembenézni, az emlékeket is mindaddig elűztem, ameddig úgy véltem, van hová előrenézni. Álmaimban azonban egyre többször ülök az Aggteleki utcában, s Molnár Ferencsel múlatom a háború idejét. A halál valószínűleg az a pillanat, amikor egyszer ottmaradok Skalickyné háromszobás, polgárián berendezett lakásában, odafent a szirénák fűjják a riadót, Gyuri-Jehuda rohan fel a lépcsőn – ám ezúttal mindez nem múlik el, hanem úgy marad, az örökkévalóságig.

Szeretteink távozása bennünk is felébreszti a halálösztönt. Emil és Dezső bácsi elhurcoltatása különös reakciókat váltott ki belőlünk. Apám vissza se ment búvóhelyére; kisvártatva Jancsi apja is felbukkant az Aggteleki utcában. Hirtelen fogytán lett az élelem – az utca maga volt a dzsungel, a nyilas őrzáratokkal, a katonaszökevényeket kereső alakulatokkal, alkalmanként Hunyadi páncélgránátosokkal. Az ő vérgőzös szerepüket is nagyrészt a halálösztön számlájára írom: Freud, amikor maga is elborzadva ébredt rá Thanatosz, a halálvágy szerepére, nem csupán Erosz, az életkedv és a szerelem istenének állított ellenképet. Nincs az a hazugságáradat, amely az utolsó pillanatok vérszomjas bandáinak szeme elől eltakarhatta a teljes valóságot. Tudhatták, érezhették, ha másképpen nem is, a sláger szintjén, hogy „csak egy nap a világ”.

E bandákkal fertőzött városba ereszkedtünk le, odahagyva a békés Aggteleki utcát. Apám közeli látta Wallenberget, akció közben.

A svédekre esküdtünk föl ismét. Jussunk csak be egy svéd házba, minél közelebb a fronthoz. Növekvő eséllyel számíthattunk arra, hogy a svéd Schutzpass – ez az utcán vagy már a marhavagonban oly értéktelen okmány – a svéd címerrel ékesített házban megvédhet.

Befogadókra is leltünk, tüstént. Grófnak hívták a gyertyaöntőt, aki egy másfél szobás lakásban idős édesanyjával lakott, s túlzottan nagy élettere miatt a folytonos piszkálás céltáblája volt abban a Katona József utcai házban, melynek minden négyzetméterére legalább egy lakó jutott.

A szerző és hőse egy üres éléskamrában húzza meg magát

Beköltöztünk Grófékhoz. A beteg mama már nem kelt ki az ágyból, s a műfogát is csak a kása elfogyasztásához tette be. Hanem amikor mi étkeztünk – nem többször, mint egyszer napjában – akkor irigy szemekkel nézte a főztünket, s magas fejhangon ismételte: – Ízlik?

Ízlett volna akkor már minden. Decemberre járt 1944 hideg telén, közeledett a karácsony, s nekünk fogytán volt minden tartalékunk. A férfiak a veszéllyel dacolva ki-kimerészkedtek a házból, melyet a folytonos nyilas zaklatás amúgy is fenyegetett, hiszen a svéd és a svájci házak java a Lipótvárosban húzódott meg, s a Duna-partnak ez a szakasza kínálkozott a legközelebbi járásnak a hajnali kivégzésekhez. Nem volt azonban más útja az élelem szerzésének, mint az, hogy azoktól kunyeráljunk, akiknek legális élelmiszerjegyük volt.

Karácsonyra megbetegedtem. Fertőzés okozta vagy vitaminhiány, a nyirokmirigyeim úgy felduzzadtak a hónom alatt s a combom hajlatában, hogy gyulladt zacskók sora képződött a testemben. Nem tudtam a karomat a törzsemhez szorítani, a lábaimat összezárni: pontosan úgy festettem, mint egy önkéntes madárijesztő. Schilling doktor volt az egyetlen ismerős sebész, akiről tudtuk, hogy a közelünkben bujkál, de ő előzetes vizsgálatok nélkül a műtetre nem vállalkozott. Közkórházba nem mehettem, a laboratóriumi orvos, akit Schilling ajánlott, a Kálvin tér környékén rendelt.

ORTÉNYE
SZOLGÁLTATÓ
LEVÉLTÁR

A MAGYAR NEMZETKÖZTARSASÁG BELÜGYMINISZTERIUMA
TITKOS
1944. IV. 28. S. ÁRA
SZIGORUAN TITKOS!

SZERV: _____
OSZTÁLY: _____
MUNKADOSSZIE

MUNKATÉTES: _____
NEDONEV: _____
DOSSZIE SZÁM: _____
AZ IGY: _____ KÖTETBEN
KÖTET SZÁMA: _____

MEGNYITVA: 1967. 11. 3.
LEZÁRVA: 19 _____
ARCHIV SZÁM: 34.4.4.4
11-10/137/43

Elbert János beszerzésének egyik dokumentuma 1967-ből

a H-132 számú *„Türkiz”* dossziéban lévő anyagokról

Sor- szám	any. megnevezése	Megjegyzés
1	Találkozások	- 4 1869. I. 27
2	Találkozás - találkozóval	5 - 1869. II. 25.
3	Találkozás - találkozóval	7 - 1869. III. 14.
4	Találkozás - találkozóval	10 1869. IV. 4.
5	Találkozás - találkozóval	- 12
6	Találkozás - találkozóval	13 - 1869. V. 4.
7	Értekezési jegyzék	19
8	Névtáblázat	20
9	Értekezési jegyzék	21.
10	Értekezési jegyzék	22. napra 9 sorozattal
11	Értekezési jegyzék	23. napra 9 sorozattal
12	Értekezési jegyzék	24. napra 9 sorozattal
13	Értekezési jegyzék	25. napra 9 sorozattal
14	Értekezési jegyzék	26. napra 9 sorozattal
15	Értekezési jegyzék	27. napra 9 sorozattal
16	Értekezési jegyzék	28. napra 9 sorozattal
17	Értekezési jegyzék	29. napra 9 sorozattal
18	Értekezési jegyzék	30. napra 9 sorozattal
19	Értekezési jegyzék	31. napra 9 sorozattal
20	Értekezési jegyzék	32. napra 9 sorozattal
21	Értekezési jegyzék	33. napra 9 sorozattal
22	Értekezési jegyzék	34. napra 9 sorozattal
23	Értekezési jegyzék	35. napra 9 sorozattal
24	Értekezési jegyzék	36. napra 9 sorozattal
25	Értekezési jegyzék	37. napra 9 sorozattal
26	Értekezési jegyzék	38. napra 9 sorozattal
27	Értekezési jegyzék	39. napra 9 sorozattal
28	Értekezési jegyzék	40. napra 9 sorozattal
29	Értekezési jegyzék	41. napra 9 sorozattal
30	Értekezési jegyzék	42. napra 9 sorozattal
31	Értekezési jegyzék	43. napra 9 sorozattal
32	Értekezési jegyzék	44. napra 9 sorozattal
33	Értekezési jegyzék	45. napra 9 sorozattal
34	Értekezési jegyzék	46. napra 9 sorozattal
35	Értekezési jegyzék	47. napra 9 sorozattal
36	Értekezési jegyzék	48. napra 9 sorozattal
37	Értekezési jegyzék	49. napra 9 sorozattal
38	Értekezési jegyzék	50. napra 9 sorozattal
39	Értekezési jegyzék	51. napra 9 sorozattal
40	Értekezési jegyzék	52. napra 9 sorozattal
41	Értekezési jegyzék	53. napra 9 sorozattal
42	Értekezési jegyzék	54. napra 9 sorozattal
43	Értekezési jegyzék	55. napra 9 sorozattal
44	Értekezési jegyzék	56. napra 9 sorozattal
45	Értekezési jegyzék	57. napra 9 sorozattal
46	Értekezési jegyzék	58. napra 9 sorozattal
47	Értekezési jegyzék	59. napra 9 sorozattal
48	Értekezési jegyzék	60. napra 9 sorozattal
49	Értekezési jegyzék	61. napra 9 sorozattal
50	Értekezési jegyzék	62. napra 9 sorozattal
51	Értekezési jegyzék	63. napra 9 sorozattal
52	Értekezési jegyzék	64. napra 9 sorozattal
53	Értekezési jegyzék	65. napra 9 sorozattal
54	Értekezési jegyzék	66. napra 9 sorozattal
55	Értekezési jegyzék	67. napra 9 sorozattal
56	Értekezési jegyzék	68. napra 9 sorozattal
57	Értekezési jegyzék	69. napra 9 sorozattal
58	Értekezési jegyzék	70. napra 9 sorozattal
59	Értekezési jegyzék	71. napra 9 sorozattal
60	Értekezési jegyzék	72. napra 9 sorozattal
61	Értekezési jegyzék	73. napra 9 sorozattal
62	Értekezési jegyzék	74. napra 9 sorozattal
63	Értekezési jegyzék	75. napra 9 sorozattal
64	Értekezési jegyzék	76. napra 9 sorozattal
65	Értekezési jegyzék	77. napra 9 sorozattal
66	Értekezési jegyzék	78. napra 9 sorozattal
67	Értekezési jegyzék	79. napra 9 sorozattal
68	Értekezési jegyzék	80. napra 9 sorozattal
69	Értekezési jegyzék	81. napra 9 sorozattal
70	Értekezési jegyzék	82. napra 9 sorozattal
71	Értekezési jegyzék	83. napra 9 sorozattal
72	Értekezési jegyzék	84. napra 9 sorozattal
73	Értekezési jegyzék	85. napra 9 sorozattal
74	Értekezési jegyzék	86. napra 9 sorozattal
75	Értekezési jegyzék	87. napra 9 sorozattal
76	Értekezési jegyzék	88. napra 9 sorozattal
77	Értekezési jegyzék	89. napra 9 sorozattal
78	Értekezési jegyzék	90. napra 9 sorozattal
79	Értekezési jegyzék	91. napra 9 sorozattal
80	Értekezési jegyzék	92. napra 9 sorozattal
81	Értekezési jegyzék	93. napra 9 sorozattal
82	Értekezési jegyzék	94. napra 9 sorozattal
83	Értekezési jegyzék	95. napra 9 sorozattal
84	Értekezési jegyzék	96. napra 9 sorozattal
85	Értekezési jegyzék	97. napra 9 sorozattal
86	Értekezési jegyzék	98. napra 9 sorozattal
87	Értekezési jegyzék	99. napra 9 sorozattal
88	Értekezési jegyzék	100. napra 9 sorozattal
89	Értekezési jegyzék	101. napra 9 sorozattal
90	Értekezési jegyzék	102. napra 9 sorozattal
91	Értekezési jegyzék	103. napra 9 sorozattal
92	Értekezési jegyzék	104. napra 9 sorozattal
93	Értekezési jegyzék	105. napra 9 sorozattal
94	Értekezési jegyzék	106. napra 9 sorozattal
95	Értekezési jegyzék	107. napra 9 sorozattal
96	Értekezési jegyzék	108. napra 9 sorozattal
97	Értekezési jegyzék	109. napra 9 sorozattal
98	Értekezési jegyzék	110. napra 9 sorozattal
99	Értekezési jegyzék	111. napra 9 sorozattal
100	Értekezési jegyzék	112. napra 9 sorozattal

A B L 3, 1, 2 M-34459 2

Hálózati személy azonosítása

Kutano no. 35 ANHARI TAMA

Kutatási szám: 440/K

Kutatási téma: Albert Gaul's

References:

Sor- szám	Fedőneve	Utónév	Azonosítási adatai	Doezzlék jelzete	Időszak	Megjegyzés
	„Fülöp”	„Fülöp”	1962. évi. 47. sz. 1. melléklet	G. 464		

Megjegyzés:

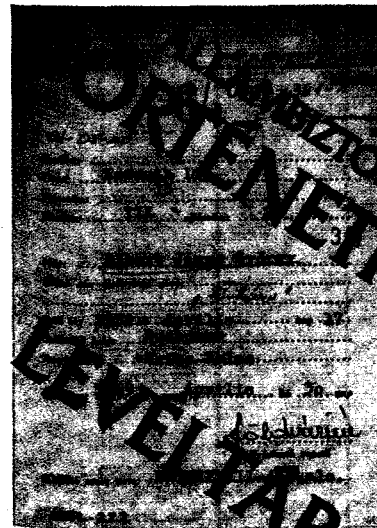
242 100 1010 Ave. San

2010 MÄJ 12

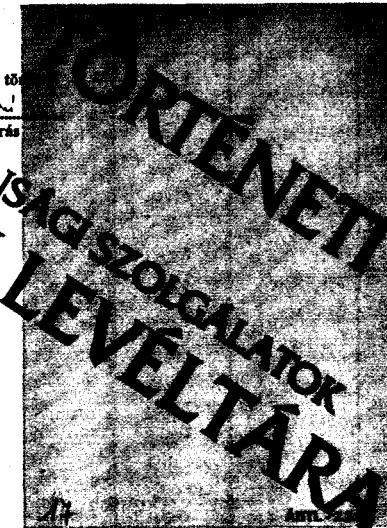
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

1. számú nyelvi vizsga

Kutatói kérelem hálózati személy azonosítására

ÁBTL - 2.2.2. Helyzeti nyilvántartások - "Fittler"

2010 05 12

„Firkász” hálózati személy azonosítása

BELÜGYMINISZTERI
III/III-4-b. 14. osztály

SZIGORUAN TITKOS!

Tárgy: "Csinos" fn. informátor-
tal tartott találkozókról

J E L E N T É S

Budapest, 1969. augusztus 5.

Jelentem, hogy "CSINOS" fn. informátorral 1969.
július 25-én találkozót tartottam a "Csinos" fn. "K" la-
kácson.

A találkozó tartását több esetben módosítani kel-
lett a háziorvos kérdése, elfoglaltsága és nyaralása miatt.
A módosításokért kérészt és megértést kért, kihangsúlyoz-
va, hogy ebben részéről semmi szándékosság nem volt. Igér-
te, hogy az elkövetkező időben igyekszik betartani a
megbeszélte időpontokat.

Az előző találkozókon elmondta, hogy Konrád György
"Hírlap" c. rovatával kapcsolatos vitában ő is aktív
részese. Konrád oldalán - és levelet küldött a Népszab-
adság olvasórovatának, mivel ezt megelőzően az irodalmi
rovat vezetője javaslatot tett. Találkozókon beszámolt arról,
hogy a költői irodalmi körökben azóta már elfogadott.
A beküldött hozzászólását ugyan nem közölték le, de kapott
egy válaszlévelet a rovat vezetőjétől, amely teljes mértékben
meggyőzte és így a kezdeti rossz szájíze eltűnt. Az elő-
ző találkozókról készült jelentésben a hálózat problémája rész-
letezett.

Munkájára és elfoglaltságára rátérve elmondta, hogy
utóbbi hetekben nagyon sok dolga volt, amelyhez még olyan
sordakívüli beugrások is jöttek, mint például Mihály helyet-
tesítése a TV egyik műsorában, mivel annak edényánya meghalt.

A hálózat kérte, hogy találkozókat lehetőség szerint
14.30-ra fejezzük be, mivel 14.45-től a Szarkasztősgben ér-
kezlete kezdődik.

Á B 3. 1. 2. M-34459 5

A tartótiszttal történő találkozás időpontját többször kellett módosítani

A fent említett idő hiányában a kérdésre nem tértem
ki és megállapítottam abban, hogy legközelebb 1969. augusztus
14-én találkozunk. Új feladatot nem határoztunk meg részére,
mivel az előző találkozókon kapott feladatokon az amos ér-
vényük.

ay 1969
hogy kíván rhogy.

U. M. C.

Idő: "M" do.
p.m. Tájt. ti.

Hyts: 4/7-113

Á B 3. 1. 2. M-34459 6

A hálózati személy nem kapott feladatot

Belügyminisztérium
III/III-4-b alagattaly

Szigorúan titkos

J. N. T. S.
Budapest, 1969. augusztus 23.

"Firkász" informátorral 1969. augusztus 14-én találkozót tartottam a "Csinos" in. lakáson, melyen részt vett: Oravecz Ferenc, a társaság vezető-helyettes elvtárs is. A találkozó 13.30-tól 15.30-ig tartott.

Az áttörő beszélgetés után, melynek témája: család, munka és a hálózat kialakítása volt, kérdésünkre elmondta, hogy a nyári folyamán több esetben járt az Amerikai és Angol követségen az angol meghívása alapján. Augusztus 7-én az Angol követségre volt meghívás, ahol nagyon vegyes társaság jött össze. Ismerősök és egybekültek között alig talált és így nem is maradt sokáig. Az egáson résztvevő személyek közül megemlítette Kopolovskij, a TV rovatvezető helyettesét. Egy nagy létszámú fogadáson a résztvevők általában érdeklődési körüknek, szakmájuknak megfelelően verődnek csoportokba, folytatják propagandás társalgásukat, amelynek gyakori jellegűsége van, hasznát egyáltalán nincs. Ha már ott vagyunk, akkor igyekezzünk egymás között a lehetőséghez mérten időtölteni.

A további kérdésünkre elmondta az informátor, hogy a közelmúltban részt vett feleségével együtt egy "házi bulin", amelyet Konrad Györgyök rendeztek lakásukon. A résztvevők és meghívottak közül többen tartoztak a szűkebb baráti körhöz, egy ezek az összejövetelek már sokkal kellemesebbek, szabadon légkörűek, mint egy hivatalos követségi fogadás. Ez a találomra meglehetősen nagy volt: a létszám 30-40 fő, és ez bizonyos fokig zavarólag hatott. A résztvevők közül megemlítette: Kákosy Mihály, János, Gyula, Köves Erzsébet, Márkus György, Renedi János nevét, valamint Örkény Istvánt, Gera Györgyöt, Sánta Ilonát, Orbán Ottót, Kéri

Az angol követség fogadásáról "Firkász" alig emlékszik nevekre

AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRÁBAN
eredeti iratok készült anonimizált másolatok

Tamást és Szele... Ivánt.

A hangulat... és a társaság formájáról az volt a véleménye, hogy ilyenkor, a földön ülve akarják az embereket a világot megváltani. Kisebbségi csoportokba való vita, azaz a legkülönbözőbb témáról, vitáztak, táncoltak, Mindeközben a legfontosabbat sem, a vitát vagy tartósabb beszélgetést sem is került senkivel. A TV műsorai állva nézve végig lehetett figyelni, és ez érdekes, bár bizonyult, hangos. Hogy kik miről beszélgettek konkrétan erre már nem emlékszik. Nagyon sokan a jelölték közül meg a nevét sem tudta és ezt megelőzően sem is találkoztak velük. Például Szeged: is voltak négyen, őt ismerősként üdvözölték, de nem emlékszik arra, hogy valaki is találkoztak volna velük. Ebben az időszakban volt itt a USA-ból egy nő, aki a keleti irodalommal foglalkozik. Hivatalos kapcsolatuk kerülték és meghívta erre az összejövetre. Meghívást elfogadta és egy férfit hozott magával, akinek nevet is találtam a fejé alatt nem tudta felidézni emlékezetében, anyira emlékszik, hogy valamelyik lapnál vagy folyóiratnál dolgozik.

Kérdésünk, hogy a véleménye erről a társaságról és a résztvevő személyekről, elmondta, hogy akiket ismert, azokról a véleménye pozitív, hiszen baráti köréhez tartoznak. Viselkedésükben, magatartásukban, munkájukban semmi kivátnivalót nem látott. Ezzel szemben a társaságban, gondolkodásmódban sok közönség az az asság, ezért megadják el egymást barátokként.

Az informátor által előadottakkal kapcsolatban reagálásukban megemlíti, hogy "baráti" köréhez tartozó egyes személyekről véleményünk nem teljesen egyezik, személyek körén kiemelése nélkül.

Befogadással megállapodtunk abban, hogy a következő találkozásunk alkalmával tájékoztat bennünket az "Eszmélet" c. lapírat helyzetéről és szerkesztő bizottságának jelenlegi személyi összetételéről. Továbbá megadja nevét annak a személynek, aki az amerikai nővel volt az összejövetele és ismertetéséhez mártan az érdeklődés vonatkozó értesüléseiről is tájékoztatást ad.

A találkozón az informátor véleményünk szerint őszinte volt. Következő találkozót még júgoszláv látogatása előtt; a "Csinos" in. K-lakáson 1969. szeptember 4-én 13.30-ig tartjuk.

K: 2 pld/DM
K: 1 pld M-do.
1 pld. táj.
4/7-123

11-54459

A megfigyelt társaságról a hálózati személy véleménye kedvező

3. 1. 2. M-34459 12

Á B 3. 1. 2. M - 34459 13

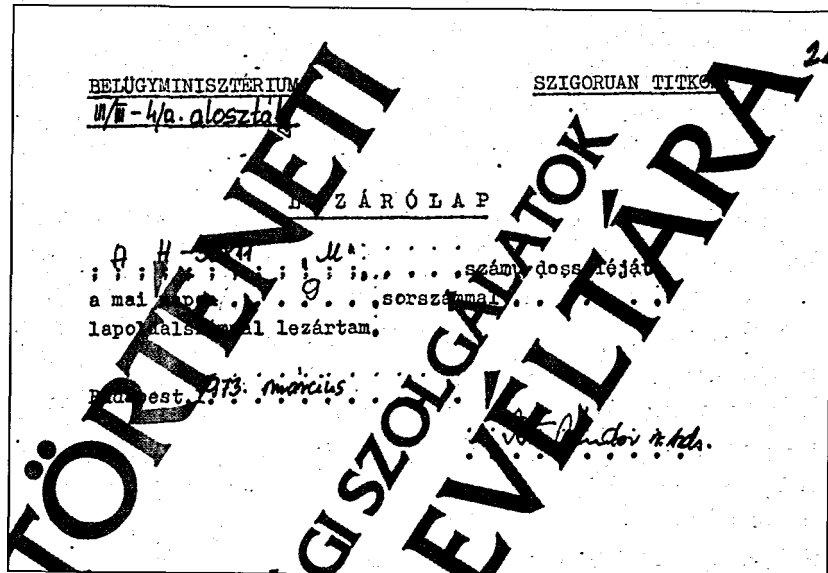
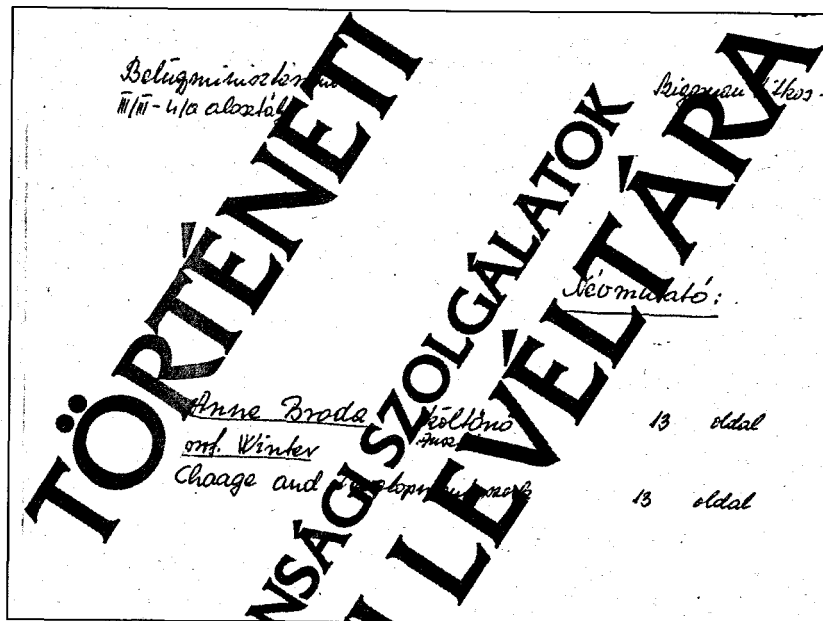
A beszerzés óta az első kézírásos jelentés kicsikarásán

[illegible]

3. 1. 2. M-34459 13

3. 1. 2. M-34459 16

1

1973. március 9. „Elbocsátó szép üzenet” – „Firkász” dossziéját lezárják

A villamoson az állapotom sokaknak feltűnt, szúrós szemmel néztek rám. Anyám a következő villamoson ült, a labor előtt volt találkozásunk: az általunk kiszabott konspirációs szabályokat ismét betartottuk. Huzella doktornak a laborban származásom felől nem lehetett kétsége: az, hogy a kórházat mindenképpen kerülni akartuk, rávallott kétségbeesett helyzetünkre. A doktor megvizsgált, gyógyszert adott, azonnali műtétet javasolt, s honoráriumot nem fogadott el.

Csüggedten villamosoztunk vissza az akkor már éjjel-nappal bezárt kapujú svéd házhoz: már várt az üzenet a szomszédból, hogy Schilling doktor nem vállalja a műtétet steril körülmények s asszisztencia híján a pincében, ahol bujkált.

Így köszöntött ránk a karácsony. Grófék katolikusok voltak, Jancsiék reformátusok, együtt gyűjtöttak rá a *Mennyből az angyal* dallamára. Én az ágyban feküdtem – az egyetlen ágyunkon, melyet a Gróf nénié mellé húztunk az ablakhoz. Alig hangzott fel az ének, a szomszédba egy bomba csapott be: a légnyomás ledobott az ágyról. Utána kiabálás a lépcsőház felől: a nyilasok betörték a házba, s összefogdosták azokat a munkaszolgálatosokat, akik a front közeledtére csapatokba verődve szöktek meg alakulataiktól, s a védett házak lépcsőházaiba, kapualjaiba vették be magukat, minden „védett” papír nélkül.

Másnap a megmaradt munkaszolgálatosok vezetője, egy bizonyos Garzó egy-két társával végigjárta a ház valamennyi élskamráját, s alaposan megdézsmálta utolsó tartalékainkat.

A lakásban nem maradt ép ablak, fűtéshez se szenünk, se fánk, a pince meg úgy megtelt menekülőkkel, hogy egy szalmazsákot sem lehetett letenni a „betolakodóknak”, akik a ház lakóinak szemében mi voltunk.

A felnőttek úgy döntöttek, hogy pincéről pincére haladva a front felé húzódnak: a svéd ház már nem kínálta azt a védelmet, amelyet az Aggteleki utcai víg napokban feltételeztünk róla. Grófék leköltöztek a hideg lakásból a pincébe. A mi felnőttjeink egy ideig sálakba s pokrócokba burkolózva hallgatták a közelgő front

géppuskaropogását, a Sztálin-orgonákat, amelyekkel Budát lőtték. Egyenként szöktek ki a házból azzal, hogy majd ételmet hoznak nekünk, gyerekeknek.

Mi meg jobbnak láttuk, ha beköltözünk a spejzba. A lakás legvedettebb sarka volt a konyha, a legmelegebb az éléskamra, mely egy beszögellésből nyílt, ahonnan a mellékhelység is. Ezt a beszögellést Gróf úr bedeszkázta, mielőtt levonult a pincébe. Csodálatos búvóhely: ha nyilas suhancok jönnének fosztogatni a betört ablakú, elhagyatott lakásba, vagy razziáznának szökött munkaszolgálatost keresve, a deszkafal mögött nem gyanítanak senkit.

Az üres polcú éléskamrába Jancsi behozta a kispaplant, melytől el nem vált volna; én a Gróf néni puha matracának egyik darabját elkölcsönöztem. Éjszakánként összébújva melegedtünk, s arra vártunk, hogy sikerrel járjon szüleink partizánakciója. Valamelyikük csak felbukkan holmi elemózsiával.

Újév is elmúlt, csak nem jöttek. Jancsi elég gyakran sírdogált az éhségtől; az én gyomrom csak azért bírta jobban, mert Huzella doktor kincset érő, gyulladáscsökkentő Ultraseptylje elvette az étvágyamat. Az utolsó napokban más se maradt az éléskamra üres polcain, mint holmi maradék kakaó. Kristálycukorral kevertük össze, s úgy fogyasztottuk egy-egy kanállal.

A táplálékhiánytól annyira legyengültünk, hogy valójában végigaludtuk az egész napot; éjszaka azonban csak bóbiskolni mertünk, a remény és a kétségbeesés váltólázában füleltük a zajokat – vajon a közeledő léptek családtag jöttét hirdetik, vagy a nyilasokét. Az édes kakaópor békebeli illatot árasztott. Ahányszor egy kanállal csökkentettük tartalékunkat, egy-egy pillanatra visszaszöktek azok az idők, amikor még gyerekek lehettünk, s a Bakáts téren kószáltunk, vagy a belvárosban. A legtöbbet persze közös otthonunk, a Kossuth Lajos utca szerepelt azokban a félszavas, csakis végzót kimondó beszélgetésekben. Jancsi a kispaplant szorongatta, én pedig próbáltam úgy odafészkelni magam a polcokhoz, hogy semmim se fájjon.

Hát a Tolnai Ödön parókája! – mondta az egyikünk. Mire a másik: a Mezey fotósna púja volt. Igazából leltárt készítettünk arról a világról, amelyet ismertünk, s amelyből olyan hatalmas erő próbált kiszorítani. Tizenéves korunkban már emlékeink voltak, egyre fájóbbak s élőbbek – minő nosztalgiával gondoltunk első börtönünkre, a zsidóházra! Arra a testmelegre, amelyet a lakásban szorongó negyven ember izzadt ki magából.

Talán meg se bocsátottuk akkor a szüleinknek, hogy így magunkra hagytak – a fenébe is a sok józan mérlegeléssel, számítással, hogy merre a front! S ha átjutottak, ugyan hogyan szöknek vissza? Napról napra erősödött bennünk a baljós érzés, hogy minket végképp elhagytak, örökre, s ennek a háborúnak se lesz vége soha. Jancsi sokat kiabált álmában, de ha megpróbáltam csillapítani, apró öklei védekezően kaszáltak a sötétben.

Szorongásainknak egy életre megteremtődött a színhelye: elhagyottan az üres éléskamrában. Kínzó élményét még akkor se feledtük el, amikor január 16-án Gróf bácsi azzal jött fel a pincéből, hogy itt vannak az oroszok. Gyorsan lebontotta a beszögellés elé húzott deszkafalat, mintha ezzel is tudtukra adta volna, hogy le is út, fel is út. Mi rohantunk le az utcára, mely ekkor se volt népesebb, mint amikor az Árpád-sávosok csapatának baljós léptei kopogtak a kocsúton. A pusztulást ugyan akkor nem mértük föl – csak azt láttuk, hogy török fel az üzleteket mindenféle népek, s ölükben hozzák a szükségeset s a feleslegest.

A Katona József utcát egy orosz tank szántotta fel, páncélját szinte elborították a pufajkások. Az első orosz szót a levegőből kaptam el, mert az utca gyerekei versenyt futottak a tank után, fel-felkapaszkodtak rá, s azt kiáltozták: – Kleba, kleba.

Kenyeret kunyoráltam én is az első tankon. A lőtoronyból kihajló orosz azonban lelökött, amint meglátta a sárga csillagomat, az amúgy is sárga viharkabátom ékességét.

Jöttek sorban a tankok. A másodikra már a torony tetején trónoló tiszt húzott fel, s azt kérdezte félig jiddisül, félig németül, tudok-e imádkozni.

A tank nagy sebességgel indult meg a Szent István körút felé. Az utcákat itt-ott még fegyverropogás verte föl, az orosz tisztet azonban ez nem zavarta, én meg amúgy se mertem mukkanni a félelemtől, ekkor már a torony mellvédje mögött.

Milyen közel voltam a Kossuth Lajos utcához, s mégis milyen távol. A Deák téren egy félig leomlott ház előtt állt meg a tank; a tiszt pehelyként kapott le róla, s tett le a flasztarra. Egy kilőtt ablakú szobába vezetett, a falon géppuskanyomok. A tiszt eltűnt, már alkonyodott, s én ismét félni kezdtem. A hasam csikart, az Ultraseptylem elfogyott. Éreztem, hogy dagad a hónom alja.

Kisvártatva fél tucat katona jött be a szobába. Az én tisztem a sárga csillagomra mutatott, s rám parancsolt, imádkozzam. Először a halottak imáját mondtam el, azután minden imát, ami csak eszembe ötlött. Olyan régen voltam templomban, hogy a legtöbb áldásnak csak a felére-harmadára emlékeztem, imakönyvem nem volt. De az oroszok nyilván még régebben imádkozhattak, mint én, vagy talán sohasem. Talán az emlék színezése az, hogy többük szemében könnyeket véltem felfedezni, vagy ezt csak utólag retusálja az emlékezet?

Félórát keverhettem az imákat, amidőn a tiszt intett az egyik beosztottjának, s az vezetett ki egy terepszínű járműhöz, amelyről meglehet, utólag képzelem, hogy holmi dzsip lehetett. Az alkonyi órán csend borult a városra. Pestet már elfoglalták az oroszok, a budai utcai harcokban a németeknek takarékoskodni kellett a lőszerrel.

A sofőrrel egyetlen szót sem válthattam, nem volt közös nyelvünk. Gyanúm szerint nem volt zsidó, csak a tisztje szervezte be a minjébe, a zsidó imádkozáshoz szükséges legkevesebb tíz ember közé.

A sofőr pontosan ott tett le a Katona József utcában, ahol a tank felszedett. A hátsó ülésre nyúlt, s két kocka alakúra sültött barna kenyeret húzott elő. Meg egy kocka zsiradékot.

Egy akna Budáról

– Kenyér – rontottam be Gróf úrék lakásába, de ott nem volt senki. Lerohantam a pincébe, ahol Gróf úrékat sejtettem; már ott gyülekezett az egész család. Apám, anyám, Jancsi, Feri bácsi, Iby néni, Zelma néni, Manyi néni. A kenyeret a zsiradékkal a kapu alatt fogyasztottuk el, nehogy úgy járjunk, mint egykor Garzóval és a szökött munkaszolgálatosokkal.

A pincében sok hely megürült. Elsőnek azok távoztak el, akik egykor a közelben laktak, csak házukat nem védte a svéd királyi címer, s azért húzódtak át ide. Az ostromállapot keveseket tartott vissza attól, hogy rokonaik és ismerőseik felkutatására induljanak. Végre mi is melegebb helyen tartózkodhattunk, emberszagú, ott-honos pincében.

Apámék még újév előtt átjutottak az arcvonalon, mely tőlünk alig egy kilométernyire, nagyjából a Felka utca vonalában húzódott. Élelmet is szereztek, majd egyesével szöktek vissza a német-magyar részre. Egy-két háztömb választott el tőlük, de tovább nem jutottak: az arcvonál közelében nem tréfáltak azzal a felkoncoltatással. Temetetlen holtakkal s menekülő németekkel volt tele az utca, a záporozó belövésektől mozdulni se lehetett, ráadásul arra számítottak, hogy az oroszok gyorsabban nyomulnak elő.

Azt a házat, ahol az arcvonál közelében lapultak, naponta fésülték át katonaszökevényekért, zsidókért. Az egyik ellenőrzés során egy német tiszthelyettes megvetően tépte el apám hamis nyílt parancsát. Feri bácsi rémülten lapult a falhoz, s ahogyan mesélte, félelmében imádkozni kezdett volna. De nem jutott eszébe semmilyen ima: a zsidó fohászokat már elfelejtette, a reformátusokba még nem tanult bele.

Eközben apám megegyezett a némettel. Feri bácsi nem hallotta az alkut, apám meg sohasem hengegett. A német mindenesetre ott ragadt a menekültekkel. Éjszakánként a faspincét strázsálta fegyveresen,

egyszer még azt is megpróbálta, hogy élelemmel kússzon át hozzánk, két-három háznyira, de a géppuska- és az aknatűz visszahajtotta a biztos pincébe, új feladatához: zsidókat őrzött a nyilasok ellen.

Hansi – merthogy így hívták a németet – a silbakolásért civil ruhát kért, s egy borsalino kalapot. Megjárta az orosz frontot, ismerhette az ottani civil divatot: ragaszkodott a kék fejfedőhöz. Iby néném, a bolond, azt állította, hogy élete legnehezebb feladata volt ennek a kalapnak a beszerzése. Hansi fegyveres kíséretével járta a házakat, amíg sikerült rekvirálnia.

Hansi, a hamburgi hentesmester állta a szavát: puskáját a falhoz támasztva őrködött azokon, akik majd, ha a front átcsap a fejük fölé, őt bújtatják el.

S ez így is lőn. Hansi ott ült velünk, civilben, a Gróf gyertyaöntő-ruhájában, a homlokára tolt borsalinóval, mintegy emlékeztetőül, hogy a háborúk is úgy érnek véget, ahogyan T. S. Eliot a világvégét képzelte: nemcsak hatalmas robajjal, hanem nyüsztéssel.

Mi, gyerekek nyüsztettünk is, mintha megelégtünk volna a kényszerű felnőttiséget: éhesek vagyunk, éhesek vagyunk, hajtogattuk egyre értetlenebbül. Fel se foghattuk, miért nincs ennivalónk, ha egyszer számunkra vége a háborúnak, mint ahogyan azt sem értük fel ésszel, hogy apám legnagyobb gondja az volt, hogy azt a régi zsebnaptárt – amelyet a házbeli papírüzlet kizabrálasakor a földről kaptam fel – vigyem vissza a már üres, kifosztott üzlethelyiségbe.

Feri bácsi is magába roskadtan ült, s csak néha mordult rá éhes fiára, Jancsikára, hogy ugyan már hallgasson el. Zelma néni levette a viharkabátot, bebújt a rózsaszín pongyolába, s fel-felszökött Grófék lakásába, hogy holmi hátizsákban eldugott tartalékból kukoricamálét főzzön, persze szigorúan csak Jancsinak, hiszen én, a dagadt nyirok-mirigyeimmel reménytelen dögrováson vagyok.

Addig nógattuk a felnőtteket, hogy élelmiszerszerző körútra induljanak, amíg végül döntés született. Feri bácsi, Manyi néném és apám nekivág a városnak, elgyalogol a Kossuth Lajos utcába, talán a Murányi házmester megkönyörül rajtunk. A fegyverropogás,

a Budáról áthallatszó ágyúszó, az alkalmankénti becsapódások nem zavarták őket, csak az, hogy az oroszok el-elkapták az erősebb férfiakat „málenkij robot”-ra, s nem mindegyikük tért vissza a családjához. A nők sem érezhették biztonságban magukat: a frontot megszenvedett katonák nem csináltak nagy ügyet egy megerőszakolásból.

Ötven fölött járó apám, a robotra láthatóan alkalmatlan, lesoványodott Feri bácsi s púpos néném eszményi alakulatnak rémlett bevetésre az élelmiszercsatában. Hátizsákokkal indultak el már hajnalban, mi pedig déltől az utcán lestük őket. Megrakott hátizsákoktól görnyedt alakjukat többször is feltűnni láttuk a Katona József utca árkádjainak téli félhomályában, de ez, úgy rémlik, az éhség *fata morgánája* volt, a remény délibábja. Alkonyodott, amikor az ő alakjukat véltük kirajzolódni a néptelenedő utca végén.

Budáról ekkor vették aknatűz alá a lipótvárosi Duna-partot. Mi bemenekültünk a kapu alá, két akna a közelünkben csapódott be, a porfelhő követett minket. A porfelhő elültével nem hangzott több robbanás. Vissza az utcára. Apám közeledett, csapzottan, véresen, rogyadozva.

A sikoltozó asszonyok egymás szavába vágva ostromolták: – Megsebesültél? Feri? Manyi?

Apám csak dadogni tudott: – Tüzér voltam. Tüzér.

Az aknasivításra apám bevágódott az árkádok egyik oszlopa mögé, eldőlt a hátizsáktól, akkor sebezte meg magát. Viharkabátját kiszakította egy repesz.

Feri bácsi és Manyi ottmaradt vérbe fagyva az utcán.

Szomorú temetés

Jancsi az egész dolgot nem értette. Miért nem kaphat a duzzadó hátizsák javaiból? Miért fekszik a Feri bácsi ott, alig százméternyire tőlünk, mitől vérzik az apám? Hirtelen selypíteni kezdett.

– Tomita? – fogta könyörgésre a dolgot. – Tomita, mondd meg, de igazán.

Mit mondhattam volna neki én, aki zavarodottabb voltam mindannyiuknál, s betegbb is? Anyám lekísérte Zelma nénit a pincébe. Rólam s Jancsiról elfeledkeztek, ott támasztottuk bénán a házfalat, apám homloksérülését a Garzó munkaszolgálatos kötötte be, aki azt hajtogatta, hogy nem bír hullát látni. Gróf bácsi, akit a nagy zavarodottságban Iby néném kerített elő, megvizsgálta apám apró sebesüléseit, és kijelentette, hogy Garzó rosszul kötözte be a sebeit, majd ő átköti. Igaz: elég rossz állapotban volt, alig bírták a lábait.

Az aknarobbanáskor Jancsi utolsónak ugrott be a kapu alá. Máig is úgy gondolom, láthatta, már amennyit abból egy szemvillanás alatt látni lehetett, ahogyan az apját kettétépte az akna. Vagy ha nem is így volt, a képzelete hozzárajzolta az eseményhez a látványt, s ez elkísérte élete végéig.

Német aknától, bombavetőtől elpusztultak között Feri bácsi és Manyi néném talán Pest utolsó áldozatai voltak. Hallottunk ugyan fegyverropogást Budáról sokáig, de Pestre átlőtt aknáról vagy lövedékről alig. Végül úgy adódott, hogy mi temettük el őket, gyerekek. A két csákányt Gróf bácsi szerezte, s az üres grundot is ő mutatta meg nekünk, ahol a fagyott földet fellazítva kezdetben még segített is megásni a sírt. A holttesteket megközelíteni azonban nem volt kedve senkinek. Még a hátizsákot és a batyut is otthagyták mellettük. Mi először a holmit tettük biztonságba – a kevéske margarint, a kenyeret, a pótkávét, s csak azután adtuk meg nekik a végtisztességet.

Jancsi száraz szemmel végezte a dolgát; én magamban imádkoztam bősziül hálaimát, hogy apámat megkímélte a sors.

Odahaza a pincében némaság fogadott minket. Zelma néni össze-roppant, még a fiához se szólt. Iby néném vigasztalta, hogy örülhet, milyen gyorsan végzett a lövedék az urával – legalább nem kellett elégnie. Manyi nénémet én sirattam el egyedül, miközben apám fején cserélgettem a borogatást.

II. rész

ZENGŐ TOMBOLÁS

– avagy Shakespeare írja az „életet”

A halottak élén

Ma sem hiszem, hogy Elbert János egész életét abból a végzetes pillanatból kellene megmagyarázni, amelyet ott a Katona József utcában átélt. A sorsát persze meghatározta az árvasága, de a borzalmakhoz alkalmazkodik a lelki szervezet: az ember megtanul emlé-kükkal élni.

A gyermekkorában pityergésre hajlamos Jancsi életvidám felnőtté cseperedett fel, aki környezetével mindig is feledtetni akarta a rossz, nyomott pillanatok; ha írásainak melódiájában inkább a líra dominált, sőt olykor az érzelmesség, társalgásának fordulataiban mindig is ironia bujkált.

Szellemes ember volt, úgy istenigazából.

Persze én nem egyetlen Jancsit ismertem, hanem olyan személyt, aki korszakról korszakra változott, s valószínűleg csak az emléanyag és a neveltetés mozdulatlan háttere kötötte össze azokat a különböző személyiségeket, amelyeket, egymásra másolt fényképekként ugyan, de azonos címke alatt tartottam számon.

A jellemnek az az egysége, amelyet a tragikus hősök példáján magunk is tanítottunk különböző katedrákon, az életben nem létezik. Tragikus történeteinknek, a velünk megesett csapásoknak se szeri, se száma, de attól, hogy túléljük vagy elviseljük azokat, a jellemünk egysége meg nem izmosodik. Tragédiája nemcsak a hősnek van, az áldozatnak is, abból azonban nem hősi színművet írnak, legfeljebb fekete komédiát. Az áldozatokkal elbánik a sorsuk, tarkón csapja őket, s a küzdelemre kevés esélyt ad.

Nem tudható, mikor s mitől nyílik fel egy behegedtnak vélt seb. Vajon halálának óráján Jancsi előtt felderengett az a másik halál ott a Katona József utcában? Mikor fuldokolva az eszméletét veszítette, volt-e elég ideje, hogy a végső látomásba belefoglalja szeretteit, az anyját, az apját, a gyermekét, az asszonyát?

Halála másnapján a fiának, Jánoskának azt magyaráztam a lakásunkban: ha hű és méltó akar lenni az apja emlékéhez, akkor a túlélést kell választania, ahogyan az apját eltemerve a Jánossá nőtt Jancsika tette. Az apa apjának sorsában is volt annyi kihívó igazságtalanság, amennyi Jánoséban – az utolsó akna, mondtam, s ez éppoly felfoghatatlan volt ésszel, mint az, hogy valaki élete delén a síófoki móló nyolcvancentis vizébe fullad.

Könnyű volt nekem magyaráznom, aki – Ady szavával – már régen a halottak élén masíroztam, mint családunk életben maradtott vérrokonai közül a legidősebb. Micsoda karneváll! Béla bácsi – a fejét az olasz fronton tépte le a golyó; Marci – lángoló ruhában menekül a tífuszkórházból a golyók elébe; Iby néném – a gangorkláton lovagol; a kettétépett Feri bácsi; a púpjától holtában kivasalt Manyi néni; Emil bácsi, Dezső bácsi – akik mindhiába verekszenek sorstársaikkal, hogy a marhavagon ablakához odajussanak; s végül Jancsi a Balaton vizében. Menetüket a halottak élén most már én vezetem, aki mindannyiszor meghaltam egy kissé, amikor ők távoztak az életből. Bízvást mondhatom, annyi főpróbát ültem végig, hogy a darabot már kívülről fújom, a vége felől pedig nem maradhatott sok kétségem.

Mit kezdjünk azonban ezzel a kamaszgyerekkel, a Jánoskával? Örökbe fogadjuk? Az apja már előkészítette az akkor tizenhat éves gyerek továbbtanulását. Filmrendezőnek készült Jánoska, s ez az ő korában és az ő háttérével megbocsátható volt.

Elbertéket mi nem is ritka jókedvű perceinkben a „szent családnak” csúfoltuk, mert rokonnak és kívülállónak egyaránt úgy rémlett, összenőttek, mint a szíami ikrek. Ahányszor csak Elbert János a tömört aktatáskájával nekiindult zsúfolt napi teendői ellátásának, a felesége kihajolt a Kossuth Lajos utca negyedik emeletének ablakából, s csókot dobálva integetett le. Elbert János visszaintegetett. Gyermeküket tízéves korától kezdve mindenhová magukkal vitték: Jánoska végigülte a színházi premiereket s a filmbemutatókat. Eljött a követségi fogadásokra. Egy amerikai parádén, a függetlenségi

nyilatkozat évfordulóján jazz-zenekart szerződtetett a nagykövet, egyenest Chicagóból repítették át őket. Jánoska ott táncolt a tenorszaxofon hangjára – s az egybegyűltek felsóhajtottak: „milyen édes”.

A „szent családon” belül persze lehettek feszültségek, melyekről még nekünk se volt fogalmunk. Az én ízlésemnek például ez a kihívó ragaszkodás túlhabzott, s kezdtem megsejteni az árát. Ha bármily okból találkozást javasoltam Jancsinak, a válasza mindig úgy hangzott: – Megkérdezem Suzytól.

Egy idő után, azt hiszem, azt is megkérdezte Suzytól, vajon engedélyt kap-e a fürdőszoba használatára; egyébként ez a fürdőszoba azonos volt azzal, amelyet a háború alatt a nitroglicerinnel felrobbantottam.

Házassága alatt s a fia megszületése óta Jancsinak csakis a szűkebb családja létezett. Anyám szinte élete végéig ott lakott mellettük a számukra leválasztott egykori nagylakás másik felében. Idős nagynénjükkal azonban alig törődtek, ahogyan mondani szokás, nagyon maguknak való emberek lettek. Suzy például azt találta ki a férje apai nagynénjéről, Zsóról, hogy fiatalon tüdővészben szenvedett – be ne tegye hozzájuk a lábát, nehogy a kis Jánuskát megfertőzze.

Halála után Jancsiról kiderült, hogy retorikai képességeivel meghódított egy-két dramaturgnak vagy irodalomtörténésznek készülő leánykát. Az ilyen hölgyek nem sokat érnek a szexuális szabadpiacon. Jancsinak mindig nevetve számoltam be a magam hódításairól, s arról is, hogy egyszer az ágyból ugrottam ki, egy széttárt combú hölgyemény mellől, amikor az utolsó pillanatban is Thomas Mannról érdeklődött. A szégyentelen!

Elberték a gyerek köré üvegházat így építettek. Jánoska odavolt a repülőgépekért. A nyolcéves Jánuskát Suzy beültette a piros Zsiguliba, s szinte naponta vitte ki Ferihegy látogatótribünjére. Onnan nézték, hogyan szállnak fel a gépmadarak. Jánoska lovagolni is tanult, vívóleckét vett, esténként velük vacsorázott az Astoriában, ha Suzynak nem volt kedve főzni, márpedig ritkán volt. Mentségére, a leválasztott lakásba csak egy teakonyha fért el.

Ez a leválasztott lakás az építészeti kényszer legszerencsétlenebb terméke volt. Két szobájából az egyiknek nem volt külön bejárata, míg a hallnak kiképzett ebédlőrésznek nem volt természetes világítása. Az asszony és a kisgyerek a hosszú éjszakai órákat munkával töltötte apa dolgozószobáján jártak át, ha a fürdőszobához igyekeztek, amelynek ajtaja előtt egykor Tolnai Ödön bevizelt. Ha vendégek jártak, a dolgozószobát alakították át fogadószobává, az elszórt kéziratokat olykor a szőnyeg alá söpörték.

Jancsi kis íróasztalán talán két könyv se fért el egymás mellett. Ezt az íróasztalt azonban talán sohasem rakta rendbe, akárcsak Devecseri Gábor, aki egy szétnyitható kerti asztalon fordította le az *Odüsszeiát* és az *Iliászt*, mert ahhoz sohasem volt ereje s ideje, hogy az évek folyamán felhalmozott vázlatokat, kéziratokat s leveleket eltakarítsa.

Elberték a lehetetlen lakást egymáshoz ugyan nem illő, egyenként azonban feltűnő ízléssel kiválasztott antik holmikkal zsúfolták tele. Valahol vidéken szerezték be azt a kis tükrös biedermeier öltözőasztalt, melynek fiókjába Jancsi az alkalmi jegyzeteit szórta be. Írt is egy szép sorozatot a *Népszabadságba* a *Tükrösből* címmel. Az összegyűjtetlen cikkek gyorsan hullnak a feledés homályába. Ezek a tárcák is azt a szelíd eklektikát tükrözték, amely akkor már Jancsit jellemezte – szeretett volna mindent megérteni s mindent megbocsátani. Elnéző mosollyal hallgatta az én alkalmi fejtegetésemet arról, hogy a szellem agresszív, semmi se szent előtte, mindent kritikái vizsgálatnak vesz alá, aki pedig ilyen dolgokban a temperamentumát fékezi azért, hogy békét kössön a világgal, öncsonkítást követ el. Akkor már nem szerette az én *debatter* stílusomat, folytonos vitákba bonyolódó összecsapásaimat, talán azért, mert féltett, s a világ kíméletlenségéről közvetlenebb tapasztalatai voltak, mint nekem.

– Érdekes – mondta egy-egy színielőadás után János, rendszerint olyan üdvözült mosoly kíséretében, amely a semleges szót végső dicséretté változtatta át.

– Érdekes – vágta rá Jánoska is, egy hasonló mosoly fényében, míg Suzy szeme is biztatást sugárzott arra, akire ráemelte – lám, itt ez

a világ, benne az érdekességek olyan tömegével, mint amit a lakásukban is egybehalmoztak. A sokféleség szép. A halmazati szépségnek ebben a világában volt azért hierarchia; elsőnek a szűkebb család, azután a barátok, az ismerősök hada, s végül talán még a rokonok is belefértek az általános rokonszenynek ebbe a holdudvarába.

Nem tudom, mennyire ösztönözte ezt az általános humanizmust az általános rettegés. A kort József Attila szavával „fortélyos félelem” igazgatta. Még azok is behódoltak ennek a félelemnek, akik megszenvedték a maguk részét letiltásban, mellőzöttségben.

Addig tán minden rendben volt, amíg nem igyekeztünk túltekinteni az adott horizonton. Lelki békénknak valójában kapóra jött, hogy alig-alig utazhattunk.

Uram, nálunk mindenkinek van útlevele

Sokszor felötlött bennem, miért nem utazott többet Nyugatra az az Elbert János, aki kultúrájának egy részét külföldi irodalmak tanításából és tolmácsolásából szívta fel. Utazni persze nem volt könnyű még a Kádár-rendszer liberálisabb esztendeiben sem: az „engedélyezés” szabályai ötletszerűen változtak aszerint, melyik hatalmi csoport kerekedett felül a hierarchiában. Elbert János azonban rendelkezett annyi „társadalmi háttérrel”, hogy személyét a kedvezményezettek közé sorolja akármely rendeleti kibúvó.

Pénze nem volna rá? Ez csak részleges magyarázat. A keresete mindenesetre több utazást fedezett volna, ha a fekete dollár átváltására alkalmatlan volt is.

A valószínű magyarázat ezúttal is arra a szorongásra utal, mely egész életét végigkísérte. Aki már érkezett idegen nagyvárosba korlátozott biztonságot kínáló csekély anyagi fedezettel, ismeri az idegi megpróbáltatásnak azt a fajtáját, mely a honi körülmények között ismeretlen. A hazai „szocialista” berendezkedésnek nemcsak elvileg deklarált, de tapasztalatokkal is hitelesített ütőkártyája volt a létmini-

mum biztonságán túl a beltenyészetekre oly jellemző biztosítottság. A teljes foglalkoztatottság illúziója, a minimumhoz való jog kiterjesztése, sőt a korrupció is, mely a törvény ellenében is „elintézhetővé” varázsolt szabályba ütköző kérelmeket. Az „adj egy húszast” mentalitása behálózta a hivatalon kívüli kapcsolatokat; a család anyagi véd- és dacsövetségévé változott át, a sógorság-komaság védőhálává, mely fölött a rendszer kijátszásának trapézmutatványaival szinte minden polgár kísérletezett. Mindez egyszersmind a reménytelenség horizontját húzta le roppant alacsonyra: a biztosítottság és a változtathatatlanság karöltve járt.

A külföldi utazás kihívása éppen az volt, hogy mennyire vagyunk képesek a kényelmi álbiztonságot felcserélni arra a megpróbáltató tapasztalatra, hogy értékvilágunk mesterséges, ideológiailag fertőzött, s csak a bezárt határok között érvényes.

Nemzedékünk becsületesebbje azzal töltötte el az életét, hogy az önnön szellemi és fizikai létezése körüli határokat, a saját börtöne falait letapogatta, s a központi áramelosztó egy-egy ideológiai rövidzárlatának leple alatt, amikor kihunytak a szögesdrót fölött az ellenőrzés reflektorai, titokban egy-két milliméterrel odébb tolt azokat. A koncentrációs táborból alagutat ásni a föld alatt, a dróton kívülre kerülni – szolidaritás híján s a szaporodó besúgóktól félve – nem lehetett, de a rendszer nem is ritka belső válságát, a börtönőrök szunnyadó éberségét vagy tudatlanságát kihasználni igen. Az ilyen apró engedmények kicsikarását aztán valóságos hőstettként ünnepeltük magunkban, könnyen elfeledkezve arról, hogy akárhány nyertes csatánk mindenképpen a háború elvesztéséhez járul hozzá, főként azért, mert az ideológiai rabtartók, fel-felébredvén szunnyadásukból, az általunk megküzdött eredményeket a maguk engedékenységének számláján könyvelték el, mintha eredetileg maguk is azt akarták volna, toljuk csak odébb azokat a falakat. Józanabb pillanatainkban ugyan ráébredtünk arra, hogy ezúttal sem a farkok csóválja a kutyát: tehetünk bármit, gazdáink erősödnek tőle. Másszor azonban berúgtunk önnön ravaszságunktól, azt képzeltük, hogy

befektetéseink a mi erkölcsi tőkénket hizlalják, s elfeledtük, hogy e falakat nem mérnöki rajzok alapján húzta fel szakképzett kőműves, hanem vályogvető módszereivel a hatalmától részeg önkény, amely rögtönzéseit utólag pecsételtette le akadémiussá avanszált ideológusokkal, akiknek nem kis fáradságába került törvényesíteni a kivégzőosztagok cselekedeteit.

A vályogvető-, vagy ha úgy tetszik hályogkovácsmódszernek még az önkény rögtönzése is előnyére szolgált, hiszen bármely leomlott fal helyébe azonos technikával azonnal felhúzható volt egy jellegében hasonló másik, ha más égtájhoz igazítva is. Mindössze annyi tereprendezés szükségeltetett, hogy az orwelli memóriaemésztőbe kellett sülyeszteni a tegnapi párthatározatot s az alapjául rendelt doktrínát.

A módszer még bizonyos társadalmi mobilitást is oltott az önmaga mumifikálására hajlamos doktrínérsereg életébe, folytonos hiányt termelt olyan ideológusokban, akik a hadtápszolgálatból egy-egy fordulatonál a frontvonalba léphettek elő, míg az obsitosságba küldött frontharcos végkielégítésként kaphatta meg akár a legmagasabb akadémiai fokozatot is. A rendszer, mindenki elégedetlenségére ugyan, de működött, sőt egyeseknek valóságos légihidat sikerült kiépíteniük az akadémia és az ideológiai frontszolgálat között, például Tőkei Ferencnek vagy a *Népszabadság* és a katedra között ingázó, kedvezményezett helyzetét csakis a mások segítségére felhasználó Pándi Pálnak. Ez a Pándi Potyi feddhetetlen személyes integritással és meggyőződéssel próbálta meg a tisztességtelen cinizmus vagy önkény mechanizmusát szolgálni úgy, hogy abban felőrlődött; egy szívroham végzett vele azon a héten, amikor az apja, a szelíd Kardos László professzor halálos ágyán vívott azzal az angyalal, aki fiát már elragadta túlvilági kalauzának.

Jancsival mi e rendszerben éppúgy munkaszolgálatban senyvedtünk, mint apáink a régiben, én akár a hajdani sárga csillagot is kítűzhettem volna, míg Jancsi a kikeresztelkedetteknek járó fehér karszalagot. Az egész úgy festett, mint egy jól koreografált pantomim, a *Babautündér* össznemzeti színpadra korszerűsített változata.

A mesterek életre keltettek bizonyos bábokat, ezek megtévesztésig úgy táncoltak, mint az eleven emberek mindaddig, amíg a varázsló ujjai dróton rángatták őket, hogy aztán az ujjak fondorlatos csavarásától rongybabaként omoljanak össze.

A munkaszolgálatból mindezt alig lehetett érzékelni. Az előadást onnan, a porból legfeljebb infravörös katonai távcsővel figyelhettük volna, ha ilyen rendelkezésünkre áll. Ám pontosan ez a távolságtette lehetővé, hogy bizonyos illúziókat megőrizzünk, elsősorban saját hozzájárulásunk fontosságát illetően a nemzet szellemi napszamosainak sorában, másfelől valóságos diadalként könyveljük el azt a sziszifuszi munkát, mellyel a falak kitolásában segédkeztünk.

Kivált Jancsi sejtett minden egyes fordításában ilyen szabadságt teremtető, frissebb szellőket is beengedő győzelmet. A *Nem félünk a farkastól* című Edward Albee-drámát előbb még betiltották, majd mégis a Nemzeti játszotta el – minő diadal! Bulgakovnak a Szovjetunióban a nevét se merték sokáig kiejteni, de Jancsi már fordította a darabjait: áttörés!

A relatív engedmények kicsikarásában eltöltött élet azonban kiváltságosan sebezhetővé tett minket a komparatív értékrendszerek hatására. Még az olyan tiszta szellemeket is megzavarta, mint Pilinszky János.

Pilinszkynek, a katolikus költőnek sok szenvedés és megaláztatás után a liberalizálás, a „proto-glasznosztj” azt a privilégiumot adta, hogy „szabadon” közlekedhetett Párizs és Budapest között. Egyszer De Gaulle államfő kultuszminiszterével, André Malraux-val, a kitűnő íróval hozta össze a sorsa, s Pilinszky zavarában a kulturális politika gondjait hozta szóba. A privilégiumokat. S ártatlanul elmesélte, minő tekintélyük van az íróknak minálunk, ő például egyszerűen rátelefonált a mindenható kulturális cárra, s máris kapott útlevelet. Mire Malraux – aki ha máshonnan nem, a spanyol polgárháborúból jól ismerte e kulturális politika igazi arcát, továbbá tudatosan nevelte magát egy demokratikus államfelfogás képviselőjévé – így replikázott: – Uram, nálunk mindenkinek van útlevele.

Egy olyan államban azonban, amelyben nem mindenki juthat útlevéhez, az utazás kétes dicsőség vagy a privilégiumok kihasználása volt. A magyar PEN-klub egyik elnökségi tagja végrehajtó bizottsági ülésen tárgyalta meg azt az igazságtalanságot, hogy neki nem nyitották ki a kormányvárót.

Ilyen körülmények ismeretében már aligha csodálható, hogy Elbert nem volt hajlandó megfizetni a nyugati utazások árát, képtelen volt a valóságban. Mániákusan becsületes volt, s privilégiumellenes – ha elmaradt utazásait egészében nem is írhatjuk ennek a számlájára. Mindenesetre a sikeres literátorok közül ő élt a legszerényebben, a kétszoba-hallos leválasztott lakásban, egy előregedett Zsigulival, nyaraló s csempészdollár nélkül.

A nyomozás először a szennyest mossa át.
Volt-e csontváz a komódbban?

Elbert János halála másnapján a fiának s a feleségének azt próbáltam elmagyarázni – de milyen üresen csenghettek a szavaim –, hogy mire kötelezi őket az apai örökség. Suzyt arra, hogy Jancsi utolsó évtizedének felgyorsult rohanásában elhullajtott gyöngyszemeit addig gyűjtse össze, amíg az emlékezet frissen őrzi a nevét. A halál másnapján még nem tudhattuk, hogy egy boszorkányüstben már forralják azt a legendát, mely Elbert emlékét kioltja, s nevét csak félelemmel engedi kimondani – a halál másnapján, bármily furcsa s megmagyarázhatatlan volt is e haláleset, a család még együttérzésre és részvételre számíthatott.

Jánoska és Suzy érzékszervei persze jobban működtek az enyéknél. Az én tudatos pesszimizmusom gyakran csapott át bizakodó jövővárásba. Ők viszont megsejtették, hogy a fejük fölül nem múlt el a vihar, hogy Jancsi távozásával nemcsak magukra maradtak, de valamely legendaképzés középpontjába is kerültek. A rendőrségi vizsgálat még csak most kezdődött. Mivel akkor még a politikai

gyilkosság lehetősége egyikünkben sem merült fel, azzal azért tisztában voltunk, hogy a nyomozás elsősorban a magánélet szennyesére összpontosít majd.

– Voltak-e adósságai? – kérdezték a temetés után Suzytól. – Esténként mikor járt haza? – kérdezték Jánuskától. – Tudott-e esetleges nőügyeiről? – kérdezték tőlem. Ahány kérdés, annyi seb, mert egyre világosabbá vált, hogy a halál okát nem a külső körülményekben, hanem az áldozat életvitelében keresték.

A nyomozás a kezdet kezdetén kizárta az idegenkezűséget, azaz a merénylet lehetőségét. Ezután kizárta az öngyilkosságot, tehát a szabadon választott halált. Innen kezdve minden kérdés automatikusan is az áldozatot kisebbítette, eleve feltételezett egy „másodíkt”, azaz titkos életet, amelyről a családjának csupán jelekből következtetett tudomása lehetett, vagy ami még rosszabb, tudtak róla, de elpalástolták a világ előtt.

A „szent család”-ból egyetlen pillanat alatt a „gyanús család” lett. A konform társadalom, mely évtizedekig a kiegyezés és a beilleszkedés árát latolgatta, szembetalálkozott valami rendkívülivel: a családapája hirtelen fogja magát, s a hivatalát odahagyva a tavaszi Balatonhoz siet. Miért? A rendőrség még azt a feltevést is mérlegelte, vajon egy meglepetésszerű telekvásárlás hajtotta-e hirtelen Siófokra – milyen kényelmes és egyszerű háttérrel kínált volna ez ahhoz a véletlen balesethez, melynek konklúziójára a nyomozás oly hamar jutott. A telekvásárlás motívuma ugyanis megőrizte volna a „családapája” imázsát, nem kellett volna az áldozat korábbi s titkos életében keresgélni a Siófokra húzó erőt.

A nyomozás ugyanis nem tudta, vagy nem akarta felfedni annak a személynek a kilétét, aki 1983. március 9-én nem sokkal reggeli 9 óra után betelefonált Elbert irodájába, s lecsábította a végzetes randevúra.

Amikor én folytattam a kötelező prédikációt, s Jánuskához fordulva az apai örökségének azt a kötelezvényét taglaltam, hogy neki a továbbtanulás fellebbezhetetlen parancs, s ha kell, annak anyagi

áldozatait mi vállaljuk – akkor Jánoskában már fel-felmerülhetett az apai örökség legitimitásának kétségbevonása.

Mindennek „más távlatot ad a halál már” – írta Radnóti. Sokszorosan igaz lett ez egy tisztázatlan halál kapcsán, amelyik óhatatlanul átértelmezte az áldozat számos cselekedetét.

Idegessé volt az elmúlt időkben? Bizony ideges volt. De hasonló idegességgel emberek száz évig is élhetnek, s ő maga is stresszhatások százait legyőzve élt, amíg meg nem halt.

Előfordult, hogy későn jött haza? Előfordult. Ebben mindaddig, amíg a magyarázhatatlan haláleset visszamenőleg meg nem kérdőjelezte valamennyi cselekedetét, senki se látott meglepőt vagy rendkívülit. Elbert pazarlóan bánt az idejével. Alkalmanként az utcákon is órákat elbeszélgetett. A rádió, a televízió időmészter gépek; a felvételre történő várakozás mindig több volt, mint a hasznos munkaóra.

A hiánygazdaságban még a gépirónő is hiánycikk volt. Jancsi a határidők örök szorításában belenyugodott abba, hogy Sümeginé, kedves és talpraesett gépirónője felmondta a házhoz járást. Ha gépetetni akart, neki kellett kicaplatnia a Városliget környékére.

Elbert nem tanult meg autót vezetni. Így villamoson, autóbusszon bumlizott, vagy taxin járt, időmegtakarításra ezáltal is képtelenné lett, kivált, hogy a családja is bőven visszaélt a türelmével.

Suzy és Jánoska a férj és az apa szerepében egy főfoglalkozású családfőt képzelt el, akinek jövedelmével éppúgy el kellett számolnia, mint az idejével, melynek nagy részére ők tartottak igényt. A szorongást nyilván a családfő ültette el bennük; de az átplántált vírus visszafertőzte őt – az orvostudomány ezt plasztikusan pingpong fertőzésnek nevezi. Életük reprodukálása egyre több munkát követelt Elberttől, míg a család egyre több szabadidőt.

Elbert persze ideges volt, hajsztolt – de egyfelől ilyen teherpróbát megannyi pályatársa sikeresen állt ki, legfeljebb az egészsége rombolásával kockáztatta fizikai pusztulását. Idegesség, fáradság, kimerültség, alkalmi frusztráció – része volt a hétköznapi életnek, megszokott lelki állapot. Nem indokolta a rejtélyes balatoni utat.

Valaki elhízik. Kiből lesz dramaturg?

Még az sem lett volna csodálható, ha a mintaférj és mintaapa éppen családi életének szorítójából menekült volna egy idegen nő karjaiba.

Suzy gyönyörű lány volt fiatalkorában, ritka, ártatlan sugárzással. Mindebből húszesztendei házasság csupán édeskés porcelánmázat hagyott meg, mely a valódi érdeklődést kíváncsiságot pótolta. A gyerekzsülésben a kétszeresére hízott el, s lefogyni többé képtelen volt. Egyre bővebb ruhák után járt a várost, míg végül az extra méretek boltjánál kötött ki, hogy aztán azokat is rendre kihízza. Szakmája igazából nem volt. Kevéssel az érettségi után találkozott Jánossal. Jánoska születése után már szó sem lehetett a továbbtanulásról. A fia már kamaszkodott, amikor eltökélte, hogy beiratkozik a Színház- és Filmművészeti Főiskola esti, színházelméleti szakára.

Ezt a szakot Várkonyi Zoltán, a főiskola hajdani rektora indította afféle menedzserképzőnek, a színházi területre átirányított állami hivatalnokok gyorstalpalójaként, no meg azért, hogy enyhítsen a túlkorosok s a hajdan kiszorultak továbbképzési hiányán.

Nem is volt baj ezzel a szakkal, sok jeles embernek adott diplomát ahhoz, hogy pályát változtathasson. Suzy esetét azonban legalább annyira nehezítette, mint amennyire megkönnyítette, hogy a szak két vezető tanára közül az egyik a férje volt, a másik meg én. Ez az erkölcsileg kényes helyzet sok vitára adott alkalmat köztünk. Ha Elberttel kötött s a rokonságon túl is erős barátságunk megrendült, s az utolsó évtizedben már kifejezetten hűvössé változott, úgy az Suzy főiskolai jelentkezésének volt köszönhető.

Nem mintha nem tartottam volna őt alkalmasnak arra, hogy a szakot elvégezze. Az álláspontom az volt, hogy aki húsz esztendőt töltött el azon a magánegyetemen, amelyet Elbert Jánosnak hívtak, vagyis aki egy salaktalanul kvalifikált egyetemi tanárral élt közös

háztartásban, megérdemli a posztgraduális képzés állami kegyét is. Amit azonban sohasem bocsátottam meg, az a Jancsi integritásán esett sérelem volt.

Egy olyan osztályterembe kellett bevonulnia, ahol a felesége hallgató – ezt képtelenségnek tartottam. Legfőképpen azért, mert a teljesítményét gátolja. A tanár maga is színész, akinek gátlásaitól a tudása biztonságával kell megszabadulnia. Ezt a tudást előhívni, alkalmi fogyasztásra alkalmassá tenni kegyelmi állapotot igényel, egy olyan „perszona” megalkotását, amelynek tekintélyét az biztosítja, hogy a hallgatóság soraiból senki sem látta pizsamában, borotvátalanul vagy a fogsora nélkül.

Nekem még nem sikerült elszámolnom a főiskolán töltött esztendőkkkel. Követtem az intézmény sorsát, amíg nem lett egyetem. Pontosabban, addig volt egyetem, amíg főiskolának hívták. Volt filozófiaoktatás és művészettörténet Szöllősinével, aki nagyon jó tanárként szolgált. A rendszerváltozással gyorsan megszüntették az elméleti szakokat, vagy felismerhetetlenségig vonták össze őket. A dramaturg szakot a rendező szakkal vonták össze, mintha nem tudták volna, hogy dramaturg az, aki rendezőnek álmodja magát, s csak a képességei vagy az összeköttetés hiánya akadályozza meg a pálya kiteljesedését.

Engem akkor nevezett ki a rektor a doktori iskola vezetőjének, amikor még nem volt doktori program. Amikor végre Ádám Ottó vezénylete alatt megszületett a művészeti doktorátus, akkor tanítottam is benne, kérésre számítógépes ismereteket. Azóta a szakma minden valamirevaló képviselője művészeti doktor. Eléréséhez nyelvismeret szükséges, továbbá egy disszertáció a színművészetek köréből. Én csak azt furcsállom, hogy a temérdek disszertációból kevés jelent meg nyomtatásban, igencsak kevés befolyásolta a szakma gondolkodását. Űsse kő, nem az én dolgom ez. Ráadásul engem is köt az önkéntes *omerta*. Nem érdekem elmondani a véleményemet. Jó egészséget mindenkinek.

Mint egy idősebb generáció képviselője persze siratom azokat az esztendőket, amikor Hegedűs Géza és Elbert János tanított ott,

Nádasdy Kálmán járta a folyosókat, Gáti József reszelte a hangját, ott volt Lengyel György is, remek tanár. Elmúlt.

Én most itt Elbert János életét próbálom megérteni.

Jancsival a felesége főiskolai jelentkezése után furcsa dolgok estek meg. Előfordult, hogy a Kossuth Lajos utcából a természettudományi kar kertjén átlóholva némi késéssel mégiscsak megérkezett a Szentkirályi utcai épülethez, ahol az órája lett volna, s ahol a padosorokban Suzy várta – aztán fogta magát, és visszafordult. A hallgatói hiába várták.

Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy az összefüggést Suzy jelenléte s az elmaradt órák között akkor nem fedeztem fel – tisztánlátáso-mat elhomályosította az ingerültség meg az önzés. Attól tartottam, a rokonai kapcsolat rossz fényt vet rám is.

Jancsiék persze már a főiskolai jelentkezés előtt sem igen hirdették a rokonai kapcsolatot, legfeljebb nem tagadták, ha szóba került. Az *establishment* világában én ritkán voltam „kóser”, az egykori három T-ből (tűrés, tiltás, támogatás) legfeljebb a tűrés kategóriáját mondhattam magaménak.

Annyi irigyelni való azért nem volt rajtam, hogy az *ÉS* engem támadó cikkeiből egész kötetre valót gyűjthessek össze. Néha már az is felmerült bennem, hogy lepedő nagyságú cikkeimet azért közzölték kellő gyakorisággal, mert a kézirat birtokában könnyebben készülhettek föl megtámadtatásomra, míg válaszomat, melyet a sajtóetika kényszere annak a lapnak ajánltat fel először, ahol a támadás megjelent, könnyebben visszatarthatták.

Az *ÉS*-hez persze azért is bejártam, mert a *Nagyvilág*, Elbert egyik munkahelye, két évtizeden át az *ÉS*-sel osztozott a helyiségeken, s amikor az *ÉS* változó és változatlan szerkesztői éppen nagyot ütöttek a fejemre, nála kerestem vigaszt. Az *ÉS* akkori világában nem volt sok tolerancia. A lojalitás – melyet igyekeztem nem megszegni – kevésnek bizonyult ahhoz, hogy számukra szokatlan életvitелеmet megbocsássák, s ki ne használják azt, hogy ennek ürügyén a perifériára nyomjanak egy teljességgel konform társadalomban.

A karrierem, ha szerény eredményeimet ez a szó egyáltalán ki-fejezi, merő szabálytalanságnak rémlett nemcsak a Pártközpont vagy a Művelődési Minisztérium vidékén, hanem az irodalmi köz-véleményben is. Tudományos és ismeretterjesztő könyveim sorát a népszerű *Beatles-biblia* szakította meg; a tudományosság gyanújába vett kritikus műfordítóként kereste a kenyerét, de nemcsak Brechtet, Arthur Millert vagy Dürrenmattot magyarította, hanem a sikamlós *Irma, te édest*, s olyan musicaleket, mint a *Csókolj meg, Katám* vagy a *My fair Lady*. Kandidátusi értekezésemet egy musicalszínház dramaturgjaként írtam; tevékenységemet később egy senki által nem olvasott német hetilap redaktoraként folytattam. Egyik főnököm, Illés Endre megvetően szólt azokról az emberekről, „akiknek tele a munkakönyve” – az enyém aztán tele volt obskúrus munkahelyekkel. Az írók szemében gyanús volt az újságíró, az újságírók sohasem fogadtak be, mert megsejtették magasabb ambíciójukat. A műfordítók kenyéririgységből szapultak, ahol tudtak, a rockzenészeknek betolakodó voltam, a színháziaknak *prepa*.

Ha én Jancsinak azt lobbantottam a szemére, hogy szigorú erkölcsi kódjából egyetlen egyszer engedett, ő azt válaszolta, hogy ennek a kódznak a közepében a család áll, melyről nekem kevés a fogalmam. Ha én azt vetettem a szemére, hogy túlterheltsége részben abból származik, hogy mindenki olyan „aranyos”-nak tartja, s közkedveltségének terhe felér azzal, amit én a közutálattól szenvedek, ő nem késlekedett rámutatni, hogy az én lázadásom a konformizmus ellen a könnyebbik végét fogja meg a dolognak, amellettsággal nagy árat követel, mégpedig a hitelvesztését a szakmák egész sorában.

– De hát miféle hitelről beszélsz te! – kiáltottam rá, amikor még azt hittem, túlél engem, s neki lesz alkalmam igazságot szolgáltatni a pályámnak. – Azt akarod, hogy Sőtér István legyen belőlem?

Szegény Sőtér, még a felindulás e pillanatában sem érdemelte meg, hogy a konform pályák legsötétebbjeként kerüljön említésre. Meglehet, nem vall finomabb ízlésre, hogy Sőtér egykor az ideálunk volt, tizenévesen a *Fellegjárást*, sőt a *Bűnbeesést* is a nagy regények

között tartottuk számon; egyik cikke a *Nyugatban*, (vagy a *Magyar Csillagban*) az École Normale Supérieure-ről, a francia bölcsészek elitképzőjéről pedig a végső lökést adta meg bölcsészkarai jelentkezéséhez. Minél magasabbra ívelt Sőtér István karrierje – egyetemi tanár, akadémikus, intézeti igazgató, a magyar PEN elnöke, miniszterhelyettes –, annál kevesebbet számított a szellemi börzén. Meglehet, irigyelték. Nem azért, amire vitte, hanem a mutatvány eleganciájáért. Sőtér, miután nem éppen válogatós eszközökkel elérte a karrier kezdősebességét, voltaképpen semmit sem tett már érte, hűvös méltósággal fogadta az állami kegyeket. Nem ő udvarolt immár a hatalomnak, hanem a hatalom udvarolt neki, mint már a régi irodalmi hierarchiától lepecsételt s ezért érvényes tehetségnek. A hatalom Sőtér típusában vélte felfedezni legitimitásának egyik forrását. Sőtér viszont a karrierje csúcán afféle passzív rezisztenciával felmondott támogatóinak. Visszavonult a privát szférába, amint tehetett, a tanszékéről is lemondott, az intézetbe, melyet vezetett, be se járt – nem kényszerült rá a „magánszorgalmú kutyaságra”, az önillegetésre. Szilárdan megalapozott pozíciójából, mint egy Buddha-szobor nézte az eseményeket. Azokat vetette meg a legjobban, akik felnéztek rá.

Amikor első tanulmányaimat írtam, Jancsi azzal dicsérte őket – te leszel az új Sőtér István. Visszatekintve ez a lehetetlen lehetőség elborzaszt. Nincs és nem is lehet véleményem a saját pályámról, motívumairól vagy eredményeiről, de annyi bizvást elmondható róla, hogy nem is hasonlított Sőtéréhez. Ami abban szép volt, az Thomas Mann szavával, a „Machtbeschützte Innerlichkeit”, az a hatalomvéde bensőségesség, amely neki megengedte, hogy „eredendő bűnbeesése” után, azaz a kezdősebességének elérésével lassan-lassan visszatérjen ifjúkora álmiaihoz, s megírja azokat a regényeit, amelyeket intézetének munkatársai azután rendre megünnepeltek.

Amikor túlléptem azon az életkoron, amelytől már világossá vált, hogy akkor se lehetne belőlem az új Sőtér István, ha azt célomná tenném, s kellő tehetségem növekedne hozzá, igazat szólva újra megkedveltem ifjúkorom íróját. Nem a kései műveit, azok olvasóként

keserves leckét adtak föl, inkább a hajdaniakat, melyeket átigazított az új kiadásokra. A személyének is volt tagadhatatlan varázsa. A hatalomnak, gondoltam, igencsak jó szeme volt, amikor Sötért Sötérré választotta, mert ennek az embernek még romjaiban is megmaradt bizonyos integritása. A Buddha-mosoly mögött ekkor már az adott rendszer értékviselésének felismerése is ott bujkált, aztán azt is tudta, hogy fiatalkori művein túl azok a vaskos kötetek, amelyekben Révai nevét nagybetűvel, Marxét kicsivel szedette, nem maradhatnak fenn, s ez a legenyhébb sorsuk.

Ekkor már én is hálás lettem a sorsnak mindazért, ami nem lettem, mert nem lehettem, röviden, hogy nem választottam Sötér István szabályos pályáját, mely az egyetem elvégzése után a tanársegédség lépcsőin át a tudományegyetemi tanszékhez, az akadémiai bársonyszékhez vezet.

Nemzedékünk csaknem minden tagjának ott lapult zsebében ez a marsallbot. Ha az egyetem padjaiban szétnéztem, Pándi Pál, Czine Mihály, Hermann István, Heller Ágnes, Litván György, Krassó Miklós, Sallai Géza, Süpek Ottó, Réz Pál, Szűcs Jenő, Szász Imre, Bodnár György, Fodor András, Domokos Mátyás, Eörsi István, Abodó Béla alakja tűnhetett fel. A szabályos és a szabálytalan pályáké. A kor minden nyomás ellenére felkínálta a pályaválasztást. Nemzedékem egy csoportjával egyetemben én mindvégig ellenálltam annak, hogy belépjek a pártba, s ez már eleve eldöntötte, hogy Sötér István semmiképpen sem lehetek, hiszen ő a pártba már az első tagzárlat után jelentkezett, személyesen Révainál. Ez megpecsételte Sötér sorsát.

Idáig jutva a történetben ráébredek, hogy jószerivel könyvtári katalóguscédulákat hívok elő. Itt nemzedékeket morzsolok el a történelem, megalkuvókat és lázadásban eltiproztakat, kollaboránsokat és margóra tolt tehetségeket – embertelen volt a pusztítás. A második világháború utáni irodalom diktatúra alatti teljesítményét alig kímélte az idő. Az első, második, negyedik, ötödik háború, majd Karthágó felégetése – mi maradt? A rendszertűlő stratégia tervei

mára megfejthetetlenek, a félelem rekonstruálhatatlan. Szépíthetjük, a fél életünk odaveszett. Még szerencse, hogy nem sokan végezték a Balaton néhány centis hideg vizében.

A puritánok időlegesen felfüggesztik a közösülés jogát

Jancsi se volt párttag, s ennek az is bizonyítéka, hogy minden konformizmusa ellenére igazából semmire se vitte. A hírneve mindig fodrosabb volt, mint a stalluma – a kegyencek sorában nagyon hátul kullogott. Élete javát a *Nagyvilág* című világirodalmi folyóiratnál húzta le beosztott szerkesztőként, majd rovatvezetőként. Jól hangzik, de kilátástalan kulimunkát takar, bár épp a *Nagyvilágnál* olyan kiváló szellemű és tehetségű főszerkesztő enyhítette a gályarabságot, mint Kéry László.

Itt és most célszerűnek látszik bizonyos finom különbségek meghatározása, mondhatni az utolsó pillanatban, mert a kor szereplőinek s magának a kornak letűnével ezeket a finom különbségeket feltehetően elmossa az elemi változás.

A lojalitás a Kádár-rendszerben az adott játékszabályok elfogadását jelentette, mely a magánszorgalmú kutyaságnál vont meg az erkölcselenség erkölcsi határát. A konformizmus mosollyal cukrozott mazochista gyakorlat volt, mely a szadizmusnál torpant meg. Nem egyszer a két fentebbi magatartást illúziók is táplálták: a legvidámabb barakk, a táguló falak illúziója – ebben sokan osztoztunk, Jancsival együtt jómagam is. A tisztességes ember élni s hinni akart – Elbert pedig ilyen volt.

Egyetlen jutalma érte az lett, hogy képességeiért befogadta a legvédettebb ideológiai gettó, a bölcsészkar. A világirodalmi tanszék vezetője, Nagy Péter, számos kollégájától eltérően, tehetségközpontú személyiség volt, nem ismerte a szakmai féltékenységet, s egyetemének egyik legjobb csapatát hozta létre Török Endrével, Bécsy Tamással, majd Szávai Jánossal.

Nagy Pétert az is megkülönböztette társaitól, hogy metsző iróniája nem hagyott kétséget afelől: értékrendszerében a lojalitást sikeresen választotta el a konformizmustól. Iróniája az elismerés gesztusainak kiegészítésképpen alkalmanként engem is megcsípett. Egyik megjegyzése pedig ismét összecsomózta sorsomat Jancsiéval.

Jancsi kinevezése idején futottam össze Nagy Péterrel az egyetem folyosóján. A köszönéssel együtt húzta ki szellemessége villogó pengéjét. – Azért vettem ide Jancsit, hogy téged ne kelljen – közölte lefegyverző őszinteséggel.

Ebből én nem azt vettem ki, hogy Nagy Péter az ellenségem, hanem azt, hogy ő engem valahogyan ide képzelt, de azt tudomásul vette, hogy nincs az a hivatal, amelyik kinevezésemet jóváhagyná.

Hathatós bizonyítékkal szolgált egy érdekes eset.

1963-ban a Magyarországra látogató John Steinbeck ragaszkodott hozzá, hogy mint egyik regényének fordítója, én tolmácsoljak neki Aczél Györgynél tett látogatása alkalmából. Ha a jelen védőirat rólam szólna, oldalakat mesélhetnék erről a találkozóról, mely éppen Kennedy elnök halálának másnapjára esett. A tolmácsnak azonban hallgass a neve. Elmondhatom azonban azt, ami a szobán kívül hangzott el. Amikor Aczél először reggel nyolcra tűzte ki Steinbeck látogatását, a Nobel-díjas mester válasza ennyi volt: – Hajnalban csak a kivégzőosztagok vannak ébren.

Annyit még ehhez hozzátehetek, Steinbecknek, ahogyan pestiesen mondják, imponált Aczél, aki formában volt, műveltségével, olvasottságával lefegyverezte az egyébként gyanakvó Steinbecket.

Ma nem divat Aczél Györgyöt védeni. Az is igaz: a formátumát talán nem tagadja senki. Azt pedig mint a legalkalmasabb tolmácsok egyike mondhatom: igencsak választékosan fogalmazott. A nagy Ország-h-szótár szinonimakészletére volt szükségem, hogy megközelítően közvetítsem szavait.

Steinbeck távozása után Aczél, akivel személyesen ekkor találkoztam először, a hivatalában marasztalt, és azután érdeklődött, mi újság az egyetemen. A válaszom, hogy én nem dolgozom az egye-

temen, még az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében sem. Ez felbőszítette. Felkapta a telefont, Sőtért hívatta föl a titkárnőjével, aki hallgatva vette tudomásul Aczél utasításait, hogy engem a Sötér vezette Irodalomtudományi Intézetbe nevezzenek ki.

Az Irodalomtudományi Intézetben azonban az igazgatóhelyettes, hajdani kitűnő tanárom, Klaniczay Tibor fogadott. Nem kertelt. Az Irodalomtudományi Intézet nem tud és nem kíván foglalkoztatni. A munkatársak nem vennék jó néven.

Leforrázva hagytam el a Ménesi úti intézményt: könyvtárában eltöltöttem jó néhány órát; azt is tudtam az intézetről, hogy az egyetem ideológiai gettójához képest ez szabadabb légkört biztosít azoknak, akik sokkal kétségesebb helyet foglalnak el a társadalmi ranglétrán, mint jómagam. Itt dolgozhatott egykor az egyetemről kiebrudalt Komlós Aladár, ez az intézet fogadta be a börtönviselt Fekete Sándort, s adott helyet a Nagy Imre-per egyik túlélőjének, Vásárhelyi Miklósnak.

Sötér tehát azt az ajtót nyithatta volna ki, amely mögött nem kellett feltétlenül Sötér Istvánná átváltozni. Azt máig sem tudom, mert nem nagyon érdekel, ki állt ellen Aczél utasításának, azt sem firtatom, vajon ez volt-e az intézet történetében az egyetlen utasítás, amelynek nem engedelmességek feltétel és visszakerdezés nélkül. Abból az épületből, a hajdani Eötvös-kollégiuméból nem először rúgtak ki, hiszen a kollégium felvételijén is elbuktam. Tudomásul vettem, hogy a magyar tudományosság, a bölcsészet színe-java engem hivatalos fórumaira be nem enged. Az életemet az újságírás margóján vagy fordítóként élem le; ha pedig netalán mégis katedrát kapnék, az csak olyan helyen lehetséges, ahol a tornatanár is docens, mondjuk a Színház- és Filmművészeti Főiskolán.

Nőcsábászok és puritánok. Egy főszerkesztő a kezébe veszi

Jancsi halálakor már konszolidáltabb életet éltem. Harminc esztendeig vándoroltam a kulturális vadonban, amíg Várkonyi Zoltán megkönyörült rajtam. Sürgősen szüksége volt valakire az elméleti tanszéken. Hegedűs Géza, bár tovább tanított csökkentett óraszám-ban, nyugdíjba vonult; helyét másodállásban Nagy Péter töltötte be, s tanársegéde, Elbert János.

Várkonyi hajdanán összekülönbözött Nagy Adorjánna, a főiskola nagyszerű beszédtanárával, a Nemzeti Színház művészeivel, Nagy Péter édesapjával. Az a gyanúm, a fiát sem kedvelte különösebben – Nagy Péter éles nyelvű kritikus volt, aki pályája során nem kerülhette el azt, hogy a termékeny Várkonyinak ne lépjen a tyúkszemére.

Ha egykor Jancsit – ahogyan tréfásan mondta – azért vette oda Nagy Péter az egyetemre, hogy engem ne kelljen, most azért neveztek ki a főiskolára, hogy Nagy Pétert ne kelljen. Ezen az ironikus helyzeten először maga Nagy Péter lett úrrá, aki amúgy is megsokallta a főiskolai tanítást, a színészek bevezetésének hálátlan feladatát az irodalomtudomány rejtelseibe. Kinevezésemhez Nagy Péter elsőnek gratulált, majd azzal a baráti tanáccsal bocsátott utamra, hogy felszabaduló munkaidőmet ne arra használjam, hogy lefekszem a növendékeimmel, hanem, ha már egyszer megengedték, hogy felálljak az újságírás és a fordítás gályapadjáról, becsüljem meg magam.

Ha Jancsi a családapá szimbóluma volt, úgy sokak szemében én a feslett nőcsábászt testesítettem meg. A forrása az volt, hogy még magánéletemből is hiányzott a konformitás minimumához való igazodás. A szennyesemet se takargattam a nyilvánosság előtt, s az erről kerengő legendák is elég alapot adhattak mondjuk Klaniczay Tibornak, hogy kinevezésemet megghiúsítsa.

A Kádár-rendszer legitimációs és ideológiai törekvéseinek centrumában állt bizonyos puritanizmus. Ha ezt teljes őszinteséggel

képviselik, úgy Jancsit a kulturális irányítás vezető posztjára kellett volna emelniük. De a puritanizmust, mely nem kis részben a Főnök hivalkodó szerénységének szóló hízelgésből fakadt, a kormányzat politikai manipulációra is felhasználta. Amikor a színházi főosztály Meruk Vilmos kezébe került (akit később a Nemzeti Színház igazgatói székébe is kineveztek, majd kubai nagykövetként fejezte be közeleti pályáját), a dolgok igazán rosszra fordultak. Meruk bosszorkányperekkel erősítette meg a színházi főosztály és a Művelődési Minisztérium voltaképpen Aczél György miniszterhelyettes által képviselt hatalmát. Egy följelentés nyomán szexuális kilengésekért száműzték Bárdi Györgyöt a favágásba s Buss Gyulát vidékre, derékba törték Somogyvári Rudolf pályáját, és minden színháznál komoly vizsgálat alá vették a tagok magánéletét.

A közönséges kalandok így a kulturális vezetés jóvoltából egy kis extra pikantiát nyertek, már-már politikai dimenziót. Az apró viszonyokba is beköltözött a kockázat olyan eleme, amellyel az normális körülmények között nem rendelkezett. Meruk tudtán kívül a színházak táján a közönség némi hazafias színezetet öltött; ez az amúgy is nonkonform tevékenység, kivált, ha az üldözött házasságon kívül folytatta, már-már a merénylet színében tűnhetett fel.

A szadista vagy csupán kegyetlenül ostoba Meruk Vilmosnak az ellenségre mért csapásai erotizálták a színházi világot. Ha a magamutogatásból élő színészek ezt így meg sem fogalmazták, amúgy is felajzott idegrendszerükkel könnyen ráhangolódtak egy olyan életérzésre, amely egy-egy édes kalandhoz még külön kockázatot is felkínált. A színészeket Freud egy helyütt a „Risikofreude”, a kockázatvállalási öröm szavával jellemezte – most az esetenkénti színházi kockázathoz egy újabb társult: a provokáció a rendszer ellen, melyet rendszerint ágyban, heves mozdulatok közepette adtak elő.

Nőcsábász én Meruk jóvoltából lehettem. Hatalmam semmi, így az érdek nem hajthatott az ágyamba senkit, természetem délcegnek nem volt mondható, a szemüvegem folyton lecsúszott az orromról. Viszont, ha már magyaráznom kell a nők, különösképpen a szí-

nésznők kegyét, hozzám való hajlandóságát, úgy azt nem a magam, hanem a kor számlájára kell írnom. Ha más nem, de áradt belőlem a szemtelenség nonkonformizmusa. A cinizmusom is elég mentség volt a közélet margóján elfoglalt helyemre, a nyelvem nem kímélt senkit, az ostobát ostobának, a felfújtt hólyagot is annak neveztem, ami – így, ha nem is legmagasabb szinten, de afféle két lábon járó anti-Meruk voltam, a puritángúnyoló, aki az ügyeletes Malvoliókbl mindig is hajlandó volt majmot csinálni.

A kulturális politika nem elégedett meg az ideológiai csukaszürkével – megkövetelte ezt öltözködésben s viselkedésben is. Az eleganciát legfeljebb egy Illés Endrének vagy egy Görgeynek bocsátották meg, de Makk Károlyt – a berettyóújfalusi mozigépész zseniális fiát – egyszer azért tiltották le hosszabb időre, mert piros pulóverben tűnt fel a Zserbóban.

A szegénység is párterény volt, miként a puritanizmus, az irigység pedig – ahogyan azt már Szolzsenyicintől idéztem – sors- és politikaformáló tényező. Csökevényes, naiv, csupán az ösztönökre hallgató lázadás volt az, hogy én ebbe a sorba se álltam be. Szegényebb voltam sok-sok puritánnál, akik százasokkal telt zoknijukat használták kispárnának, de nekem mások voltak a prioritásaim. Lakásom se volt, amikor motorcsónakom, s motorcsónakom is csak azért, hogy az Egypárt kinevezte szerkesztőurakat halálra sebezsem. Akkor vettem a hajót, amikor már kimondták rá a betiltási határozatot a Balatonon; azt is tudtam, milyen veszteséggel adhatok túl rajta. Úgy látom azonban utólag is, a csónak jól metakommunikált, üzenete révbe „toppan”, s kifejezte azt, hogy nem vagyunk azonosak, uraim.

Mindez persze a maga korában nem volt ilyen tudatos. A temperamentumom szerint voltam „anti”, ha ezt az „antit” nemegyszer csak az arrogáns gesztusok nyelvén fejeztem is ki.

Hajdanán nemcsak anti-Meruk voltam, hanem anti-Jancsi is. Mindig is a színházi világ legkülső körén keringtek azok a lézengő ritterek, akik a színészek által – sőt ma már a rendezők által is – fölöslegesnek érzett szövegen bábáskodnak. A színészi lét alapvető bizony-

talanságához viszont hozzátartozik, hogy még a leggeriferiálisabb szereplőben is potenciális támogatást keressen. A példáért nem kell messzire mennem, csak a családi legendáriumhoz nyúlnom, amelynek ismert történeteit és kliséit minduntalan előhúztuk, ahányszor a maradványfamília egybegyűlt a kandalló előtt, így karácsonykor, amikor még életünk olyan tanúi is átjöttek a szomszédból, mint Görgeyék.

– Hogyan is volt az a Pais professzorral? – kérdezgette még Jánoska is. Kérdezhetette, mert alighanem megírtam valahol, s az írás valamiképpen igaznak pecsételte le a történetet.

Egészében, az összes cifrázatával együtt elmesélni persze amúgy sem lehetett, mert valamennyi fordulatát ismerte a hallgatóság. De azért feltettük a lemezt, hol a Jancsi, hol én.

Egy színésznő komor akadémikusokat vesz le a lábukról

Pais Dezső a budapesti egyetem nyelvészeti karának doyenje, a Tosunak becézett száraz tudós a legszívesebben a Belvárosi vagy az Erzsébet kávéházakban múlatta idejét tudós kollégáival, az egyik estén éppen Bóka Lászlóval, a nagy nyelvész Gombocz Zoltán hajdani tanítványával, egykori kultuszállamtitkárral.

A kandalló körül ennyi bevezetés persze sohasem kellett, csak ha ismeretlen vagy szakmán kívüli vetődött a társaságba. A beavatatlan ilyenkor tájékoztatva lett arról, hogy Pais különleges érdeme nem a *bíbor* és a *bársony* szavak eredetének megfejtése volt csupán, hanem az, hogy kommunizmus ide vagy oda, Pais az évtizedre (talán az évszázadra) való tekintet nélkül tanította ugyanazt, azaz a finnugor és az általános nyelvészet századfordulós modelljét. Témájának és modorának antiszeptikus szárazságában volt annyi tiltakozás, mint színésznők férjének felszavazásában, míg Bókát, a renegát nyelvészt, egykori szociáldemokrata államtitkárt feneketlen cinizmusa tette érdekes figurává – a kiábrándultsága vezeklés volt a konformizmusáért.

A Belvárosi kávéházban üldögélt Pais és Bóka – akadémikusok mind a ketten – azon a nyúlós őszi estén, amikor én „kispajtásommal”, a Soós Edit néven egy szinkronnal kiugrott Sturcz Edittel beszéltem oda. A „kispajtás” az akkori idők szóhasználatát idézi, Bóka úgy mondta volna, hogy eléggé „nondeszkriptív” szó ahhoz, hogy senkit se sodorjon veszélybe, s ne fejezze ki a kapcsolat valószínű tartalmát.

Amint beléptünk, Pais sztentori hangon rendelt magához, s én a „kispajtásomat” magam előtt tuszkolva engedelmesen járultam a professzori asztalhoz, azzal a szorongással, hogy újra levizsgáztat. Pais Dezsőt s Bókát azonban inkább a „kispajtás” érdekelte, aki pedig színészösztönével felfogta, hogy ezek itt nem közönséges emberek, s tekintélyük, hatalmuk visszfénye az én megszeppentségemen is tükröződött.

A családban a történet innen folytathatatlan lett. A közbekiabálásoktól minden tempósabb előadás lehetetlenné vált.

– És mit mondott a „kispajtás”? Ott folytasd! Gyerünk a poénra!

A csattanó kétségkívül Edité volt. A professzori asztalhoz könnyebb volt odaülni, mint elszabadulni. Fogyott a bor a literesekből, a javát alighanem a „kispajtás” itta meg lelkesedésében és zavarában. S itt villan ki az anekdotává előrukkolt feledhetetlen emlékkép. Ahogyan Edit felhúzott szoknyában ül a hetvenen felüli Pais Dezső professzor ölében, s kopasz homlokára csókot lehelve megszólal:

– Apukám, te olyan tehetséges vagy! Miért nem írsz nekem egy filmet?

Editet mindenki szerette. Karinthy Cini különösképpen, kivált, amikor Major Tamás futtatta a sudár lányt. A pályája gyorsan siklott ki: megbukott a *Szentivánéji álom* Puckjában. Egyre kisebb szerepeket kapott, egyre nagyobb fröccsöket ivott. Vidéki színházak, még egy-két filmszerep, aztán a gyönyörű, kedves, okos Sturcz, sokak kedvence Soós Edit fogatlan, beteg alkoholistaként végezte. S hogy ez kinek a felelőssége a genetikai örökségen és a környezeten túl, arról lesz még itt egy verzeset.

Ciniről még egy szót. Egyik alkalmi összeveszésünk kapcsán a *Naplóba* afféle átokként írta be, hogy hagyatékát, óh jaj!, Ungvári Tamás fogja közzétenni. De nem én adtam közre, hanem az *ÉS* egykori főszerkesztője, a tegnapi rendszer megbízható kádere.

Közreadóként azonban korántsem volt megbízható, ismeretlen szempontok szerint válogatott a hatalmas anyagból. Én sokszor megidézem Cini mackós alakját, szerettem és tiszteltem. Az évtizedek alatt barátságunkat szerencsére nem kímélték a viharok, elhidegülések, kibékülések.

Sturcz Edittel például sokat ültünk Karinthyéknál – Cini napestig ugratta Editkét. Utánozd egy kicsit Majort! És Major modorosságait könnyű volt utánózni.

Utólag meglepett, hogy Editkével és Cinivel együtt szerepeltünk az egyik legszorgalmasabb állambiztonsági jelentő, a „Borisz” fedőnévű ügynök jelentéseiben. „Borisz” az Eötvös-kollégiumban végzett, majd a háború idején Genfben került, utána a Külügyminisztériumba. Innen helyezték kairói szolgálatba, ahol Tildy Zoltán államelnök veje, Csornoky Viktor bizalmába férközött, olyannyira, hogy titkos levelezésének másolatait olykor a szemétkosárba dobott indi gók segítségével jelentéseiben továbbította egyenest a titkosszolgálatoknak.

Csornoky hazacsábításán sokan munkálkodtak. Szűcs András Stockholmban letelepedett kutató *Az akasztófa két oldalán* című könyve szerint Szász Béla, később maga is a Rajk-per áldozata részese volt a terv végrehajtásának. Szűcs könyve közli „Borisz” titkos jelentését, amelyik hozzájárult ahhoz, hogy Csornoky, aki a Külügyben pisztolyt rántott elfogóira, és a tűzharcban megsebesült, bitóra jusson.

Csornoky kivégezték, az apósát, Tildyt házi őrizetbe kényszerítették, így elhárult számos akadály Rákosi és a kommunisták hatalomátvétele előtt.

„Borisz”-t nem jutalmazták rögtön, különböző kiadók középvezetőjeként munkálkodott, majd a Magyar Tudományos Akadémia

Irodalomtudományi Intézetében lett osztályvezető. Szabó Dezsőt, a kurzusidőben nagy hírre jutott regényíró és röpiratszerzőt választotta kandidátusi disszertációja tárgyául. Ebben a minőségében barátkozott össze az Írószövetség könyvtárosaival, Budai Balogh Sándorral, az ország legnagyobb Szabó Dezső-gyűjteményének tulajdonosával. „Borisz” sokfajta egyezséget ajánlott Budai Baloghnak, akit egy feljelentés váratlanul tíz hónapra börtönbe juttatott. A házkutatásnál állítólag „Borisz” is jelen volt. Könyvének lábjegyzetei között fel-feltűnt a Budai Balogh-gyűjtemény néhány referenciája.

A fentieknek persze kevés a valószínűsége. „Borisz” magasan képzett irodalomtörténész volt, messze Budai Balogh szintje felett. Egy Szabó Dezső-monográfiát önállóan is képes volt megírni: könyve a kor legmagasabb színvonalán készült el. „Borisz” példásan játszotta kettős szerepét. Leginkább a követségi fogadásokon figyelt, jó emlékezőképességgel írta le, kivel beszélgetett Vas István vagy Szabó Magda, Karinthy Ferenc vagy Elbert János, Szobotka Tibor vagy Kéry László.

A fent felsoroltak „anglománok” voltak, vállalták a diplomatákkal történő érintkezés kockázatait egy-egy film vagy előadás kedvéért. Azt a legtöbbben tudták, hogy a Harmincad utcai követségi épülettel szemben a Patyolat tisztítóüzem neonhirdetésének nagy O betűjében volt a kamera. A bejáratnál lépcsőnél torlódott a meghívottak sora, a hölgyek a retiküljükből halászták elő a meghívót: épp elég idő egy anzikszra. Amit pedig nem fényképeztek és nem hallgattak le, azt az ügynökök jelentették tartótisztjeik utasítását követve. Így számolt be „Borisz” azokról az estéről, amikor egyik-másik kulturális attaséval vagy éppen a nagykövettel átmentünk a Fészek Klubba – Karinthy, Ungvári, dr. Nagy Péter erről meg arról beszélgettek.

Álmomban se jutott volna eszembe, hogy „Borisz” éppenséggel Nagy Péter irodalomtörténésszel, a Szabó Dezső-monográfia később plágiummal is vádolt szerzőjével, ezzel a szellemes, művelt és cinikus emberrel azonos.

Idén halt meg, kilencvenesztendősen, hajlott hátú aggastyánként. Szembebe húzott francia barettel sétált az Árnyas úton, magányosan. Nem tudtam rá haragudni mindaddig, ameddig rá nem bukkantam a levéltárban arra a jelentésére, amelyben tartótisztjének elpanaszolja, hogy én elhidegültem tőle, feltehetően azért, mert elmarasztaló kritikákat írt némely színésznőkről, akikhez közöm lehetett.

Miért éppen ez háborított fel? Mert a célkeresztben ezúttal nemcsak én voltam, hanem olyan védtelenek, akiknek káruk származhatott abból, hogy a nevük ilyen összefüggésben szerepel. Mindez egy olyan ember tollából, aki a hetvenes évek végén a Nemzeti Színház igazgatója lett az Aczél György és Pozsgay Imre akkori kulturális miniszter közötti huzakodás dzsókereként. A Nemzeti Színház csaknem megroppant két nagy rendezője, Major Tamás és Marton Endre áldatlan viszályától. Erre született a pártközponti kompromisszum, hogy Székely és Zsámbéki fiatal vidéki színidirektoroknak odaadják a színházat, és föléjük ültetik Nagy Pétert.

A kényszerházasságok azonban nem az egekben köttetnek. Nagy Péter az aktuális mantrát ültette volna át a gyakorlatba, azaz magyar darabokat sürgetett, míg Székely és Zsámbéki előadáscentrikus színházi emberekként azt tartották, hogy magyar színházban előadott, jól rendezett darab nem kevésbé magyar mondjuk Földes Mihály *Mélysántás* című művénel.

Elbert János az újítokkal tartott: Babarczynak fordította Bulgakov *Bíborszíigetét*. A Nemzetiből kivált és önállósodott Katona József Színház ugyan már Elbert halála után mutatta be Szuchovo-Kobilin *Tarelkin halálát*, ám akkor már kiűzetett Nagy Péter tanszékéről, és teljes szívével a lázadók mellett volt. Miként a Nagy Pétert gyűlölő Major, vagy az elszánt és csodálatos Gobbi Hilda is.

Nagy Pétert végül nem tudta tovább tartani Aczél György, vagyis nem tudott ellenállni Pozsgay ellenszelének. Gondolom, akkorra kiderült, hogy „Borisz” és Nagy Péter egy s ugyanazon személy. Nappal irodalomtörténész, míg a titkosszolgálat éber embere éjszaka. Mi általában tudtuk, ki volt a „csicsribors”, azaz a besúgó: Nagy

Péterről még csak nem is sejtettük. A Csornoky-ügy a mi korunk előtt történt, a polgári pártok szétverése, kispap- vagy parasztpárti politikusok megfélemlítése, elrablása csak pletykabeszédből és utólag jutott el hozzánk. S ami eljutott, azt se igazán értettük. Mire észbevertük és elkönyveltük, hogy a Magyar–Szovjet Baráti Társaság remek folyóiratát Szentgyörgyi Albert és Zilahy Lajos szerkesztette Sztrókay Kálmán és Illés Endre segítségével, addigra a Nobel-díjas Szentgyörgyi és a hírneves regényíró Zilahy elhagyta az országot. Márai *Varázs* című színdarabját a legelegánsabb magyar színésszel, Ajtay Andorral a főszerepben láttuk – hová lett Márai?

Tudomásul vettük, hogy az élet rendje szerint is a háborút megjárt nemzedék jár előttünk, a túlélők, a Waldapfel család, a magyar irodalomtörténet addig elnyomott képviselője, Waldapfel József, a könyvtáros Waldapfel Eszter, a klasszika-filológus Trencsényi-Waldapfel, együtt és külön-külön is nagy tudású, de veszedelmes neofiták.

Jancsival együtt olvastuk Trencsényi-Waldapfel kicsiny kötetét, a *Humanizmus és marxizmust*. Lenyűgöző tudásanyag, követhetetlen érvelés. Bizonyára azt szolgálta, hogy a szakállas tudós letegye a névjegyét, itt vagyok az új elmélet élvonalában.

A következő két évtizednek meghatározó akadémiai irodalmárai közül Tolnai Gábort az pecsételte le, hogy Radnóti Miklós barátja volt, majd a háború után Hont Ferencé és a néprajzos Ortutay Gyuláé.

Tolnai páratlan karriert futott be. 1949-től két esztendeig római nagykövet volt, de nem tanult meg tisztes alapossággal olaszul, Federico García Lorcaról írt kismonográfiát, holott nem tudott spanyolul. Az úgynevezett Tudományos Minősítő Bizottságnak előbb titkára, majd elnöke lett anélkül, hogy őt valaha minősítették volna, nem írt sem kandidátusi, sem nagydoktori értekezést, egyenest akadémikus lett. Az volt a híre az egyetemen, hogy fogdossa a lányokat, főként, amikor magányos tanszékvezetői szobájában előbb benyalkalt. Nekem egyébként nem volt vele elszámolni valóm. 1957-ben az Írószövetség *Kortárs* című lapjának főszerkesztőségét vállalta el.

Nyíltan megmondta nekem, hogy írásaimat sohasem fogja közölni, de valamelyik ösztöndíjam meghosszabbítását elintézte.

A nyalka Tolnai, aki állítólag Babits özvegyének volt a szeretője egykoron, dagadt, korpás hajú, rossz fogú aggastyán lett. A magányos hétvégéket Illés Bélával töltötte a margitszigeti Nagyszállóban. Kibéreltek egy luxuslakosztályt, szobapincérrel hozatták fel a pezsgőt és a kaviárt, rettegtek egy kicsit, aztán berúgtak, és élvezték az életet.

Tolnait a rothadás édes szaga lengte körül. Végso züllésében szánni való volt, ahogyan minden szerkesztőbizottságban, sorozatok védnökeként, akadémiai intrikákban és irodalmi jelentésekben ott volt. Érdek nélkül használt és ártott – egy Dosztojevszkij tollára méltó figura Ilf és Petrov kiszerezésében.

Nemzedékkel volt fiatalabb az akadémiai triász: Király István, Nagy Péter és Pándi Pál. Ezek közül a Király István szerkesztette *Szovjet Irodalomba* dolgozott Elbert János, nem teljesen a főszerkesztő nagy tudású tanár, Király ízlése szerint. Jancsi a sztálinizmus áldozatait, így Bulgakovot népszerűsítette a konzervatív folyóiratban, s ekkor még nem szóltunk azokról a lengyelekről, akiket félelmetes erővel és elszántsággal próbált megismertetni.

Még Lengyelországban is furcsállották, hogy Adolf Rudnickit fordította. Ez a zsidó író már a második világháború előtt is közreadott két regényt. A nácik fogságából megszökött, átszökött Lvovba, majd önkéntesként harcolt a varsói felkelésben, tizenöt hónappal a gettófelkelés után, melyben csaknem valamennyi zsidó felkelő elpusztult.

A polonisták, a lengyelszakértők között nem aratott osztatlan sikert Elbert vállalkozása. Rudnicki nyíltan vádolta azokat a varsói polgárokat, akik a gettógyilkolás puskaropogására befogták a fülküket.

Elbert eredetileg nem volt hivatásos polonista. Beleszeretett a lengyel nyelvbe és a lengyel irodalomba, akárcsak a világhírű válastörténész, Kerényi Károly leánya, Grácia.

Kerényi Károlyt a Külügyminisztérium küldte ki Svájcba a második világháború idején, s a kiküldetést a történelmi viszontagságok hosszabbították meg. Kerényi itthon hagyta a családját, feleségét, Stamberger Erzsébetet és leányát, akit Pesten fogtak el fiatal egyetemistaként, s ő elébb Auschwitzba, majd Ravensbrück koncentrációs táborába került. Itt tanult meg lengyelül a foglyoktól, s itt kötelezte el magát a görög–latin szakos tanár a lengyel kultúra mellett.

Életrajzát legendák fonják körül. Állítólag Elbert János mutatta be Zdzisław Antoniewicz második feleségének, Karapancsics Teréz Ilonának egy Ráday utcai pékségben, amelyik esztendőök során a lengyel emigráció egyik központja volt. Grácia éveket töltött Lengyelországban, ahonnan állítólag azért utazott gyakran Szegedre, hogy az akkori Jugoszláviából pénzt csempésszen, vagy ideológiai muníciót Lengyelországba. A Wikipédia Kerényi Gráciáról szóló címszava azt is megemlíti, hogy az egyik „szegedi futárt”, bizonyos Gombos Tibornét egyik útja alkalmából Lengyelországban a titkoszolgálatok megölték.

Kerényi Gráciát kicsiny Trabantjában halálos baleset érte: egyes források szerint a Belügy látókörébe került ellenzékit meggyilkolták. A magyarázat forrása Roland von Bargutimi nagyherceg, alias Roland Antoniewicz a Ráday utcai cukrászattól, ahová állítólag Elbert járt a reggeli zsömléért, s ahol bemutatta a családot Kerényi Gráciának.

A nagyhercegnek több honlapja is van, egyik bejegyzésében pedig ezt írta: „Saját kezűleg hónapokig nyomoztam ebben az ügyben és más hasonló gyilkossági ügyekben. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy a meggyilkoltak a barátaim voltak. Nagy lengyelbarátok voltak, mind belekeveredtek a Solidarność-ügybe. Akkoriban engem is megpróbáltak néhányszor megölni. Kerényi Grácia ügyében a nyomok az Aba utcai KGB-telepre vezettek, de lehet, hogy ez egy szándékosan hamisított nyom volt. A tettesek között a Popiełuszko-gyilkosok is lehettek. A baleset napján nekem is a kocsiba kellett volna ülnöm, de mivel 4 gyerekem van, mindig valami közbejön. Akkor is valami ilyesmi volt. A sorozatba beletartozik Elbert János egyetemi tanár,

kritikus, műfordító, Fábíán Zoltán író, költő, írószövetségi titkár, Kizmann Lajos gookárt-versenyző, Bódy Gábor filmrendező és mások. 2007. május 22., 19:36”

A bejegyzés megbízhatósága iránt bizonyos kételyeink támadhatnak. A nyugatőrmény nagyherceg húsnál több nyelven otthonosan kommunikál, harminc nyelven beszél, háromezer cikket írt, és hat könyve vár kiadásra. Más bejegyzések arra utalnak, hogy a rendszerváltás idején a Kádár János Baráti Társaság hivatalos képviselője volt, most a Szent Korona Társaság Baráti Köre nevében egy rádiónak gyűjt. Roland még verset is írt Elbert János haláláról, a Wikipédiának harcosan önjelölt munkatársa, számos szócikkbe beleír, szerkeszt és levelezik a munkatársakkal.

Roland mindenütt a Belügy és az elhárítás embereit szimatolta. S itt nem vetette el a súlykot olyannyira, mint egyéb feltételezéseiben. Az ötvenhat utáni megtorlások rémtörténetei valamennyire ismertek. Arra azonban csak a legújabb kutatások vetettek fényt, hogy az országos helyzet politikai értékelésében a hetvenes években is ráerősített arra a feltételezésre, hogy az ellenség, a reakció továbbra is jelentős befolyásra tett szert. Létrehozták, kibővítették és meghatározták a „kulturális területen folyó ellenséges tevékenység elleni operatív munka feladatait”. 1972-re a III/III-as ügyosztályon belül az 1-2 majd a 3-4 alosztályt. Ez utóbbi a kulturális életet próbálta behálózni.

Utólag is természetesnek tartom, hogy a titkos megbízottak egyik fészke az Európa Könyvkiadó volt. Idegen nyelv idegen országokat takar, s az idegen nyelveknek diplomáciai képviselői nyilvánvalóan azon igyekeznek, hogy fellazítsák az ideológiai fegyelmet.

Az amerikaiak hátrébb vonultak a kelet-európai térségben a forradalom után. Követségükön Mindszenty bíboros tartózkodott menekültként, az épületbe nem lehetett belépni. Az angoloknál viszont ismét kinyitott a British Council. A követségi könyvtárat dr. Gál István vezette. Veszélyes állás volt, igaz, csak öt napra vitték el 1956 novemberében.

Gál Istvánt, az egykor fiatal egyetemistát Tamási Áron mutatta be Németh Lászlónak, aki őt, mintegy magántanítványaként, odavette Kmetty utcai lakásának cselédszobájába. A fiatalembert arra ösztönözte, hogy a közép-európai közös humanizmus ápolására indítson folyóiratot, s bár Németh a *Tanú* című egyszemélyes szemléjét gondozta minden erejével, addig ihlette Gál Istvánt, amíg *Apollo* néven megindította a folyóiratot, és szerzett írást Babitstól, Kodálytól, Bartók Bélától és Szerb Antaltól.

Ez a Gál István könyvtáros szerezte nekünk a friss olvasnivalót, ő hívott meg azokra az előadásokra, amelyekről sokan jelentettek a Belügynek, az elhárításnak. Én nem gyűjtöm különös szorgalommal életem dokumentumait, de a Gál Istvánnal folytatott telefonbeszélgetéseink átiratát őrzöm a lehallgatók előzékenységéből.

Gál meghívása nyomán gyakran találkoztunk a Róna lányokkal, azaz Róna Éva tanárnővel a bölcsészkarról, és Róna Ilussal, az Európa Könyvkiadó szerkesztőjével.

A Róna lányokat nem áldotta meg előnyös külsővel a Teremtő. Mindketten rövid alsó lábszáraikon egyensúlyoztak, orrukon az okuláré bagolyhoz tette hasonlatossá őket. Róna Éva tanított engem az egyetemen. Gonosz pletykák szerint az angol tanszék megalapítójának, Arthur B. Yollandnak volt a kedvese, így ragadt benn a tanszéken, míg maga Yolland eredetileg az Angliában már közkedvelt futball népszerűsítésére érkezett hazánkba, s így maradt itt az angol nyelv tanárának és első szótárírójának.

Róna Ilus az Európánál volt szerkesztő, az angol nyelvterület tartozott hozzá. Ezért irányult rá a besúgóí figyelem. Kivált, hogy közismert volt Ottlik Géza iránti rajongása – az ötvenes évek végén Ottlik „Cipi” nem tartozott a rendszer kedvencei közé.

A Róna lányokról több ív jelentés szólt. Nagy Péter akadémikus első felesége, történetesen angol asszony, rendkívül csinos, jó kedélyű házi varrónő volt. Nagy Péter doktor jelentette, hogy Róna Ilus ruhát csináltatni kereste fel az ő feleségét, de anyagot nem hozott. Ezért igen gyanússá vált a szemében. Nyilván kémkedés céljából kereste fel őket.

S ha már a szabóság szoba került, ott dolgozott az Európánál egy hölgy, régi kiadói család leszármazottja, a francia irodalom gondozója – nevezzük Hegedűsnének. A finom, békebeli úriasszony ura békebeli ruhaszalont vezetett az Opera közelében. A családom régi barátai voltak, tiszteltem is őket, mert egykoron Radnóti Miklósnak adtak munkát. Ez az asszony jelentett szorgalmasan Gál Istvánról, sőt rólam is. Az angol kulturális attasét hívták meg vacsorára s vele engem is. A finom úrinő a tartótisztjének mentegetődzött a meghívásomért – kizárólag idegen nyelvi járatosságommal magyarázta, hogy ez a megbízhatatlan alak náluk járt. A jelentéshez fűzött magyarázatában is leszedte rólam a keresztvizet, elmondott mindenféle opportunistának.

Az 1957-ben alakult Európa Könyviadót tartottuk igazi menedéknek Elbert Jánossal. Az ő munkáit Wessely László osztotta, Illyés Gyula párizsi barátja, aki szerepelt az önéletrajzában. Itt volt Vas István is, a század nagy költője, aki az én munkaalkalmaimat szerezte Ottlikkal együtt.

Nem is tudtuk, hogy áspiskígyók is rejteznek ott, mondhatni az utolsó pillanatig.

Én még azt se tudtam, hogy Jancsit is beszervezték.

Fittyet hányunk Malvolio unokáira

Amikor Elbert halálának másnapján ott ültem a fiával, Jánoskával szemben, az elhárításnak, a rendszer árnyas oldalának még a rémképe sem merült fel. Nem sejtthettük, hogy megindul a rágalomhadjárat, még az se ötlött fel, hogy a halál oka gyilkosság lehetett. Mélyen átéreztem Elbert asszonyának fájdalmát, a fia zavarodottságát. Korábbi találkozásaink alkalmából persze a gyerekkor anekdotáit meséltük új családunknak, ezek aztán – mint ismeretes minden család életéből – lemezekké alakultak és csiszolódtak a sok továbbmeséléstől. Most ezek az anekdoták egyszerre kipukkantak, lomtárba kerültek,

elmerültek a semmiben. Legfőbb hallgatójuk veszett oda. Az előadó és közönsége, az, aki átélte, és az, aki hallgatta, osztozott a gyarlóság élő örömeiben. Lám, ez is megesett, meg az is, ez is elmúlt, és íme, túléltek! Holmi értelme mégiscsak lett, az élet nem egy félkegyelmű meséje, csupa zengő tombolás, ahogyan Shakespeare hirdette a *Macbeth*-ben, hanem akadtak feszültséget kioldó interludiumai, szabályos komikus betétei. A legendáriumból mindig előhúzzható történetek a szürkesség sivatagában olyan oázisok voltak, melyek friss forrásvízzel enyhítették a szorongást és az unalmat. A velünk megesett, a gyakori elbeszéléstől fényesre csiszolt anekdoták, már humoros tartalmuknál fogva is a mi életrealitásunkat bizonyították, azt, hogy a képtelenségen túl volt valami rendszer is abban, ami történt, a szabályok fölött egy kevéske spontaneitásnak maradt még esélye a szemtelen, Malvolio unokáinak fittyet hányó életörömben.

Legénykorunkban Jancsival színházi emberek voltunk mint fordítók – a színház pedig az anekdoták jó termőtalaja. Az Egypárt vezetése joggal gyaníthatta azt, hogy a társulatokat bizonyos erotikus feszültség is összetarthatta. Egyik alkalommal, a hatvanas években Meruk Vilmos színházi főosztályvezető – mint azt már említettem – sorra hívogatta be a direktorokat, számoljanak be a társulatokban esetlegesen tapasztalható ledérségről és azok retorzióiról. Ez páratlan bunkóság volt. A boszorkányüldözés azért ért véget, mert a debreceni igazgató, Szendrő József – régi illegális kommunista – arra a kérdésre, hogyan állnak ezek a dolgok náluk, azt felelte: voltak kezdeti nehézségek, de mióta mindenki megkefélt mindenkit, olyanak vagyunk, mint egy kis család.

Meruk Vilmos is: brutalitásával ugyan kondicionálta a színházak szerelmi lepke-táncát, a spontán reakciókat mégsem írhatjuk egészen az ő számlájára. A párvalasztásokban a szabadság reakciói kerestek alkalmi vagy hosszabb társat a puritanizmus megcsúfolására éppúgy, mint az örömszerzésre egy tudatosan örömtelenre s fegyelmezettre sivarított világban.

Máig hálás vagyok azoknak a lányoknak és asszonyoknak, akik segítségemmel mutatták ki megvetésüket a törpék puritanizmusával

szemben; ölelő mozdulatukkal elutasították a Megvesztegethetetlen Robespierre-t utánzó lokális jakobinusokat. Nem kétséges, az ölelések árát aztán rajtam verték le a nagy kupleráj önfertőző portásai. A velünk megesett történetekről – a hedonisták olyan gaz képviselőiről lett legyen is szó, mint Kolozsvári Grandpierre Emil, Jékely Zsoli, Karinthy Cini, Mészöly Dezső, nálam különb hódolói a kalandnak s a női nemnek – volt azért a puritánusoknak számos variációja. A bohémvilág kalandjait előbb jelentették illetékeseknek, mint azt, ha nemzetközi kémet tartóztattak le: ott ültek párnázott irodáikban a sóvár *voyeur*-ök – az *ÉS* akkori szerkesztőitől a minisztérium színházi főosztályának vezetőjéig –, s azzal foglalkoztak, miért jelent meg mondjuk Felföldi Anikó meztelen képe a *Playboy*-ban.

A kulturális államapparátus, a belügyi besúgóig hamis információkat terjesztett az adott élettér sok szereplőjéről. Így kerülhetett rám jelzőként a „playboy” az *ÉS* egyik akkori publicistájának jóvoltából. Ez a jelző bizony a kulturális államapparátus bunkója volt akkor is, s még ma sem ártalmatlan fűzfavessző. Nem szívesen mondom, de Csurka Istvánnak van igaza, amikor egyik cikkében leleplezi azt a taktikát, amelyik már-már központi utasításra a kis cápáknak adhatta parancsba a húsunk lerágását a hitelrombolás minden megengedett és megengedhetetlen eszközével.

A bohémság tiltakozásának, amiképpen már Henry Murger korában is, az verte fel az ázsióját, milyen könyörtelen következetességgel üldözte azt Malvolio. Kóbor szegénylegényeket ez léptetett elő kuruccá. Még a boldogult emlékezetű, nagyszerű Pais Dezső is az én rovásomra adta tovább a „kispajtás”-sal megesett kalandját a mátraházi akadémiai üdülőben, a színésznők kegyencének festve le a kávéházban szorongó tanítványt, akinek pedig ő jósolt nagy jövőt a nyelvészetben.

Bűnös előéletemre való tekintettel nem kis merészség volt tehát Várkonyi Zoltán ötlete, hogy engem épp a színitánodába nevezzen ki professzornak – Pais Dezső, akinek születésnapjára hódoló köszöntőt írtam, bizonynyal megfordult a sírjában. Nagy Péter kedvesen

ironikus megjegyzésében, amelyet kinevezésem alkalmából tett, a múltam emlékei kísértettek. Hiába voltam már akkor családos ember, aki a kísértések ellen meleg otthonába zárkózott, s akinek tanárként sok hibája közül a legkiáltóbb, hogy semlegessé vált tanítványainak neme iránt, egyforma káposztának tekintette valamennyit, s csak szorgalmukon és tudásukon mérte őket.

Nagy Péter akadémikus feltehetően éppúgy kedvelt, mint a „Luzsnyánszky” álneven a színházi szakmáról évtizedeken át a titkosszolgálatnak jelentő Molnár Gál Péter színikritikus. Talán mondanunk sem kell, hogy Molnár Gál Péter a Magyar Színházi Intézetbe ejtő-ernyőzött azután, hogy 1978-ban – a Wikipédia információja szerint a caracasi filmfesztiválra igyekezvén – „lebukott”, mert a cigaretta-tárcájába rejtve egy külföldre csempészendő mikrofilmet találtak. Én úgy tudtam, hogy Gyurkó László színházának dél-amerikai turnéját kísérte a *Népszabadság* tudósítójaként, de ez közömbös. Máig sem tisztázott azonban, miképpen bukik le egy jól beépült ügynök, kinek mi célja volt ezzel.

Molnár Gál életkorban közelebb járt Elbert Jánoshoz, s úgy tudtam, jó cimborák voltak. Az én életembe is belépett, mert az egykori Petőfi Színházban hozzám osztotta be dramaturgnak Szinetár Miklós igazgató.

Volt ennek némi pikantériája. Molnár Gál édesanyja, Irénke a Nemzeti Színházban dolgozott, és egy véletlen folytán a gépíró-nőm lett. Valamikor Benedek Marcellnek dolgozott, nem volt ennél jobb ajánlólevél. Irénkének számos darabot és regényt diktáltam „nyersbe”, s ő rendkívüli kitartással verte a mechanikus írógépet. S akkor a fia a munkatársam, beosztottam lett! Ez végül kezelhető helyzetnek rémlett. Engem a nők érdekeltek, őt a férfiak. Utólag azt nyilatkozta az MGP néven ismert szocialista playboy, hogy 1963-ban homoszexualitásával zsarolták meg, és így kényszerült a III/III-as ügyosztály, a belső elhárítás látókörébe. Rólam hízogó jelentést írt, a tehetségemet méltatta, s megjegyezte, hogy elégedetlen vagyok a társadalmi elismeréssel, többet érdemelnék.

A jelentések vaskosan beszóltak a színházak irányításába, mintha egy szuperego igazította volna ki azt, aki amúgy „fehéren” bármikor megnyilatkozhatott a főpártlap hasábjain. A legalitás azonban nem volt elegendő, titkos fejedelem akart lenni, üzeni a láthatatlan döntéshozóknak. Attól persze, mert nem volt rosszhiszemű, hatalmas szereptévesztésbe vezette a kényszer, a cinizmus, a gerinchiány. Bármennyire igaz, hogy volt egy láthatatlan s titkos hatalom a látható mögött, ám ezek csak akkor hallgattak akár a rendszerkritikai megjegyzésekre, ha árthattak vele. Egy-egy intézményt, embert sok ügynök figyelt, Molnár Gált is figyelték, s köptek világmegváltó tanácsaira.

Én még manapság is ajánlgatom, hogy foglalkoztassák, annak ellenére, hogy fiatalsága múltán szellemessége megkopott, írásai fontoskodó adatokkal zsúfolódnak. Az különlegesen visszataszító volt, ahogyan ügynök voltát elismerte. A *Népszabadság* tudatta közleményében az alábbiakat: „Hetek óta feltételezések terjengenek egykori ügynökmúltamról. 1963-ban valóban aláírtam egy szervezési nyilatkozatot. Elszámolással önmagamnak tartozom a történelemért. Többet erről nem fogok mondani.”

Aztán hírt adott róla néhány internetes portál, hogy *Coming out* címmel megírja szervezésének történetét. Előbb félezer oldalról szállt a hír, aztán még többről. A Wikipédia úgy tudja, hogy a könyv 2009-ben megjelent. Én nyomát se láttam. Bizonyos vagyok mégis abban, hogy Molnár Gál nem csak magának tartozik elszámolással. Mi van azokkal, akiket hírbe hozott? Akikről információkat szállított? Akiknek magánéletét kitergette? Aiktól bocsánatot kellene kérnie?

A *Coming out* a megírhatatlan könyvek közé tartozik. *Apologia pro vita sua*, az élete mentsége, amire ezernyi magyarázat lehetséges, de védelme lehetetlen, mentsége sok, mégis menthetetlen. A drámai igazság akkor született volna meg, ha lelepleződése előtt „coming out”, azaz leteríti a lapokat. A történeken a gyónás nem változtat, de feloldozást mégis nyerhetett volna. Segítsd a lebukottat, mert önmagán nem tudott segíteni.

Keserűen mondom mindezt, mert azon a hálón, amin Molnár Gál fennakadt, Elbert János is. A hálózati jelentések szerint a III/III – 4. b. alosztály 1969. április 30-án szervezte be Elbert Jánost azzal a feladattal, hogy értelmiségi gyűlésekről és összefüggésekről jelentsen. A nyilvántartásban a „Firkász” fedőnevet kapta.

A Belügy nyilvánvalóan komoly reményeket fűzött Elbert közreműködéséhez, mert a „Csinos” fedőnevű lakáson Nagy István rendőr főhadnagy mellett ott volt Oravecz Ferenc rendőr alezredes, alosztályvezető-helyettes is. Elbert szokása szerint sietett: a *Nagyvilágnál* délből szerkesztőségi értekezletet hívtak össze, nem akart elkésni onnan, ám ezt a találkozót sem akarta lemondani.

Beszámolója az Egyetemi Színpadon rendezett vitaestről szólt, ahol megjelent Kovács András filmrendező, Mészöly Miklós író, Almási Miklós esztéta, Sükösd Mihály szerkesztő, valamint Konrád György. A vita azonban unalmasra sikeredett, mert nem került szóba az utóbbi hetek igazi témája, Konrád György *A látogató* című regénye.

Konrád regénye 1969-ben irodalom- és társadalompolitikai fordulópontot jelentett. Egy szociális munkás szolidaritása a nyomor társadalmával egy mélyen átélt regényben igen megrázta olvasóit, és komoly vita bontakozott ki körülötte. E. Fehér Pál, a *Népszabadság* újságírója „tudós alapossággal lekopírozott karkai regénynek” minősítette. Vitányi Iván és Sükösd Mihály a könyv pártját fogta, Fehér Ferenc a *Kortársban* elemezte.

A *látogató* szenzáció lett. Elbert maga is hozzá akart szólni a vitához, s mint kihallgatónak beszámolt róla, a *Népszabadságnak* küldte el olvasói levélnek szánt megjegyzéseit. A megjelentetéstől a szerkesztő Pándi Pál eltanácsolta azzal, hogy máris túlbujánzott a könyv körüli vita. A tartótisztek kárhoztatták, hogy miért nem hozta el a visszaadott cikk másolatát. Elbert közölte, hogy egyetlen példányban írta, de ha kell, csaknem szó szerint felmondhatja. Ettől eltekintettek. A tartótiszteket felülvizsgáló Földeák elvtárs kézzel írta rá a jelentésre, hogy „Nincs szükségünk »Firkász« cikkére.”

Ez a kézírásos megjegyzés élesen bevilágít az állambiztonsági szolgálatok és a firkászok kapcsolatára. Nagy István rendőr főhadnagy vagy Földeák elvtárs csakis arra volt kíváncsi, mit jelenthetne másokról Elbert János. A véleménye – például az írásos jegyzőkönyvben, amelyben Konrád könyvének értékeit ecsetelte – nem érdekelte őket. Nincs szükségünk Elbert cikkére. Innen egyenes út vezet oda, hogy nincs szükségünk Elbertre.

A következő találkozót többször is elhalasztotta. Majd ismét sűrű elfoglaltságára hivatkozott s arra, hogy fél háromkor szerkesztőségi értekezlete kezdődik. A következő randevún a „hálózat” (így szerepel a személy a jegyzőkönyvben) beszámol az angol, valamint az amerikai követség fogadásairól, ám itt csak egyetlen nevet említett. Sort kerített viszont a Konrád György lakásán megrendezett házibulira, ahol megjelent Sükösd Mihály, Hernádi Gyula, Köves Erzsébet, Márkus György, Kenedi János, valamint Örkény István, Gera György, Orbán Ottó, Kéri Tamás és Szelényi Iván. Csillagos szümpozion lehetett az összejövetel.

Elbert egyetlen beszélgetést sem tudott felidézni. Volt ott egy amerikai nő, egy férfival, de a nevére nem emlékszik. A tartótiszt a véleményét kérdezte erről a társaságról. Elbert elmondta, hogy „akiket ismert, azokról a véleménye pozitív, hiszen a baráti köréhez tartoznak. Viselkedésükben, magatartásukban, munkájukban semmi kivetnivalót nem talál, erről tudomása nincs. Korban, gondolkodásmódban sok közöttük az azonosság, ezért fogadják el egymást barátokként.” A tartótiszt erre jelezte, hogy a véleményük a szóban forgó személyekről nem egyezik teljesen. S a következő találkozón jobb, ha emlékszik, kivel volt ott a buli az amerikai nő.

Szegény Jancsi! Fél szívű áruló volt, hűséges a barátaihoz, holott vállalta, róluk jelent. 1969 szeptemberében ismét arról kellett beszámolnia, hogy egy kijelölt feladatot nem tudott elvégezni, mert ahhoz a Magvető Kiadóhoz kellett volna elmennie, ahol tartozik egy kézírattal.

Elbert a titkos lakásban, az alkalmanként két teljes órát is igénybe vevő kutyaszorítóban is csak önmagát adta. Térképpel közlekedett

a városban a túlvállalt és elvégzetlen feladatok között szalomozva. De most Splitbe indul a Lapkiadó Vállalat kiküldetésében egy nemzetközi konferenciára, amelyet folyóiratok rendeztek. Erről ígért beszámolót Elbert.

Am ez végül is nem lelkesítette a hatóságot. Annyit értek, hogy ezúttal kézírásos jelentést kértek és kaptak. Egy idő múltán végül rájöttek arra, hogy informátoruk jelentéseinek nincs operatív értéke. „Firkász”, azaz Elbert János úgynevezett munkadossziéját lezárták, mivel „abban csak egy anyag keletkezett és az is tájékoztató jellegű.” Majd hozzáteszik „Javasoljuk az »M« dosszié megsemmisítését.”

Budapest, 1973. március 9. Írták oda szép rondírással az akta lezárásához.

1983. március 9. Elbert János, a „hálózat”, belefulladt a Balaton néhány centis vizébe.

A szerző megtalálja a hős beszervezési papírját,
és nem omlik össze

Nem tudtam Jancsi beszervezéséről. Arról sem, hogy végül megszabadult a láncaitól, mégiscsak kitaktikázta, hogy értéktelennek rémlő információkkal szolgáljon, miután aláírta, hogy vállalja a szolgálatot.

Másként ítélném meg Elbert beszervezését, mint másokét? Igen. Minden egyedi eset más. A sarokba szorított, megsarolt informátor és az önszorgalmú kutya között nagy a különbség. Elítélni meg csak azokat tudnám, akik az információt összerakták, operatív feladatot gyártottak belőle, s embereket tettek lehetetlenné, vágtak tönkre, törték meg pályájukat. A rendszert bősztette az ártatlanság – az informátorokat, ahogyan fentebb láthattuk, semmibe vették.

A korán elhunyt, tehetséges Sükösd Mihályt is beszervezték. Egy szilveszter napján rendezett buli során a tartótisztje leplezte le mindenki előtt, amikor a helyszínre telefonált, és hajnali fél kettőre a ház elé rendelte. Szaknyelven: dekonspirálták, leplezték, odadobták a vadaknak.

Az információs önrendelkezés a rendszerváltozás húsz éve múltán sem teljesült. Az adatok nem nyilvánosak. Az esetlegesen megszerzett történeti adatok közzétételének szabályai is ellentmondásosak. Az állambiztonsági iratok levéltárának munkatársai túlterheltek, az ott kutatók nem képzett levéltárosok, az aktákat többen – egy szellemes kommentátor szavaival – zsarolási adatbanknak használják.

Ügynök ellen pert még nem nyert kutató. Mindezt a törvényi szabályozás lehetetlenítette el, mely bizonyítékok sorát követeli meg, s ezeket a számos iratmegsemmisítési kísérlet után nehéz előhúzni.

A hálózati személyek megítélése körül 1999 decemberében parádés vita zajlott elsősorban az *Élet és Irodalom*, az akkori *Magyar Hírlap* és még számos más sajtótermékben. Az eset Berkovits György szociológus, szépíró és szerkesztő leleplezése nyomán indult. Novelláskötetét Berkovits odaadta egyik barátjának előzetes olvasásra. Ez a jó barát „Hajdú” fedőnéven hálózati személy volt, és az elbeszéléseket eljuttatta a Belügynek. Amikor a novellák kötetben megjelentek, a kiadótól igazoló jelentést kértek a szervek, s elterjedt, hogy erről a műről írni nem érdemes.

Berkovits György – különben méltatlanul mellőzött író – leleplezte „Hajdút”. S ez nem volt más, mint a debreceni Tar Sándor, akinek a mi kicsiny irodalmi tőzsdénken nagy jövőt jósoltak. Tar egyik szociológiai írását a Kenedi János szerkesztette illegális *Profil* című lap közölte, s Kenedi volt az, aki Tar Sándor első novelláskötetét sajtó alá rendezte. Tar ezenközben Kenediről is jelentett. S az *Élet és Irodalom* 1999-es évfolyamának utolsó heteiben nagy vita bontakozott ki arról, hogy Kenedi János megelőlegezte a katarzist, és a biztató jövő reményében megbocsátott Tar Sándornak. Ehhez a vitához azután hozzászólt Kis János és Eörsi István szigorúan, mondván, hogy „lépéskényszerben vall a spicli”. Tamás Gáspár Miklós azt vetette közbe, hogy az Állambiztonság keletkeztette irodalmat a Dunába kéne vetni. Ungváry Rudolf kevesellte Tar vallomását. Számot vetett-e azzal, hogy kiknek ártott? Belekotyogott a vitába Babarczy Eszter – a *Narancs* akkori

üdvöskéje azzal érvelt, hogy ő falusi kislány, s az ő nemzedékét ez a morális kérdés nem érinti.

Tar Sándor, aki alkalmanként rettenetes lelki válságáról számolt be, valóságos karriert futott be mint áldozat. Rovatot nyitott az akkori *Magyar Hírlapban*, nyilatkozgatott. Hol mentegette a tettét, hol visszavonta a beismerést. Majd egyik interjújában még Kenedi Jánost is megvádolta azzal, hogy az kémelhárító volt (ld. Kenedi János, *Tévedtem. ÉS*, 2004. febr. 6.).

Csak a kuriózum kedvéért érdemes megemlíteni a legszélsőségesebb álláspontot Csontos János tollából a *Magyar Nemzetben*. Ki tudja honnan és miből szerzett erkölcsi fölényrel párhuzamot vont a cseh Bohumil Hrabal – ugyancsak leleplezett „ügynök” – és Tar Sándor között. Hrabal egy kórház ablakából esett ki galambok etetése közben, máig sem tisztázott körülmények között. A *Magyar Nemzet* azonban félreérthetetlenül az öngyilkosságot mint katarzist ajánlotta a lap szerzőinél jóval tehetségesebb íróknak.

Tar Sándorral tehát különös módon elindult az áldozatipar, új hőst teremtettek, Ungváry Rudolf szavával: az ártatlan besúgót. Óh, a körülmények átka, ahogyan Brecht *Koldusoperájában* éneklük.

Tar Sándor 2005 februárjában, hatvannégy esztendő korában meghalt. Nekrológjaiban nemigen emlegették, hogy ügynökként komoly túlteljesítő volt. Jól beépült a politikai ellenállásba, a szamizdat világába. Bezzeg alezredesnek jelentett Debrecenben az akkoriban ott tanító Balassa Péter irodalomtörténészről. Tudni vélte, hogy Örkény István vitte a hírt Haraszi Miklósnak külföldre, hogy ne térjen haza, mert letartóztathatják.

Tar Sándor harminc esztendeig egyszerű munkásként dolgozott, majd elbocsátották. Alkoholista volt. Barátja, Keresztury Tibor mondta róla, s ezt búcsújában Radnóti Sándor is idézte: mélyről jött, és mélyre jutott.

Egy másik ügynök igencsak magasból jutott a mélybe.

1966-ban egy másik titkos ügynökkel hozott össze a sorsom – ő is igen magasból zuhant a mélybe.

Esterházy Mátyás az egykori magyar miniszterelnök fia volt. Mint főrendet természetesen családjával együtt kitelepítettek. Esterházynak még a hatvanas évek derekán sem volt megfelelő állása és állandó jövedelme. A szó jogi értelmében nekem sem volt bejegyzett munkahelyem. A *Magyar Nemzet*nek voltam szerződéses munkatársa. Hogy miért csupán szerződéses és nem állandó, annak hosszú története még elmesélésre kerül. Itt csak annyit, hogy rovatvezetőm Komlós János volt, s engem színikritikák írására biztatott. Komlóst, mielőtt eljegyezte magát a kabaréval, átigazolták a *Népszabadsághoz* ideológiai komiszárnak. Ott Molnár Gál Pétert ösztökölte kritikák írására.

Komlós helyét Mátrai Betegh Béla vette át rovatvezetőként. Kölcsönös ellenszenvvel figyeltük egymást, mint cowboyok az arénában, ki pislog először. Én Mátrai színikritikáit szaharinnal főzött lekvárnak néztem, őt magát derék, világfájdalmas dandynek, aki bizonyos módon sóhajtozik, hogy nem ő írhatta a Márai Sándor esszéit. Mátrai tisztességében nem kételkedtem, de ő alighanem vetélytársat gyanított bennem.

Mátraitól csupán alkalmi feladatokat kaptam. Emlékcikkekre kért, például: kétszáz éves Diderot. Napilapban ez nem kelthetett nagy izgalmat. Ennél lejjebb már csak a nekrológ volt. Meghalt Hollós-Korvin Lajos. Sokszor úgy éreztem magam, mint egy ügyeletes temetőőr.

1966-ban a Külügyminisztérium gondozásában indult a *Budapester Rundschau* című hetilap, ahová a kijelölt főszerkesztő, Paál Ferenc a kulturális rovat szerkesztésére azért vitt oda, mert a *Magyar Nemzet*nél mindenkit gyűölt, legfőképpen a külpolitikusokat, Pethő Tibort és társait. Ezt a Pártközpontból igazgatott csapatot én sem szíveltem.

Paál átvitte oda a „Nagysuzy”-t, Elbert János anyósát. Oda ejtőernyőzött Wesselényi Miklós is, az árvízi hajós dédunokája. Ő egykor neves „polgári” újságíró volt. Senki se tudta, honnan tűnt elő, csak annyi szivárgott ki, hogy időnként a Külügy megbízásából rejtélyes tárgyalásokra tűnt el.

Egyszer Bécsbe kísértem el, mert a lap céljai között az osztrák közönség megnyerése is szerepelt, és én valaminő rendezvényről tudósítottam. A mindenkori disszidensek által kedvelt Európa kávéház teraszán ültünk Wesselényivel, amikor odajött hozzánk Faludy György, egykoron Wesselényi legjobb barátja. Kiderült, hogy a találkozót Wesselényi szervezte abból a célból, hogy hazacsábítsa Faludyt. Én illendőségből magukra hagytam a hajdani társakat. Most Wesselényi korabeli beszámolóját idézem: „Faludy nem jön haza, mert a Fülöp-szigetek alkirálya gyógyíthatatlanul beleszeretett, és ő már útban van Manilába.” Nem tudom, ki konfabulálta a történetet, meglehet éppen Faludy szolgáltatott ürügyet Wesselényinek a meghíúsult misszió magyarázatául.

A *Budapester Rundschau* Péter János egykori külügyminiszter egyik nagyhatalmi lázáma szülte. Az Üllői út valamelyik mellékutcájának háromszobás polgári lakásából Magyarország lesz a két Németország közötti megbékélés előkészítője. Mire mindezt megszervezték, az álom is bedőlt: szerkesztettünk egy teljesen felesleges hetilapot, amit legfeljebb csak ingyen lehetett terjeszteni. Mi voltunk a megsokszorozódott történelmi hamis tudat s kollektív személyiségtévesztés kihelyezett reprezentánsai. A dolgok lidérces abszurditását az is fokozta, hogy hozzánk került a német arisztokrata Von Schnitzler leánya is. Von Schnitzler Nyugat-Németországból vándorolt át Keletre, s ott komoly bolsevik uszítást adott elő a berlini tévé *Fekete csatorna* című műsorában.

Cifrázta az esetet, hogy a Magyar Rádió zenekarának vezető karnagya, Lehel György a feleségével, Rafael Mártával járta a Német Demokratikus Köztársaságot. Márta fellépett a *La Bella Tangolitával*, elénekelte a *Miért fáj a szív, ha nincsen párja* nótát a németeknek. Egy váratlan fordulattal aztán hozzámment Karl-Eduard von Schnitzlerhez, s ezzel nagyjából egy időben, a megfelelő formalítások elintézése után, Lehel György karnagy elvette Von Schnitzler csinos leányát, Juttát. Érdekes barter volt, feleségemet a lányodért.

Jutta a nagy magyar politikai szerzőket fordította németre, olyanokat, mint Brutyó János, de persze a sok munkát ő sem bírta, sőt

a szerkesztőségben szerzett új barátja, Paulinyi Zoltán sem. Így került sor arra, hogy német fordítót szerezzünk, s ekképpen ajánlhatta fordítónak Hubay Miklós egykori osztálytársát, Esterházy Mátyást. Suzykát, Elbert János anyósát indítottam útjára, hogy nyomozza le; honnan kell kikérni ennek az Esterházynak a munkakönyvét – mire kiderült, hogy az a nyíregyházi útkaparó-hivatalnál van.

Esterházyt elhozta Hubay Miklós a Hungária kávéházba, s én találkozhattam egy szerény, jó modorú, kopottas eleganciával öltözött úrral, akiről az is kiderült, hogy nemcsak egyetlen nyelvet beszélt kifogástalan kiejtéssel. Matyiból a szemérmes férfibáj tartása sugárzott, megnyerő ember volt.

Alábecsültem persze egy kitelepített arisztokrata alkalmazásának nehézségeit. A Külügy sajtóosztályáról Baló Péter s a helyettese, Bányász Rezső igen türelmesen magyarázták el, miért lehetetlen az ötlet, míg én azzal érveltem, hogy ez az európai történelemben oly kiemelkedő fontosságú lap nem jelenhet meg jó fordítók jó szolgálata nélkül. Lám, arisztokrata Von Schnitzler is, és milyen fontos helyen hirdeti az ígét.

Érveim nem használtak. Végül Paál Ferenc és Wesselényi kötöttek kompromisszumot: nem jöhet állásba, de fordíthat, s majd gépelt oldalanként fizetjük. Tisztelettel jelentem, hogy Esterházy főrend Hubay Miklós és az én személyem nélkül nem nevelhette volna fel a négy gyerekét, köztük a legidősebbet, Esterházy Pétert.

Szívélyes jó viszonyom alakult ki Esterházy Mátyással. Amikor kéziratot hozott, leült közénk, és tartózkodóan, de kiváló judíciummal szólt hozzá még a politikai kérdésekhez is. Mert ebben az előszobában ott tanyáztak a börtönviseltek, Havas bácsi, a miniszter-helyettesi szintre később felkapaszkodott Simó Jenő apósa, továbbá Horváth Zoltán, a *Népszava* egykori főszerkesztője, végül a kulturális rovat egyetlen „volontőre”, Kenedi János.

Matyi, mert így szólítottuk, elmesélte, hogy édesanyja még mindig vidéken – talán az egykori kitelepítés színhelyén – él, majd ki tudja már, kinek a kezdeményére, az édesanyám és a Matyi édesanyja tele-

fonkapcsolatba került – volt közös témájuk, dicsérhették egymásnak a gyermekeiket. Amikor Matyi legidősebb gyermekének első könyve megjelent, én lelkesen gratuláltam az apának – mire ő lélegzetét veszve, többször visszakérdezett: de komolyan, de komolyan?

Esterházy Mátyás korunk egyik legizgalmasabb könyvének, a *Harmonia Caelestis*nek, majd a *Javított kiadás*nak a főszereplője.

A *Harmonia Caelestis* már nyomdában volt, amikor Esterházy Péter az akkori Történeti Hivatalban rábukkant apja, Mátyás jelentéseire. 1957-től jelentett, először csak informátorként, majd titkos megbízottként, leginkább arisztokrata ismerőseiről. A mi kis szerkesztőségünk jószerivel kiesett a belügyi látókörből, talán azért is, mert utólag visszatekintve, ott hemzsegetett temérdek kémelhárító, parkoló pályára tett belügyes. Jutta és Paulinyi például hirtelen eltűnt, és egy nyugatnémet rádióadónál bukkant fel. Kenedi Jánossal alkalmanként emlegetjük, hogy ebben a szerkesztőségben, meglehet, csak mi maradtunk ki a beszerzés szórásából. Más dolguk volt.

Esterházy Mátyást azért hozom fel példának, mert az egész „ügynök”-kérdésnek a *Javított kiadás* adja az egyik fontos kulcsát. A családnak fogalma sem volt arról, hogy a kellemesen szkeptikus, egyébként az alkoholizmus deliráló szakasza felé tartó apa hosszú pályája során az állambiztonságnak pletykált. A könyv családi idillről beszél, hús esztendő békéjéről, melyet egyetlen személy alkotott meg úgy, hogy mások ártalmára végzett tevékenységéből a boldogság otthonát teremtette meg. Matyi ritkán kért viszontszívességet a „szervtől”, egyetemi felvételt például, de ezenközben keresztre feszítette önmagát.

Esterházy Péter persze ezer tükörben láttatja az édesapját, ő maga a megértéstől a megvetésig különböző lelkiállapotokon át vizsgálja hősét. A jellem egységét, a klasszikus irodalom követelményét Esterházy sohasem vallotta magáénak. A sokféle hasadtságot így képes felfogni és ábrázolni.

Elbert János néhány fennmaradt jelentése engem hasonlóképpen rázott meg, mint Mátyás viselt dolgai Esterházy Pétert. Első döb-

benetem is hasonló volt – ugyan miért tette? Elbert ráadásul nem a vérzivataros ötvenes években kezdte, amikor a zsarolás elfogadott beszerzési eszköz volt, hanem a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, amikor az a belügyi irányzat uralkodott el, hogy az a hálózati személy az igazán érdekes, aki hazafias felbuzdulásból kötelezte el magát. A kor kutatói – Rainer M. János, Kenedi János, Varga László, Ungváry Krisztián – egybehangzóan óvnak az általánosításoktól. 1974-től 1977-ig az ügynökök negyven százalékát kizárták a további közreműködésből, a beszerzetteknek több mint fele nem jelent meg a második találkozón. Elbert János is ilyen hálózati személy volt, halasztotta a randevúkat, ahogyan halogatott minden kötelezettséget, s végül felmondta az együttműködést. Nem volt ideje és kedve végigmenni a gazemberré változás útján. Azt hihette, elég kijelentenie, hogy ő Konráddal és társaival értett egyet, miközben neveket mondott. Húzta-halasztotta, hogy az „amerikai nő” társágában megjelent magyar férfi nevét bevallja, de végül beköpte.

Egy jelentős vitában Gyáni Gábor történész úgy határozta meg a Belügy valamelyik titkos szervével történő kapcsolattartást, mint a kollaboráció extrém formáját. Ha a diktatúra évtizedeiben mindenki szem volt a láncban, akkor a kollaborációnak csak kisebb s nagyobb fokozatairól beszélhetünk.

Ez az érvelés extrém formája. Nem volt mindenki szem a láncban, mert a létező szocializmus nem volt képes megvalósítani saját álmát, a teljesen zárt társadalmat, amelyik egy központi akarat zsinórján mozgatható. Nincs kollaboráló társadalom valamennyi állampolgár összmunkájának eredményeképpen, mert nem ugyanazt a szekeret húzták – vagy legalábbis kettős tudattal éltek, jóízűen utálták azt, amit szolgáltak.

Még a kollaboránsok se kollaboráltak folyamatosan, a bűnösök rettenetes erőfeszítéssel és folytonos félelmek közben megválthatták magukat, új életet kezdhettek, átbújtak a tű fokán. A Kádár-rendszerben komoly nemzeti sporttá fejlődött „a bunkók átverése” című játék. Darvas Józsefet kinevezhették a filmgyár igazgatójá-

vá, de még egy portást se vehetett fel anélkül, hogy megkérdezte volna Kovács Andrást, Bacsó Pétert, Makk Károlyt, Szász Pétert. Folytathatnám a sort. Senki se képzelhette, hogy egy bizonyos Lenkei Lajos igazgató irányította a Vígszínházat. Ezek a saját irodájukban is lehajtott fejjel jártak, a megvető pillantások elől bujkálva.

Konrád György és Szelényi Iván nagy hatású röpiratot írtak az értelmiség hatalmáról a szocializmusban. Talán annyiban kiegészíthető az érvelésük, hogy a felpuhult diktatúrában ez félig-meddig kettős hatalom volt. A börtönviselt Eörsi István lecövekelt a katonapolitikai osztály egykori ezredese, a Magvető igazgatója, Kardos György irodája elé, mert a titkárnő többször közölte vele, hogy az igazgató úr nincs benn. Einstead: Kardos nem tudott addig kijönni az irodából, amíg Eörsivel nem beszélt.

Ez számos anekdotikus bizonyíték, ám azt jelzi, hogy igazgatott itt némi kölcsönös félelem. Egyik alaposan előkészített és megtervezett külföldi vendégtanításom előtt az angol nagykövettel üzent Grósz Károly, hogy okosabb eltűnnöm azok után, hogy egy kanadai lapnak ötvenhatról nyilatkoztam. Nagyon kicsiny szem voltam a láncban, de ha azt Kanadából lehetett húzogatni, akkor azért a láncért még egy arab zsibvásárban sem adtak sokat.

A szerző és a hős összevész

Jancsival vetélytársakká is kényszerített az életünk. Nemcsak abban különböztünk, hogy míg én ledérségre hajlottam, addig ő inkább a puritánságra. A kulturális tér beszabottsága, szűkössége még azokat is szembefordíthatta egymással, akik egyébként testvéri szeretetben nőttek fel.

Az úgynevezett műfordítás az értelmiségi sportok öttusája. Összetettségét tovább nehezítette a gyakori „bundázás”. Bizonyos függetlenséget, erőnlétet s integritást nehéz volt megőrizni ezen a pályán: a többi szellemi munkához képest jól javadalmazták, míg nem váratlanul – a kávéházakban hol „lex Mészöly”-nek, hol „lex

Ungvári”-nak nevezett törvényerejű rendelettel – megfosztottak minden műfordítót a nemzetközi joggyakorlatban elfogadott százaléktól. A rólam írott belügyi jelentések visszatérő motívuma volt, hogy én – nem tették hozzá, hogy a fordítás gályapadján – sokat kerestem. Gyorsan hoztak hát törvényt – a nemzetközi joggyakorlattal ellentéteset.

A jogtalan törvényt az sugallta, hogy a színházi fordítók aránytalanul többet kerestek a többi szellemi bémunkás javadalmazásához képest; megoldásnak ismét az egyformásítás kínálkozott. A kenyéririgység így emelkedett kulturális politikává. Annyit a kincstár védelmére, hogy hazánkban különben nem mindig az arra hivatottak lettek színházi műfordítók – legalábbis az én generációmban –, hanem nemegyszer azok, akik a külföldi jogok megszerzésében a legügyesebbnek bizonyultak, s az akkori Jogvédő Hivatal gyakori megkerülésével a szerző hozzájuk írott levelével vagy a darab kéziratával bizonyították elhivatottságukat.

Akinek nagynénje, édesanyja vagy bárminemű talpraesettebb rokona élt külföldön, az expressz légipostán kapta a szöveget, s jelentkezett a színháznál, ahol a „first come first serve”, azaz az „első marja” rendszere íratlan szabályként honosodott meg az igazgató kényelmére.

A fordításelosztás – miként az anyagi javak bármely újrafelosztása – hatalom volt; gyakori felbukásaim egyik periódusában például a Vígszínház akkori igazgatója, Goda Gábor fordítótársat rendelt mellém, olyasvalakit, aki ezzel a művével indult volna a pályán, viszont politikailag jobban állt – sőt a vérszemet kapott dramaturg is elvitte a honorárium egy százalékát azzal, hogy a kettős fordítást neki kellett átdolgoznia.

Felesleges lett volna azzal érvelnem, hogy ez egyébként a dramaturg hivatali kötelessége: azzal, akinél a kassza kulcsa van – ahogyan a kávéházi cinizmus nyelvén mondják –, nem lehet vitatkozni.

Annyi elégtételelem maradt, hogy a darabot – túlzott pikantériájára való hivatkozással – az anyaszínházban, sőt a kamarában sem engedték

bemutatni. A főszereplő Ruttkai Éva verte ki, hogy az Ódry Színpadon mégis eljátszhassuk – de a minisztérium ezt is megsokallotta, s ha jól emlékszem, Meruk sugallatára, levette a műsorról. Vámszedőim tehát éppoly rosszul jártak, mint én – a befolyt honorárium a gépírási költséget sem fedezte. A darab címe *Egy csepp méz* volt. Ha-ha, még egy cseppje se csurran. Amikor emberöltő múltán a hajdani bemutató egyik szereplője, akit én ajánlottam Ruttkai Évának, immár rendezőként felújította, gyorsan lefordította mással. A hála nem színházi kategória. Egy emlékirat nem üzenőfüzet, de azért...

A műfordítói tevékenység szúrta a Belügy szemét. A „Sárdi” fedőnevű ügynök 1967. november 25-i jelentésében (ÁBTL 3.1.2 – M-35897) a polgári derékhadhoz sorolta Ungvári Tamást. „Az Ungvári-szárny, Hegedűs Gézával együtt a sznobizmus legfőbb hordozója; ők képviselik ma az irodalmiaskodást, a nyugati irányzatok tüntető előnybenrészesítését, színpadi fordítói monopóliumot alkotnak főleg nyugati darabok tekintetében... Elbert János a NAGYVILÁG folyóiratnál tölt be fordítási kulcspozíciót... Ennek a csoportnak a politikája általában abban foglalható össze, hogy a polgári érdekeket a szövetségi politika legmesszebbmenő kiaknázásával, a párttal való bárminő nyílt konfliktus legóvatosabb kerülésével képviselik, és nyíltan be nem vallott céljuk a polgári világnézet óvatos átmentése egy általuk remélt korszakba, amikor is a szocializmus megtér az »európaiság kebelébe«, európaiságon értsd a liberális burzsoáziát.”

Ebben a jelentésben a kenyéririgység összeért a rágalmazással. Az európaiság már akkor sem volt egyenlő a liberális burzsoáziával.

Egy másik ügynöki jelentés (ÁBTL 3.1.2 – M-17378) az alábbiakat írta: „Visszatérve Ungvári Tamás nagy jövedelmére, elmondta, hogy ennek titka abban keresendő, hogy Ungvári nemcsak 1 (sic!) esetleg 2 nyelvet beszél kiválóan mint a többi fordítók általában, hanem többet, ezenkívül élelmes és erőszakos, megkapja külföldről a megjelenő darabok bulletinjét. Ebből pontosan tájékozódik a darabok sikeréről és jellegéről stb., majd azonnal levelet ír a szerzőnek, és megkéri, adja neki a fordítási engedélyt, mivel Ungvári rendszerint

elsőnek kéri ezt, ennek tulajdonítható, hogy azt majdnem mindig meg is kapja.” („Fekete Gyula” fedőnevű informátor.)

Egy további informátor ott lebzelt a Nemzeti Színház síófoki üdülőjében 1960 nyarán, amit emlékeimben csodálatossá varázsolt Kállai Ferenc, Karinthy Cini, Pethes Gyuri, Mihály András jelenléte. Lábtengőztünk, vitorláztunk, s vártuk Ruttkai Évát. Erről a nyárról jelentett a „Jenci” fedőnevű ügynök még decemberben is a II/5-e alosztálynak. Leírta, hogy Ungvárinak „sikerült elérnie, hogy Ruttkai már akkor élt-halt a darabért, amikor még nem is olvasta” (ÁBTL 3.1.2 – M-18658). Ez természetesen rágalom volt, ahogyan az ügynökjelentések legtöbbször. Ruttkai Évának felvonásonként vittem a darabot, amelyet oly sokan gáncsoltak.

Elbertnek ugyanígy küzdenie kellett a műfordításaiért.

Műfordítói pályánk során nemegyszer kerülgetett az undor: Jancsival fabrikáltunk is egy jelszót, hogy akkor követtük el a legnagyobb hibát, amikor nem pénzért s a főbejárat felől, hanem a művészbejárón közlekedve, ingyenjeggyel mentünk a színházba.

Ha összeadnánk, hány darabot is fordítottunk le mi ketten Jancsival, ijesztő szám kerekedne belőle. A Lope de Vega-i arányú munka az ijesztő kenyérharc közepette készült. A megrendelőt teljes egészében nekünk kellett kiszolgálnunk: a színházak akkori igazgatói közül jó, ha egy-kettő olvasott idegen nyelven. Aki pedig olvasott, mint Várkonyi vagy Major Tamás, azok olyan zaklatott harcban töltötték mindennapjaikat, hogy legkevésbé olvasni értek rá. Meglehet, igaztalan az a fáma, hogy Major még az általa rendezett darabokkal is csak a próba folyamán ismerkedett meg, s valószínűtlen is. De a színházi világot a minisztériummal folytatott örökös küzdelem foglalta le; nemcsak Meruk álmodott színésznőkkel, vele is rémálmodtak. A műsorterveket ki tudja, hány hivatalhoz kellett benyújtani, de még a jóváhagyott műsorterv se garantálta azt, hogy a darabot, amelyet rendszerint csak a szinopszisa, a szerző neve vagy a címe után hagytak jóvá, nem tiltják be utólag.

A fordító így önkéntes dramaturggá avanzált a fizetés nélküli gyakornok státusában, igazgatók helyett olvasta a világirodalmat. Jóval több darabot kellett hát lefordítaniuk, mint amennyit valójában előadtak. Mindezt persze egyszerű befektetésnek is tekinthettük volna akkor, ha nem alakul ki egyes külföldi szerzők hazai helytartóinak a stábjá, olyanoké, akik már a jogok monopolizálásával szerezték meg a fordítását. Akadtak mások, akik a színházi dramaturgok kegyébe férkőztek, vagy egy rendező barátságába, s ezzel legalább elérték, hogy volt, akinek elmesélhették a darabot, mielőtt lefordították volna.

Csak csodálható, hogy ilyen körülmények között a magyar színházaknak mégis sikerült meghódítaniuk a kortárs világirodalmat. Várkonyi Zoltán akkor fordíttatta le velem Dürrenmattot, amikor Angliában még a nevét se tudták kiejteni; Vámos akkor adott otthont Tennessee Williams *Tetővált rózsjának*, amikor a minisztérium még Williams nevét hozta fel a dekadencia példajaként.

A színházak ebben is különbnek bizonyultak a kulturális élet egészénél: egy Várkonyit, egy Ádám Ottót, Vámos Lászlót vagy Kazimirt nehéz volt megfélemlíteni. A színházak környékén az adott szó szerződésnek számított, a honoráriumokat sürgetés nélkül utalták át. Ha van viszonylagos tisztesség, annak a színházak nyújtották a maximumát, holott, ha csupán felsorolom azokat, akik olyan művészek fölött próbáltak uralkodni, mint Major, Apáthi Imre, Gellért Endre, Egri István, Marton Endre, a hátam is beleborsószik. Amíg Malonyai Dezső meg nem honosított a minisztérium színházi főosztályán némi katonatiszti becsületet, addig – tisztelet a kivételnek – szakmán kívüli ítéletvégrehajtók foglalták el a széket.

Az egyik első színházi főosztályvezető Kende István volt – már rég elhunyt. Belőle később neves békeharcos, Afrika-kutató és egyetemi tanár lett. Főosztályvezetőként azonban – ahogyan Németh László hajdanán Sztálint jellemezte – agyara volt a marxizmus, s a légcsekélyebb ideológiai elhajlásra is bárkit felöklelt. Egyik utóda, Meruk Vilmos nem érdemel több sort, emlékéét félbetört pályák őrzik, az áldozatok fejfái.

A hatvanas évek elején olykor engem is elért Meruk telefonja a Szinetár Miklóssal és Petrovics Emillel alapított Petőfi Színházban, abban az irodában, amely később Elbert Suzyé lett. Csak azt közölte velem, ha mégis megtartjuk Hubay–Vas–Ránki zenés darabjának, az *Egy szerelem három éjszakájának* a bemutatóját, akkor nekem fel is út, le is út.

Közismert volt, hogy a darab a bábaskodásom alatt született. Hubayt egyenest magamhoz költöztettem, hogy el ne kesse a hátaridőt – csak Vas Istvánt, a nagy költőt nem kellett sürgetni, mert ő, miként maga jelentette ki többször, élete egyik fő ambíciójának tartotta, hogy zenés darabba írjon verseket.

A darab később klasszikussá érett, filmváltozata született, játszották vagy húsz felújításban, hazánkban s külföldön. Bemutatójának elmaradását akkor Meruk tőlem mint az értelmi szerző gyanújába került dramaturgtól egyenest megkövetelte.

Akkor már sok volt a rovásomon. Szentkuthyt kértem egy fordításra, Mátyás Ivánt darabra, Illyést dalszövegekre, amin a hivatásos szövegírók, G. Dénes György vagy Szenes Iván jót röhögtek, s nem nagy jövőt jósoltak nekem a színházban.

Igazuk lett. Az *Egy szerelem három éjszakáját* bemutattuk, de nem azért, mert én Merukot meggyőztem, hanem azért, mert Szinetár egyszerűen átnyúlt Meruk feje fölött, s találkozót hozott létre Aczél, Vas és Hubay között. Ezen a megbeszélésen nem voltam jelen – a dramaturg a színházi hierarchiában háziszolga, akit jó, ha nem a trafikba küldenek gyufáért. Azt viszont a folyosói suttogás hírül adta, hogy az értekezlet mást sem tisztázott, mint Hubay Miklós rokonságát Hubay Kálmánnal, a hungarista (nyilaskeresztes) párt egykori vezetőjével.

Hubay Miklós már a háború előtt is számon tartott baloldali drámaíró volt. A háborút Genfben vészelte át makulátlan tisztességgel. Tevékenységét semminő rokonság nem minősíthette. Nagyszerű volt vele dolgozni is. Én voltam ugyan a dramaturgja, de közben tőle, a mestertől tanultam dramaturgiát; szerepem arra szorítkozott, hogy

gondoskodtam róla, egyen s igyon, s a jelenetek között gépelésre kerüljön lóbetűkkel írt kézírata.

Csakugyan azt tárgyalták volna meg Aczélnál, kinek a rokona Hubay? Ezt a legendát már akkor is kételkedve fogadtam. Máig is azt hiszem, hogy ez a színházi pletyka bosszúja volt Aczélon, hogy lám, még a két Hubay között sem képes különbséget tenni. A betiltási szándék oka más lehetett. A kulturális kormányzat attól tartott, a mártírhálát halt Radnótit egy musicalbe keverni szentségtörésszámba mehet, s felbolydíthatja azt a pietista, kvietista, konform, és nem tudom még miféle nyugalmat, amelynek megteremtésére többek között Meruk botütéseit használták.

A színház így izgalmas hadműveleti terület volt, olyan nyilvánosság, amelyet a kormányzat kitüntető figyelemben részesített, premierjeire korábban olykor még Révai is ellátogatott, s az egykori Nemzeti plüssel bevont páholyainak karfájára dőlve banánt majszolt, vagy narancsot hámozott egy olyan országban, ahol a déligyümölcsöt a háború után felnőtt gyermekek csak könyvből ismerték. Manapság kézi vezérlésnek hívják a közvetlen beavatkozásnak azt a módját, amellyel például maga Rákosi határozta meg Urbán Ernő *Uborkafa* című darabjának sorsát, vagy ahol Tímár Józsefet egy hazafias költemény elmondásának hangsúlyaiért lehetett száműzni.

Am éppen azért, mert a színház ilyen közvetlen irányítási-beavatkozási szférában feküdt – a *Vidám Színpad* egykori portásának bevallása szerint még az ő kinevezését is Aczélnak kellett jóváhagyni –, az állami irányítás látható figuráit csakis szadizmusuk foka különböztette meg egymástól. Jelentéktelennek kellett lenniük *per definitionem*, hogy a fejük fölött könnyebben átnyúlhasson az igazi hatalom, vagy ujjal rájuk mutatva, a felelősséget rájuk hárítsa.

A különös csak az, hogy a lefelé pokrócgoromba, felfelé alázatos hivatalnoksereg uralma ellenére a színház konszolidáltabb szféra volt, mint a legerősebb reflektorfényen kívül álló kulturális területek. Amíg a képzőművészetben kiüthették a klasszikusok kezéből az ecsetet, amíg az irodalomban egész nemzedék vonult hallgatásba,

vagy elhallgattatott, amíg egyetemi tanárok sorát lehetett kirúgni, leváltani két hullámban is, egyszer a „fordulat éve” után, egyszer meg 1956-ot követően – a színház sajátosan őrzött valami kontinuitást a „békeidők” s az új jelen között. A színészeket nem kellett s nem lehetett olyan tömegben száműzni, mint az ideológiai szféra egykori reprezentánsait, igencsak sok s itt nem részletezhető okokból. Az azonban kétségkívül hozzájárult a színház átmentéséhez, művészi karakterének megőrzéséhez, hogy a színészek között akadtak nagy művészek, akik a baloldali mozgalmakhoz, sőt az illegális kommunista párthoz még a háború előtt vagy alatt csatlakoztak, s így legitim átmenetet építettek a tegnapi és a ma közé. Major Tamásnak sok bűnét bocsátották meg azért, mert noha mondjuk Rózsashegyi Kálmánt nem rehabilitálta, s Tímár József menesztésében sem viselkedett – hogy is mondanák színházi nyelven – „grandszenyőrként”, művészsére legyőzte benne a maffiapolitikust, s Gellért Endrével a magyar színház egyik legszebb korszakát teremtette meg.

Egy színházi főosztályvezető a kommunista Gobbi Hildát nem térdepeltethette kukoricán, mint másokat. Ahhoz egy Major Tamás ereje s ravaszsága kellett, hogy a Nemzeti Színházzal összeforrott Gobbi Hildát a József Attila Színházba száműzzék, vagy a nép kedvencének tartott Mészáros Ágit egyszerűen lekapiják a színpadról, mert a népfelkelés alatt azt nyilatkozta, nem lép fel a deszkákra addig, ameddig hazánkban orosz csapatok tartózkodnak.

Major ugyan rendre megszabadult hajdani társaitól, Várkonyitól, majd Gobbitól, a javára szól azonban ismét, hogy megszabadult vagy megszabadított minket a veszedelmesebb „baloldal” önszorgalmú kutyáitól, így Hont Ferencről.

Akiktől az aktív színház meg akart szabadulni – de történelmileg szerzett jogokon, akár a honi baloldali mozgalomban, akár a moszkvai emigrációban névre és hatalomra tettek szert –, azokat szép címmel és ranggal emelték fel az oktatásba vagy a kutatóintézetekbe. A főiskola történetében nem véletlenül jutott jelentős szerephez Olthy Magda, Hont Ferenc, Háy Gyula – rektori vagy professzori kineve-

zésük lehetett az ára annak, hogy kisebb aktivitást fejtsenek ki az élő színház környékén. Nem hiszem, hogy valaki is megfogalmazta érvként, de e glóriába száműzöttek kisebb kárt tehetek a mindent túlélő ifjúságban, mint a közönséggel közvetlen érintkezést tartó színházban, kivált, hogy egy idő után feltűntek olyan önkéntes száműzöttek is, mint a zseniális Nádasdy Kálmán, aki az élő színházban csalódva a tanárság visszavonulási útját választotta, s nemzedékeket nevelt fel páratlan odaadással és pedagógiai érosszal.

Az említettek közül nekünk közvetetten bár, mégis Hont Ferenc játszott meghatározó szerepet a pályánkon. Én egy volt színházi főosztályvezető, Bizó Gyula alatt dolgoztam abban a Színházi Intézetben, amelyet Hont Ferenc alapított, s amelynek igazgatójaként Jancsi meghalt.

Egy rettenetes bajusz balsorsot jósol.

A Krisztina körüti összeesküvés

Hont Ferenc korántsem volt olyan jelentős személyiség, mint amilyen szerepet akaratlanul is játszott az életünkben, hacsak nem a kártékonyág skáláján mérjük fontosságát.

Én egyébként teljesen elfogulatlan voltam vele. Személyesen legfeljebb kétszer találkoztunk, személyemben nekem sohasem ártott. Amikor bárhol hatalmon volt, akkor olyan magasságban, ahová én fel nem érhettem; amikor hanyatló éveiben két hatalmas kutyáját sétáltatta a Krisztinában, veszedelmes lett volna szóba elegyedni vele, mert többórás, kéretlen s megszakítás nélküli előadással jutalmazott.

Honttal egyébként ugyanúgy jártunk, mint Sőtérrel. Tizenévesen nap nap után becserkészünk a Múzeum körüti antikváriumokat, leginkább a két Rozsnyaiét, akik úgy mutatkoztak be, hogy ők a *másik Rozsnyai*. 1946 táján egyszerre csak hatalmas tömegben bukkant fel az antikváriumok táján Hont Ferenc könyve, az *Eltűnt*

magyar színház. A könyvnek éppoly híre volt, mint szerzőjének. A hajdani szegedi fiatalok örökségét akkor már Radnóti halála és Ortutay minisztersége egyaránt biztosította, s Hont szerkesztője volt annak a *Színház* című lapnak, melybe maga Radnóti fordított Brechtet. Nem volt a szemünkben autentikusabb ember Hontnál, aki egykoron a szegedi Dóm téren rendezte *Az ember tragédiáját*, s akinek a neve a József Attila-életrajzokban bukkant fel Németh Andornál. Hont Ferencet elragadtatással olvastuk Jancsival, s el se képzelhettük, hogy ez a könyv megalapozatlanul üres agymunka, melynek tudói hitele semmi, esetleges színházi vonatkozása pedig elhanyagolható. Ami Hont Ferencre Radnóti mártírglóriájából átfénylett, elég volt ahhoz, hogy minket tizenévesen megtéveszsen; Hont agresszivitása meg arra, hogy vetélytársai gyorsan kiűzzék az élő színház világából a professzoratúrába, vagy ami ennél is rosszabb, egy szellemi elfekvőbe.

A Színházstudományi Intézet, későbbi nevén Magyar Színházi Intézet, melynek Jancsi lett az igazgatója, teljes egészében Hont Ferenc elmeszüleménye volt. Hont ambíciói bukásaiban is határtalanok maradtak. Akármily földön vetette meg a lábát, archimédieszi erőfeszítéssel a világot próbálta sarkaiból kifordítani. Színházstudományi Intézetének, melyet a testére szabva képeztek ki, sokat kellett pótolnia elmulasztott lehetőségeiből, hiszen Hont egyszerre képzelte magát színházi rendezőnek, tudósnak s politikusnak.

Ez utóbbi ambíciója akkor vetett lángot utoljára, amidőn 1956 novemberében bevette magát az elhagyatott Parlamentbe, ahol még ki se húlhetett Nagy Imre és Bibó országglásának emléke. Hont egy tájékoztatási hivatal teljhatalmú elnökeként intézkedett s utasított, kormányzóvivőként nyilatkozott. Úgy tartja a fáma, hogy erre semmilyen mandátuma nem volt, az új kormányzat zavart meglepetéssel értesült saját önkéntes képviseléről s mihamarább igyekezett eltávolítani akkreditálatlan képviselőjét.

Az is meglehet persze, hogy ennek épp az ellenkezője az igaz: majd az archívumok, ha egyszer kinyílnak, bizonyítást nyújtanak deríte-

nek erre is. Hontot szabályosan kinevezhették, majd amikor látták, hogy Néró császárként viselkedik, gyorsan megszabadultak tőle, mint az első Kádár-kormány annyi átmeneti figurájától. Ennek a kormánynak egyébként elfelejtik érdeméül feljegyezni, hogy módszeresen szabadult meg „baloldali elhajlótól” is. Leszámolt például a forradalom leverése után alakult Táncsics-körrel, amelynek egyik képviselője gyorsan belém mártotta a bicskáját azért, amit Franz Kafkáról mertem írni egy utószóban, de ez most nem tartozik ide. Talán csak annyi, hogy ismeretlen ellenfelemet a Táncsics-kör baloldali csoportosulásának feloszlása után Miskolcra száműzték, onnan küldte egyre keserűbb olvasói leveleit, mint nagy korok élő tanúja. Egyébként az volt. A munkaszolgálatból hazajött férfit Máté Ivánnak hívták, szociáldemokratáknak tartóztatták le még a Rajk-per előtt. Ítélet nélkül tartották egy sötét cellában esztendeig, majd a panasza nyomán egy éjjel-nappal kivilágított cellába tették át. Hét évet ült, s mikor 1956-ban szabadlábra helyezték, nem firtatta börtönbüntetésének okát. Nem csodáltam, hogy Kafkától, *A per* című regény szerzőjétől kiakadt. Alighanem zavarodottan halt meg hatvanhét évesen.

S ez csak egy sors a sok közül. A Rákosi-rendszer börtönéből sokan szabadultak úgy, hogy idegrendszerüket megtépázta az érthetetlen szenvedés. Az Újságíró Szövetség vendéglőjében alkalmanként találkozhattam Losonczy Gézával, a Nagy Imre-per későbbi mártírával. A szemüvege mögött a szeme olykor zavarodottságot árult el. Végül második-harmadik börtönsorozatában már nem volt hajlandó étkezni. Mesterséges táplálást rendeltek el, s ebbe 1957-ben belehalt.

Idegen rendszereket nem lehet büntetlenül átvenni. A belső száműzés nem volt magyar tradíció, inkább orosz hagyomány, de a hazánkba átplántált szocializmus a kezdet kezdetétől élt vele. A „humanizáltabb” Kádár-rezsim igyekezett úgy felszámolni ezt a gyakorlatot, hogy mintegy spiritualizálta azt, vagyis szellemi gulagokat hozott létre, intellektuális elfekvőket, ahol a teljes foglalkoztatottság szent jelszava szolgált fedőtervként ahhoz, hogy bizonyos kellemetlen s fölösleges embereket parkolópályára állítsanak.

Hont Ferenc valószínűleg nem is sejtette, hogy a saját börtönét építtetik meg vele, amikor számtalan halva született terve közül ezt szemelték ki megvalósíthatónak az állami költségvetés bugyellálásából. Meggyőződése ugyan – ha bizonyítékaim nincsenek s nem is lehetnek rá –, hogy Hont elébb egy világszínház megalapításának tervével fordult a hatóságokhoz, s csak kompromisszumként fogadta el az érdemei elismeréseként kicsikart Színházstudományi Intézetet. Kicsiny színpad lehetett neki a krisztinabeli gáztársaság fölött, egyetlen emeleten uralkodni – a realitásokat azonban itt is legyőzték világmegváltó tervei.

E világalurmi terveket már Hont saját kifejtésében hallottam, amikor a Színházstudományi Intézet bekapcsolódott a Nemzetközi Színházi Intézet munkájába. Hont máris hazánkat képzelte el a nemzetközi színházi élet információs centrumaként, a komputer nélküli országot, ahol majd szorgalmas tudósok cédulázzák a világ színházi eseményeit.

Hont Ferenc, ha jól látom alakját, nem volt több valóságos történelmi érdemekkel, dicső múlttal rendelkező megalomán dilettánsnál. Amikor odahagyta intézetét, vagy nyugdíjba kényszerült, levették az intézetről a „tudományos” megjelölést, persze nem feltétlenül igazságosan, mert az ott dolgozó szakemberek némelyike, így Székely György vagy Staud Géza nemzetközi elismeréstől kísért tudományos munkát végzett – Hontnak azonban még az árnyéka is kétségessé tette mindazt, ami intézetének falai között zajlott.

Amikor a hetvenes évek elején, saját elhatározásomból erre a gulagra menekültem, akkor azt a felszabaduló munkaidőért vállaltam, s nem azért, hogy teljesen értelmetlen lektori jelentések sorával töltsem meg azt az archívumot, melyet előttem gazdagítottak már olyan jeles férfiak, mint Hermann István, vagy a kollégám, Almási Miklós. Mi, akik a folyosóról világlított udvari szobákban s egy folytonosan csökkenő költségvetés szorításában dolgoztunk, valamennyien tudtuk, miért vetődünk erre a partra. Almási például azért, mert valaha Lukács György tanítványa volt. Többen az úgynevezett minimum

privilegiumért, melyet fizetéskiegészítésként osztogatott a kormány, Róbert bácsi könyhája a burkolt állástalansággal küzdő marginális értelmiségnek. Jöttünk tehát a kulturális népkonyhára: az alkalmi potyajegyért, a telefonért, a könyvtárért, a kellemes munkatársak társaságáért.

Munkánkról sejtettük, hogy kollektíven mit sem ér, ha csak azt nem vesszük értéknek, hogy az intézet egy-egy jobb sorsra érdemes munkatársa az egyes színielőadások kritikáit a dokumentáció őskori módszerével, enyvvel felragasztotta, s egy kartotékrendszerben helyezte el, melyet azután a színházak megrendelésére s kívánságára eljuttatott az ottani segédszemélyzetnek, s az referált róla a hierarchiában fölöttük állónak.

Feladataink közé tartozott a referálás a pesti és a vidéki színielőadásokról a minisztériumnak – ez távolról cenzori munkának rémlik, de annál jóval ártatlanabb volt. Valójában a nietzschei értelemben zseniálisan éreztünk rá a kor műfajára, melynek alapstruktúrája a feljelentő levél és az úti jelentés volt. A prózairodalom egykoron a képzelt úti jelentésekkel kezdődött. „True relation”-nak hívták, és képzelt földrészekről és országokról szólt: egy szava sem volt igaz. Akárcsak az én egykori úti jelentéseimnek vagy a minisztériumnak küldött színházi beszámolóimnak. Blöff, a hatóság félrevezetésére. Munkahelyünknek egyébként már a fejléce is garantálta, hogy jelentéseinket olvasatlanul iktatják – a valóságos jelentéseket önkéntes feljelentők írták, bizonyára nagyobb hévvel, mint mi.

Mindenki tudta tehát, miért van ott. A szellemi légópincében a bombázások idejére húztuk meg magunkat. Talán reaktiválnak, amikor kitelt az időnk.

Az intézet párttitkára Szántó Judit volt, szakembernek jeles, kolégaként maliciózus, irigy, de kárt nem okozott senkinek, s nemcsak azért, mert lejjebb már nem volt, talán csak a könyvtári cédulaírás. Engem rosszul tűrt, nem értette, mit keresek ott – nagyon meglepődött volna, ha azt felelem neki, hogy semmit, legfeljebb magam is kiötlök egy halva született tervet Hont Ferenc modorában igazga-

tónk, Bizó Gyula nagyobb öröme. Énekeljenek magyarok a milánói Scalában, vagy effélét.

Bizó is tudta, hol van, azt is, hogy nem a helyén. Minisztériumi főosztályvezetőként szolgált korábban, még hozzá a színházi főosztályon, s most egykori beosztottjai parancsoltak neki. S mert nem növesztett akkora egót, mint Hont Ferenc, tudnia kellett, meddig csúszott le hivatásos pedagógus létére. Ha másból nem sejtette meg, a társadalmi változásokat naprakészen követő színházi titkárok és titkárnők jelzései adhatták tudtára, amidőn a főosztályvezetőnek járó második sorból igazgatói kinevezésének napján átültették a zsöllye 16-ba, a sajtó mögé.

Bizó Gyulának bizonyos illúziói lehettek az én szerződöttesemmel, de ezek az illúziók gyorsan eloszolhattak, amikor jelenlétem sem kínált megváltást a tudományos rangjától Hont távozásával megfosztott, s így az Akadémiától éppúgy, mint az élő színháztól fényévnyi távolságban tengődő intézetnek, melyet csupán tehetlenségi nyomatéka, s talán néhány munkatársának – így elsősorban Almási Miklósnak s Székely Györgynek – a tekintélye tartott életben. A tudományos munka azonban – már az én időmben is – csak kiegészítő sportja lehetett a jelentéskészítésnek, évforduló-ünneplésnek s olyan sajtófigyelő-szolgálatnak, melyet itt nyugdíjasok helyett magasán kvalifikált értelmiségiek végeztek.

Érkezésemet az intézetben csodálkozás és értetlenség fogadta. Szántó Judit a szemembe mondta, hogy ideszereződésemnek egyetlen okát tudja elképzelni: az igazgatói székre pályázom. Bizó Gyulát ugyanis a minisztérium olyan mélyre vetette le, hogy onnan nem volt visszaút, csakis előre, a nyugdíjba. Az is tudnivaló volt, hogy egy levetett káder élettartama, ha nem a saját szakmájában parkolják, zseblámpaelem hosszúságú. Bizó pedig csak a minisztériumi sakkozás következtében volt „színházi” ember, igazából megmaradt színházidegen prepának, azaz tisztos tanárembernek.

Szántó Juditnak persze nem fejthettem ki, mert az állásomba került volna talán, hogy én a pokol melyik bugyrával azonosítom

az intézetet. A purgatóriumig az ember még csak elvánszorog itt valahogyan, de Belzebubnak, azaz igazgatónak semmiképpen se szerződhet.

Szántó Judit idegenkedésének azonban megbocsátható alapja is volt. Judit özvegye annak a Szántó Tibor írónak, akit én valaha, bizonytalannal, megsértettem. A sértést az is tetézi, hogy nem emlékszem, hol és mikor, de valamelyik művét megbíráltam. A napokban került a kezembe egy későbbi könyvének dedikációja, amelyben jelzi, hogy ezekben az írásaiban nincs nyoma a szóvá tett hibának.

Az emlékirat műfajának, s a jelen írás ennek a műfajnak a szabályait követi, szervi hibája a síron túli törlesztés, az eset múltán gyakorolt önkritika, a lépcsőházi gondolatok egész sora. A dolog természetéből fakadó diszfunkció mégsem korlátozhat abban, hogy például ne adóznék – utólag s persze későn – Szántó Tibor tehetségének.

Újraolvastam most művei javát. Igazi, ihletett író volt, egy Gelléri Andor Endre rangján. Nem értem, hogyan olvashattam félre például az *Árnyékvilág* című regényét, hiszen háborús tapasztalataiban a magaméira ismerhettem volna.

Szántó Tibor írói munkássága mellett a *Dunántúl* című folyóiratot szerkesztette, jó ízléssel és merészen. A *Dunántúl* híres fekete címlappal megjelent, a forradalom elbukását gyászoló számát emlékeim szerint meghatottan forgattam. Szántót letartóztatták, a börtönben végzetes szembaja tovább romlott, később megvakult. Ha marad rá időm, Szántó Tibornak elégtételt adok. Most főhajtással kezdem.

Özvegyét is igyekszem megérteni. S persze Elbert Jánost, akinek felajánlották a Magyar Színházi Intézet igazgatói székét, amikor már régen nem dolgoztam ott – elmulasztottam megrázni a vállát, vagy akár sírva átölelni, s térden állva könyörögni, hogy el ne vállalja, az istenért.

Nem tettem. Sőt elhessegettem azokat a lidércnyomásokat, amelyekben Jancsi merült fel, amint türelemmel hallgatja Szántó Judit magyarázatát a színház lényegéről, vagy amikor hátrafordultában Hont Ferenc arcánál kalandozik a szeme, vészjósló bajuszával, üdvözült mosolyával. Egy-egy pillanatig még arról is meggyőztem

magam, hogy Jancsi tisztessége s munkabírása céllal ruházza fel az intézetet, értelmet ad a kitűnő gárda életének, nyersfordításokkal árasztja el a színházakat, lapkivágatok helyett olyan komputer generálta keresztreferenciákat készített, amelyek egy valósággal újjászülető színháztudomány alapjait vethetik meg. Ez az öngyözködés persze azért volt hiteltelen, mert eleve kihagyta a realitásokat, s olyan ideális feltételekből indult ki, amelyeket még Hont világmegváltó tervei is nélkülöztek. Jancsi azért kellett abba az igazgatói székbe, hogy legyen végre békés gulag, ideális elfekvő, ahol az igazgató – mert ennyire ismerték Jancsit! – épp cserkészlekedésében sohasem fog nemet mondani, hanem megérti, sőt elfogadja a magasabb szempontokat, amelyek különben sohasem álltak többől, mint odakozmált káderek ledobatasából a szeméttetőbe.

Jancsi már igazgatója volt a Magyar Színházi Intézetnek a Krisztina körüli gáztársaság fölött, amikor én – valószínűleg jogosulatlan erkölcsi rohamomban éppen a műfordítás adott helyzetét elégelvén meg – a Színházművészeti Szövetség vezetőségéhez írott levelemben szóvá tettem, milyen ellentmondásnak vélem, hogy gyakorló műfordítók, vagyis egyes színházaknál anyagilag érdekelt személyek kritikát írnak a másik színházról, s mindezt tetézi még, hogy a harmadiknál szerződéses dramaturgok is.

A levelemet ugyan máig válasz nélkül hagyták, arról azonban gondoskodtak, hogy minden érdekelthez, vagyis megbírálthoz eljusson, s azt távollétemben megvitassák. Kenyéririgység nem hajtott e levél megírására, hiszen a piacon igazából egyetlen vetélytársam volt, akiről elismertem, hogy a szakmát legalább úgy megtanulta, mint én – ez pedig nem volt más, mint Elbert, akire nem voltam, nem lehettem féltékeny. A többiek, meglehet éppoly kiválóak, ha nem jobbakk voltak, mint én – de vagy naprakész informáltságban, vagy a szorgalomban maradtak el. Egy pillanatra úgy rémlett előttem, hogy van ennek a mundérnak becsülete, amit érdemes megvédeni, s a Szövetség elnökségének eljárása csak későn figyelmeztetett rá, hogy én azt az intézményesített korrupciót támadtam, amelynek

magam is haszonélvezője voltam. Sok jogot ehhez a támadáshoz nem váltottam meg.

Vitám igaza azon a teológiai jellegű kérdésen múlt, vajon a szeriális poligámia jobb-e az egy időben elkövetett csapodárságnál, azaz erkölcsösebb-e a többször elvált ember, mint az, akinek egyszerre van három barátnője. Amíg ugyanis én csakugyan voltam kritikus, fordító, dramaturg, s eléggé, ha nem is minden alkalommal, vigyáztam arra, hogy a nyilvánosan bejelentett válóper után öleljem magamhoz új asszonyomat, vagyis legfrissebb intellektuális szerelmemet – mások válóper nélkül csinálták ugyanazt, amit én.

Korom azonban nem volt a finom distinkciók, megkülönböztetések világa, s ezt a levelem megírása előtt tudnom kellett volna. Azt is, hogy megesznek, azt is, hogy harapásaik indulata jogosult – nem voltam annyival különb, vagy talán egyáltalán nem voltam az azoknál a vetélytársaimnál, akiknek egyetlen bűnük talán nem lehetett több, mint hogy magatartásukkal cáfolhatatlanul mutatták meg, milyen piacról is élünk.

A rémálmom arról, hogy Szántó Judit magyarázza el Jancsinak a műfordítás etikájának lényegét, valóra vált. Ahogyan a történet eljutott hozzám – erről a beszélgetőpartnerek közül Jancsi értelem-szerűen nem gondoskodhatott –, Judit a levelemet lobogtatva rontott be Jancsihoz, s rajta kérte számon, amit a rokona követett el.

Szállóigeként terjedt a jelenet slusszpoénja, amelyben Jancsi állítólag kijelentette rólam: – Szégyellem, hogy a rokonom.

Pletyka és metafizika,
mint a világ két legfigyelemreméltóbb dolga

Ez a történet mármost vagy igaz, vagy nem. Pletykákat és legendákat azonban a funkciójuk szerint kell szemlélni, s nem valóságtartalmukat vizsgálni. Amikor E. M. Cioran román származású francia filozófus kijelentette, hogy csakis két dolgot szabad komolyan venni

a világon, nevezetesen a pletykát és a metafizikát, akkor nem csupán a mellérendelés logikáját alkalmazta, hanem a pletyka és a metafizika kölcsönös feltételezettségére mutatott rá.

A pletyka, a hírverés metafizikai dimenziókba növekedhet, ha társadalmi funkcióra tesz szert. Minél kisebb a társadalmi nyilvánosság párologtató felülete, minél kevesebb gőzt képes kiengedni a kommunikáció, annál félelmesebb – mondjuk így – metafizikai dimenziókba dagad a hírverés. A jelen emlékiratnak, védőbeszédnek szinte minden bizonyítékát pletykákból kell kifejtenuünk. Ilyen pletyka volt Jancsi kijelentése arról, hogy szégyelli a rokonságunkat, ilyen a tárgyalás Aczélnál, melynek állítólagos célja Hubay származásának s rokonságának tisztázása volt, ilyen a Hont Ferenc trónolása és trónfosztása a Parlamentben, s végül ilyen a szegény Jancsi emlékét elfüstölő legenda arról, hogy egykoron Andropov tolmácsa volt.

E pletykák közös vonása a valószínűtlenség. Bár halálra sebzett annak a pusztta lehetősége is, hogy Jancsi valaha megtagadta volna anyáinkat, a gyerekkorunkat, a szorongató órákat az éléskamrában, a kamaszkori olvasási rohamokat s a karácsonyi pletykafonót – azt, hogy ez a kijelentése így hangzott el, soha, egyetlen pillanatig sem hittem el. Még ha kimondta, se gondolta így, még ha megtört is Szántó Judit vallatómódszerei alatt, s csupán egy szóáradatot akart leállítani – akkor se! Jancsi ugyan nem született hősnek, de szorult belé valami éktelen s csökönyös makacsság, ilyenkor begubódzott, s némaságot erőltetett magára. Aki/akik a kijelentését hallotta/hallották, azok azzal mentek a szobájába, hogy ezt a kijelentést kicsikarják – akkor is meghallották volna, ha ki sem mondja, hiszen ez a mondat volt a „gyakorlat célja”.

Ilyen presztízskérdésekben az Intézet nem ismert kíméletet, munkatársai létének nem volt más igazolása, mint az integritás. S ezt éppen egy olyan átutazó kezdte ki, mint jómagam. Jancsinak, ha csak azt nem akarta, hogy naponta írássanak alá vele hűségnyilatkozatot, valamit mondania kellett, s tudott ő úgy fogalmazni, mint a „királynőt megölni nem kell félnetek” típusú mondatokban,

ahol a központosításon s a hangsúlyozáson múlik a mondat értelme. Meglehet, hogy morgott valami efféle az orra alatt, s aztán mehetett isten hírével az, akire az interpretáció feladata szakadt.

Mindezzel persze én utolsónak értesültem. Jancsi állítólagos mondata elébb megtrágyázta a város kíváncsiságát s a nyilvánosságomtól felkorbácsolt pletykaéhségét, majd sárlabdává duzzadva csapott le rám, már akkor, amikor felfogtam, hogy Jancsi – nyilvánvalóan bizonyos munkatársai követelésére – megszakította velem a diplomáciai kapcsolatot, s csupán a barátit-rokonit tartotta fenn velem, úgy-ahogy.

Jancsiról tudni kell, hogy úgy gyűjtötte a barátokat, mint méh a mézet – kedvükben járt, szolgálatkész volt, s persze elragadóan szellemes. Én pontosan fordítva éltem – változó vagy maradó kullancsokkal, akik ellenfélként kísérték végig a bundámba kapaszkodva. Alig tudtam úgy megszólalni, hogy szenvedélyes glosszázók azonnal helyreigazítást ne követeljenek.

Mindezt persze nem véletlenül mondom el itt s egyáltalán nem az olcsó törlesztés szándékával. A tétel így fest: míg a joggal körülrajongott Jancsinak százszámra akadtak barátai arra az egy-egy piócára, aki a vérét szívta, addig nekem inkább az ellenségeim termettek gombamód. Ahogy őket ismerem, ha túlélnek, megmaradnak annak, akik voltak: nemes vagy nemtelen ellenfélnek.

Azt viszont már a Jancsi halála utáni napokban is megéreztem, hogy barátai rendre elhagyták. A zeneszerző Láng Istvánon, melegszívú s hű osztálytársán, no meg rajtunk kívül nem akadt senki, aki Suzyékat akár csak egy éjszakára is befogadta volna, vagy a Jánoskára rányitja az ajtót. A híres apa váratlan s körülményeit tekintve tisztázatlan halála után a gyakori vacsoravendégek, a hajnalig ott beszélgetők, a szakmai tanácsot kérők s a tanítványok a távollétükkel jelezték azt, hogy az övék mindössze életre szóló barátság volt, Jancsi távozását pedig úgy fogták föl, mint egy egyoldalúan felmondott szerződést, melynek betartására immár nem kötelezi őket semmi.

Egykori intézetének munkatársai a temetési előkészületekkel meg az utódlás kérdésével voltak elfoglalva. Némelyikük talán még lel-

kifurdalást is érzett, hogy akármennyire is a szakmából, de mégis a minisztériumi magasságából ledobott ejtőernyőst, mármint Jancsit, a szokásosnál keményebb eszközökkel törték be s szoktatták hozzá a belső hierarchiához. Erről a keménységről a már felidézett és a tőle állítólag kicsikart mondat éppúgy vallott, mint a halálához vezető útnak az a talán kulcsfontosságú mozzanata, hogy a titkárnője úgy kapcsolt be hozzá egy ismeretlen telefonálót, hogy meg sem kérdezte tőle a nevét, s azt, milyen ügyben keresi.

A rendőrség elmondja, hogyan halt meg E. J.,
de arról hallgat, miért

A Színházi Intézetben igazgatók jöttek s mentek, ám titkárnőjük természetesen maradt. Láttam ezt a titkárnőt a minisztériumból leváltott, tehát a nómenklatúrában nullának számító Bizó Gyula ajtaját oroszlánként védeni; hallottam, ahogyan Bizó megbízására telefonokat intéz, igencsak talpraesetten, ügyesen. Ez a titkárnő ne kérdezte volna meg a munkaköri leírásának s a szocialista titkárnői gyakorlatnak megfelelően, hogy ugyan ki keresi az igazgatóját?

Az intézetben nemegyszer magam is kerestem telefonon Jancsit, a legtöbbször már főiskolai ügyekben, hogy átvállalna-e órát tőlem. Nem fordult elő, bár a hangom ismerősnek tűnhetett föl, hogy meg ne kérdezzék, ki keresi.

Amikor Suzy kereste aznap délelőtt Jancsit, s ő már a Székesfehérvárnak tartó vonaton ült, hogy aztán a lepcsényi vágány javítási munkálatai miatt autóbuszra átváltott vonat helyett taxival rohanjon a végzete felé, ugyanez a titkárnő meg sem említette a feleségnek, hogy az ura egy telefonhívás után rohant el odahagyva csapot-papot, az aktatáskáját is, hogy többé ne térjen vissza az irodájába. Ezzel persze a főnökét is védhette, akinek útjairól a feleségnek nem tartozott beszámolni, meg aztán magát is, ha csakugyan nem kérdezte meg a telefonáló nevét.

Szóval nem kérdezte meg. S ha nem kérdezte meg, úgy rövid mandátuma alatt Jancsi igazgatói reputációja már nagyon alacsonyan állhatott. Hogyan is mondják ezt közönségesen: itt már cincogtak az egerek, vagy még brutálisabban: szartak a fejére.

Tegyük fel azonban, hogy a titkárnője mégis megkérdezte, ki az illető. A kérdés így többvariációs. Közölte például a rendőrséggel a telefonáló nevét, de letagadta azt a család előtt. Vagy – ismeretlen okból – a nevet mind a rendőrség, mind a család előtt elhallgatta, mert tapasztalt titkárnőként annyit megsejthetett, hogy ebben az esetben nevetek elfelejteni jobb, mint megjegyezni. A fentiek persze csupán feltételezések, melyeket a gyanú vagy a gyanúsítás árnyéka nélkül a merő logika tehet fel. Az eleven élet azonban aligha követheti a logika útját.

Következzék tehát a legegyszerűbb feltételezés.

Egy mintatitkárnővel van dolgunk, aki igazgatók egész sorát szolgálta tisztességgel, becsülettel. Egyszer, egyetlenegyszer feledte el megkérdezni, ugyan kinek olyan sürgős az igazgatója – bekapcsolta hát ama telefonhívást, majd jóízűen elköltötte a reggeli kávéját.

Póriasan egyszerű változat, ezért nagy a valószínűsége, főként akkor, ha eltekintünk a helytől, időtől s a körülményektől, no meg a következményektől.

De ha nem, úgy a következőket illik mérlegelni.

Az Intézet, mire igazgatását Jancsi átvette, olyan elfekvő volt, mely az élet látszatával igazolta létét. A titkárnő biztosra vehette, fontos ember ugyan a dolog természeténél fogva nem csörögget rájuk, az ő helyzetükben azonban még a kevésbé fontos emberek, így minisztériumi revizorok, bal lábbal kelt munkaügyisek is a ringbe szállhatnak, tehát az alkalmi, bármily jelentéktelen telefonra válaszoló csicsérgés szinte a kámforinjekció feladatát töltheti be, ezért egzisztenciális fontosságú.

A tényekkel, bármily bősztőek, fontosak vagy jelentéktelenek, nem lehet vitatkozni. Elfogadott, rendőrileg lepecsételt tényként azt tudjuk, hogy a titkárnő nem kérdezte meg, ki keresi Jancsit. Azt is tudomásul vette, hogy a főnöke egy megbeszélés előtt rohan ki

az irodájából, s még azt se veti oda, hogy a vendégét valószínűleg megvárakoztatja – holott ezt már sejthette.

Kitől tudjuk azonban, hogy Elbert szó nélkül rohant ki? A titkárnőtől. Akinek már a számláján van, hogy házőrzői szerepét teljesíteni elmulasztotta.

Elbert halálának kulcsfontosságú előzményéhez tartozik, hogy azok közül, akik közelről ismerték, a titkárnője látta utoljára. Ez a titkárnő azonban nem látott semmit, nem hallott semmit, és nem emlékszik semmilyen lényeges vagy tán gyanús körülményre.

„Business as usual.” Tatarozás alatt nyitva tartunk. A titkárnő vallomásából, visszaemlékezéséből már-már úgy tűnhet fel, hogy Jancsi naponta kapott olyan telefonokat, amelyek váratlanul oda-rendelték valahová, naponta fordult elő, hogy kellően előkészített megbeszélésein meg sem jelenik a saját irodájában; naponta lemegy Siófokra meghalni, hogy harmadnapra feltámadva eljuttassa *A csodálatos mandarint*.

Itt vagy olyan könnyen találkozunk, amelyet a házőrző eb munkaköri leírásával, de titkárnői címmel felruházott egyedek növesztenek ki védekezésül, amikor már belefáradtak abba, hogy kifelé a főnökük főnökét eljuttassák, miközben valójában csak a komondortól az ölebig tartó skála mozgástere jut nekik, vagy...

Itt beütközünk a tényekbe, vagy abba, amit a rendőrség annak tartott. A nyomozás végeredménye nyilván azért késlekedett az Elbert-ügyben, mert siófoki leutazásának motívumait nem tudták, vagy nem akarták felderíteni. Vagy felderítették, de azt nem akarták nyilvánosságra hozni. Ekkor azonban szembe találták magukat egy olyan nyomozati anyaggal, amely nagyjából mindenre felelni tudott, de a minden nyomozati tényanyag ábécéjének, a motívumnak felkutatásával vagy magyarázatával maradt adós.

A *Népszabadság* 1983. június 12-i (vasárnap) közleménye nem véletlenül viselte ezt a címet: *Hogyan halt meg Elbert János?* – hiszen a *miértre* már nem tudott felelni. Dr. Borbarát Béla, a nyomozás vezetője ezt nem is tagadta.

„Az útvonalát pontosan tudjuk. Hogy miért utazott Siófokra, azt nem. A neves irodalomtörténész úti céljáról nagyon széles körű vizsgálatot folytattunk. Kutattuk, kikkel és miért akart esetleg éppen ebben a városban találkozni. Felvetődött a telekvásárlás lehetősége, továbbá, hogy a környező megyék színházi szakembereivel akart itt összejönni. Vizsgáltuk azt is, nem volt-e valami hirtelen támadt nosztalgikus vonzódása a város iránt, miután rokonainak itt van üdülője, sokat nyaralt a Balaton-partnak ezen a részén. Egyértelmű adatokat, amelyek alátámasztanák bármelyik feltételezésünket, nem találtunk.”

A nyilatkozat, ha jól olvasom, talált a fentiek egyikére-másikára támpontot, de egyik sem volt olyan egyértelmű, hogy bizonyítéknak foghatták volna föl. Ha kizárásos alapon vesszük végig a fenti sort, akkor tüstént kiszűrhetők azok, amelyeket nem lehet többértelműen felfogni, mert vagy megtörténtek, vagy nem.

A telekvásárlás szándéka könnyen ellenőrizhető. Mely telkeket és mikor hirdettek meg, szólt-e az áldozat bárkinek is telekvásárlási szándékáról, vagy talán az ismeretlen telefonáló éppen egy izgatott eladó volt, aki azonnalra rendelte magához Elbertet, hogy most vagy soha.

Az eladó telkek száma azonban Siófokon véges; azon telektulajdonosok sora, akik Elbertnek próbáltak telket eladni még végebb, mondjuk egy és nulla között mozog. Ha a rendőrségnek komoly gyanúja lett volna a telekvásárlás, az ilyen parádés ügyben úgy fésülik át Siófokot, hogy egyetlen eladó telek se marad felszántatlan. Ha a feltételezett eladónak sürgős volt az eladás, akkor nyilván anyagi okokból volt az. Elbert a vonatútja előtt csakugyan pénzért rohángált taxival a városban, sikerült is szert tennie az ötszáz forintot meg nem haladó összegre, melyből egy-két százast a zsebéből kiáztatva a holttest mellett találtak meg a Balaton felszínén lebegve. A telekhez tehát sohasem jutott el, egyenest a mólóra vezetett az útja.

Becsszóra persze még Siófokon sem adnak el telket; előlegként az akkori telekárakat is számításba véve háromszáz forint kevésnek

bizonyult volna. Nem akart tehát telket venni, ez – hogy rendőrségi szaknyelven szóljak – egyértelmű.

Siófokon pedig éppen azért nem akarhatott telket venni, mert nekünk valóban van itt egy olyan egyszobás nyaralónk, ahol Elberték csakugyan jártak vagy kétszer, de ahonnan a kellő távolságot, mondjuk a Balaton szélességét, mindig is megtartották. Amikor nagyon jóban voltunk, azért, hogy a hosszú téli együttlételekre nekik is kijárjon némi változatosság, amikor elhidegültünk, azért, nehogy intézeti munkatársai a mi túlzott közelségünkért megvesszőzzék, megbottozzák, vagy ami még rosszabb, a színház lényegéről szóló előadás közepébe szúrják bele jövetelük s felszólamlásuk igazi okát.

Jancsi különben gyermekkorától utálta a déli partot, Agulár Kati gyermektáborában egyszer – mint említettem – majd belefojtották a vízbe, nosztalgia ide nem vonzhatta. A balatonszéplaki újságíró-üdülő egyébként bármikor rendelkezésére állt nyaralás céljából.

A MÚOSZ-nak ez az üdülője – hogyan is hirdették egykoron a szállodákat? – az előkelő világ találkozóhelye volt. Azóta persze szétverték, nagy szállodalánc tulajdonába jutott. Jancsi, aki a világnak tagja volt, s élvezte a benne való közlekedést, amint az az Újságíró Szövetség feljegyzéseiből bizonyítható, nem tartozott a gyakori, évente rendszeresen megforduló vendégek közé – ha jól emlékszem, szolgáltatásait egyszer se vette igénybe.

Nem volt tehát se telek, se nosztalgia, ugye, egyértelmű. Maradnak a megyei színházi szakemberek. Számuk meghatározott, munkahe-lyük ismert, így egyetlen telefonnal tisztázható volt, hogy Elberttel senki sem készült találkozni Siófokon. Itt a kétértelműségnek még az árnya se merülhetett fel.

Marad tehát a bekezdés egyik mondata: „Kutattuk, kikkel és miért akart esetleg éppen ebben a városban találkozni.” Utána egy felsorolás következik, melynek minden ízeről tudható, hogy felde-rítésük s *egyértelmű* bizonyításuk vagy cáfolatuk elemi rendőrségi munka, mely semmiképpen sem vehetett igénybe három hónapos nyomozást.

Miért akkor a csúsztatás, hogy egyértelműen nem sikerült alámasztani a feltételezéseket? Talán azért, mert egyértelműen cáfolni sem?

Elbert siófoki utazásának oka a fentiek közül egy sem lehetett, viszont miután az igazi ok a jelentésben nem szerepel, úgy kellett fogalmazni, hogy e triviális okok mindegyikét fenntartják, mint egyértelműen sem bizonyíthatót, sem cáfolhatót.

Az üvöltésre kész farkastorok,
a tudathasadás, apróbb neurózisok

Tudta-e a halála előtt Elbert János, hogy társadalmilag már halálra ítélték, amikor az Intézet igazgatói székét felkínálták neki?

Felmérte-e, hogy pályája voltaképpen kettétört, s nincs az a „televíziós okos bácsi”-féle népszerűség, amely egy szigorúan hierarchizált társadalomban elfeledteti, hogy Jancsi alól végül is kicsúszott az egyetem, s nekrológjaiban az oly túlhangsúlyozott doktorátus lett és maradt egyetlen tudományos rangja?

Jancsi ugyanis a lelke mélyén éppoly kevésbé volt konformista, mint számos jeles vagy jelesebb társa, mondjuk Konrád Gyuri, akivel fiatalabb korában összejárt. Hogy igazából ezerarcú tevékenységét, a szétszórtságba biztató hajlamát a legmélyebből az egyetemi-akadémiai ranglétra megvetése ösztönözte?

Nem tudhatjuk, alkalmi megjegyzéseit pedig nem illenék felhasználni jellemének megítéléséhez.

A riadt, rebbenékeny Elbert ugyanakkor makacsul kísértette a sorsot. A sztálini korban elveszejtett szerzőket ajánlott és fordított, Bulgakov volt a kedvence, Mejerhold a mintája. Észre kellett vennie, hogy ezek közös tömegsírban végezték. Gyakori vendége volt a Kossuth Lajos utcai másfél szobában Jurij Petrovics Ljubimov, a kilencvenedik életét megélt moszkvai fenegyerek, a moszkvai Taganka legendás ellenzéki figurája.

Jurij Petrovicsot valójában száműzték. A milánói Scalában operát rendezett, Budapesten felfedezte Töröcsik Marit és Garas Dezsőt, s valóságos színpadi forradalmat kezdett. Beleszeretett a tolmácsba, Koncz Katiba, elvette feleségül, megszerezte a magyar, majd az izraeli állampolgárságot, aztán hazatért Moszkvába, és újjászervezte a Tagankát. Falstaffi figura, maga is színpadi jelenség, de nem veszélytelen barát. Lángeszű kalandor.

Nem lehetetlen, hogy Elbertet a nagy barát példája csábította kalandokra, kéziratok csempészésére, rendszerüket kihívó lengyelekkel és oroszokkal kötött cimboraságra. A következményekkel nem számolt.

Elbert János kora a súlyos személyiségtévesztéseké volt; egy kor, mely a túlélés feltételének azt szabta elsőül, hogy sohase nézzünk szembe erkölcsi és egzisztenciális helyzetünkkel.

Nekem, akinek elnyomhatatlan hajlamom fejlődött ki az iróniára, e kor irodalmi életének tragikomikus jelképe már csak a derék munkásköltő, Lukács Imre marad. Szegény Lukács, kóros beszélhetnéje volt. Felszólalása nélkül írószövetségi ülés alig múlhatott el. Gondolatainak kifejtése azonban nem kisebb akadályba ütközött, mint egy farkastorok, amely hangzók, szótagok, szavak és mondatok artikulációjára fiziológiailag tette képtelenné. Felállt Lukács Imre, kivette a pipáját a szájából, a feje kivörösödött, a száját nagyra tátotta, de onnan nem jött ki hang. Hanem amikor kijött, az összetorlódott hangzók olyan tömege gurult szét a teremben a basszus frekvenciáin, hogy abból ép egészet össze nem rakott senki. *Genus irritabile vatum* – a költők érzékeny nemzetség. A mi költőink azonban olyan érzéketlenek valának, hogy Lukácsot rendszerint nevetés, gúnykacaj, lábdobogás fogadta.

Kin nevettek, ez itt a kérdés. Ha lett volna erejük szembenézni a helyzetükkel, elcsendesül a nagy vidámság. Mi voltunk Lukács Imre, tükröt így tartott elénk a természet. Mert azt csupán a csalóka látszat számlájára írhatja az utókor, hogy boldogult barátom, Devecseri Gábor, a magyar klasszika-filológusok jelese *Önkéntes határőr* című verses eposzában minő finoman pengő rímekkel artikulálta

a Tito-ellenes harcot. Nem lenne-e illőbb a verset ösztönző indulatot behelyettesíteni Lukács farkastorkának üvöltésével? Ennek a kornak, a szocreál születésének és uralmának elszámoltatása amúgy is elkövetkezik, nem érdemes itt érzékenységekre figyelni többé. Megérteni azonban azt, hogy a *Nyugat* előszobájában vagy Füst Milán térdén lovagolva felnőtt nemzedékek hogyan voltak képesek az artikulálhatatlant pontosan úgy artikulálni, mint azok, akik az ekekapa mellől rakétaszárnyon röppentek fel az akkori irodalom magasába, a Farkas Mihály, a Rákosi, a Révai vagy a Gerő alakja felől nem lehet.

Erre a korra ugyanis több a mentség, mint a magyarázat. A közismert mentségeket – a háború utáni kor, a remény, a megtévesztettség – itt mellőzöm. Azokat a magyarázatokat is, melyek jogos illúziókra hivatkoznak. A rejtély nyitja talán ott keresendő, ahol a legkevésbé vélük felfedezni: a személyiségben. A magyar kultúra mindenben európai színvonalú volt, kivéve abban a racionális önkontrollban, amely a demokratikus közéletet általában jellemzi.

A két világháború leghatásosabb magyar írója Szabó Dezső lehetett. Az okos, nagy műveltségű nyelvész és író, aki azonban egyszerre tévesztette össze magát Tisza Istvánnal, Tolsztojjal és Nietzschével, végül is önmaga paródiáját testesítette meg.

Németh László önéletrajzának címe már-már önfelismerésre vall. *Ember és szerep*. Ám míg Németh László emberként a legszerényebb volt, a szerepben, amelyet vállalt, a saját jellemzése szerint is „szörnyeteg”, egy példátlanul inflálódott *egóval*. Le nem került róla a prófétamaszk. A legkisebb léptéknek a nemzetet, közepesnek a Duna-medencét vélte, a legnagyobbak pedig az emberiség gondját. Minden mondata egyszersmind szerény figyelmeztetés, hogy ez a teher elsősorban az ő vállán nyugszik.

Míg azonban Németh László istenadta lángész volt csakugyan, a belőle sugárzó magatartásminta tüstént önnön paródiájává süllyedt az imitátorok ripacs-előadásában.

A jelenséget persze már felfedezték nálam külön elmék. Kosztolányi gúnyolódott azon, hogy a magyar ember, ha megbotlik

egy macskakőben, így kiált fel tüstént: Micsoda ország! Amiben benne van a lépték- és aránytévesztés bacilusának azonosítása. Kosztolányi egy másik megfigyelése nyelvészeti természetű: a házmestert nálunk házfelügyelővé, a borbélyt fodrásszá léptette elő valaminő hivatalos nyelvhasználat, mely a trafik helyett is dohányjövedéket mondott. A nyelvi előléptetés, s ezt már én teszem hozzá Kosztolányihoz, a valóságos társadalmi mobilitást pótolta.

A feledésbe merülő nagy novellista, Nagy Lajos ugyanezt az attitűdöt figyelte meg a kritikában – vagy a túllelkesültség, vagy a csepülés, hiányzik az ésszerű érvelés normál á hangja. S mielőtt még a csodálatos Devecseri csakugyan felöltötte volna a Kossuth Akadémia tanárainak kijáró tiszti egyenruhát, írt egy bámulatra méltó cikket *Kamaszok és félemberek* címen a magyar regényhősökről, akik nem tudtak felnőni, s vagy beleőrültek szenvedélyeikbe, vagy a retardált pubertás álmodozói lettek.

A demokratikus társadalmi kommunikáció híján a magyar társadalom a neurotikus jellemek sorát termelte ki, prófétákat és bohócokat, világmegváltókat, a német professzorokat is megcsúfoló komolykodókat és néptribunokat – s ezek közül szinte mindenki túlhúzta a bankszámláját, sohasem volt annyi fedezete, amennyi könnyű pénzt kibocsátott.

A háború sebére a felszabadulás csak ideiglenes gyógyírt kínált; a társadalmi földindulás viszont érintetlenül hagyta a nemzeti beidegződéseket, legfeljebb csak pirosra festette azokat. A populizmus zsenikultuszát változatlanul csempészte át s öltöztette osztályharcossá a maradványfilozófiák segedelmére ráutalt marxizmus – az osztály szerinti vagy a faji megkülönböztetés olykor azonos társadalmi rétegeket sújtott, s módszereiből egyik sem mellőzte a deportálást.

Azok, akik az új rendhez bármily okból vagy érdekből elszegődtek, valójában készen kapott és örökölt magatartásmintákba léptek be. Ha a világmegváltásnak nincs meg az eleve kiöntött formája, úgy helye sem lett volna a néptribun költőnek, az egész eddigi kultúrával leszámoló filozófusnak, az új világteremtés kezdetét meghirdető

apróbb rajnak, mely a világforradalmi bolsevizmus megalomániáját személyre szabott öltönyként kezdte viselni.

A készen kapott szerepek mögött azonban személyiségtévesztő egyedek reszkettek, hol attól, hogy már nincs mód magasabbra nőniük, hol meg attól, hogy lötyög rajtuk a szerep. Túlságosan sokukat láttam felragyogni és kihunyni ahhoz, hogy ne a legnagyobb részvét hangján szóljak róluk, s itt és most ne jegyezzem meg azt, hogy nem is mindig a tehetségükkel volt baj, hanem a szereppel, amit rájuk róttak. Látom a különben jó képességekkel rendelkező Gerelyes Endrét Hemingway pózában, Galambos Lajost, amint Móricz elhagyott vándorbotját ragadja magához, s szerkesztője valóságos lángelmeként ünnepli, de még Juhász Ferencet is, a legkülönbet, a valóságosan jeles költőt, akit még az életbe kapaszkodó Hatvany Lajos szegezett föl arra a firmamentumra, ahol állócsillagként Petőfit, Adyt és József Attilát bámuljuk. Juhász Ferenc nagy poéta, világirodalmi jelenség, de talán mégsem Ady követhetetlen rangján.

A mesterséges értékrend és a protokoll-listák világában ez nem lehetett másként – a rendet itt az jelentette, hogy senki sem kerülhetett az őt megillető helyre, mert ez már önmagában leleplezte volna a hamis úr-, súly- és hossz mértékek használatát.

Zelk éppen a börtönből szabadult, minden tulajdona egy termetére hosszú lódenkabát volt, s egy lapos aktatáska a megkezdett reggeli kiflivel. A Gresham kávéház ruhatára melletti mellékhelyiségből lépett ki, amikor a ruhatárnál éppen Várkonyi Zoltán vetette le rókaprémek kisbundáját. Hogy vagy, Zoltán, kérdezhették egymástól. Várkonyi azonnal panaszkodni kezdett, milyen elviselhetetlen terheket kell viselni ezek miatt – az ezek azok voltak, akik a másik Zoltánt leültették.

Várkonyi joggal panaszkodott. Mert ha nem is egyenlő mértékben s eséllyel, de itt mindenkinek rosszul ment, annak is, aki rókaprémben járt, annak is, aki lódenkabátban.

De az már Várkonyi alkalmi színvakságára vall, hogy éppen a börtönből szabadult Zelknek kezdte el felpanaszolni, mit művelnek vele ezek, holott azok valóságos rémtettekkel morzsolták fel a másik Zoltánt.

A társadalom kohézióját mégsem az teremtette meg, hogy e világban egyképpen rosszul érezte magát úr és szolga, elnyomó és elnyomott, börtönviselt és börtönőr, hanem az, hogy önmaga súlyával, értékével és személyiségével senki se lehetett tisztában – az önismeret kívánja meg a leginkább az áttekinthetőbb társadalmi viszonyokat; az önkontroll feltétele az a *MÁSİK*, akinek mércéjén magamat mérem.

Itt azonban nem volt Másik. A boldogtalanná homogenizált társadalom együjtésében és egyedeiben is eltorzult – a kiskirály nagykirálynak, a király pápának vélte magát az erkölcs egyetemes inflációjában, melyben a túlélés ösztöne felülírta az etikáét.

Nem emlékszem már, Mikojan vagy Szuszlov vetette-e oda az egykori helytartónak, Rákosi Mátyásnak, hogy Magyarországon sohasem volt zsidó király. Tegyük most zárójelbe a zsidót. Figyeljünk inkább arra, hogy Moszkva küldöttei is észrevették Rákosi királyi allűrjeit. Ez az önfelnagyítás korántsem volt zsidó betegség, inkább magyar – a fűszeresfű a befogadó ország mintái szerint gyakorolta paranoiáját és megalomániáját, a dzsentrí nagyzási hóbortjának minden elemével.

Rákosi Mátyást a hon első emberének különben is Dobi István, az egykori parasztvezér nevezte. Rákosi hatvanadik születésnapján, 1952-ben nem átalotta Vörösmarty segítségével dagasztani a hízelgést.

A legelső magyar ember

A király:

Érte minden honfi karja

Készen áll.

„Kivagyok én?” – kérdezte Déry Tibor ironikusan egyik önéletrajzi írásában. Még Déry se tudta, kicsoda ő voltaképpen: Thomas Mann jogos utóda, ahogyan azt Lukács György születésnapján közsöntői, ha nem is ezekkel a szavakkal, sugallták? Déry világirodalmi szerepéről érkezett Lukács egy hamburgi kiadványban, e sorok

írójával egy kötetben. Csakugyan ilyen magasra jutott Déry? Vagy megmaradt egy önmagát igen nagyra tartó írónak, akinek az ízlése és mértéktartása sohasem nőtt fel a tehetségéhez vagy a szorgalmához, s aki ezért csúfosan bukott orra, amikor Karinthy Frigyesnével folytatott viszonyát taglalta, vagy egyszerűen elfeledkezett arról, hogy a Rajk-per kapcsán önként jelentkezett az áldozatot elítélő cikkével.

Elfeledkezett? – ez nem olyan egyszerű. Öregkorára a börtönviselt, megtisztult és megigazult Déry a nagy író olyan magatartását öltötte magára, amellyel egyszerűen nem fért össze a fiatalabb kori botlására való emlékezés. Karinthy-néval való viszonyát is feltehetőleg azért szellőztette, hogy az önéletrajz önhízelgő képén valamiképpen rontson. Önéletrajzából Déry a közerkölcsökben tévedhetetlen hősként tekint ránk, aki legfeljebb a magánéletében tehetett rossz fát a tűzre, ez pedig csak színesítette, de át nem rajzolta klasszikus arcélét.

Hosszúra nyúlik bizonyítási eljárásom még az esküdtek bevezetése előtt. De korfestő vonások nélkül nem bírálhatnám kellő éréllyel például az Elbert János halálának magyarázatáról kiadott közlemény alábbi passzusait, nem tudnám tisztázni viselkedésének és cselekedeteinek egyes motívumait. Az talán már az eddigiekből is kiderült, hogy Elbert életét és halálát nem tekintem elszigetelt sorsnak, bármily különös és egyedi vonásokat mutatott fel.

Elbert élete és halála olyan rendkívüli kelet-közép-európai sors, amely éppen egyediségében vetíti vissza azt, ami bennünk a kor nyomására oly közös.

Ami nem bizonyítható, nem is cáfolható?

A rendőrségi logika

„Elképzelhető, hogy valami hirtelen támadt ötlet, gondolat, téveszme irányította cselekedeteit ezekben az órákban?” – kérdezi a riporter a rendőrségi nyomozás vezetőjét.

Ó, milyen elfogulatlanul, tárgyyszerűen hangzik a válasz.

„Az orvosszakértők ezt nem zárták ki.”

Engedtessek meg itt, hogy én is kérdezzek.

Létezik-e olyan egyén, akinek cselekedetei életének akármely órájában ne irányította volna hirtelen támadt ötlet, gondolat vagy téveszme? Még határozottabban: létezik-e olyan baleset, váratlan halál, amelynek *miértjére* nincs magyarázat, s az orvos szakértők kizárnák a téveszmétől való befolyásoltságot?

A jelentésnek ez a része is hizlalja azokat a feltételezéseket, amelyek a se nem bizonyítható, se nem cáfolható semleges övezetébe utaltak át anélkül, hogy rámutattak volna, az ilyen se nem bizonyítható, se nem cáfolható, művileg gyártott „tények” egész sora a feltételezések valószínűségét kérdőjelezi meg.

Hitelét növelendő a rendőrség felvetett egy-két álkérdést, s ezekre nyomozatilag semmitmondó választ adott. A bűnesetek vizsgálatánál, ha jól olvastam Maigret felügyelőt és Sherlock Holmest, elsőnek azokat a feltételezéseket kell említetlenül hagyni, melyek se nem bizonyíthatóak, se nem cáfolhatóak, s ennél termékenyebb feltételezéseket illő felsorakoztatnunk.

Nem készítenék azonban könyv hosszúságú látletet az ügyről, ha a tintát csupán egy rendőrségi közlemény cáfolatára pazarolnám. Az „ötlet”, a „gondolat”, a „téveszme” szavak meggondolkodtattak ebben a közleményben.

Cselekedeteink javarészét ugyanis valójában téveszmék irányították. Elbert János például nyilvánvalóan annak a téveszmének a rabja volt, hogy cikkeit, tanulmányait, elő- és utószavait érdemes számlálatlanul a világba szórnia, kapnak egyszer annyi megbecsülést, hogy valaki összegereblyézza őket. A halála óta eltelt emberöltőnyi időben ez nem történt meg.

Az is téveszmének bizonyult, hogy neki és családjának számos barátja volt. A halála után egy-kettő ha maradt.

Elbert János abban a hitben élt, hogy a puritán viselkedés, a rendezett magánélet olyan páncéllal övezi, amely megvédi a kor romlásától. Ezt a páncélt azonban már halála óráján átütötte a gyanú.

Talán egy ismeretlen asszonyt látogatott meg Siófokon? Vajon nem a visszakísértő múlt csapott le rá?

A féltve óvott magánélet tehát nem védte meg a közélet szennyének ostromától.

Téveszméi közül a legutolsó, hogy azt képzelte magáról: érdemes elvállalnia egy színházi intézet igazgatását. Valójában temetetlen holtakhoz rendelték olyan házőrzőnek, akinek idegen gazda parancsol.

Siófokra tehát téveszme nem vezethette, hiszen korát a téveszmék sora töltötte be. Az eset rendkívüliségére való tekintettel azt kell hát mondanunk, ha valaminő rendkívüli ötlet – „gondolat”, ahogyan arrafelé mondják – húzta le Siófokra, akkor az csakis a kijózanodásé, a felismerésé: Úristen, mi lett belőlem.

Elbert János a halálos utazás során találkozott önmagával. Kettős életének egyik válságos pillanatában felmérte, hogy elmúlt a „szent család” illúziója. A halála óta eltelt időszakban nálam is jelentkeztek ifjú hölgyek, akik sokat sejtetően jelezték, hogy érzelmi kötődésük nem állt meg a rajongásnál.

Házasságtörés? Valláserkölcsei kifejezés. Minden viszony egyedi megítélés alá esik, miként minden bűn.

Siófokra azonban nem hívhatta asszonyi szó, szerelmi csálétek. Csak fenyegetés.

Hősünk megretten a szabadkőműves szertartások hétpróbájától

Vajon nem volt-e minden valamirevaló állás olyan, mint a Színházi Intézet igazgatói széke? A vállalatigazgatóé, aki bármit megtermeltett, az a más kalapjába hullott, amit elképzelt, azt más hagyta jóvá? Nem volt-e minden hatalomnak az a természete, hogy csak lefelé volt korlátozott érvénye, fölülről pedig mindenkire mint egyenrangú porszemre tekintettek?

A Színházi Intézet lehet, hogy merő jelképe mondjuk a bős-nagymarosi beruházásnak, melyet csakis a Hont Ferencéhez hasonló

nagyzási hóbot és dilettantizmus képzelhetett el, majd erőszakolt keresztül? Mennyivel volt életképtelenebb a Színházi Intézet, mint az eocén- vagy az olefinprogram, vajon nem lehetett volna Jancsi is akadémikus, ha csak egy-két olyan terméketlen szellemi meddőhányót kupacol, mint amilyen a mecseki szénbányákat szegélyezi?

A termelékenység jelszavától harsogó országban a tevékeny terméketlenségnek nagy vonzereje volt, hiszen minden meddőség és kudarc az irányítók szükségességét igazolta, akik a legtöbbször a maguk gerjesztette krízisen próbáltak úrrá lenni.

Kolozsvári Grandpierre Emil, a termékeny és kitűnő író egyszer a művészettörténész Fülep Lajosról írt metsző szatírárt. Fülep, bár fellebbezhetetlen szaktekintély volt az ötvenes-hatvanas években, jószerivel egyetlen sort sem vetett papírra – szatirikus túlzással – a századforduló tízes éveinek múltán. Guruvá Grandpierre szerint a terméketlenségétől nőhetett, meg nem írott művei magaslatán. Igaz, miként dr. Johnsonnak hajdanán, neki is akadtak Boswelljei, akik mondásait feljegyezték – elég azonban csak lefejni ezekről az aranyköpésekről a hódolat aranyfüstjét, közhelyszerűségüktől cinkként koppannak a földön.

Elbert Jánosból is felnőhetett volna nemzedékének nagy terméketlenje, ha barátok helyett vazallusokat gyűjt, társak helyébe hódoló tanítványokat, egyszóval ha hierarchizálja a viszonyait ahelyett, hogy még a pedellusnak is előre köszön.

Nem tudom, mennyit ért Fülep, nem vagyok műtörténész. Bevallom, a hangja hallatára álomba szenderültem, s egyetlen mondasának mélyebb értelmét se sikerült megfejtennem, mert jobbára lóugrásban vagy rébuszokban beszélt, hallgatójára bízván a megfejtést. Az azonban nem tagadható meg tőle, hogy a máig legjobb magyar művészettörténeti könyv szerzője volt, s a ma élő legképzettebb nemzedéket bocsátotta ki a szárnyai alól, Németh Lajost, Lator Lászlót, Domokos Mátyást s az általam költőként s prózaíróként egyaránt becsült Boswelljét, krónikását, Fodor Andrást.

Képtelen feltételezés, mégis megkérdem – lehetett volna-e Elbert, káprázatos nyelvtudásával és erudíciójával, naprakész informáltságá-

val s áttekintésével kora egyik nagy tanítómestere? Képességeiből ország-világ előtt adott ízelítőt a telekommunikációban, melyet másutt népegyetemnek, nálunk cirkuszi porondnak tekintenek.

A Fülep-párhuzam csak azért ötlött itt eszembe, mert ahhoz, hogy valaki bármely korban Füleppé nőhessen, ahhoz a karizmatikus személyiségen, erudíción s erkölcsi tartáson túl a teljesítmény minimuma is megköveteltetik, mondjuk az egykönyvesség.

Elbert azonban ötvenegy éves koráig elmulasztotta, hogy útjelző mérföldkőként legalább egyetlen presztízskiadvánnyal jelezze jelenlétét abban a világban, amelyben látszólag oly szépen integrálódott – könyv nélküli szerző maradt egy olyan irodalmi életben, melyeknek írói, államköltségen persze, a mosodai céduláikat is tanulmányok gyűjteményének álcázva adták ki.

Nemzedékem a magyar írók műveinek példátlan inflációját produkálta. Aki hatvanadik esztendejét megérte, életműszerződésre számíthatott a két nagy könyvkiadó egyikétől. A könyvek száma még korántsem vallott grafomániáról, mert nemegyszer ugyanaz a könyv jelent meg ugyanattól a szerzőtől más címen és más csoportosításban. Karinthy Ferenc például iskolát nyithatott volna ebből is, ha Illés Endrét hívja meg tanszékvezetőnek, azt az Illés Endrét, aki egy kiadó vezetőjeként a *másik* kiadónál legalább háromszor adatta ki összes műveit.

Jancsinak azonban nem volt könyve. Ahányszor ezt szóba hoztam, ingerülten háritotta el a feddést jobbra azzal, hogy nincs mit kiadnia. Ez a szerénység azt a Jancsit hozta elé, aki valójában volt, nem azt a személyiséget, amelyikkel időnként összetévesztette magát, mint mindenki, aki abban a körben élt – tehát a gondterheltet, a világ súlyát a vállán hordozó felelős vezető, a társadalmi megbízatás terhétől görnyedőt.

Vérfürdő az Akadémián

A könyvinfláció társadalmában azonban nem mindenki vehette önkritikus gesztusnak vagy szerénységnek azt, hogy Elbert János, a József Attila-díjas mester szelleme termékeitől megfosztja olvasóit. Rossz néven vette tőle ezt munkaadója, a tudományegyetem, mely azzal a feltétellel szerződtette, hogy ledoktorál, s előléptetésének akadályát a kandidátúra megszerzésének elmulasztásában jelölte meg.

Kandidátusinak hívják azt az akadémiai fokozatot, amelyet feltétel nélkül kap meg az, aki meg nem érdemli, átcsúszik az, aki jó, s bukás fenyegeti a szokatlant vagy a kiválót. Elvérzett a kandidátúrán Spiró György, a nagyszerű író, a kelet-európai irodalmak jeles kutatója, esztendőig harcolt érte Mészöly Dezső, Shakespeare fordítója. Röviden, a kandidátúra a kontraszelekció kipróbált eszköze, az akadémiai doktorátussal egyetemben. A szellemtudományi szakon, a doktori fokozatok vitáin az eddig legnagyobb támadás Heller Ágnes, a New York-i New School for Social Research Hannah Arendtről elnevezett tanszékének mai professzorát érte, vagy Nemeskürty Istvánt, akit maga Rényi Péter, a *Népszabadság* nyugdíjaztatásáig örökös főszerkesztő-helyettese (kandidátus) próbált elűzni a jelöltet többszörösen is megillető címtől.

Jancsi, ha nehezen is, leiskolázta. Kandidátusi disszertációja, egyetemi előmenetelének e nélkülözhetetlen beszolgáltatási kelléke megírásához többször is nekifogott, de nem jutott előre benne. Az aprómunka, a pénzkereset, a jelenlét örökös hajszolása, a családapa-ság nyilván az akadályok sorát képviselte, de nem a végső okokat. Elbertnek tudnia kellett, mert elég okos s tapasztalt volt hozzá, hogy egy sikeres kandidátusi disszertáció lábjegyzettengerben úszó blabla, nagyobbbrészt ártalmatlan áltudományos halandzsa.

Nagy Péter professzor dicsőségére szolgál, hogy a „tudományok doktora” címért folytatott, védésnek elkeresztelt tragikomédiában –

melynek előkészületei teljes évtizedemet emésztették fel – pártoló s ironikus opponensi véleményének szellemes előadása után behunyta a szemét a pódiumon. Nem aludt, nem, csak a gyér közönségnek gesztusnyelven jelezte megvetését a procedura iránt. A közönség soraiból nem mindenki tudhatta, hogy Nagy Péter, a jeles tudós – bár elfogadta az Akadémia játékszabályait – ezúttal a lehunyt szem metakommunikációjával jelezte véleményét kálváriámról.

A „tudományok doktora” címet azonban már Jancsi halála után kaptam meg. Az ilyen címre csak akkor lehetett pályázni, ha ahhoz különféle szakbizottságokban és osztályüléseken hozzájárulnak. Az előpecsételés mindhárom stációján, zárt üléseken én a várhatónál is rosszabb szavazataránnyal buktam el, s csak a szavazati arány rabulisztikus értelmezésével kerülhettem egyáltalán ama bizottság elé, melynek nyilvános ülésén Nagy Péter demonstratív hunya le a szemét.

Nagydoktori disszertációm, a *Kaland és gondviselés* a 19. század európai eszmeáramlatairól íródott. A felvilágosodás egymással küzdő hitvilágát vette szemügyre: a vállalkozásra biztató kockázat és a gondviselésben való bizalom küzdelmét. A téma Elbert halála után merült fel bennem, megvalósításában jelentős szerepet játszott kettőnk jellemkülönbségének felismerése. Jancsit a sors dobta oda prédául egy modernitás előtti tragédiában. Én, a túlélő, a kalandoknak kiszolgáltatott pályán jártam. Nekem a sors helyett a szerencse jutott. Még abban is, hogy a *Kaland és gondviselés*t az utókornak írtam. Nem valószínű, hogy ötszáz példánynál több látta meg belőle a napvilágot. Kardos György ezredes, a Magvető Kiadó bosszúálló ördöge egyetlen pillanatra lazított a hüvelykzoritón, és kiadta mintegy zárt terjesztésre. Nem figyeltek fel rá, ismét szerencsémre – Kháron ladikján ezzel fizethetem a jövőnek fizetendő obulust. A jeltelenség előleg az utókornak.

Jancsi, amíg élt, megmaradt első olvasómnak. Műveim javát így nem ismerhette, holott mindegyikben ott rejtett az emlékének szóló áldozat. Az európai modernség történeti fordulójáról szóló *Labirintusok* az orosz és lengyel századforduló elemzésével kimon-

datlanul is azt sugallta, hogy megértettem az ő Csehov-disszertációját és a lengyelek iránti szerelmét.

Másik, nagyobb munkám, a *Csalódások kora* akár ennek a könyvnek is címet adhatna, bár az európai zsidóság asszimilációjának története. Bizonyos értelemben tehát kimondható, hogy egy szellemkéz irányította munkásságomat, hiszen tőle tanultam, hogy történelmet csupán az írhat, akinek személyes ügye a múlt megértése.

Hosszú volt az út idáig. Jancsi csak pályám ingatagabb szakaszát követhette, amikor még izzott bennem az elégedetlen sértettség, a felháborodás a világ igazságtalanságán.

Jancsi ott volt a kandidátusi disszertációm védésén. Aki azt az áldozat iránti rokonszenvvel átélte, hasonló megpróbáltatásnak nem tehette ki magát. Ha egy rendőrségi jelentés azt közölte volna, hogy Jancsi a kandidátusi védése elől menekült a Balatonba, nem lett volna több kérdésem. Mert amit Jancsi ott átélt, s szorongó részvétellel figyelt, nem lehetett mindennapi megrázkódtatás.

A vérszagra váratlanul népes hallgatóság gyűlt egybe. A bukás nyilvánvalónak rémlett, hiszen az egyik opponensem, Tőkei Ferenc, a hajdani sinológus, a kínai irodalom szakértőjeként indult, majd a filozófiai intézet igazgatóságán át akadémiussá avanzsált tudós a disszertációm nem javasolta a fokozat megadására. Opponensi szövegét a szabályok szerint előre elküldték nekem. Tüzetes elolvasása után úgy ítélt meg, hogy passzolok, tehát mindenben igazat adok neki. Arra nem emlékszem, hogy Tőkeit akkor már a világhír övezte-e Marxnak az ázsiai termelési módról vallott felfogásának rekonstrukciójáért – akkor még nem tudhattam, milyen gyorsan múlik el az idő fölött. Ettől még Tőkeinek igaza lehetett velem szemben, ha ez az igazság csupán helyi botránykeveréssel, s nem a világhírrrel kecsegtette is.

Az én *Poétika* című disszertációm bírálatára pedig az kvalifikálta Tőkeit, hogy ő maga is poétikából kandidált, igaz, a kínai elégiából, mely az én hivatkozási jegyzékemben azért nem szerepelt, mert könyvem szigorúan az európai költői műfajok történetéről szólt.

Opponensi véleményének olvastakor meggyőződhettem róla, hogy Tőkei annyit tud az európai poétikáról, mint én a kínai elégiáról, a hatalmi viszonyok azonban akkor még ennek megemlítését is, nemhogy bizonyítását egyszerűen lehetetlenné tették. Szakismerete s diplomája szerint Tőkeit semmi sem képesítette arra, hogy disszertációm bírálója lehessen, ehhez a szabályok szerint is hiányzott a kompetenciája. Neki azonban passzus nélkül is mindent lehetett. Tőkeinek a biblia-magyarázók, hivatásos marxológusok közül felfelé ívelt a csillaga, az enyémnek már az a fénye is kihűnyt, amelyet mestereiméből vetített vissza. Könnyű áldozat voltam, magasles nélkül is megcélozható, kilőhető, nem lehetett véletlen, hogy Tőkei ezúttal az akadémiát amolyan kormány-vadászháznak tekintette. Még csak lőfegyvert sem használt: csupa tudományból font ostora csapott végig rajtam, az apám, az anyám, a Jancsi s egy-két jó barátom szeme láttára.

Ezúttal is a színháziakban volt annyi becsület, hogy már-már tüntetően vonultak be az akadémiai terembe, amelynek addig a létezéséről se tudtak. Még az Operettszínház balettkarából is eljött egy-két lány, mert azt hallották rebesgetni, hogy itt valakiből majmot csinálnak, de azt már nem tudták volna megmondani, kiből. Ott ült Tolnay Klári, aki szívesen emlékezett arra az időre, amikor Jancsival felváltva gépiróként foglalkoztattuk a börtönből frissen szabadult Mensáros Lászlót, a színészt, aki az ölében tartott táskagépen villámsebesen verte a billentyűket órabérben; eljött Bárány Tamás, pártomat fogva szólalt fel a közönség jogán s persze a poétika aktív művelőjeként.

Nem részletezem az ülést, Almási Miklós baráti s értő véleményétől addig a pillanatig, amikor az elnök, Barta János professzor előre megfogalmazott hosszú elaborátumban próbálta saját bizottságát meggyőzni arról, munkám alapján milyen méltatlan vagyok a kandidátusi címre.

Nagy szerencsém volt Barta Jánossal. Ha verébre nem lő különlegesen hosszú beszédének ágyújával, akkor a szavazást megejtik, s engem visszaküldenek a gályapadra. Barta bizonyval jóhiszemű volt:

épp ebből az alkalomból akarta megvédeni a kandidátusi cím rangját, a dolgozatomat nyilván utálta, engem lenézett – végzetesen lebecsülte azonban az emberek szunnyadó igazságérzetét. A balettpatkányoktól a színésznőig, az író társaktól a jövődi kandidátusokig s aktív nagydoktorokig mindenki megérezte a támadás túlméretezettségét, azt, hogy amit Barta ezúttal nekem címzett, azt azért olyan vehemenciával, mert torkig volt azzal, hogy hatalmasabb kollégáiról, a soron kívül s védelem nélkül kinevezett nagydoktorokról soha igaz véleményt nem nyilváníthatott.

Személyiség- és alkalomtévesztést persze egyikünk se vethetett volna a másik szemére. Én jobbik énem sugallatára azért nyújtottam be dolgozatomat, mert bármily hihetetlen ez utólag, illúzióim voltak az Akadémiáról. Hasonló illúzió sarkallhatta a különben jeles tudós Bartát, hogy végre e falak között akár egyszer is elmondhasson néhány olyan mondatot, amit komolyan és őszintén gondolt, s nem csomagolt hódoló szövirágokba.

Ez azért az a Tudományos Akadémia volt, mely az egykönyvű kulturális miniszterhelyettest később tagjai sorába választotta, feltehetően Tőkei akadémikus áldásával, ahol volt olyan választás, mely a kijelölt főtítkárt *leszavazta*, majd pártnyomásra alig egy hét leforgása múltán *megszavazta*.

Barta János úgy felingerelhette a hallgatóságot, hogy Komlós Aladár egyenesen „justizmordot” emlegetett, Szabolcsi Miklós mellém állt, s így, bár a lehető legrosszabb szavazataránnyal, nem ponáltak szekundába, nem buktattak meg. Közönségemnek, a balettpatkányoktól a színésznőig ebben az eredményben fontos szerep jutott: pártfogóimnak ők adták azt a hallgatóságot, mely valóságos erkölcsi felháborodásukat retorikai erejűvé szította; a civilek jelenléte helyreállított bizonyos arányokat – a beavatatlanok még úgy is vélhették, hogy a show igazából nem is szolt másról, mint hogy egy ravaszul rendezett komédiában az apró termetű, fejhangon sziszegő, előnyös megjelenéssel korántsem rendelkező tudósból, Barta Jánosból csináltak majmot itten.

Tőkei gratulált a sikerhez, Bárány kedvesen átölelt, apám szemének nedves csillogásából azt is kivettem, hogy hátralevő esztendeiben ennek az épületnek még a környékét is elkerüli.

Már mindenki elhagyta a termet, csak Elbert János maradt benn, mint akit odaszögeztek a székéhez.

A saját jövőjének egyik rémálmával vetett számot Tőkei mester manézsaiban.

Marhabilllog nélkül nehéz legelni.

Aki felül a ringlispilre, és aki nem

Jancsi sohasem írta meg a disszertációját, s ez az ő egyetemi állásában függlemsértésnek számított. Elhárította tehát a beavatási szertartást, melynek egyebek között az is fontos szerepe volt, hogy a már fokozattal rendelkezőket minden tudományos kritika és ellenőrzés alól mentesítse. A fokozatok ranglétráján alul kapaszkodók nem kockáztathatták a fölöttük állók bírálatát, hiszen előmenetelük a fokozat megszerzésén múlt, azt pedig azok szavazhatják meg, akik már rendelkeznek azzal. A csaknem tökéletesen működő rendszer – első osztályú szovjet import – teljességgel kiiktatta a független kritikának a tudomány fejlődésében létfontosságú lehetőségét. Sőt minél tovább finomítottak a rendszeren – titkos szavazással, szakbizottsági döntésekkel –, annál biztosabban sikerült a fel-feltörő kritikai ösztönt áskálódásban s ádáz rivalizálásban levezetni.

A tudósok serege persze nem volt megtiportabb, mint maga az istenadta nép, végül is a színházi portásokat ugyanaz az erő állította oda a neonok elé silbakolni, mint amelyik Nagy Imrét, ötvenhat mártírját elébb az akadémiai tagságától fosztotta meg, s csak aztán köttette fel. A különbség a hétköznapi lapály s az akadémiai magaslat között legfeljebb annyi volt, hogy az utóbbiban azonos erejű csapás gennyedőbb sebet ütött. A kontraszelekció is szembeötlőbb volt: Komlós Aladáron, a *Nyugat* kritikusan, valódi tudományra

alapozott filológiai művek íróján még nyolcvanadik éve fölött sem könyörültek: az Állami-díjat megkapta, az akadémiai tagságát soha. Az pedig szóba se kerülhetett, hogy Németh Lászlót, a tudósak se utolsó génuszt legalább egy kandidatúrával megtiszteljék. Végül is olyan regényeket és színdarabokat írt, melyeknek elemzéséből sokan lettek kandidátusok.

Meggyőződése, hogy Jancsi mindezt sokkal világosabban látta át, mint én, aki felültem a ringlispilre – mi jogon vetem szemére utólag, hogy bizonyos területeken ízlésemhez képest túlságosan konform volt, mikor én magam is feliratkoztam Tarnócára bojtárnak, s ezért eltűrtem, hogy a tudomány nevében végigvágjanak rajtam? Kis János filozófust a glasznoszty kitörésekor rehabilitálni próbálta az az akadémiai intézet, mely egykor száműzte, a kandidatúrát is felajánlották neki, de ő visszautasította. Holott még Benedek Marcell és Füst Milán is könyörgött e címért.

A maga módján Jancsi is. A folytonos tevékenységbe menekült, a szétszórtságba, elszegődött televíziós evangéliumhirdetőnek, rádiós zsűritagnak, csak hogy eszébe ne jusson az a kandidatúra, mely minden múlt nappal immár nemcsak egyetemi előléptetésének, de a megmaradásának is alapfeltételévé változott. A tudós Elbert János nem tudta vállalni a tudományra ráerőszakolt játékszabályokat, s ezt nem csodálom. A fülébe csenghetett még Tőkei hangja, mellyel dolgozatomat, ha formális kompetencia nélkül, mégis oly megfontoltan s oly kikezdhetetlen ideológiával utasította el, láthatta maga előtt az apró termetű Barta Jánost vérszomjas tigrissé átváltozni; „Justizmord”, énekelte Komlós Aladár, aki nem véletlenül hangsúlyozta ezt a szót ama falak között: rólam monda, de magára is gondolhatott.

Elbert János tanszékvezetője, Nagy Péter klinikai biztonságú diagnózissal ismerte föl, hogy tanársegéde hiába ígér fűt-fát, alkuszik újabb határidőért – abból a dolgozatból nem lesz semmi. Alighanem az ő tapintatos manőverei irányították át Elbertet a főiskolára, amelyet ugyan egy kiszámíthatatlan nagyzási hóbert rohamában egyetemi rangra emeltek, ám hogy ez mit jelent, máig se tudja senki.

Miután Elbertnek tanári fészket épített Nagy Péter tapintata, immár kiválhatott az egyetemről. Elbocsátották, vagy ő mondott fel, ez merőben formai kérdés – kívül rekedt a tudomány falain, vissza a *Nagyvilág*hoz, mellyel szerződéses viszonyát mindvégig fenntartotta, s megragadt a főiskolán, ahol később a felesége is a tanítványa lett. Nem hiszem, hogy „Borisz”, azaz Nagy Péter tudott „Firkász”, azaz Elbert botlásáról.

Jánoska, a fia meg csak nőtt, mintha húzták volna, és nem értette az egészet.

Védőháló nélkül a trapézon
– hőünk máris halálos veszedelemben

Az az Elbert János, akit nekrológjaiban neves tudósként sirattak el, negyvenes éveinek derekán túl védőháló nélkül tanult újra egyensúlyozni a trapézon. De ez már nem Petris Brúnó tánciskolája volt, ahol a század negyvenes éveinek végén a francia négyest tanultuk, hanem a magyar értelmiségi közélet vadona, amelyben egy árva doktorátus, egy elfeledett József Attila-díj, a főiskola docensi állása, a *Nagyvilág*szerződése együttesen nem kínált annyi védelmet, mint az egyetem ideológiai gettójának legkisebb őrtornya.

A korszak az ideológiai kontroll biztosítására olyan állások betöltését is egyetemi diplomához kötötte, ahol annak több funkciója nem lehetett, mint az újraoltási bizonyítványnak. Tulajdonosáról a diploma mást sem garantált, mint hogy átesett a kötelező agymosáson, ellenséges tanokkal immár nem fertőz. A diploma értékét az egyetemi helyek szűkítésével is biztosították: a felvételi előszelekció is lehetővé tette a végleges kontraszelekció feltétlen sikerét.

Az már a fiatalság edzettségén, talpraesettségén és alkalmazkodóképességén múlt, hogy e bombabiztosnak vélt rendszerben oly szellemesen játszották ki a hittérítők éberségét, s mint hajdan a száműzetés alternatívájának kényszerére hitehagyott zsidók a nyil-

vánosság előtt latinul imádkoztak, míg otthon héberül, s nagyjából épen üszták meg az idegen liturgia imamalmát.

A tanári karban az ilyen túlélés esélyeit ugyanúgy csökkentette a kötelező fokozatszerzés, mint a szélesebb társadalomban a diplomakényszer. A diáknak csak egyetlen hosszú keresztelőt kellett végigfagyoskodnia. A hittérítőnek viszont tudományos fokozatonként új szövetséget kellett kötni az istenség földi helytartóival.

Az ilyen ideológiai alkalmassági vizsga elől menekült Elbert, talán nem is az erkölcsi ösztöne, inkább az ízlése sugallatára. Az egész szervezete, biológiája tiltakozott, s lázas betegként rohant előre.

Azt bizonyára felismerte, hogy az olyan filológus alkatnak, mint ő, nincs más útja, mint a felsőoktatás; tudnia kellett azonban azt is, hogy a művészképzésnek abban a zugában, ahová őt menekítették, a tudománya mit sem ér; ott a művészek viszik a prímet, akiknek ráadásul hatalmuk is van, színházuk, ahová a végzős hallgatót szerződtetik, vagy legalábbis szerepet osztanak rá. Hatalma s becsülete a művészeti oktatásban annak van, aki szerepet oszt, s ez így van rendjén – hogy a szerepre való felkészüléshez a műveltségre nevelés hozzátartozik, azt mindenki elismeri, de komolyan senki sem veszi. Mi egy Berzsenyiről tartott óra egy helyzetgyakorlat hasznához képest?

Ez így volt, s mégsem volt így. A főiskola vezetésében nem hiába ültek szakavatott szereposztók. Nemcsak a színészi tehetséget voltak képesek felfedezni már a tojáshéjban is – ezért bocsáthattak ki szárnyaik alól annyi nagyszerű művészt –, de még műveltséget oktató tanároknak is rendszerint olyanokat szerződtettek, akik maguk is pódiumra termett, edzett ismeretterjesztők voltak. Alapítása óta ezen a főiskolán sok jeles irodalomtanár és dramaturg oktatott, s ezek, a tanszékteremtő Gyulai Pál kivételével rendszerint a tudomány száműzötteiből kerültek ki, mint Alexander Bernát, Sebestyén, Galamb Ödön vagy kortársainkként a drámaíró Gyárfás Miklós, az enciklopédista Hegedűs Géza, ez a páratlan előadó és két lábon járó lexikon.

A beavatottak a névsorból azt is kihallhatják, hogy a főiskola, s ez nagy érdemének tudható be, keveset törődött azzal, milyen származású a tanárja. A bölcsészkar bolsevizálása egy mögöttes populista ideológia legitimálásával történt, melyben a származásvizsgálat, ha bevallottan nem is, de ösztönszerűen betartott bizonyos arányokat, hogy a mozgalmi Koránnak lokális szint s hitelességet kölcsönözzön, vagyis egyik fundamentalizmussal hitelesítse a másikat. A művészeti főiskolákon megtűrték és befogadták a megkülönböztetetteket. Ezekben a tanodákban – képletesen szólva – a tanteremben is felmegy a függöny, azaz produkálni kell, nemcsak az igazságtól hermetikusan elzárt blablát tiszaháti tájszólásban, hanem a holtfáradt színinövendékeknek valami érdekeset. Ennek volt legnagyobb mestere az a Hegedűs Géza, akinek száz könyvéről is előbb írnak kandidátusi disszertációt, mint azt neki megadták volna. Ha a ma élő színész-nemzetség több generációja műveltségben sem marad el tehetségétől, az az ő, no meg Gyárfás és korábban Hubay Miklós briliáns, önmagában is tanszékkal felérő teljesítményének köszönhető.

Elbert ide született. Tanítványai valósággal rajongtak érte, az irodalomórák látogatottsága a tornaórákéval vetekedett, s ez igencsak megnövelte tekintélyét a belső hierarchiában, melyben különben is barátai és szövetségesei uralkodtak, azok a rendezők, akiknek házi fordítója és személyes dramaturgia volt.

Ebben az egymásra találásban is törés következett be, s ez a törés nagyjából egybeesik Elbert távozásával – vagy eltávolításával – az egyetemről. Másodállásban mintha lelkesebben és elkötelezettebben tanított volna, mint amikor egyetlen katedrája már csupán a Színművészeti Főiskolán volt. Úgy rémlett, bár önkéntes döntései kényszerítették ki, Jancsi nem tudta feldolgozni, megemészteni ezt a száműzetést.

Nem mondta ki ezt előttem, soha, de mintha a bukás szégyene mardosta volna, hogy végül is nem vette az egyezményes akadályt. Olyan játékszabály betartását mulasztotta el, amelynek, ha fogcsikorgatva is, mindenki behódolt. Félkegyelmű s neurötikus kandidátusok

ezrei szaladgáltak a világban, míg ő, aki ezt früstökre is megehetette volna, nem rendelkezett fokozattal.

Felfogta, hogy a kirúgott diáknál is védtelenebb lett; cím nélkül egy címkórságra berendezkedett világban; újra árva, mert az intézményesített keresztapák, az akadémiai rendszer őrzői, ha a színpalak mögött megtiporták is egymást, kifelé legyőzhetetlen falanxot alkottak olyan erőd előtt, melybe bejutni nehéz, kiesni csaknem lehetetlen.

Az egyetemi munkakönyvet, a leckekönyvvvel ellentétben, egyszer, de akkor élethossziglan pecsételték le, s a távozásra csak koporsóvivők adhattak engedélyt, feltéve, ha a fogoly vállalta, hogy átesik az akadémiai fokozatok szabadkőműves szertartásán, tehát megfogadta, hogy kritikai ösztönét feljebbvalóin sohasem gyakorolja. Mert persze nemcsak Sötérről írtak dicshimnuszokat beosztottjai, hanem a tanszékezetők is keresztbe dicsértették egymást, az akadémiai folyóiratokat is jószérivel ők szerkesztették, a beosztottak őszinte meggyőződésből akár, de felnéztek rájuk, mert ép eszük megőrzése érdekében végül el kellett hinniük, amit hazudtak – mi adhatott nagyobb biztonságot, mint egy kritikai szellemétől tisztára purgált egyetem, mely kifelé legalábbis egyre gyarapodó tudományáról adhatott hírt? Hogy aztán belül rengeteg tisztos munka folyt, hogy azért mégiscsak jeles tehetségek nőttek ki padjaiból, s tanári karában is megmaradt számos kitűnőség, derék tudós és lelkes pedagógus, az azért nem tűnhetett fel igazán, mert az intézményre mégsem az ő heroikus munkájuk lett jellemző, hanem a kontraszelekció, az érdemtelenül szerzett stallumok sora.

Ebből a benne ülőknek kemény, a kívülállókknak puhának rémlő fészekből esett ki Jancsi, s talán már maga is elfeledte, miért, kivált, hogy még én is elmulasztottam kellő gyakorisággal felidézni előtte mondjuk Barta Jánost, nem szabtam ki rá kötelező olvasmányul fél kiló Tőkeit, Gergely Gergely Tolnai Lajosról szóló monográfiájáról nem is beszélve.

Rosszul szolgáltam volna, ha ezt teszem. Azt kellett volna tennem, amit ugyancsak elmulasztottam, hogy Almási Miklós, Szávai János,

Török Endre működését állítom példának, Vajda György Mihály, Géher István, Kodolányi Gyula, Egri Péter, Kéry László, Szabad György, Urbán Aladár, Bojtár Endre s társaik küzdelmét, túlélését és tisztességét, az olyanokét, akiknek Jancsi a méltó társa lehetett volna. Mert a kutatóintézetekben, a színpalak mögé húzódva azért itt Hankiss Elemér katedra nélkül is felnevelt egy egész generációt, a szociológia nemzetközileg is erős csapatát, Hanák Péter egymaga hódította vissza a Monarchiát, annak szellemi földrajzával s kulturális történelmével egyetemben.

Rosszul döntött tehát Elbert, mert amikor a keze ügyében volt, eldobta magától azt a királyságot, amelyet elvesztésekor végzetesen megkívánt. Ha a fővárosban lett volna több egyetem, akkor makacs önrontása választássá nemesül és igazolódik; az önsorsrontás azonban nem valóságos alternatíva egy bármily ostoba szabály betartásával szemben.

Védekezésül Elbert János kozmikus munkasebességre kapcsolt; a tévedés beismerését munkaalkoholizmussal és szereplésvággal gyógyította. Nekrológját így töltötte ki társadalmi tisztségeinek sora az orosztanárok nemzetközi szervezetének alelnökségétől a Magyar–Szovjet Baráti Társaság választmányi tagságáig. De ahol nem szervezeten, ott is jelen volt, istentiszteleten, keresztelőn, fogadáson és avatáson, bemutatón és vernisszázon.

Az elvesztett biztonság pótlékát kereste, a falkát, amellyel együtt húzhat a magyar értelmiségi lét hősivatagában. Csoda, hogy nem roppant össze – nem csoda, hogy halála előtt már olyan nyugtalan és ideges volt. Mindez pompás gyanúkok sorával szolgált a rendőrségi nyomozásnak mondjuk az öngyilkosság vagy a hirtelen téveszme teóriájához – ám mivel máig sem tudjuk, miért halt meg akkor és ott Elbert János, ahol, a tisztesség is megköveteli azt, amit a felvilágosultabb országok perrendtartása.

Azaz annak kijelentését, hogy nem abba halt bele, ahogyan élt.

Temetetlen holtak – beleisznak a poharunkba?

Hogy a véletlenek különös összejátszásának mennyi szerepe van a halálban, azt Elbert Jánosnál jobban senki se tudhatta. Nem az ő apja volt az, akit a Budáról kilőtt szinte utolsó akna semmisített meg, nem ő volt az, aki egy pusztító géppuskarúzból úgy menekült meg, hogy a haja szála se görbült?

Jancsi apjának és Manyi nénémnek halála után gyorsan ébredtünk fel az ólmos közönyből, abból az idegkimerültségből, amelyet az éhség, a szorongás s a bujkálás hónapjai halmoztak fel a csontjainkban. Felépülni, eszméltre lábadozni segíthetett a tudat, hogy végül is vége a háborúnak, letéphetjük a sárga csillagot, ha tetszik, akár orosz tiszteknek is előimádkozhatunk. Eljött az ideje annak, hogy megkíséreljük a még apróbb utcai harcoktól répett Pesten a hazaköltözést.

Apám a gyász bénaságából oldódva, sebesüléséből gyógyulva már beszámolt arról, hogy a Kossuth Lajos utcai házat nem bombázták le. Bútorainkból ugyan egyetlen darab sem maradt meg, eltűzelték a lakásunkba beszállásolt németek, viszont az ablakkeretek bedesz-kázhatók lennének, a kályha, hacsak a kémény be nem omlott, feltehetően begyűjthető: induljunk útnak mihamarább.

A viszonylag rövid út azonban még mindig a frontvonalon vezetett át. Elszigetelt német fegyveres csapatok, a pincelakókkal helyet cserélő nyilas maradványhordák kitöréssel próbálkoztak a rókalyukból. Egy-egy, a bukásba beleőrült orvlövész válogatás nélkül pazarolta el utolsó töltényét a föld alól bátortalanul előbúvó civil lakosságra, míg az orosz csapatok, az ellenállás e bármily jelentéktelen s könnyen elintézhető fellángolásától felbőszülve az utcáról gyűjtötték be „málenkij robot”-ra az embereket, akik attól függően, melyik alegység fennhatósága alá kerültek, olykor esztendőik múltán tértek haza Szibériából – vagy vissza sem tértek.

1945 januárjának utolsó hetében még háború volt, ha mi már felszabadultunk is: a közlekedés veszélyeire friss gyászunk figyelmeztetett.

A hurcolkodáshoz amúgy sem voltak közlekedésre, teherhordásra alkalmas eszközeink. A lovakat az éhező lakosság szinte mind egy szálig megette; a Széll Kálmán tér közelében, egy ló holttesténél, magam is a finomnak ígérkező falatok reményében az osztozkodásnál mintha magát Herczeg Ferencet, a múlt rendszer úri kaszinóit is meghódító, honoráriumából gazdag íróját véltem volna megpillantani: a lakája a ló combjából hasított a többiekéhez képest nagyobb falatot, míg gazdája ezt arcrándulás nélkül figyelte.

„Már ember, ló, kocsi sincsen – így verte meg őket az Isten” – írta egykoron Illyés Gyula. Nálunk, ama január telén lóban és kocsiban abszolút hiány jelentkezett, míg a férfiembert, Jancsi apjának halála után nekünk, gyerekeknek kellett pótolni. Családunkban többségbe kerültek az özvegyek és az árvák, ami a kiskorúakra nagyobb felelősséget rótt, s mi Jancsival ráébredtünk arra, hogy a letargiába süllyedt felnőttek helyett ezt a költözést nekünk kell megoldanunk.

Ekkor ötlött eszünkbe az éléskamra, melynek polcai között annyi napot töltöttünk el. Ha Gróf bácsitól a stelázsi fáját annak az elátkozott élelemnek a maradványaiból váltanánk meg, amelynek megszerzése amúgy is Feri bácsi és Manyi néném életébe került, szánkót ácsolhatnánk belőle, majd a hazaérkezés után azzal deszkázhatnánk be a légnyomástól kitört ablakokat.

Lángelméjű ötlet: az utakat hó fedte, a szánkó elé magunkat kötnénk redőnyhevederből készített istránggal – hamba fogva suhanhatnánk haza a Lipótvárosból a Belvárosba.

A megvalósítással sem késlekedtünk, bár a munkafolyamat minden fázisa akadályokba ütközött, a szögek megszerzésétől ama hűsklopfolóig, amellyel a kalapácsot helyettesítettük. A kopácsolásban a hideg udvaron is kiizzadva jószerivel elfeledkeztünk a csapásokról, amelyek porba sújtottak, halottainkon túl arról is, hogy minden vagyonunk a Gróf bácsitól kölcsönkért néhány matrac és lepedő,

a véren megváltott éléskamrapolc, egy redőnyheveder meg a Jancsi kispaplana. A szánkógyártás sikerén annyira fellelkessedtünk, hogy életünk első (sorsdöntő eredményét tekintve utolsó) kereskedelmi akcióját vettük tervbe és viteleztük ki.

Egy második szánkót is összeütöttünk hevenyében – csak szemre volt persze olyan, mint amit magunknak szántunk, s az udvaron azon nyomban árverésre bocsátottuk élelemért, méghozzá jóval különb minőségűért, mint amilyent mi a polcokért Gróf úrnak adtunk. Liszt és cukor! Úgy estünk neki a kék csomagolópapírba száradt süvegucornak, mint az eszelősök, fel sem ötlött, micsoda paródiája ez a halotti tornak!

Apám és anyám külön-külön indult útnak a Kossuth Lajos utca felé; az egyikük Iby nénémet kísérte, a másik Zelmát, aki erre az alkalomra levétette a rózsaszín pongyolát, s boszorkánynak öltözött. Szegény, még mindig szépnek hitte magát, a Pénzügyi Központ legszebb titkárnőjének, akinek kegyeiért nem kóbor ukrán katonák, hanem az egész hadsereg vívna meg a németeknél is kegyetlenebb ellenséggel. Még nem nőtt bele az özvegyiségébe, ahogyan Iby néném, aki az első akadályra szabadjára engedte idegei tombolását, és szinte kiprovokálta, hogy az elektrosokk epilepsziás görcseiben fetrengve, a fogai közé a vad harapások csillapítására elhelyezett gumit kiköpve ott az orvosi szobában alakuljon át fogatlan öregasszonnyá.

Miránk, gyerekekre, a vagyont bízták, a matracokat, a kispaplant, a kölcsönkért lepedőket, egy-két edényt s a magunk maradék holmiját, érmelegítő, melyből annyi hányattatás után is maradt fölös, meg az életmentő hosszú alsónadrágokat.

S megindultunk a Szent István körúton a Kiskörút felé, gondosan kerülve a Katona József utca árkádjait, ahol a feltépett járda egyik krátere emlékeztetett rá, hogyan tépte ketté Feri bácsit az akna.

A Vilmos császár út és a Kálmán utca kereszteződéséhez fáradtan s jókedvűen értünk, két kis csatakos póniló. A havas utcát olykor karaszalagos férfiak keresztezték sietve, behúzott nyakkal; egyikük karján a vörös kereszt hirdette mentességét, míg a másikon kokárdaként virított egy pártjelvény, ha jól emlékszem, a kalapácsos emberé.

A Podmaniczky utca felől egyszerre csak felkelepett egy géppuska. A jelvényesek hasra vágódtak a hóban, s laposkúszással araszoltak ki a tűzvonalból. A két fuvaros, mi ketten, Jancsi meg én, odadermedtünk a szánkó hevederéhez. A nyomorult spejzi szánkó volt az egyetlen vagyonunk a tulajdonlás és az életösztön vitájának tűzkeresztségében.

Curzio Malaparte *Kaputt* című emlékezésében olvastam később a Leningrád ostromából őrzött képet, hogy a lovakat valami félelem a Ladoga tóba hajtja. Egy hirtelen hideghullám befagyasztja a tavat, s ott maradnak jégszoborként a lovak, sörényükön a tarajos hullámok fagyott csipkéivel.

Minket a hóban a tűz dermesztett meg, ilyen képtelen képzavart produkált az életünk. Hosszú másodpercek múltak el, a golyók füttyülését nem hallottuk, csak a becsapódások fémes hangját. Nem fogom elfeledni soha a kis Jancsi riadt tekintetét – azt kérdezte, hogy miért éppen őt? Mi ez a megbélyegezettség s kiválasztottság?

A tekintete ébresztett cselekvésre. Ledobva a vállunkon keresztülvetett hevedert, a gallérjánál kaptam el Jancsit, és a szánkót az út közepén hagyva behúztam őt a Keresztély-zongoraterem lehúzott vasredőnye elé.

Ha sikerül benyomnunk a vasredőnyt, akkor az üvegtáblát már semmiség. Máig sem tudom, hogyan boldogultunk a redőnnyel, egy korábbi légnyomás emelte ki a sínből, vagy a géppuskatűz segített? A redőny mögött már szétporlottak az üvegtáblák.

A bemutatóterembe rohantunk, meggörnyedve, ahogyan a gyalogság a tankok nyomában – ekkor már a golyók éles sivítása elárulta, hogy a géppuska élő célpontot keres. A golyók a redőnyt lyuggatták tovább, a fémről visszacsapódó golyók irányt változtatva biliárdoztak a zongorák és a pianínók között.

Egy Bösendorfer kínálkozott a legbiztosabb búvóhelyül. Bebújtunk a zongorába, a fedelet ugyan nem tudtuk egészen magunkra húzni. A zongoralábak nem tartották meg a hangszert, mely súlyunk alatt vagy heves igyekezetünkől megbillent, s összerogyott

– egy tőkesúlyos, márkás zongora! Az oldalára dőlt, a fedele ránk csapódott, szorított kegyetlenül, odapréselődtünk a húrokhoz. A hangszerfedél megvédett a golyóktól.

A géppuska szerencsétlen szögből löhetett, helyet változtatott, vagy géppisztolyt véltünk géppuskának, nem tudom – de azt igen, hogy most már egyenest a zongoránkat lőtte, a frissen elfoglalt Bösendorfert. Egy-egy húrt találat érhetett, mert a magastól a mélyig lehangolódva halálos sikollyal pattant el.

A gépfegyver-szimfónia, nevettünk ezen később, amikor a géppuskatűz elültével másfél órai munkával kiszabadultunk a ránk csapódott fedél alól. A húrpáncél, kacagtunk, mert bizonyos volt, hogy egy-két golyót a húrok fogtak fel. Érdemes élni, gondoltuk, mikor még a szánkónkat is sértetlenül vehettük birtokunkba a Kálmán utca, a Podmaniczky utca és a Vilmos császár út kereszteződésében.

A géppuskatűz után jó ideig nem mutatkozott emberfia; a két jelvényes, a karszalagos meg a kalapácsos ember nem kúszott messzire: ott heverték a holtak békéjében a havas kövezeten.

A melodrámá az ő műfajuk, a tragédia a miénk

Malapartéban is rosszul tűrtem a melodrámát: a Ladoga tóba fagyott lovakat, vagy amikor Ante Pavelić usztrasavezér egy kosárra való emberszemet hozat be, hogy így kell elbánni a partizánokkal és cinkosaikkal.

Meglehet, a jelenet így esett meg, híján van mégis az igazságnak, attól, hogy olcsó tudatossággal sokkhatásra törekszik. Az a gyógyíthatatlan idegi reakció, hogy nekünk Jancsival a fájdalom és a félelmet sokáig a zongorahúrok elpattanása, lehangolódo sikolya jelképezte, elcsüggesztett. Életünk nagy megaláztatásai műfaji zavarral vallottak korunkról: ennyi melodrámá! Optikai csalódás vagy a megrongált idegrendszer lidérce volt, hogy úgy érezhettük: felleghajtóban gyilkot szorongató álarcos haramiák, ördögök s angyalarcú asszonyok forgolódtak körülöt-

tünk a minden melodramát meghatározó központi intrika gravitációs terében. Végso kifogásom így a kortársi történelem ellen – melynek, ha porszemként is, részesei voltunk –, hogy még tragédiáit is a rossz ízlés jegyében írta. S ez apróbb-nagyobb tragédiáinkat is megfosztotta méltóságától – szegény pojácákként mérszároltak halomra nemzedékeket.

Többszörös halálainkból a feltámadást is csak sunyiságunk javára könyvelhettük el; ha fakarddal vívtunk a felleghajtósok gyilokjával, akkor meg kisiskolásnak minősítettek vissza.

Erre azonban válaszul azt mondom – mégis és mindennek ellenére –, hogy porig alázva is hősként élt és halt ez a nemzedék. A melodráma az ellenfél műfaja volt, a tragédia a miénk.

A tragédia szabályait is átfogalmazta az idő. Ha a régi Hamletek a csillagos égboltra függesztett tekintettel hajthatatlanul követték az egek parancsát, a mi alacsony horizontunk alatt hössé növekedhetett az is, aki a pusztta életének megmentéséért a halálát is kockáztatta. A csillagok helyett a porba néztünk – az Ige azonban azt tanítja, hogy abból vétettünk és azzá leszünk.

Az embernek a porban is van méltósága.

A paródiát nem mi írtuk, hanem az élet

Minél fürgébb egy tank, annál sebezhetőbb, mert gyorsasága a könnyű páncélzatán múlik; minél súlyosabb s mozdíthatatlanabb, annál kevésbé tank, mert támadófégyver helyett inkább lecövekelte erőd. Elbert János élete utolsó évtizedében a népművelésben mozgósított szellemi haderónél egymaga látta el egy könnyű páncélosezred feladatait. Tanított, írt, fordított, ismeretterjesztő előadásokat vállalt a fővárosban és vidéken, a rádióból intézett szózatot híveihez, bevezetett és levezetett a televízióban, lektorált, s ekkor már utazott is valamelyest, leginkább Varsóba, Moszkvába és Leningrádba. Egy konferencián még Firenzében is megfordult, házassága, vagyis két évtized óta először egyedül.

Ezzel a felfokozott tevékenységgel azonban nemcsak a népszerűséget hajhászta, hanem – mint már korábban utaltam rá – a biztonságát. Azt hitte szegény, hogy a fokozott láthatóság védelmet kínál, sőt azt is, hogy az a labdarúgó kap labdát, aki mutatja magát.

E sok felmutatásból azonban csak olyan, már a levegőben is kacsázó rongylabdát kapott, mint a Színházi Intézet. Ez legfeljebb altiszti sarzsi volt a könnyű páncélosok népszerű ezredesének.

Az állás elfogadásával vége lett annak a licitnek, amellyel a hierarchizált társadalmakban az egyének beérkezetségi potenciálját felméri. Amíg Jancsi a trapéz magasában végezte mutatványait, addig az ismertség s a népszerűség mégiscsak vont alá valamely biztonsági hálót. Amikor beült abba a székbe, amelyről például Szántó Judit azt hitte, magam is vágyom, vagy várományosa vagyok – ezzel az egy mozdulattal megadta népszerűségének a hierarchiára vagy a nómenklatúrára átszámítható árfolyamát, s ez nem volt nagyobb, mint a mongol tugriké vagy az indiai rupiáé. Azt árulta el magáról Jancsi, hogy árfolyamát nem tartják számon nemes valutában.

Leült az igazgatói székbe, felnézett Hont Ferenc eszelős tekintetére, s máris tudhatta, hol van. Leszázálcölták. Ha ekkor felordított fájdalomban, a farkastorkú Lukács Imre hangján szakadt ki belőle az üvöltés.

Normális körülmények között az ilyen hivatal, akármilyen fontosságú is, társadalmi megbecsüléssel jár, ha meg vezetőjét kalandvágyból vetette oda a sorsa, akkor a hivatalt mérik a tehetségén s nem a tehetségét a hivatalén. Normális körülmények között Jancsiból a szeméttelenen is nagy igazgató válik, hiszen rátermett vezető volt, páratlan intelligenciájú, műveltségben kortársai közül jó, ha egy-kettő lehetett a vetélytársa vagy mestere, a többség a sarkához sem ért fel.

De azok nem voltak normális körülmények. A *Kacsá* című magazin Elbert életéről és haláláról közölt, korántsem tisztességtelen cikksorozatában tudni véli, hogy Jancsi nem sokkal halála előtt Tóth Dezső miniszterhelyetessel különbözött össze.

Miután már Tóth Dezsőt is elvitte ugyanaz az angyal, amelyik kollégista s később akadémikus társát, Pándi Pált, az információt első kézből nem tudjuk ellenőrizni. Tóth Dezső a felsőbb pártvezetés alsó szintjén töltötte el egész felnőtt életét, ezért állásai soráról tudhatta, hogy az infarktushatáron húzódnak. Tóth Dezső tanult ember volt – teljes esztendeig olvasott velem szemben az Eötvös-kollégium, hajdani alma matere könyvtárában, s csak bámulni tudtam szorgalmát, kitartását. Vasból volt a feneke, egy tizenkét órás, a könyvek fölött mozdulatlanul eltöltött munkanap meg se kottyant neki. Vörösmartyról szóló kötete, ha kiszivattyúzhatnánk belőle a kor szellemét, s szövegéből kitörölnénk egy-két oda nem illő idézetet, ma is megállná a helyét.

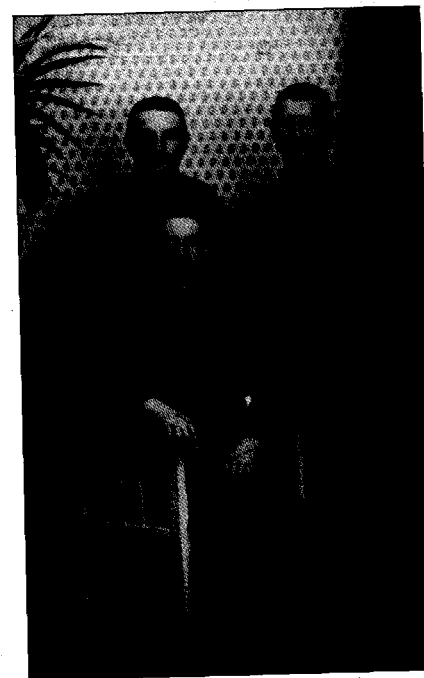
Ha Tóth Dezsőt felkészültségéért és szorgalmaért szerződtették a Pártközpontba, akkor jószerivel csak az utóbbira tartottak igényt. Tóth rabulisztikus érvelésmódora, időnként parancsoló biztonsággal harsogó hangja, ahogyan arcának millió ránca-szálkája egyetlen pókhálóra állt össze az ingerültségtől, voltaképpen a jámborságát takarta. Ha lehunytam a szemem, s egyik-másik írószövegségi közgyűlésen a referátumát hallgattam, meg mertem volna esküdni rá, hogy ez valójában Lukács Imre költő hangjának egyik változata D-dúrban – s ez ismét csak látszatra volt olyan képtelenség: aki az *establishment* koncertjén fuvalázott, akármily fekvésben, az csakis egyetlen melódiát fújhatott.

Okos ember volt, miként Elbert, tehát vele kapcsolatban is csupán az a kérdés, mikor döbbsent rá, hogy ő voltaképpen nem létezik, csak a funkciója, melyet, védelmére mondom, oly hiábavalóan igyekezett megtölteni humanoid tartalommal. Erre érzékenyek voltak, ezt, bárhová jutott a hivatali ranglétrán, nem engedélyezték neki.

Jancsi a legalacsonyabb fokra pottyant e létrán, olyan hivatalba vezetőknek, ahol a beosztottnak mindenképpen különbség s tisztességesebb a sorsa. Tóth a libikóka másik szárnyán ült, minél lejjebb Elbert, annál magasabban ő. Billegetni azonban ezt a játékszert mégsem lehetett. Elbert igazgatónak – ha véletlenül egy nagyfőnökhöz rendelték be

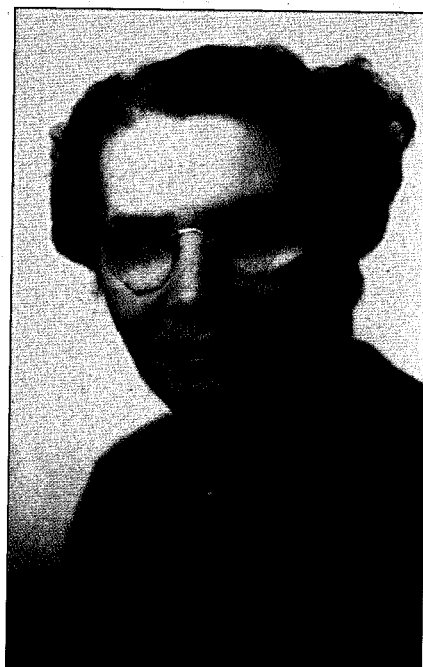
Édesapám, a tüzér az első világháborúból

Apám testvércével. A három testőr

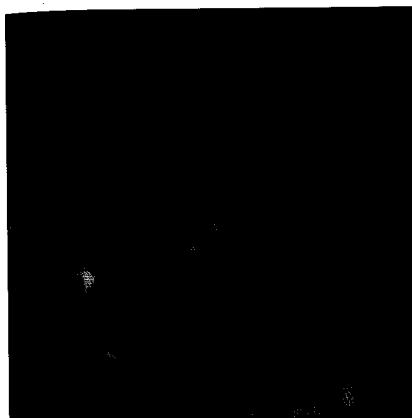
A szerző egy sporttáborban
unokaöccsével, Elbert Jánossal, 1943-ban

Édesanyám

Anyám német bevásárlóigazolványa
a megszállt Párizsból

Elhomályosult családi fénykép. Középpont
Ungvári Tamás, ülőben elsőszülött fiával,
körötte Elbert János, a kislánya, Jánoska,
valamint Elbert felesége, Suzy

Elbert mint esküvői tanú

Elbert János és kislánya, Jánoska

A síófoki kertben. Középen George Steiner,
cambridge-i professzor, balján Elbert János,
jobbán Elbertné Suzy. Piros pólóban Jánoska

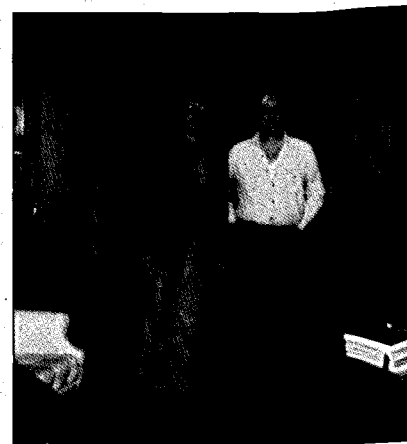
Tolnay Klárával egy tévéinterjú alkalmából

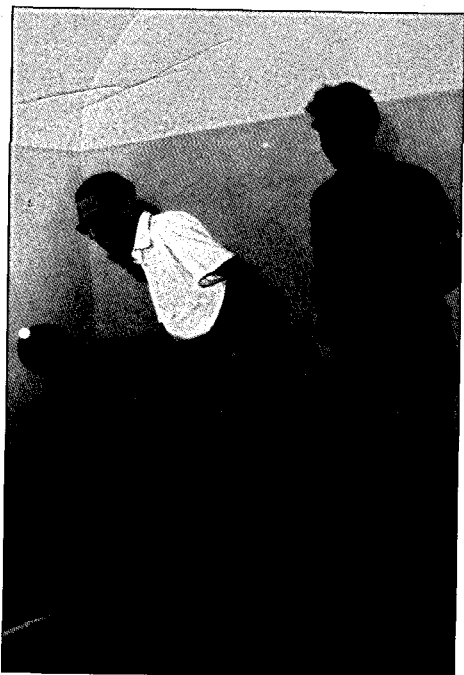
A szerző monostírel a Balaton vizén

Graham Greene magyar fordítója és Kazimír Károly társaságában egy budapesti bemutató alkalmával

William Styron Pulitzer-díjas íróval Connecticutban

Somlyó Györggyel párban Szigligeten

*Egy siófoki nyár emléke:
Soós (Sturcz) Edit színésznő*

Michel Gyarmathya, a párizsi Folies Bergère igazgatójával

Jerzy Kosinski, a Festett madár című regény szerzője, az amerikai PEN egykori elnöke, hajdan síoktató a francia Alpokban Ungvári Katalin és George Whyte társaságában látható

mint Juhász Ferenc, P. Nagy László, Sánta Ferenc. Ezek éppen úgy színeződnek világnézetiileg, mint az "öreg" népiesek, hiszen Juhász Ferenc sokkal közelebb áll a marxizmushoz, mint például Sánta. A mai modernizmus, alkalmúlnak az "öreges" táj; akik nem a nemzeti kérdések a központi problémák, hanem az erkölcsi kérdések, az individualizmus és kollektívizmus, a hatalom és erkölcs kérdései, - viszont ez utóbbi nem bírás György értelmezésében felvetve. Ellábbal ide tartozik Chodák Sándor is, aki erősen köti a Hernádi-féle existencializmus (és amelyet egy "falsz-nacionalista" csoport egyik vezetője is). A csoportnak nincs kiforrott irányzata vagy célja, még leginkább Sánta nyoma rá a helyét, az erkölcsi színezettség tagadásával.

Polgári derékhad. - Ezek a szilárd marxista meggyőződésűek csoportját kell érteni. Kedd estéknél a Hungária-kávéházban voltak összejönni egy asztalnál. Földes János, Molnár Géza, Papp László, Devecseri András, időnként Vértessy György és E. Kovács Kálmán, László Gyula. - Továbbá majdnem mindig Földes Kálmán. Berkesit kivéve, van bizonyos periferiára szorultak" jellege csoportnak. Molnár Géza, az utóbbi időben kezd a centrum felé közeledni a perifériáról, Földes Kálmán azonban ezt most sem lehet elmondani, s ezen nem változtat a funkció / Irodalmi Alap/. Még Berkesi is periférius olyan értelemben, hogy őt irigység és bizonyos lenézés sújtja /ez utóbbit főleg a polgári csoportokból terjesztik/. P. Nagy Kálmán nem minden tekintetben illik bele ebbe a csoportba. Őt nem a világnézet, hanem a perifériusság köti össze a többivel. Minthogy Berkesinek óriási munkás-olvasótárára van, olvasottság szempontjából neki jobban a centrumban kellene lennie; az, hogy nem így van, azt mutatja, hogy az irodalmi érték-tudat a polgári értelmiségi réteg határozza meg.

Polgári derékhad. - Ez igen népes és eléggé heterogén csoport, mégis együtt kell említeni őket. Érintkezésük a Lukács-csoporttal nagyon erős, szoros, itt-ott egybe is folyik a kettő. Így például Örkény, aki Karinthyal és Devecserivel szorosan együtt van, egyúttal baráti kapcsolatokat tart fenn Déryvel. A csoport egyik végén Ungvári Tamás, Karinty, Devecseri és a Füst Milán-tanítványok állnak, a másik szélén a volt szociáldemokraták /Vérszi, Palotai Boris, Komlós Aladár/ és Hubay Miklós. Mindazonáltal magában foglalja a csoport Hegedüs Gézát, Lengyel Balázst, Komor Istvánt, Kemény Nagy Agnést és olyan par excellence kispolgárokat, mint Darázs Andre. Bizonyos tekintetben ide számít Mátyás Iván is, bár ő jóval kevésbé "aktív" csoporttag, mint a többiek. Az Ungvári-szárny, Hegedüs Gézával együtt a szocializmus legfőbb hordozója; ő képviseli ma az irodalmiaskodást, a nyugati irányzatok tüntető előnyben-részesítését, szilárd fordítói monopóliumot alkotnak főleg nyugati darabok tekintetében. Egyes csoporttagok kulcspozíciókban vannak. Így például Somlyó György valóságosan monopolizálta a francia szellemi élettel és a francia költőkkel való érintkezést; ha Ungvári képviseli az angomániát, Somlyó a francia-inádatot. Földes György a PEN titkára; mint ilyen megszerezte magának a Magyar Műhely folyóirattal való érintkezés, illetve a folyóirat és a magyar irodalom közötti közvetítés jogát. Elbert János a NAGYVILÁG folyóiratnál volt befordított kulcspozíciót. Mindez magában foglalja az emigrációval való diszkre, de barátságos kapcsolat-tartást is. Komlós Aladár és Hubay Miklós Ignatusokkal van baráti kapcsolatban, Somlyó, Lengyel Balázs és a többi frankomán Tardos Tiborral. Ennek a csoportnak a politikája általában abban foglalható össze, hogy a polgári érdekeket a szövetségi politika lehetőségeinek legmesszebbmenő kiaknázásával, a párttal való bármilyen nyílt konfliktus legovább kerülvén képviselik és nyíltan be nem vallott céljuk a polgári világnézet óvatosságmentése egy általuk remélt keresztbe, amikor is a szocializmus megtér az "európaiság" kebelébe, európaiságon értsd a liberális burzsoáziát.

Existencialisták. - Ennek a csoportnak legmarkánsabb képviselői: Hernádi Gyula és Mészáros Miklós. Individualisták és a nyugati existencialista irányzatok epigonjai. Főleg Hernádi keresi a feltűnést, a kirívást, az

NSZL 3.1.2. M-35657

2

Sánta Ferenc. Ezek éppen úgy színeződnek világnézetiileg, mint az "öreg" népiesek, hiszen Juhász Ferenc sokkal közelebb áll a marxizmushoz, mint például Sánta. A mai modernizmus, alkalmúlnak az "öreges" táj; akik nem a nemzeti kérdések a központi problémák, hanem az erkölcsi kérdések, az individualizmus és kollektívizmus, a hatalom és erkölcs kérdései, - viszont ez utóbbi nem bírás György értelmezésében felvetve. Ellábbal ide tartozik Chodák Sándor is, aki erősen köti a Hernádi-féle existencializmus (és amelyet egy "falsz-nacionalista" csoport egyik vezetője is). A csoportnak nincs kiforrott irányzata vagy célja, még leginkább Sánta nyoma rá a helyét, az erkölcsi színezettség tagadásával.

Polgári derékhad. - Ez igen népes és eléggé heterogén csoport, mégis együtt kell említeni őket. Érintkezésük a Lukács-csoporttal nagyon erős, szoros, itt-ott egybe is folyik a kettő. Így például Örkény, aki Karinthyal és Devecserivel szorosan együtt van, egyúttal baráti kapcsolatokat tart fenn Déryvel. A csoport egyik végén Ungvári Tamás, Karinty, Devecseri és a Füst Milán-tanítványok állnak, a másik szélén a volt szociáldemokraták /Vérszi, Palotai Boris, Komlós Aladár/ és Hubay Miklós. Mindazonáltal magában foglalja a csoport Hegedüs Gézát, Lengyel Balázst, Komor Istvánt, Kemény Nagy Agnést és olyan par excellence kispolgárokat, mint Darázs Andre. Bizonyos tekintetben ide számít Mátyás Iván is, bár ő jóval kevésbé "aktív" csoporttag, mint a többiek. Az Ungvári-szárny, Hegedüs Gézával együtt a szocializmus legfőbb hordozója; ő képviseli ma az irodalmiaskodást, a nyugati irányzatok tüntető előnyben-részesítését, szilárd fordítói monopóliumot alkotnak főleg nyugati darabok tekintetében. Egyes csoporttagok kulcspozíciókban vannak. Így például Somlyó György valóságosan monopolizálta a francia szellemi élettel és a francia költőkkel való érintkezést; ha Ungvári képviseli az angomániát, Somlyó a francia-inádatot.

Polgári derékhad. - Ez igen népes és eléggé heterogén csoport, mégis együtt kell említeni őket. Érintkezésük a Lukács-csoporttal nagyon erős, szoros, itt-ott egybe is folyik a kettő. Így például Örkény, aki Karinthyal és Devecserivel szorosan együtt van, egyúttal baráti kapcsolatokat tart fenn Déryvel. A csoport egyik végén Ungvári Tamás, Karinty, Devecseri és a Füst Milán-tanítványok állnak, a másik szélén a volt szociáldemokraták /Vérszi, Palotai Boris, Komlós Aladár/ és Hubay Miklós. Mindazonáltal magában foglalja a csoport Hegedüs Gézát, Lengyel Balázst, Komor Istvánt, Kemény Nagy Agnést és olyan par excellence kispolgárokat, mint Darázs Andre. Bizonyos tekintetben ide számít Mátyás Iván is, bár ő jóval kevésbé "aktív" csoporttag, mint a többiek. Az Ungvári-szárny, Hegedüs Gézával együtt a szocializmus legfőbb hordozója; ő képviseli ma az irodalmiaskodást, a nyugati irányzatok tüntető előnyben-részesítését, szilárd fordítói monopóliumot alkotnak főleg nyugati darabok tekintetében. Egyes csoporttagok kulcspozíciókban vannak. Így például Somlyó György valóságosan monopolizálta a francia szellemi élettel és a francia költőkkel való érintkezést; ha Ungvári képviseli az angomániát, Somlyó a francia-inádatot.

Ügynöki jelentés az irodalmi élet ügynevezett polgári csoportosulásáról.
Benne az „Ungvári-szárny”-ról és Elbert Jánosról

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-5-a. alosztály

SZIGORÚAN TITKOS

... sz. j. n.

Adta: "Bereznay" fn. tnt.
Vette: Baras János r. szds.
1979. márc. 9.
Hely: "Modern" fn. Flakás
Tárgy: Konrád György

Budapest, 1979. március 28.

"Egy ismerőstől hallottam, hogy Örkény István író nemrégiben külföldön járt és találkozott Konrád Györggyel, akinek nemso-kára lejár a konzuli utlevele. Örkény állítólag azt mondta Konrádnak - mégpedig egy itthoni magas szintű kulturális va-zető káder megbízásából - hogy most ne jöjjön haza, mert bonyodalom támadhatna a hazajutotele körül, hanem várjon még egy ideig, és kb. husvét táján már bonyodalom nélkül juthat. Konrád erre állítólag azt mondta volna Örkénynek, hogy most ugyan éppen nem szándékozott hazajönni, de már csak azért is hazajön és ha véletlenül nem engedik be a határon, akkor nem-zetközi botrányt fog csapni a dologból. /Nyilván a fiók-Szoltsenyicin szerepét szeretné eljátszani - jegyzte meg ismerősem, hozzátéve, hogy Konrádnak nincs ki a négy kereke, noha egyébként áldott jó fiú./"

Bereznay

„Nagy testvér szeme rajtad” – „Bereznay” ügynök titkos jelentése Örkény Istvánról és Konrád Györgyről

Értékelés: A jelentés azt mutatja, hogy a színházak von-lán van egy tudatos nézet, amely elsősorban a nyugat-polgári világnézetet tükröző darabok bemutatását szor-mazza, míg a szocializmusból és a népi demokratikus or-szágokból olyan darabok behozatalát elősegítik, am-lyek a könnyű, kellemes, de látványos, eseti, a nyugaton sikert betutott darabok mellett nemcsak a versenyt, hanem a nézetet világosan és egyértelműen kife-jtette Ungvári Tamás.

Utasítás: Jövőben csake Ungvári Tamással kapcsolatos kap-colatot vegye. Ennek kapcsán éleje el, hogy Ungvári rész-letekben fejtsse ki, hogyan kezeli a nyugati darabok további bemutatását: Igyekezzen kitalálni, hogy milyen anyagi rezsizsedést kér Ungvári a párttisztól.

A tartótiszt utasítása az ügynöknek: Jöjjön össze Ungvárival

BELÜGYMINISZTERIUM
III/III-B. Önálló Alosztály

SZIGORÚAN TITKOS!
KÖLÖNÖSEN FONTOS!

11-20/62/1983.

BELIŐ ELLENŐRZÉS ELŐZETES TÖRÖLÉS

62. sz. NAPI JELENTÉS
Budapest, 1983. április 13.

- 2 -

Minősítés törölve!

aláírás

11-20/62-13-12

Az előző hírforgatás elcsúszása
Kapcsolatunk tájékoztatása szerint, Elbert János halálával kapcsolatban továbbra is különféle találgatások, hírszerzések terjednek. Egyik ilyen, hogy azért gyilkolták meg, mert "valamilyen hírszerzési ügybe keveredett".

Intézkedés: nem igényel

(N/m)

Mészáros Béláné r. alezredes
alosztályvezető

Belügyi jelentés az Elbert halála utáni találgatásokról

Szigorúan titkos !

1. 9. 367 / 80
Aczél György elvtársnak
miniszterelnök-helyettes,

Budapest.

Kedves Aczél Elvtárs !

Tájékoztatásul - kérésére - mellékelten
felterjesztem dr. ELBERT JÁNOS halála
ügyében készült jelentést.

Budapest, 1983. március 17.

Elvtársi üdvözléssel:

[Signature]
/ Dr. Horváth István /

Mell.: 4 lap.

FELEGETÉS

Jelenben, hogy 1983. március 16-án 09.00 órakor Sárospatakon a hajó-
szállás helyi tulajdoni a palatomban boltan találta: Dr. ELBERT
JÁNOS / Budapest, 1983. április 17., amely: Weiss Sándor, előfor-
dító, a Magyar Színház Intézet igazgatója, párttagok / Buda-
pest, V., Kossuth Lajos utca 15. sz. alatti lakos. A haláleset-
tel kapcsolatban - állami igazgatási eljárás keretében - a követ-
kezőket állapították meg:

1. Dr. Elbert Jánost környezte - munkaköze, társadalmi repulán-
ciai és irodalmi tevékenysége alapján - rendkívül elfoglalt em-
bernek tartották. Az elmúlt év vége óta rajta az elfáradás, a ki-
merültség jelei mutatkoztak. A beszerzett adatok arra utalnak,
hogy életének utolsó hónapjaiban több vonatkozásban is nehézsé-
gekkel küzdött.

- A meghallgatott munkatársak, ismerősek és hozzátartozók el-
mondása szerint kifejezetten túlsúlyos és külsőlt személyiség.
Belső érzékében szinte állandó felhárdást / meggyűlölet, ellensé-
geskedés, szűrt-tárgyak / érzékelte elváltat. A sokidőn-
közvetlen külsőhatásokról kisméltó ideje és energiája jelent-
ő részét a munkájával egyetértő feladatának ellátására.

Halála előtt, mintegy öt-hét hónappal két olyan hivatalos meghí-
vételre volt kényszerítve, amelyek az általa vezetett intézet és az-
előző szerint az 1. munkájának értékelésére is sor került.

Előző alkalommal a Munkaadási Minisztérium Művészeti Főosztálya
foglalkozott az intézet tevékenységével, melynek során több
kritikai és értékelési hangzott el. Műhely nap múlva az Műsz. I.
osztályi Pártbizottságban került sor megbeszélésre, ahol már ki-
tegyeztetten Dr. Elbert személyes munkájáról volt szó. Az elhang-
zott bírálat meggyőzően mutat munkatevékenységének erőteljesen
váltakozó periódusok észlelhetők, az intézet tevékenységé-
hez képest jelentősen problémákkal foglalkozik, ellenőrzési
mutatóknak mindenkori helyzetével, irodalmi tevékenysége és
a Halála Színházban végzett munkája igazgatói teendőinek roma-
sára megy. Az értékelés végén figyelemfelhívást kapott és mun-
kájának jobb megszervezésére szólították fel. Munkatársai sze-
rint a két értékelés után Dr. Elbert lehajolt állapotba ke-
szült.

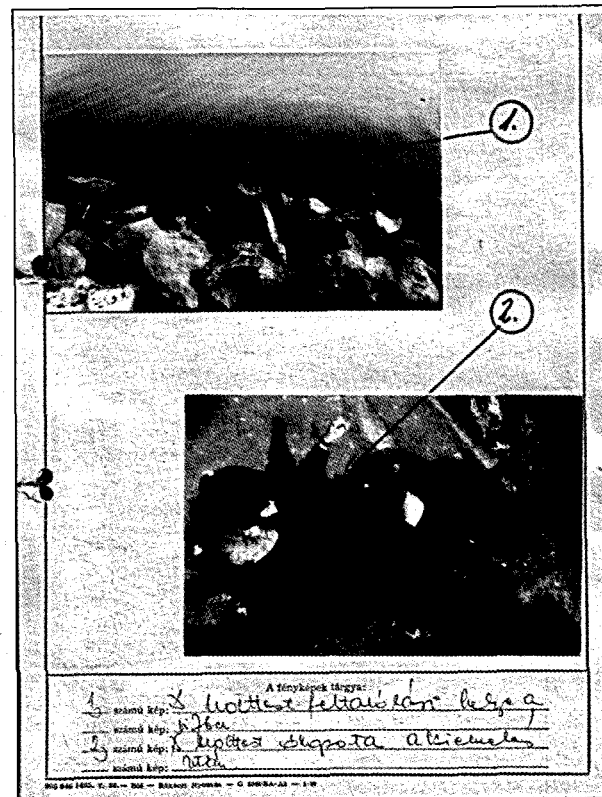
- Szakmai kérdésekben - főleg műfordítói és dramaturgiai te-
vékenységével kapcsolatban felvetettek - igen érzékenyen rea-
gált. Rosszul érzett, hogy a közelmúltban újabb átdolgozásra
visszaszedték egy orvostudományi munkáját, mert túlságosan elne-
gyezték és feladatának itéltek.

Külső kapcsolataiban nagyon segítőkésznek mutatkozott. A hoz-
zájárulások szinte minden megígért, azonban teljesítéskül-
sül rendszerint megfellebbezett. Amikor ezt neki megmondták
váltakozó gyötrőre, lelkiismeret-furdalást mutatott. Könyvezet-
ben szinte mindenkihez adni igyekezett, ennek ellenére munka-
terveivel követlen viszonyt nem tudott kialakítani.

- Egyszemélyi állapota különösen az utóbbi időben megromlott.
Mintegy 13 év óta arctárgyával kezelte, amely "gyógyulási-
ga" ellenére az elmúlt év novemberében ismét kiújult. A beteg-
séggel járó heves fájdalom, mely fokozatosan növekedett, szorí-
ta intenzitással és hirtelen jelentkező - orvosi vélemény-
szerint - az arc hipotermiával, az egész test megfagyásával
járt együtt.

Elbert János

Elbert János halálának felvételei

ifj. Elbert János-sal azonos. A helyszíni halottszemlén és a
boncolás során idegenkezűsége utaló gyanu nem merült fel, a
halál oka vízbefulladás volt.

A hozzátartozók utólagos közlése szerint apja halála óta két-
szer kísérelt meg öngyilkosságot. Dr. Elbert Jánosné preventív
ideggyógyászati kezelés alatt áll a Sport-kórház Mentalhygieniai
Osztályán.

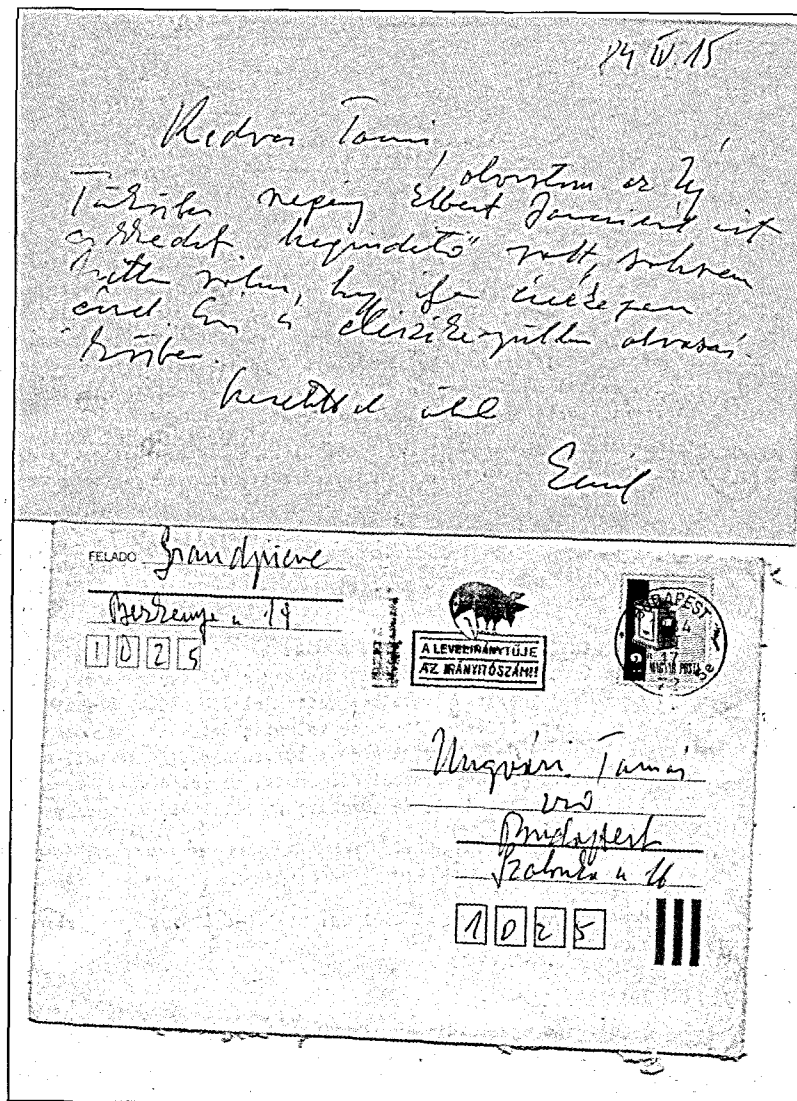
Budapest, 1983. május 31. n.

Kapják: Aczél György elvtárs,
Dr. Korom Mihály elvtárs,
Óvári Miklós elvtárs,
Sarlós István elvtárs,
Borbándi János elvtárs,
Köpeczi Béla elvtárs.

Ifj. Elbert János haláláról szóló jelentés

Aczél György miniszterhelyettest a
Belügyminisztérium
informálja a nyomozásról Elbert
rejtélyes halála ügyében

*Krassó György a belügyminisztert kérdezte az Elbert-ügyről.
Az Andropov-legenda első nyoma*

Kolozsvári Grandpierre Emil levele a szerzőhöz Elbert haláláról

a minisztériumba, s nem a színházi vagy egyetemi főosztály derék beosztottjaival trécselt a folyosón – hallgass volt a neve. A közélet nagy komondorai a küszöb átlépésekor japán pincsivé alakultak át: javasolhattak, kérhettek, kunyorálhattak, pitizhettek, beadványozhattak a mások vagy a maguk nevében – veszekedniük azonban hiábavaló volt.

A főnökkel, főnökökkel vívott állítólagos veszekedések híreit egyébként a négyszemközti beszélgetésekről távozó, újabb metamorfózison áteső, tollukat immár pávaként szétteregető káderek a folyosón kezdték terjeszteni. Tették ezt először azért, hogy megaláztatásukat hengegessel oldják fel, másodsor, hogy a „jól megmondtam az öregnek” jelszával a beosztottakat fenyegezzék meg maradék hatalmukkal.

A megalázkodástól a melldöngetésig eljátszott skála, mely az előadás sikerének érdekében egy bestiárium minden lehetséges maszkját elkölcsönözte, éppoly pontosan integrálódott a rendszerbe, mint a korábban jellemzett falkitolás. Hiszen az a rendszer erejét, legitimitását, nagyvonalúságát bizonyította végső soron, ha volt oda-mondogatas.

De nem volt. Vagy ha volt, se lehetett több funkciója, mint annak, hogy kiengedték a gyepelt, amikor az igavonó elfáradt, hogy aztán tetszés szerint rángassák meg úgy, hogy a szája is felszabaduljon tőle. A kollektív vezetés úgy bontotta le felülről lefelé a hatalmat, hogy abból annyi jusson, amennyi a beosztottak elnyomásához s megfékezéséhez éppen csak elég. Rendszerint olyan szűkmarkúan mértek itten is, hogy olykor túlcsonduljon a pohár – ilyenkor mozdulhattak ugyanis a központi hatalom rendfenntartó ideológusai, hogy a vizet töröltsék föl, vagy a poharat törethessék össze.

Elbert tehát semmiképpen sem veszekedhetett Tóth Dezsővel, mint ahogy Tóth Dezsőnek sem lehetett oka bármit is Jancsi szemére lobbantania, hacsak fel nem jelentették valahonnan.

Ha feljelentették, Tóthnak akkor is csak azt kellett eljátszania, hogy ilyesmi azért elő ne forduljon többé. Sikeres feljelentésnek azt neveztük, mely megsemmisítette célpontját. Fejmosásnak azt, ami-

kor a megsemmisítési kísérletet csúzlival hajtották végre, a lövedék töltete alacsony fertőzőtségű köpet volt, így a feljelentett mindaddig fontosabb maradt, mint a feljelentő, amíg mondjuk húsz hasonló töltet el nem érte a telítettség fokát.

Ha ettől a lehetőségtől ezúttal eltekintünk, s azt tételezzük föl, hogy Tóth Dezső és Elbert között csak az általános működésképtelenség megszokott zavarainak tisztázásáról volt szó, amit az Elbert-intézet strukturális jelentéktelensége igencsak nagy súllyal valószínűsített, akkor miniszterhelyettes *cum* akadémikus és az intézetigazgató között az alábbi beszélgetés rekonstruálható.

– Hogy vagy, Dezső? – kérdezi Elbert.

– Szarul apukám, szarul – feleli az akadémikus, a nyelv őre, majd hozzáteszi: – Mi van, apukám?

– A Gobbi nagyon ugrál. A színeszmúzeum tatarozása késik.

– Késik? – kérdezi ártatlanul az akadémikus, bár attól késik, hogy a minisztériuma nem folyósított rá elegendő pénzt.

– Késik – mondja Elbert.

Ekkor bekapcsolnak Tóth Dezsőhöz egy telefont. A főhivatalnok bocsánatkérő mosollyal kér elnézést; beleszól a kagylóba, nagyon határozottan mondja be a nevét, a rangja említése nélkül.

A fotelban ülő direktor csak ennyit hall:

– E ...e ... gen... iiii-igen... igen!... Igenis!

Tóth még gondterheltebben jön vissza vendégéhez.

– Az öreg volt az. Hol is tartottunk, apukám?

– Késik – mondja Elbert.

– Hát hadd késsen – mondja Tóth kedélyesen.

– De a Gobbi ugrál.

– Hadd ugráljon – vágja rá Tóth, de ezt rögtön megbánja, mert Gobbi Hildának a brettlire számúzva is maradt befolyása, hatalma. S mivel Tóth tapasztalt ember, valóságos államhivatalnok, akit a másodfokú Szent Anna-rend a cári Oroszországban is megilletett volna, tüstént belekapaszkodik a saját rögtönzésébe, s azt tanácsa formálja át.

– Hadd ugráljon – ismétli immár pozitív mosollyal. – Az csak nekünk jó. Addig ugrál, amíg kiveri nekünk a pénzt.

– Ja – mondja Elbert.

– Hát nem jó ez így, apukámi? Ugrál a Gobbi.

– Az nagyon jó, ha a Gobbi ugrál – mondja Elbert elkötelezetlenül.

– Apukám, énrajtam nem múlik – folytatja Tóth egy másik forgatókönyv slusszpoénjából.

A főnök láthatóan elfáradt. Mindenki ugrál, ő nem tehet róla. Az élet olyan ugrabugra. Egyedül ő nem ugrálhat, aki a legszívesebben az Eötvös-könyvtárban seggelne Vörösmartyt olvasva.

A jelenet rekonstrukciója – a tárgyhöz illően – a múzeumi archiválás céljait szolgálja, s korántsem azzal a szándékkal született, hogy a két halott emlékét meggyalázza. A kor archeológiáját ugyanis nemcsak az nehezíti meg, hogy minden szakasza olyan hivatali szlenget produkált, amely a következőre éppoly holt nyelv volt, mint az ősgor, hanem az is, hogy e tájnyelvnek kevesebb dokumentuma maradt fenn, mint mondjuk az őrségi népmeséknek.

A beavatottak titkos nyelve volt ez, gyorsírással rövidítéseinek élettartamát azé az ideológiai villámé szabta meg, amelynek elhaló dörgésüül szolgált. Az ideológia a légköri feszültségből könnyűszerrel süített ki villámokat, a nehezebb feladat volt felszámolni s eltüntetni a korábbi becsapódások pusztításának emlékét. Az áldozatok maradványainak eltakarítása nem volt igazi probléma, már csak azért sem, mert ha viharok múltán fellebbezni igyekeztek, már szavukat se értették. Szegények, akik villámsújtottan, földbe gyökerezett lábbal ott ragadtak, ahol az egek haragja lecsapott rájuk, s végül rehabilitásukért folyamodhattak egy új kurzusnál, azon a kódon igyekeztek elmagyarázni sérelmüket, amelyen az ítélet megfogalmazódott. Ezt a szótárt azonban addigra már kivonták a forgalomból, holt nyelvvé nyilvánították azt a retorikát, amelynek labirintusában a küzdelem lefolytatódott, maga az álprobléma tűnt el ama orwelli memóriaemésztőben, amely a tegnapi újságok átírásával, a közel-

múlt történelmének megsemmisítésével paradoxul az uralom folytonosságát biztosította.

A memóriamésző fogalmát George Orwell 1984 című regénye, egykor a legtiltottabb írásmű hazánkban, vezette be egy utópikus diktatúra satirikus víziójában: ahhoz, hogy a jövő ígéretének társadalmát akármely totalitárius rendszer megteremtse, ahhoz meg kell semmisítenie folyamatos tévedéseinek közelmúltját, sőt végül az egész múltat. Az önkény jövőorientált nihilizmusának, mint Orwell fellebbezhetetlenül bebizonyította, a múlthamisítás a lételeme, alapfeltétele. Nagyobb skálán, szélesebb méretekben ez olyan konkrét tényekben is megnyilatkozott, hogy a *Nagy szovjet enciklopédia* újranyomásaiból mindig kihagyásra kerültek azok, akik egykor még hosszú hasáboakat foglaltak el a munkásmozgalom panteonjában, majd egy konstrukciós perben kivégeztetve a múltból is el kellett tűnniük úgy, hogy létüknek írásos nyoma se maradjon.

Kisebb skálán ugyanez érvényesült az ideológiai kontroll mítoszától túlbecsült kultúrában. Írásos feljegyzés e kor párnázott ajtók mögött lefolytatott beszélgetéseiről vagy a K (azaz külön hálózathoz tartozó) telefonokon adott utasításokról nem maradt fenn. Ha az irattárakból próbálnánk rekonstruálni e most búcsúzó kor archeológiáját, nem telne ki belőle vaskos dosszié. Nem azért, mert az utasítók a jövőendő számonkéréstől féltek. Váratlan bukása előtt ez a kor baljóslatúan konszolidáltnak, örökkévalónak rémlett, foglyai úgy érezhették, hogy már pusztá részvételükkel is életfogytiglanra ítélték őket. Az uralkodó elit nem félt a jövőtől, s nem azért, mert megsejtette, hogy azt beleegyezésük nélkül zárja le a történelem. A siralmas és sekélyes jelentől szorongott, hogy annak a politika és a kultúra rossz házasságából fogant, életképtelen szervezete ott pusztul el az ideológiai inkubátorban.

Meglehet persze: a kézi vezérlés dokumentumhiánya arra a közönséges tényre vezethető vissza, hogy ha a jövőtől nem féltek is, riválisaiknak óvakodtak bizonyítékot a kezükbe adni, hiszen azt ellenük bármikor felhasználhatták. Ennek a feltételezésnek azonban ellene mond az, hogy

a kádárizmus konszolidációja, melyet piaci kiszorításában liberalizációnak tüntettek fel, voltaképpen a hierarchiát igyekezett prezerválni, mumifikálni, legitimálni, azaz adott állapotában megőrizni.

Nem véletlenül szolgálhatott Tóth Dezső egy emberöltőn át az infarktusvonalban, nem véletlenül nem engedték el nyugdíjba. Nem reá volt szükség, a személyére, hiszen ennek a személyiségnek a leépüléséhez, intelligenciájának kiheréléséhez gazdái asszisztáltak, s nem rajtuk múlt, hogy még így is rosszul állt neki az ideológiai eunuch szerepe. Tóth Dezső személyében jelképezte a hierarchia konszolidált folyamatosságát, melynek fenntartása azért emelkedett különleges fontosságúvá, mert merő látszat volt: a rögtönzéseknek csak annyi kontinuitása volt, hogy nagyjából s a helycserés támadásokat is figyelembe véve, ugyanazok rögtönöztek.

Rögtönöztek, olyannyira, hogy a tiltás és a tűrés listáinak írásos rögzítése jószerivel lehetetlen is volt, érvényük körét meghatározta, hogy csak a bennfentesség morzejeleivel voltak le- és dekódolhatóak – ez az a nyelv és gondolkodásmód, amelyet rekonstruálni azért igyekeztem, mert fennmaradását s archiválását más eszközökkel biztosítani a dolog természete szerint nem lehet.

Orwell nyomán külön tanulmányt érdemelne az egyébként gigantikus méretekben papírt fogyasztó diktatúrák dokumentáltságának hiánya. Ott, ahol a legjelentéktelenebb dolgokat is feljegyzésben rögzítették, nyoma sincs a legfontosabb döntéseknek, utasításoknak. Ha Rákosi Mátyás el nem henceg a Rajk-per idején az ellenség leplezésével töltött álmatlan éjszakáival, máig is nehéz lenne az értelmi szerzőséget rábizonyítani. A börtönökbe Eisenberger Béni – azaz Péter Gábor, az ÁVO-ÁVH mindenható főnöke – közvetítette utasításait, Farkas Mihály főhonvéd szolgált gyalogfutárként, miközben a kopasz diktátor már nyugodtan olvasta kedvenc *The New York Times*-ában, hogyan verik a négereket az Óperencián túl.

A diktatúra dokumentumiszonya nem olyan könnyen megfelfedezhető, mint az első pillanatra látszik. A diktatúráknak az a természete, hogy abba sokan belehalnak. A halál termelési mutatói minden

összehasonlításban a legjobbak, érthetően, mert minden diktatúra alapja az egyének és jogainak megsemmisítése, az egyéni élet alárendelése valamely kollektív akaratnak. Ma már a francia forradalom revizionista története is értetlenül áll Robespierre és a jakobinusok vérengzése előtt. Az ellenforradalom (a szót csak a bukás után találta ki Condorcet, illetve De Maistre) igazából csak rövid ideig fenyegette a jakobinusokat: ellenfelet már ők is gyártottak maguknak, mert csak levágott fejekkel voltak képesek igazolni a kollektív akarat Rousseau-tól ihletett mítoszáat.

Az osztályharc élesedésének sztálini teóriáját utóvédei ma azzal próbálják igazolni, hogy az a hidegháború klímájának, ha nem is elfogadható, de megmagyarázható terméke volt. Holott ennek pontosan a fordítottja igaz: az élesedő osztályharc elmélete teremtette a hidegháború klímáját.

Mitológiai ellenségre minden diktatúrának önnön legitimálása céljából van szüksége; saját hatalma csakis a nem létező ellenség feltételezett nyomásából és fenyegetéséből igazolható. A koncepciók percek tartalma sem véletlenül csupa hagymázos rémálom, amelynek valóságalapja nem volt több, mint a mitológiai alakok köré szorongásból szőtt meséknek.

Az etnográfia tudománya a primitív népeknek ezt az ördögűző technikáját démonizálásnak keresztelte el; a démon annál fenyegetőbb, minél kevesebb köze van a valósághoz, minél inkább az *Angst*, a szorongás terméke.

A halálos ítéletekre való utasításnak már csak azért sincs dokumentáltsága, mert a fehér papír megtörné az ellenséggyártás sámánizmusának az írásbeliség előtti őskorból származó rítusát. A nagy varázsló az emberáldozat előtt állatbélből jósolt, turulmadarával csevegett, a hókuszpókuszok gesztusnyelvén nyilatkozott. A sátánizmus liturgiájában a szavak túlságosan racionálisak, az írás túlságosan valóságtükröző.

A kollektív akarat az a füst, mely Robespierre sugallatára a Legfelsőbb Lény ünnepének máglyájából szállt égnek. A megfogalma-

zottság már eleve a téboly kritikája – fogalmazásra az ellenséget kényszerítették, amikor kihallgatóik önéletrajzukat százszor is leírták velük, ahogyan hajdanán, a 18. század végén a jakobinusklubba is önéletrajz volt a belépő. Megfogalmazni csak az áldozatoktól kicsikart vallomásokot kellett: sugallóik némaságba burkolóztak.

Ha jelen archeológiai expedícióm, a védelem tanújaként előadott okfejtésem tanúságainak összegezésénél megkérdeznék, hogyan rekonstruálnám azt a jelenetet, amikor Rákosi Mátyás a segédeinek adta utasításba Rajk halálos ítéletének végrehajtását, visszariadnék a feladattól. Ám mivel az archívumok mélyén ennek sincs dokumentuma (ha lenne, vagy lett volna, most semmisítik meg), a helyreállítás munkájához azzal a kizárólagos módszerrel kezdenék hozzá, hogy melyek azok a szavak és mondatok, amelyek *nem* hangzottak el. Ezek közül a legvalószínűbb eséllyel arra fogadnék, hogy a „halál”, a „felakasztani” szavakat ki se mondták. Csak valami általánosságot arról, hogy az osztályharc most élesedett ki a legjobban, a könyörtelenség gyakran erény, zárjuk le már az ügyet, a dolog Sztálin elvtársnak sincs ellenére.

Az olyan szavaknak, mint például „akasztás”, realitásuk van; míg ideológiai címkéknek demonologizáló irrealitásuk. A memóriamésző működtetőinek a múlt átírásával, megsemmisítésével s újrateremtésével nem a krematóriumok füstjéből és hamujából kellett eleveneket feltámasztaniuk, hanem csupán a füst színét cserélniük, a hamut megkotorniuk.

A krematórium hasonlatát itt tudatosan használom, veszedelmes analógiaként arra, hogy e kor lényeges döntéseinek mennyire nem maradt fenn bizonyítéka.

Robert Faurisson francia történész nem a könyve színvonalával, hanem azon állításával lephette meg a világ aggódó közvéleményét, hogy a holokauszt, a hatmillió zsidó elpusztítása meg sem történt, s az pusztán kitalálás, fikció. Ennek ellenkezőjéről persze egy közönséges turistaút is meggyőzhet bárkit, elegendő felülni a vonatra, ezúttal nem marhavagonban, hanem akár az első osztályon elzarándokolni

Auschwitzba, s megsejlelni múzeumát, az emberhajkupacokat, a holtak fogsorából kitört aranyat, a csempézett gázkamrákat s a krematóriumot.

Annál rosszabb a tényekre nézve, mondhatná erre Hegel bármely tanítványa. Mert e szörnyű és kézzelfogható bizonyítékkal szemben felhozható bizonyos bizonyítékok *hiánya*, nevezetesen az, hogy nem maradt fenn egyetlen olyan írásos dokumentum, amely arra vallana, hogy Adolf Hitler, vezér és kancellár valaha is utasítást adott a zsidóság gázhalálára, a koncentrációs és megsemmisítő táborok felépítésére, az eleven embereken folytatott kísérletek végrehajtására. S nemcsak azért, mert e dokumentumokat sikeresen megsemmisítették. Amíg ugyanis az ellenkezőjéről meg nem győző egy akármilyen papírfecni a Vezér keze írásával, addig határozottan fogom állítani, mint a diktatúrák működését szemtanúként túlélő egyed, hogy olyan hitleri utasítás, mely Auschwitz felépítését parancsba adta, nem is létezett.

Nem létezett, mert nem is volt szükség rá. A náciizmus ideológiai fertőzött közegében a hierarchia már utasítás nélkül is úgy dolgozott, mint utasításra. A bélijósásra, emberáldozatra épített ideológiák olyan helyi sámanokat és esőcsinálókat termelnek ki a végtelenségig, akik utasítás híján is hibátlanul olvassák ki távoli jelekből a teendőt. Kivált érvényes ez olyan ideológiákra, melyek az illegális konspirációs szabályainak tüzeiben edződtek – az ilyen ideológia gyanakvással fertőzi meg a legalitás körülményeit is.

Nem elhanyagolható itt az ideológiák anesztetizáló szerepe. Minden ideológia flogiszttonja, azaz mágikus alapanyaga az a kéjgáz, amelytől terjesztője és áldozata egyaránt elbódul. Ez az ideológiai bódulat készítette az áldozatok egész sorát olyan bűnök bevallására, amelyeket el sem követtek. Még bódítóbb ugyanennek az ideológiának a hatása arra, aki azt laboratóriumában előállította. Maga Faustus doktor is elkábult tőle, kivált, hogy a konspiráció örökölt és beidegzett szabályainak megfelelően, ennek a kéjgáznak vegyi összetételét sohasem vetik papírra. Az ideológia maga a memóriamésző: az

a kéjgáz, mely kiagyalójával is elfeledteti azt, hogy laboratóriumának gyártmányával valaha is gázkamrákat üzemeltettek.

Ha jól olvastam a görög drámaírók fennmaradt, közel negyvenre becsülhető darabjait – úgy az vehető ki belőlük, hogy büntudattal nem lehet sokáig élni. Az *Erünniszek*, a bosszúállás istennői halálra marják az embert.

Korunk gyilkosait azonban nemcsak az különbözteti meg a magasztos görög fejedelmektől, hogy küzdelmüket nem abban az erkölcsi arénában vívták, mint amazok. A különbség alapja a büntudat hiánya. S ez nem magyarázható csupán az emberi természet morális tartásának elsatnyulásával, a nihilizmus és a cinizmus történelmi térhódításával, a hivatalnoklelkület fertőzetének terjedésével. A büntudat hiánya csak azzal a bódulattal magyarázható, amelyet az ideológia kínál: a gyilkosok azt hitték, küldetést teljesítenek, amikor a történelmi fejlődésnek a kiontott vérben szabták meg az árát – a gyilkosok azt hitték, hogy igazuk van. Az ideológia igazolta őket, úgy *általában*. Ennek az általánosságnak volt a tükre az, hogy határozott utasítást semmire sem adtak, hiszen elegendő volt a szolgálati szabályzat szellemére hivatkozni, hogy a gaztett megvalósuljon.

Macbeth, Cawdor thánja, a nagy hadvezér nem tud megszabadulni vetélytársa, Banquo kísértésétől, véres fejének látványától. Banquo szelleme megjelenik Macbeth vacsoráján, úgy, hogy véres fejét senki sem látja, csak Macbeth.

Korunk átírta Shakespeare-t. Elkövetkezik az a történelmi pillanat, amikor a vacsorán már mindenki látja Banquo véres fejét, mert annak emlékétől igazából sohasem tudott megszabadulni – Macbeth azonban nyugodtan megvacsorázik, mint aki nem is emlékszik Banquo meggyilkoltására.

Vegyük csak észbe, távol-keleti száműzetésében is milyen nyugodtan vacsorázott Rákosi Mátyás. A Rajk-perről elismerte, hogy „hiba” volt – a szolgálati szabályzatban ez a szó helyettesíti a bűnt –, s változatlan szorgalommal küldte felajánlkozó leveleit Moszkvába,

hogy csatasorba álljon, ha szükség lenne rá a Kádár-kormány országlásának konszolidálására. Rákosit, ez meggyőződése, az ideológiai kábítószer élethossziglani hatása érzéstelenítette el úgy, hogy megfeledezhetett a saját szerepéről Rajk halálában – megfeledezhetett azért, mert közvetlen utasítást annak végrehajtására sohasem adott.

Kádár János halála túlságosan is friss ahhoz, hogy egyáltalán felvethessük, mit érzett a kivégzett Nagy Imre rehabilitásakor. Én úgy képzelem, hogy Kádár János is macbethi vacsoraasztalnál lakomázott. Amíg mindenki feledni látszott Banquo véres fejét, talán csak egyedül őt kísértette meg az emléke – amikor már mindenki észbekapott, azok is, akik azért éltek át alattón e korszakot, nehogy emlékezniük kelljen a véres fejre, egyszerre látni kezdték Nagy Imre szellemét. Akkor kezdett hozzá vacsorájához – utolsó vacsorájához – Kádár. Az oxigénsátor, amelyben Nagy Imre újrateremtése után végnapjait légszomjtól hörögve töltötte, csupán felváltotta, a fiziológia eszközeivel injekciózta a testébe azt a fájdalomcsillapítót, amelynek fogyasztása nélkül az élete elképzelhetetlen volt. A puritánnak és pragmatikusnak nevezett Kádár egész életében habzsolva szedte az ideológiai nyugtatókat. Ezek között szép számmal akadtak olyan vegyületek, melyeket történelmi küldetésének végső igazolásából, királyságának jóságából s liberalizmusából vontak ki és csomagoltak ostyába az APO, vagyis az agitprop-osztály herbáriumában.

Az ideológiának elsősorban nem is az volt a funkciója, hogy minket győzzön meg a folyamatok igazságáról, hanem az, hogy történelmi küldetéssé magasztosítsa az uralkodó elit nemegyszer gyarló döntéseit. Tartuffe hitt csak igazán az igében! Az ideológia volt az a történelmi nagymosoda, mely a szennyesből ismét viselhető ptyolatot gyártott; aki valóságtartalomtól kilúgozott ingét magára öltötte, elfeledkezhetett a tegnapi szennyről, s egy idő múltán maga is elhitte saját szerepének tündérmese-változatát.

A gyilkosokat az elsőáldozó szerepébe átvarázsoló ideológia érzéstelenítő hatása egyébként abban a pillanatban visszajára fordult,

amikor recsegni-ropogni kezdett az a hatalmi szervezet, mely laboratóriumait fenntartotta. Ekkor derült ki, minő végzetes hiba volt, hogy ellenmérget, a valóságfelismerést nem fejlesztették ki egy szomszédos retortában.

A Mantuából Veronába siető Lorenzo barát elkésett a tetszhalálba dermesztő mérgek ellenszerével. Az ideológiai fertőzöttek sem képesek felébredni akármi valóságinjekciókra – a nyitottság gyógyszere elkésett náluk. Pacemakerrel nehéz pótolni a kioperált valóságérzéklet. A tényekkel való könnyörtelen szembenézés sportosabb múltat feltételez, nem a légszomj ritmusához igazodó memóriaemésztő működtetését.

A dokumentumok hiánya vagy azok nyilvánossága most válik kínossá, mert a felelősséget személyre lebonthatatlanná teszi. Kollektív bűnné értelmezi azt, ami egykor kollektív erénynek rémlett, hogy itt még utasítani se kell, máris értik a dörgést. Ami a kézi vezérlést, a hümmögéssel, szemvillanásokkal s frázisokkal kendőzött maffiapolitikát illeti: fáradt olaja most az ártatlanokat is befeketíti. Azoknak pedig, akik magukat tüntetően s nagy fölényrel marxistának úgy vallották, hogy Marxot fel se ütötték, azoknak most az élő jelen veri a fejébe a dialektikát, a történelemnek azt a hegeli csalafintaságát, amelyet ugyan tanítottak, de sohasem értettek meg, legalábbis nem hihették, hogy egyszer őket is becsomagolja a feledésbe.

E nagy ecsetvonásokkal festett történelmi panorámára egy védőbeszédben azért van szükségem, mert csupán analógiájából vélem megérteni egy olyan ember életét és halálát, aki ennek a történelmi színpadnak ugyan a sarkában szorongott, ám valószínűleg a zsinórpadlás reménytelenül összekuszálódott kötelei fojtották meg. Éppen azért, mert életét két diktatúra metszéspontján kezdte meg, s miként az apja, remélhetően ennek a világ-hidegháborúnak egyik utolsó áldozata – sorsa nem megérthető e háttér tüzetes analízise nélkül.

A totális színház egyébként is abban különbözik az egyéni élettragédiáktól, hogy az előbbiben nem tesznek különbséget fő- és

mellékszereplők között. Aki a főszereplők lélektanát megérti, kulcsot kap a kisebbekhez is.

A mi totális színházunk darabjának azonban, mint azt fentebb bizonyítani igyekeztem, elveszett a kézírata, sőt talán meg sem írták. Hatalmas rendezők rögtönöztek itt, miközben az ügyelők a színpalak mögött élesre cserélték a vaktöltényt. A totális színháznak csak olyan szövegváltozatai maradtak fenn, mint a megfésült koncepciók peréké, melyekről a szereplők azt hitték, hogy mindössze közfogyasztásra készült melodrámban játszanak. Az ügyelők azonban itt is jól olvastak a Mester homlokráncolásából – a kellékkötelet jó vastagra cserélték át, amikor a függöny lement, s a színészek azt hitték, hogy mehetnek haza.

Hősömet az is e háttérhez köti, hogy az ő sorsáról is kevés dokumentum maradt fenn. Ha kötetet nem adott ki soha, abban az írási viszony fertőzetének is része lehetett. Nem véletlen, hogy a nyomtatott betűnél is nagyobb mestere volt a szónak, melyről most újólág s nem csekély keserűséggel tekintve az ő életére, ismét bebizonyosodott, milyen hamar roppen el. Életének dokumentumai még összeszedhetőek lennének, ha életrajzának fontos eseményeit csupán a mindig megbízhatatlan emlékezetből rekonstruálhatnánk.

Ezek a dokumentumok is osztoznak a kor egyéb dokumentumainak abban a sajátosságában, hogy az igazi darabot a színpalak mögött próbálták – mi volt a Rajk-per nyilvános tárgyalása ama sűrű drámához képest, amely a színpalak mögött játszódott, amikor, ha hihetünk egyes emlékezőeknek, a főszereplő az ítélethirdetés után egy szendvics fogyasztása közben kérte számon tiszteletdíját, obsitoslevelét azoktól, akik már készültek arra, hogy fegyőreikkel a bitó alá vezessék.

A színpalak mögötti dráma koronatanúi vagy halottak már, vagy szerepüknél fogva elfogultak. Vallomásaikat csak a legnagyobb kétkedéssel fogadhatjuk el. Ha másokat vádolnak, azért, ha magukat mentik, azért.

A koncepciók perék a rendszer működéstanának nem csupán kiugró és éles példái, hanem egyszersmind kulcsai is. A „szocializmus”

hétköznapijait a koncepciók perék üledékére építették: az irányítás diszkurzív logikája a perék forgatókönyveit szublimálta.

Meghonosodott az ügyési stílus. Az ideológiai szemináriumok „kérdeve kifejtő” módszere csak formájában tükrözte a katekizmusokét. Tartalmában Visinszkij szovjet főügyészt utánozta. Visinszkijnek azonban nem volt önálló stílusa, hanem Sztálinnak. A *leninizmus kérdéseiről* című munkáját vette alapul. Sztálin, a hajdani szeminarista meggyőző hitelt a vallási tradíció honosításától remélt az ateista mozgalomnak.

A perék viselkedési mintaként szolgáltak. Akik szövegüket elfeledték, azok is tudták, hogyan kell elkövetetlen vétkekért kanosszát járniuk. Ha mindehhez az utánzó ösztön kevésnek bizonyult, a „bűn” (hiba), az „ellenség”, az „elhajlás” fogalmát az ideológia rögzítette a Sztálinétól eltérő vallású szeminaristák közreműködésével. Félve írom le, mert bizonyítékaim éppúgy hiányoznak, mint Hitler utasításáról Auschwitz berendezéséről – századunkban egy ideológiai holokausztnak is tanúi s áldozatai lehettünk, krematóriumokban jobbik énünket égették el, Pilátus a mi zsírból főzött szappannal moshatta kezeit.

Elbert Jánost már életében e holokauszt áldozatául jelölték ki. Meglehet, a szolgálati szabályzatnak csak egyetlen pontját szegte meg, amikor nem állt be abba a sorba, ahol az ideológiailag kandidátusi szinten vizsgázóknak tetoválták be azonossági számukat, s ez lökte olyan kényszerpályára, amelyen – feltételezésem szerint – a színeszmúzeum tatarozásához hasonló ügyekkel kellett foglalkoznia, minisztériumban előszobázni, s vidéki kultúrházakban azt bizonyítani, hogy ő is valaki. Utolsó évtizedének mozgásai arra utalnak, hogy Elbert ráunt a konformizmus gondviselésére, elcsábíthatta a kaland. Földrengéses terület volt a szovjet és a lengyel irodalom, forró láván gyalogolt, aki oda merészkedett. Szolzenyicin fordítója minden kockázatra képes. De ezt az esetlegesen kockázatos Elbert Jánost én nem ismertem. Hogy pedig kalandja a hálózattal, a lelkifurdalása sodorta újabb titkok felé, s odahagyta a hatalomvéde bensőség gondviselését, és egy ismeretlen kalandra vágyott, talán még érthető.

A bizonyítékok az irattárból és egy dolgozószobából

Elbert János halálának az ideológiai holokauszthoz annyi köze bizonyosan van, hogy a nyomozást ennek a szolgálati szabályzata szerint folytatták le, azon az elvi alapon, mely az egész rendszer alkotmánya volt. Elég a halálának *hogyanjáról* kiadott közleményt elolvasni, hogy annak érzéstelenítő funkciója felől ne legyen kétségünk. Maga az is szintiszta ideológia, mellyel egy *hogyan* merészel tenni a *miért* helyébe. *Hogyan halt meg Elbert János?*, ahelyett, hogy *Miért halt meg Elbert János?*

Esztenőig kerültem ama irattárat, ahol Elbert halálának nyomára lelhettem volna. Az irattár elkerülésének személyes oka nyilvánvaló. A szerző édes rokona volt annak, akinek boncolási jegyzőkönyvét újraolvasni képtelen, miként a holttest fellelésének fényképét, a vízfelszínen felduzzadt kabátét, a Balaton tükreán úszó százasokét, amelyeket taxival járva a fővárost oly kétségbeesetten kapart össze az áldozat, a vízből kicsúcsosodó koponyát, melyben immár kihültek a lengyel, orosz, japán és svéd szavak, a nyelvtanok és minden olvasmányok emlékei – nem!

Ezeket a képeket már akkor megmutatták nekem, amikor a holttest azonosítására Siófokra utaztam. Örökre belém vésődtek, velük álmodtam évekig, mindenkinél jobban ismerem őket – újólagos megtekintésük a purgatóriumból ismét a pokolba rántott volna le.

Húsz év múltán mégis eltökéltem, hogy újraírom az Elbert-ügyet. A Belügyminisztérium archívumába személyes kérelem alapján beengedtek, de ott csupán ijedt jelentéseket találtam rendőri középvezetőktől, akik Aczél vagy Sarlós elvtársnak jelentettek az esetről – lényegében azt, hogy „idegenkezűségről” nincs bizonyíték. Örülhettek a felsőbb pártvezetők. Alig hihető, hogy egy esetleges gyilkossági tervről előre értesítették volna őket. Annak azonban örülhettek, hogy a szocialista testvérnépek szolgálatainak esetleges hibáit a magyarok

elfedték, hogy lehettek „takarítók”, azaz nyomeltakarítók, akik lám, sikeresek voltak.

Mára már nyilván a bizonyítékok utolsó morzsája is megsemmisült. A bizonyítékok ugyanis, mint a jóval nagyobb ügyek esetében: nem létezhetnek. Egy ember igazi megsemmisítése, mint azt a könyvégetők oly jól tudták, ott kezdődik, hogy az emléket is kiirtják, a nyomot, amelyet nem a víztükörre írt, vagy a homokba. A módszerhez szervesen hozzátartozik a tanúk – nem feltétlenül tudatos – megfélemlítése: az ő emlékezetüket is voltaképpen kiirtásra ítélték. Az agymosásnak, az indoktrinációnak, a történelemhamisításnak is az emlékezetgyilkosság a célja: csak a múlt nélküli jelen manipulálható.

Hogyan is remélhetném éppen Elbert életének és halálának nyomait, dokumentumait felkutatni, tanúit megszólaltatni, mikor egy ennél jóval nagyobb színpadon Elbert egész nemzete is a memória-zavar válságából oly fájdalmak közepette próbált megújulni?

Elbert életének és halálának dokumentumait nem archívumok őrzik. Életét az emlékezet, azoké, akiket nem homályosította el az idő, a félelem, azoké, akik a reá szórt rágalmakat szilárdan visszautasították. Ami halálát illeti, annak tanúi vagy nem élnek, vagy nem föllelhetők többé, miként a tárgyi bizonyítékok sem.

Az Elbert-ügyet így csakis a nyilvánosságra hozott „tények”, ferdítések, hazugságok vizsgálatával lehet felderíteni.

A nyomozáshoz a védelem két koronatanút vonultat fel. Az emlékezetet, mely ugyan nem teljesen megbízható, mégis szavahihetőbb bizonyítékokkal szolgálhat, mint akármily szakértő sereg. A másik tanú – mintegy az emlékezet ellenőrzésére – a logika lesz. Ez az eddig feltárt bizonyítékokat is a merő ellentmondások alapján cáfolja.

A két tanú, emlékezet és logika: testvérek. Ugyanúgy, ahogyan mi voltunk Jancsival. Egy töről, mégsem azonosan.

Amikor először vágtam neki az Elbert-ügynek, hogy emlékirat és védőbeszéd formájában felvázlatozom az „Elbert és kora” témáját, szeméremből nem magyaráztam el olvasóimnak, hogy a műfaj egy-

szerre szól az emlékirat szerzőjéről, miként a tárgyról. Mert ez így van rendjén: a nyomozást kiterjesztettem önmagamra, pontosabban arra a korra, amelyben Elberttel éltem. Eltökéltem hát, hogy mielőtt még nem késő, egy kis szobában folytatom le a nyomozást, a színhelytől tízezer kilométer távolságban. Könyvem első változatát egy kaliforniai egyetemi városban írtam. Ott nem volt több eszközöm hozzá, mint az emlékezet gyertyája, melynek pislákolását a logika fényével próbáltam felerősíteni.

Azt reméltem, különbnek bizonyul, mint a kriminalisztika gyarló tudománya.

A mostani változathoz, az új nyomozáshoz kutatóként eljutottam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, ahol mindent megtudtam, amit nem akartam. Sokan figyeltek és jelentettek rólam, s e jelentések aljasságát a torzítások és hazugságok sora teszi kritikailag nehezen feldolgozhatóvá. Ahogyan a rólam szóló agg, szürke lapokból látom, besúgóim nem jelentettek, hanem rágalmaztak. A rendszer hamis építőkövekből építette az ellenség képét éppen úgy, ahogyan utópiáját is hazugságokból emelte. A ködszurkálók azonban olykor valóságos, élő embereket találtak el.

A magánszorgalmú kutyák örökké a nyomvonalban

A rendőrségi nyomozás nem kezdődhet mással, mint környezettanulmánnyal. Nem a közvetlen környezetével, az eset színhelyével, hanem annak az általános *ambiance*-nak a jellemzésével, amely az eset háttéréül szolgált.

Ha egy hivatalos nyomozás végeredménye kielégítetlenül hagyja azokat, akiknek szánták, a családot és a széles nyilvánosságot, akkor a szellemi perrendtartás szabályai szerint a dolog mögé kell tekinteni. A rendőrség csupán látható képviselője a mindenkor hatalomnak, ezért külön szót nem érdemel. Vegyük szemügyre magát a hatalmat, amely az eset idején uralkodott.

Az abszolút hatalom, ellentétben a természetes rendszerekkel, osztódással foglalkozik, s nem szaporodik. Entrópiája folytonosan a nyugalmi állapotra törekszik. Arra a dermedtségre, amely az utasításos rendszer minden láncszemét adott helyén mélyhűtve konzerválja.

Mi hozza mégis mozgásba e dermedt rendszert?

A szorongás mirelit-pszichológiája. A fagyott-konzervált állapotban a rendszer egy-egy tagja úgy érezte, hogy biztonságának téli álma túlságosan is végleges. Hibernálták, magára hagyták, kikapcsolták. Az egyes parancsok közötti szünetet túlságosan is hosszúnak érezték. Létezhetnek tehát más fagyasztási eljárások, más hűtőházak, melyeknek létezéséről nem tudósították.

Ilyenkor kerekedett felül az amúgy csakis utasításra cselekvő káderben a magánszorgalmú kutya, aki akkor is csahol, amikor nem jár idegen a kertek alatt. A megzavarodott eb vicsorogni kezdett, fejvesztetten s válogatás nélkül mart meg barátot és ellenfelet, majd amikor a szomszéd kertjében is pusztítani kezdett, beteljesedett a sorsa. Leváltották.

A jobb idegzetűek sem menekülhettek meg a magánszorgalmú kutyaság kísértésétől, de a jobb idegzet inkább a jobb fülhallás eredménye volt: csakis akkor vonyítottak az égre, amikor amúgy is vonyítási kampánytól (baloldali, jobboldali veszély) harsogott az ország.

A legsikeresebb magánszorgalmú kutyák azokból kerültek ki, akik az el sem hangzott utasításnak elébe vágva tettek úgy, mintha utasították volna őket. Mintha a gazda legelőször neki szólt volna; kedves Bodrijának. Fényes diadalt akkor arattak, ha a gazda visszagazolta, hogy eltalálták az ugatás ritmusát; előléphettek, ha a gazda átvette a ritmust, sőt eltulajdonította a kezdeményezés dicsőségét is. Ami a falkában spontán ösztönre indult, a vezér parancsának tűnt fel utólag: a centralizmusban ennyi volt a demokratizmus.

Boyle, majd Mariotte kísérletében a gázmolekulák minden idegen vegyületre örjöngő táncba kezdenek, míg új kötésben s vegyértékben le nem csillapodik, ki nem csapódik, meg nem szilárdul valami. A derék, ösztönrendszerében tisztességes Tóth Dezsőt élete végén

már efféle Boyle–Mariotte-kísérletek lombikjának használták; a gazda vagy a gazdái vele közölték az idegen vegyület nevét, a betiltandó mű címét, a leállítandó kiállítás időpontját, s akkor neki kellett megszerveznie a molekulák táncát. Másszor Tóth Dezsőt telefonkonténernek használták, amely a K vonalak utasítását a normál hálózat pulzusára kapcsolta át. Neki kellett eltalálnia az új civil rezgésszámot a kézi vezérlés automatizálatlan technikájában – ez hol sikerült, hol nem, hol pedig, amint végrehajtotta az utasítást, visszavonták azt.

Mit kapott érte cserébe? Esztendőnként két hetet, ha korán feliratkozott a minisztertanács balatonőszödi üdülőjébe. Egy hónap alatt végigrepülhette Amerika nagyvárosait a kiemelkedő személyiségekre szabott programban, tolmáccsal, kocsikísérettel. Akadémikus lett.

Mindez kevés fizetség azért, amit végzett, a maximálisan lehetséges tisztességgel szolgálva egy olyan kulturális politikát, amely történelmileg bukott el.

Hitt benne? Ez rossz kérdésfeltevés. Benne nem hittek. Nem engedték el az infarktusvonalról egy életen át.

Még egy igazságtalan háború katonájának sírja is megérdemel egy szál virágot, a lelke egy fohászt. Személyesen nem volt közöm Tóth Dezsőhöz, a hajdani nagy könyvtári olvasások találkozásán túl alig egyszer-kétszer futottunk össze. Egy ilyen alkalommal megdicsérte valamelyik televíziós adaptációmát. Ez igen, öregem, mondta. Akkor már vagy harminc könyvet írtam. Azokra nem figyelt föl, legalábbis nem jelezte. Viszont megengedhette magának, hogy ne utáljon, ennyi függetlenséget biztosítottak neki, ha a gazda mással volt elfoglalva.

Akik a Fehér Ház lépcsőin omlottak össze.
Az árulkodó lódenkabát

Az volt a jó, ha az emberre nem figyeltek föl. Ha nem járt föl semmilyen központokba, minisztériumokba, mert nem hívták. Nekem különben is sokkom támadt egy látványtól, amelyet el nem feledek, amíg élek:

A Duna-parton húztam haza a kocsimban Budára, úgy a hatvanas évek derekán, amikor egyszer csak Örkény Istvánt pillantottam meg a Jászai Mari téren, a Pártközpont fehér lépcsőjén baktatva felfelé, kopott aktatáskájával, zöld lódenkabátban. Pontosan úgy festett, ráncosan, megviselten, törődötten, mint a börtönből szabadult Zelk. Amikor ez a kocsi átillant rajtam, azt gondoltam, az egyik jött, a másik most megy a börtönébe.

Ezzel a jelenettel is persze úgy jártam, mint Elbert kandidatúrájával. Hajlamosnak látszom elfeledni, hogy amit másokban bírállok, azt esetleg magam is elkövettem. Mert nem teljesen igaz, hogy életemben sohasem kerestem volna annak a Fehér Háznak a védelmét, melynek lépcsőin Örkényt megpillantva egy világ dőlt össze bennem.

S mielőtt a feledhetetlen barát és mester Örkény portréjából annyit rajzolnék meg, amennyi Elbert életére vonatkozott, beleszövöm ide a magam szegényét is, persze, akaratlanul részrehajló tanúként.

A cenzor dicsekvésre kényszerít.
Egy megmagyarázhatatlan félelem

A szorongás és a félelem alaptermészetemmé vált. Nem kívánom megtudni, hogy kórosabb méreteket öltött-e nálam, mint kortársaimnál. Megtanultam együtt élni vele, ez nekem elég.

Mivel félelmem valószínűleg túlnőtt a racionalitáson, ahányszor rangsorolnom kellett azokat, akikről a legjobban félek, listavezetővé,

bizonyára indokolatlanul, Kristó Nagy István lépett elő. Attól, mert tőle félek a legjobban, nem érdemel itt külön portrét – megismeréséhez különben Németh László műveire utalhatom az olvasót, az egykori Kristó-porta elég gyakran szerepel benne, miként arra a patikusfiúra valló, nem mindig hízelgő utalások sora, melyekben Németh kutatói Kristó Nagy Istvánra ismernek rá.

Patikusból Kristó sok szenvedés és megaláztatás után lett literátor, író és szerkesztő, majd a Hazafias Népfront valamely társadalmi bizottságának tótumfaktuma.

Kristó Nagy nemegyszer nyájas volt velem, bennem akkor is megállt az ütő. Amikor azonban Németh Lászlót is bíráló tanulmánykötetemet a Magvetőhöz került, hogy ötesztendősi téli álma után akkor jelenjék meg, amikor már aktualitását veszítette, Kristó Nagy állította meg a kéziratot, már-már a nyomdai kézbesítő kezéből ragadva ki azt. Kristó telefonon hívott fel, röviden közölte, hogy amíg ő él, Németh Lászlót gyalázó soraim kötetben nem jelenhetnek meg, hiába közölte szövegüket már teljes terjedelmében az *Élet és Irodalom*.

Féltem, tehát keményen válaszoltam Kristónak a telefonba. Kristó viszont egyetlen pillanatig sem esett ki a szerepéből. Amikor azt vágtam a fejéhez, hogy cenzor, nyugodtan válaszolta: igen.

– Cenzúráztam én már külön emberek, Kassákot, Déryt, Németh Lászlót is.

Összeszedtem minden maradék önérzetemet. – Azoknak az uraknak puhább volt a gerince. Az enyim csak törik, de nem hajlik.

A vágyaim biztattak erre a retorikára, nem a valóság. Kristó ilyen arcátlanúság hallatára letette a kagylót, én meg eltökéltem, hogy az érvényes játékszabályok védelmébe húzódok. Felhívtam a TKKO-n, azaz a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályon Knopp Andrást, aki megtépázott rangomnak megfelelően osztályának legfiatalabb munkatársára, Lendvai Ildikóra bízott.

Ez volt a szerencsém. Lendvai Ildikó ugyan Németh Lászlóból disszertált, mégis a pártomat fogta a szabad gondolat kifejtés elvéből kiindulón, s intézkedett, hogy a könyvem Kristó Nagy opposziója

ellenére másfél év múltán – ismétlem, aktualitását veszítve – megjelenjék. Kristóról közben olvasom, meglehetősen megbízhatatlan forrásokból, hogy Kardos György, a Magvető igazgatója nem hiába bízta rá a cenzúrázást. Jól szolgálhatott a titkok alvilágában is.

Igazából semmi jogom nem volt tehát megrendülni attól, hogy a lódenkabátos Örkényt a Fehér Ház lépcsőin pillantottam meg; fölényt ebben az összehasonlításban nekem csakis az adhatott, hogy én legalább az apai szabóklán selyemblézerében jártam a hadaknak ugyanazt az útját, amit Örkény a lódenkabátban, de hát az ő apja nem szabó volt, hanem patikus.

Ezek a lépcsők traumatikus szerepet játszhattak az irodalmi élet mocsarának szimbolikájában.

Boldizsár Iván a lépcsőkön megcsúszva szenvedett combnyaktörést. Amikor élete utolsó évtizedében, megannyi fogadáson láthattam, ahogyan sántítva is fürgén igyekszik a mindenkori nap sugarába, a megjelentek között a legmagasabb rangú fénykörébe, majd azt is, hogy éppen gyógyuló sántasága akadályozta meg abban, hogy a jelen levő nagyherceg kezét pumpálva egy anekdotával jelezze beavatottságát és cinizmusát – ilyenkor az a belső és titkos családi jelmondat ötlött az eszembe: nem kellett volna elmenni a bálba. Mármint nem kellett volna felkapaszkodni a Pártközpont lépcsőin, és akkor nem csúszik el...

Ez a *nem kellett volna* Jancsival volt cinkos jelszavunk. A jelszó primitív s egyszerű bölcsességet fejezett ki a közhely alsó szintjén, mi azonban, így hiszem ma is, életre szóló tartalommal töltöttük meg.

Roppant pikáns dolgokról lesz szó: lányokról, asszonyokról

Féktelen ifjúkoromban, legényemberként módszeresen indultam hétvégi vadászkörutakra. Választékukkal az eszpresszók és bárók nem elégítették ki, a diáklányok fácánosába is leereszkedtem.

Évfolyamtársaim egy részét a karriercsinálás kalandja vonzotta, s ennek rendelték alá mindent. Előttem minden karrier bezárult,

amikor maga az APO jelentette ki, nem vagyok marxista. Ezzel voltaképpen kivezetett a szükségszerűség birodalmából a szabadságba. Engem attól fogva nem kötött az egyenlőtlenség szabályzata; nem tartozhattam azok közé sem, akik párttaggyűléseken gyakoroltak önkritikát kicsapongó életmódjuk felett.

Az APO tulajdonképpen visszaadta emberi jogaimat, s kivett a puritánusok iskolájából. Nem voltam egyedül. A pártpuritanizmus ellen egész földalatti szexuális forradalom bontakozott ki, melynek cinizmusa a melldöngető hiteknek is cáfolata volt.

A számon kívül maradtak népes serege bejelentette igényét a szabálytalan viselkedésre. Halálra ihatta magát, hódolhatott az érzelmi gyönyöröknek. Manapság, amikor az egész kiment a divatból, s helyébe a szerzés gyönyöre lépett, voltaképpen fel sem fogható, minő erkölcsi tartást adott a szocializmus páriáinak hedonizmusa.

Voltak például felhőtlen nyárestéink. Arthur Miller *A bűnbécs és utánjának* egyik próbáját követően (én fordítottam) a darabban szereplő Tordai Terivel, a világszép színésznővel ültem le vacsorázni a budai Régi Országház étteremben. Terinek az volt a bűne, hogy szép volt, meg az, hogy fedetlen kebleit osztrák filmekben mutogatta; nekem meg amúgy is mindent felróttak, kivéve azt, amiben őt marasztalták el: volt miről beszélgetnünk.

Szikrázó nyáreste volt, szikrázóan fiatal és szép az ifjú színésznő, aki kellő öniróniával már akkor Trézi anyónak szólalngatta magát, amikor még a huszadik életévét sem érte el. Én meg az a krampusz voltam, aki voltam s maradok.

A kerti vacsoraasztalnál rémülten vettük észre, hogy éppen az asztalunkat határoló üvegfal függönyét húzzák el, s bent ült teljes egészében az akkori Politikai Bizottság – Kádárral és a feleségével, Mária nénnivel az élen, Aczél, Szurdi, Benkei, Apró Antal meg a többiek –, akik a hatalom súlyától, az országért érzett aggodalomtól pillanatra sem szabadulván kotorásztak a fécánsült és a lazacszállák között.

Két szabad ember a szabad levegőn, mint egy nyíltszíni felvételen ült a stúdió üvegfa mögé zárt rendezők előtt, akikben lángot vetett

az irigység. Hiába írták, rendezték, vágták és szerkesztették a darabot, hiába övék a kasszába befolyt jövedelem – a közönség emlékezetében az a két nyomorult csepűrágó marad meg, ezúttal Tordai Teri és a krampusz, *A Szépség és a Szörnyeteg* amerikai giccsének e modern magyar változatában. A politikai bizottság tagjai úgy néztek minket, mint egy pornófilmet.

Balszerencsájukra távozáskor az asztalunk előtt kellett elhaladniuk, s felfogniuk, lereagálniuk, szublimálniuk, hogy a pornósztár és az APO antimarxistája – mert az ő szemükben azok voltunk – talán szabadabban élvezi e nyárestét, mint ők.

Az élen Kádár János haladt, aztán a felesége, utána Szurdi István, aki odaköszönt, hiszen a fiai rendezőnek készültek, Aczél, aki a felesége előtt nem mert nyájasra nyílni, ezért egész arca eltűnt a bajusza mögött, Apró Antal, aki ezúttal sem fogta föl, hogy a világtörténelem itt, a szeme láttára íródik, s nem a szakszervezet székházában, végül Benkei a hadnagyjaival.

Benkei becsületére – s persze hatalmának korlátlanságára – jellemző, hogy ő állt meg egyedül az asztalnál, holott minket legfeljebb a rendőrségi archívumok képeiről s az ellenünk szaporodó feljelentő levelekből ismerhetett. Az aktív belügyminiszter katonás modorban köszöntötte a művésznőt, majd rám mutatott:

– A fiút bevágjuk tíz évre a síttre, maga meg eljön velem táncolni.

Apró vagyonok cserélnek gazdát

Pokolbeli víg napjaim, hogy Faludy György remekműű önéletrajzának címét itt elkölcsönözzem, így teltek. A folytonos fenyegetettség árnyékában, igencsak vidáman. Mert ahogyan a második gazdaság, úgy egy második nyilvánosság is kialakult a hatvanas évek elején, amikor más ellenállásra gondolni sem lehetett. Az 1956-os népfelkelés utáni büntetőhadjáratot sokan megúszták – egy-egy büntetés elmaradása maga is a politikai manipuláció eszköze volt, miként a börtön.

Vas István még a hatvanas évek elején is azt kiabálta Aczél Györgynek, hogy őt miért nem csukták le a barátai, azaz Zelk és Déry mellé? Aczél, aki legjobb pillanataiban már az utókor számára válogatta meg szavait, valami olyasmit válaszolt: mert te hedonista vagy!

Pontosan ez a hedonizmus, a szegénylegények örömvadászata jutott nekünk, állástalan firkászoknak, a lektorok népes hadának, akiket Csernus Tibor oly briliánsan ábrázolt Réz Pál, Domokos Mátyás és Vajda Miklós csoportképében.

Ennek a hedonizmusnak s a kiábrándultságnak legműveltebb filozófusa kétségkívül Réz Pál volt. Amit ő nem tudott, nem volt érdemes tudni. Foglalkozását tekintve Réz lektorként működött – ez a cenzor ünnepélyesebb változata – a Szépirodalmi Könyvkiadónál, ahol magam is dolgoztam rövid ideig, s ahol Illés Endre volt a kapitány. Réz – ifjúkori sznobizmusát legyőzve – minőségparti volt egy életen át. Írók bizalmasa lehetett ezért, akik biztos ítéletét éppúgy elfogadták, mint jó érzékét ahhoz, hol húzódnak a falak, meddig lehet elmenni. Így lehetett Réz Pál Déry, Vas István és Ottlik Géza bizalmasa, fiatalon is egyenrangú társa. Fordító, irodalomtörténész és kártyaművész egy személyben, akinek pusztá megjelenése a Hungária kávéház nagy asztalánál arra ösztönzött mindenkit, így Kellér Andort, Vas Istvánt, Czibor Jánost, az öblös hangú Abody Bélát, Benyhe Jánost, olykor Kormos Istvánt és Lator Lászlót, Csurka Istvánt, hogy elő a pénzzel, *lehúzzunk*.

Nem magyarázom el a *chemin de fer*nek, magyarul a *sménnek* ezt a bankókkal játszott változatát, mely a rájuk nyomott számjegyek összegének összeadásából állapítja meg, ki viszi a kasszát, inkább azt a csodálatos rítust, melyet legjobban természetesen Réz celebrált, a pontos fogalmazás iránti készségét is jelző hangján. A játékosokat „versenyzők”-ként említette, egy krupiét megszégyenítő biztonsággal keverte a pénzeket, megemelte a bankóhegyet, majd minden egyes versenyzőt a nemegyszer akkor rögtönzött, a történelemből s jelenkori közéletből előhúzott nevekkal szólított meg. Így lett Vas Istvánból Vas-Witteg Miklós, Csurkából néha Csekonics, Kellérből Keglevich

Hugó. Az egésznek komolyságot adó krupié persze pusztán nevekből a dzsentrivilág úri kaszinóinak utánzatától a dzsentrifikálódó bolsi vezetőkig teljes történelmi paródiát szolgáltatott. A poén mindig az volt, hogy ha valami aktuális kommunista vezető nevére került a sor, lehetett tiltakozni. Abody Apró Antal – mondta Réz, s akkor a két operabariton komoly vitába kezdett, hogy ez nem fair, ilyen néven Abody versenyző nem játszik. Ifjabb Virtsologi Rupprecht Olivér dr. – ezen a néven meg Réz nem volt hajlandó játszani.

Egyik darabjában Csurka ennek a játéknak a kártyacsata-változatát írta meg, s azt betiltották – az ilyen ironikus hedonizmus üzenetét a kulturális kormányzat jobban felfogta, mint az irodalomtörténészek zordabb csapata.

Ennek a hedonizmusnak provokatívabb változatát jelentettük meg mi Tordai Terivel, az egész Politikai Bizottság színe előtt. Csak erőszakkal van hatalmuk rajtunk – üzentük –, különben az élet megy tovább, alapkódját semmi ideológiával nem sikerül átírni s eltiporni. Amíg ti oly örömtelen szorongásban politizáltok, és szexuális örömeitek maximuma, ha egymás herezacskóját tépitek le, amíg a ti legtitkosabb példaképetek a szultánt szolgáló eunuch, a herélt – addig mi köpünk az egésze, s nyugodtan vacsorázunk a nyáreste csillagos égboltja alatt.

Ennek persze alkalmanként azért volt akadály. A konszolidálatlan Kádár-kormány abban Rákosi elveit folytatta, hogy *aki nem velünk*, hanem egy politikamentesebb rezervátumban, például fordítóként próbálta megúszni az egészet, azt végül is az éhhalál szélére szorította, vagy olyan lélekölő munkába, amely a kreativitását ölte ki. Mi valamennyien fordítók és lektorok, azaz irodalmi segédmunkások maradtunk, könyvtárosok, tanárok vagy a kulturális újságírás alkalmi szegénylegényei – kártyázhattunk és nőzhettünk, de családot már nehezebben alapíthattunk.

Örkény Istvánt például a Chinoin gyárba száműzték, arra kényszerítve, hogy vegyészdiplomájával keresse kenyerét, Abody visszament tanárnak, Vas Pista egy cselédszobában diktálta Thackeray legunalmasabb regényének fordítását, Ottlik hivatásosan bridzsezett.

„Ném a hálákát kell megölteni, hanem a távákát licsapolni”, mondta szép magyarsággal Rákosi, s üzenetét a kádárizmus is megértette. Szépen lecsapolták a tavakat. De a szikes fenéken mi szabadon kugliztunk uraink nagy bosszúságára.

A szabadidő mulatásának sok vadászterülete nyílt. Én a budai kiskocsmákban kezdtem, Bárany Tamással sétálva az Alkotás utcán, hogy egy kisfröccsre elrángassuk az Avar utcából Tersánszky Józsi Jenőt. Amikor Tamási Áron felocsúdott ötvenhat utáni depressziójából, akkor a vacsorázóasztal alakult át hedonista centrummá Karinthy Cini segédletével.

Örömvadászatunkat alig volt miből finanszíroznunk. Apróbb baráti kölcsönökből azonban sohasem fogytunk ki. Módszerét – rossz hatásokkal, tagadhatatlan zsenialitással – Devecseri Gábor dolgozta ki. Homérosz magyar fordítója abban is megelőzte korát, hogy az adósságállomány növekedését a pontos törlesztéssel párosította. Ezt csak egy taxival bonyolította le oly módon, hogy kocsit rendelt, elhajtatott hozzám, mert én laktam hozzá a legközelebb, levágott egy százásra, tőlem tovább Karinthyékhoz, ahol már kétszáz volt a taksa, le a Rádiópénztárhoz, ahol kifizette a borsos, kettőszázkilencven forintot taxiköltséget.

Tisztán maradt egy tízeze, abból megkávézott, s indult tovább egy másik taxival, hogy estére pontosan, ahogy ígérte, megadja Ciniéknek a kettőszázat, nekem a kilót.

Máshol maradt sáros.

A hős fantomból testet ölt a Nagyvilágban

Elbert Jancsi nem vett részt ezeken a kiruccanásokon. Fiatalabb volt valamennyiünkénél, s egy hajszállal magasabban állt a társadalmi ranglétrán. Szerkesztő úr volt egy elegáns lapnál, az újjászerveződött *Nagyvilágnál*. Az én jóvoltomból.

Történetét azért mesélem el, mert részben azt is megmagyarázza,

miért is hidegültünk el fokozatosan, hogyan tért el párhuzamosnak induló pályánk.

Az idősebb jogán túlságosan sokszor avatkoztam be az életébe. Mintha éreztettem volna vele, hogy ehhez jogom van, hiszen én mentettem meg azt, nem is egyszer. Lehet, hogy a hálát is számon kértem, s ez részemről nyilvánvalóan a szeretetvágy jele volt. Amit ebből a szakaszból oly világosan látok, az egy hedonista cinikus trükk, amellyel Jancsit a pályáján elindítottam.

A módszer nem ismeretlen, Gogol *Holt lelkek*jétől Meller Rózsi *Írja hadnagyáig*, ahol tűvé tesznek mindent egy Írja hadnagy nevű személyért, aki egy bürokratikus feljegyzés nyomán csupán papíron létezik, majd ezt kihasználva kel életre.

„Elbertelvtárs”, így, szinte egyben kimondva az én Írja hadnagyom volt.

A *Csillagot* Király István – az akkori politikai kereteket tágítva is – jól szerkesztette. Kinevezésekor engem azonnal ki akart rúgni, de aztán megenyhült, s csakugyan adott valamit a véleményemre.

Királyt jó szerkesztőként igencsak érdekelte lapjának visszhangja. Mit szólnak hozzá az emberek? A főnökség véleménye csakis hozzá futott be, a letolásokkal együtt. Örkény híres *Lila tinta* című novellájából óriási vihart kavart Révai. Hát persze, szexis novella volt az akkori idők mértékével. Örkény már ekkor hidegre került. A botrány után Örkény nem merte felhívni Királyt, nekem adott egy novellát, hátha átcsúszik. Király elolvasta az elbeszélést, tetszett neki, közölte.

Az elbeszélés megjelenése után maga Rákosi hívta fel: véletlenül a szobájában voltam, hallottam a beszélgetést. Rákosi határozottan közölte, hogy erről a cinikus fráterről, Örkényről nem akar többé hallani. Hogyan lehetett elbeszélést közölni tőle?

Király István elvörösödött a szidástól. Aztán magához tért, és roppant nyugalommal azt mondta a telefonba: – Igaza van, Rákosi elvtárs. Nem kellett volna közölnöm. Provokáció volt Révai elvtárs ellen. Csak azért közöltem, mert azt gondoltam, hogy egy adott korban adott számú tehetség születik. Örkény köztük van.

Rákosi Mátyás ezt persze nem hagyta annyiban. Akárhogyan is harsogott a kagylóba, nem minden szavát értettem. A tehetségéről mindenesetre más volt a véleménye, mint Király Istvánnak, aki ekkor már, aduját kijátszva, néma maradt.

Ezt azért mondom el, mert manapság Királyt szidni illik. Pándit is. De Örkény nem ússza meg Király nélkül Rákosit, sem Kádárt például Pándi nélkül, aki, ha egyáltalán emlékeznek rá, a hatvanas évek elején kiharcolta Örkény szilenciumának feloldását.

Királylal én még akkor szálltam nyilvános vitába Kosztolányiról, amikor ezt senki nem merte; ő méltósággal teli választ adott, nem söpört le az asztalról, holott tanítványa is voltam egykoron, később beosztottja. Mai támadói tanulhatnának a méltóságából.

– Elbertelvtársnak tetszik a lap – vetettem oda néha Királynak.

Nem tudta, ki az az Elbertelvtárs, de a vezetékeve tetszett neki. Jancsi az egyetem után a Demokratikus Ifjúsági Világszövetségbe került, nyelvtudása jogán a külügyi osztályra. Sőhivatal és fedőszerv, ki tudja, mire – de Jancsit sohasem avatták be az intézmény fennállásának *raisonjába*.

Állásánál fogva kijárt neki az elvtárs, sőt az elízió is: Elbertelvtárs.

Egy idő után már Király kezdeményezte, kérdezném meg Elbertelvtárstól, mi a véleménye a legújabb Kuczkáról, Kónyáról vagy akkori hivatalos költőnkéről s belső munkatársunkról, Fodor Andrásról.

Mivel az az Elbertelvtárs, akinek a *Csillag*ról véleménye volt, én voltam, még Jancsit sem tájékoztattam arról, hogy lényét megketőzttem, s önmagammal pingpongozom.

– Fodor az jó, üzeni Elbertelvtárs.

Amikor 1956 elején Gereblyés László Király tanácsát kérte, hogyan s kívül indíthatná meg újra a *Nagyvilág*ot, a világirodalom folyóiratát, melynek elődjét 1947-ig szerkesztette, Királynak semmi se jutott az eszébe. Gereblyést nem szerette, ha manipulálni támadt kedve, ott volt a saját lapja és az egyetem – hallgatott. Aztán hirtelen

hozzám fordult, aki azért is szerettem a szobájában tanyázni, nehogy a kollégáim rosszat mondjanak rólam, ha kimegyek.

– Mondd, nem tudnád meggyőzni Elbertelvtársat, szegődjék el a *Nagyvilág*hoz?

Majd Gereblyéshez fordult. – Elbert oroszos. Nagykutya az ifjúsági mozgalomban.

– Megpróbálhatom – feleltem.

Azonnal írtam egy cikket Jancsival a *Nagyvilág* szovjet előmintájáról, a moszkvai *Nagyvilág*ról. Közöltem a *Csillag*ban. A megjelent cikk tetszett Gereblyésnek, s könyörgésre fogta a dolgot.

– Kell egy oroszos. Hozz össze Elbertelvtárssal.

Következő héten Jancsi kikerült a hivatali katorgából, és az induló *Nagyvilág* egyik alapító munkatársa lett.

Nem kellett volna elmenni a bálba

Nem kellett volna Elbertelvtársat játszanom, nem kellett volna elmenni a bálba. Sok mindent nem kellett volna csinálnom és csinálnunk.

A Közgazdasági Egyetem egyik szombat délutáni báljára elhurcoltam Jancsit is. Mit tanulsz te mindig, gyere a csajokhoz.

Ezen a bálon – délutáni táncon – nem csajok voltak, hanem a Ferencváros és Erzsébetváros úri kisasszonyai, egyetemisták, fodrászlányok. A mamákkal vonultak föl, mintha el se veszítettük volna a világháborút, s még mindig a régi módi járta volna. Francia négyes, majd foxtrott, tangó, még shimmy is. A bálon kiválasztottuk Jancsival a két legcsinosabb fruskát: örömkre barátnők voltak. Frissek, fiatalok, okosak, kedvesek. Az egymás közötti suttozó osztozás az egyetemi folyosón máig a fülemben cseng.

– A fekete? – kérdezte Jancsi.

– Nem, a barna.

Táncoltunk, bemutakoztunk a mamának, hazakísértük a lányokat, randevút kértünk. Másnap ott teáztam a barnánál a Ferenc kör-

úton, elbeszélgettem az apjával, Pista bátyámmal – polgári rendezettség, tisztesség, minden együtt volt. Kezdtünk együtt járni. A lány az én időmben iratkozott be az egyetemre. A tanítványom lett, nekem, aki olyannyira kikeltem mindig, ha valaki a kedvesét vagy a feleségét az osztályába engedi. Még vizsgáztattam is, ott az aláírásom a jeles mellett a leckekönyvében. Szép kapcsolat volt, ha én nem piszkolom be azzal, hogy a lányt beengedem az órámra.

A fekete lány feltűnően szép volt, ő meg Jancsi szavait itta. Jancsi kisvártatva megkérte a lány kezét. S boldogan éltek, amíg el nem váltak. A válásban Jancsi összetört, magára maradt. Engem hibáztatott, hogy elhurcoltam azon a szombat estén, a Közgáz Egyetem táncmulatságára.

Akkor született a cinkos jelszó: „nem kellett volna elmenni a bálba.”

De hát lehetett-e el nem menni, kérdezném tőle, ha élne. Hát akkora mozgásterünk volt, hogy szabadon választhattunk?

Rám néz Jancsi a szemüvege fölött a szomorú szemével.

– Igazad van – mondanám neki, nem kellett volna elmenni a bálba. Talán másként alakul minden. Bocsáss meg, öcsi.

III. rész

HUNYJ KI, KURTA LÁNG

– Shakespeare rendezésébe mások is beleszólnak

Az áldozat a vízbe zuhan

A siófoki Bányász üdülőben Elbert János 12 óra 55 perckor a karórájára nézett, s kísétált az üdülőből. Mindezt azért tudja a rendőrségi nyilatkozat ilyen pontosan, mert Elbert mozdulatának ösztönzésére a portáskisasszony is a faliorára vetette a tekintetét, ahogyan az jó portáshoz illik, s mire elért hozzá a nyomozóhatóság, még mindig – s percnyi pontossággal – emlékezett rá, mikor hagyta el az üdülőt Elbert.

Tíz perc múltán Elbert halott volt. Az a karóra, amelyre a Bányász üdülőben úgy pillantott rá, mint aki siet valahová, s amely olyan jelentős pillantás lehetett, hogy a portáskisasszony is a faliorára tekintett, majd ezt az időpontot jól bevészte emlékezetébe – egyszerűen az a karóra úgy zúzódtott össze a siófoki móló kisvizének kövein, hogy mutatói összeakadtak, és megállt.

Elbert azonban a Napsugár üdülőbe indult kávézni, sietős dolga tehát nem lehetett. A rendőrségi feltételezések között nem véletlenül szerepelt, hogy esetleg nosztalgia vonzotta a márciusi Balatonhoz.

Ezek a feltételezések azonban – remélem, ezt a rendőrségi nyomozás is figyelembe vette – kölcsönösen kizárják egymást. Egyfelől itt van a siető Elbert, aki taxival vitette magát a szállodasorra, s úgy szorította az idő, hogy feltűnően az órájára pillantott. Másfelől itt van az az Elbert, aki úgy ráért, mintha nem csupán tíz szolid perc maradt volna hátra az életéből – kávé kér, a Napsugár üdülőbe készül, majd kísétál a mólóra. A két cselekvéssor nem fér össze. Vagy az egyik igaz, vagy a másik, vagy egyik se, de a kettő egyszerre nem lehet az.

A két egymást kizáró kép éles exponálása a rendőrségi jelentésben látszatra hitelteremtő erejű, valójában nem az. Látszatra sok, valójában kevés. Mert a két, különböző fókuszú s más ritmusú filmsorból kiretusálták a történet egyik főszereplőjét.

Az ismeretlen telefonálót.

Elbertnek valószínűleg délután 1 órakor lehetett randevúja a hanggal. Mert a két képsor egyetlen metszésponton mintázható át egymásra: ha Elbert azért pillantott olyan feltűnően az órájára, mert azt mérlegelte, vajon elkési-e a délutáni 1 órás randevúját azzal, aki idehívta; ihat-e még gyorsan egy kávé?

Elbert azonban a rendőrségi változat szerint senkivel sem találkozott a mólón. 12.55-kor elmegy a Bányászból – 13.05-kor halott, még jó, hogy odaért. A mólón azon a napon különben sem járt senki. A 13.05-kor halott Elbertet a mólón se élve, a móló kisvizében pedig halva másnap reggelig nem látta senki. Bár hidegebbre fordult az idő, a halál másnapján már járt arra valaki, aki jelentette, hogy vízi hullára bukkant úgy reggel tíz körül.

A mólónak nagyon néptelennek kellett lennie, ismétlem. Mert elképzelhető ugyan, hogy a holttestet a súlya húzza le a kövek közé, amíg az oszlásból eredő gázok fel nem hajtják a vízfelszínre – de az emberi testre vonatkozó fizika és fiziológia a zakójára, a zsebéből kiázó holmira nem vonatkozik. Ezt a szabó fia mondja itt: egy zakó háthossza átlag 100–110 centiméter. Ha a test lehúzza is a karöltőt, a válltömést, a vállszabást – a zakó végét fel-fellibbenti a víz.

Azon a helyszínelő fotón, amelyet nekem a siófoki hatóság mutatott meg, a legszélesebb vízen lebegő felületet a zakó mutatta.

A zakót a feleségének adták ki, s így megtapinthatam. Erős szövésű kamgarn anyagból készült, mely víztaszító tulajdonságáról ismerszik.

Kísérletileg mindez házilagosan is ellenőrizhető. Vegyünk egy erős szövésű sötét színű kamgarn anyagból készült blézert, töltsük tele fürdőszobánk kádját vízzel, lehetőleg nem színültig, hanem csak nyolcvan centi magasságig. Húzzuk le a víz alá a kamgarn zakót a nyakánál fogva. E nyakrészt kövel, kis sziklával rögzítsük, hogy ezzel is leképezzük az eredeti esemény környezetét, a sziklás-köves mólót. A zakó végét, akárhogyan is megszívja magát, fellibbenti a víz. Kivált, ha légbuborék szorul alá.

Tegyük fel azonban, hogy az áldozat úgy zuhant a vízbe, hogy itt légbuborék sem volt, testét ruházatával együtt húzta le a halál.

A holttest körül azonban a zsebekből kimosott tárgyak úsztak, így piros hasú százások. Meddig tartott, ameddig a víz kimosta ezeket a zakó zsebéből? Ha igaz az, hogy a zakó csak a gázok keletkezésével együtt jött felszínre, akkor a holttesttel egy időben; ám ha a zakóban a víz alatt tíz órát voltak, akkor már úgy megszívhatták magukat vízzel, hogy lebegésük nem lehetett oly könnyed, mint amilyennek a kép ábrázolta.

Ezek olyan kérdések, amelyekhez a kriminalisztika jobban ért nálam. Az orvos szakértők nemkülönb. Márpedig a rendőrségi jelentés azt állítja, hogy az eset értékeléséhez neves orvos szakértőket hívtak meg.

Az orvos szakértők valójában kevés pozitívumot állapítottak meg, inkább kizártak bizonyos feltételezéseket.

1. Az áldozaton a zuhanásból eredő zúzódásokon kívül nem találtak külsérelmi nyomokat.

2. Úgynevezett diatóma-vizsgálattal megállapították, hogy élve került a vízbe, vagyis a tüdejébe nem holta után került víz.

3. Ez nem zárja ki az öngyilkosságot, de

4. Az öngyilkosság motivációját kizárja a vízmagasság: ha vízbe ölni óhajtotta magát, néhány lépésnyire ott volt a mély.

Marad a baleset, egy a milliárdhoz eséllyel.

A rendőrség rádöbben, milyen váratlan dolog a halál

Elbert János kávézni indult a Napsugár üdülőbe. Hirtelen csapott le rá régen kínzó arcidegzsábája. Irányt változtatott.

„Minden valószínűség szerint – írja a jelentés – ezúttal is hirtelen elfogta a fájdalom, kiment a mólóra, hogy hideg vízzel lehűtse az arcát. Lemehetett a nyálkás kövek közé, levette 13 dioptriás szemüvegét, amit a vízből való kiemelése után a zsebében találtunk meg,

megcsúszhatott, s ebben a pillanatban eszméletét veszthette, így eshetett a vízbe. A halál oka egyértelműen fulladás.”

Elbert Jánost arcidegzsábával csakugyan kezelték, ezt a nyomozás során, amikor betegségeiről faggatták a feleségét, ő közölte a hatóságokkal. Kezelőorvosai azonban sohasem tanácsolták neki, hogy arcidegzsábáját vízzel hűtse, bár ezt orvosi tanács nélkül is megtehetette, kivált, ha ismeretlen helyen tartózkodik, egy tengeri szigeten, a civilizációtól távol, ahol nincs doktor és patika.

Elbert azonban nem tartózkodott ismeretlen helyen. Sőt ismerte a Bányászban azt a portáskisasszonyt, aki egy olyan hirtelen és éles fájdalom esetén, mint ami most itt lépett fel, mentőt rendel híres vendégének, elszalad a patikába fájdalomcsillapítóért, vagy ha Elbert mindig is hideg vízzel csillapította arcidegzsábáját, felkínálja neki a télen-nyáron üzemelő Bányász üdülő valamennyi vízcsapját.

A Bányász elhagyása után Elbertnek tíz perce volt hátra az életéből.

E tíz perc alatt hányadik percben törhetett rá a csillapíthatatlan fájdalom?

Nem az elsőben, nem a másodikban, nem a harmadikban, mert akkor még olyan közel volt a Bányászhoz, hogy épp a fájdalom sürgetésére visszafordul, s ott nyer enyhületet. Marad tehát hat perce, hogy kiérjen a mólóra hűsölni. Ám mivel még a fájdalmak egész sora sem lehetett képes kora egyik legműveltebb literátorából a racionális döntés szellemét kiűzni, azt kell feltételeznünk, hogy a fájdalom pontosan félidőben, azaz a távozásától számított ötödik percben lépett fel váratlan erővel.

Ha egyenlő esélyt adunk egy magas intelligenciafokkal rendelkező személynek, hogy egy erős fájdalom esetén mit választ:

1. Kimegy-e a mólóra, hogy szemüvegét levéve a nyálkás kövek között hűsítse az arcát?

Vagy:

2. Visszatér ismerősehez, akiről tudja, hogy a portásfülkét úgy őrzi, hogy egy kávéért sem megy át a Napsugárba, s a civilizáció minden segítségét azonnal képes felajánlani (víz, villany, telefon)?

Vajon fenntartanánk-e a két választási lehetőség között az egyenlő esélyt, vagy nyomósabb valószínűséggel fogadnánk a civilizációra a veszedelmes természettel szemben?

Elbert nem volt hegymászó alkat. Jól úszott, de a vízben inkább pancsolni szeretett, ült a hajómon is, de rajta sportmutatványokra nem vállalkozott, valójában sohasem sportolt. Gyenge fizikuma volt. Természetes környezete a város; amikor azt ajánlottam neki, építkezzünk közösen a Pálvölgyi-cseppkőbarlang fölött a hegyekben, sokallotta a környéken a sziklát.

Az orvos szakértők nem zárták ki, hogy Elbert a rátörő fájdalomtól az eszméletét veszítette. Ez a fájdalom azonban nem először támadt rá. Ismerte a ritmusát, erősödésének görbáját, kezdetét és tetőfokát – együtt élt vele évekig. Akármilyen kínzó volt ez a fájdalom, nem érthette felkészületlenül.

Az tehát, hogy pánikba esett volna, nem valószínű. Inkább az, hogy a fájdalom legkisebb jelére csillapításának rutinszerűen begyakorolt módját választja. Esze helyett a megszokásra bízta rá magát. Rutinszerűen pedig, ha a hideg víz volt fájdalmának kipróbált csillapítója, akkor ösztönszerűen is hasonló körülmények közé próbál jutni. Mivel beidegzésének színhelye valószínűleg egy hivatali mosdó vagy az otthoni fürdőszoba volt, rohanva keres egy vízcsapot. Attól még a Balaton tengernyi vize se tántoríthatta volna el. Végző soron s a személy ismeretében azt is hajlamos lennék feltételezni, hogy a mólón állva, iszonyú fájdalmában inkább visszaroht a vízcsaphoz, mint a nyálkás kövek közé ereszkedve, félvakon keresett enyhülést.

De hát nem ezt tette. Egy Budapestre szóló menettérty jeggyl a zsebében belefutadt a Balatonba.

Amelyben az esetleges büntény esetleges kulcsát rejtettük el

Jánoska és Suzy a mi lakásunkban várakozott rám és Józsa doktorra, Suzy nevelőapjára, hogy hazaérkezzünk a holttest azonosításáról. Még reménykedtek: hátha egy ismeretlen holttesttel tévesztették össze a férjet és az apát, aki egyszer csak beállít, s nevetve leplezi le a kissé vaskos huncutságot.

Józsa doktornak az arcáról olvasták le, hogy nincs remény.

Én meg az asztalra tettem a nejlonzacskóban visszkapott személyes holmiját.

Mi a zokogó, esztét vesztő Suzyt vigasztaltuk, észre se vettük, hogy Jánoska kiment a szobából. Nagy puffanásra lettünk figyelmesek. Kirohantam a szobából, kettesével vettem a lépcsőt a fél emelettel feljebbi kis padlásszobába, ahonnan a hang eredt.

Ott feküdt Jánoska a földön, eléggé komikus pózban, keservesen bogyozva a nyakkendőjét, amellyel felakasztotta magát.

– Te hülye! – rontottam rá. – Az ember nem egy nyakkendővel lesz öngyilkos.

Öngyilkossági kísérlete nevetséges volt. Demonstratív, gyerekes, a fájdalmát akarta kifejezni vele, nem az öngyilkossági szándékát. A rossz, műanyagból készült, rövidke fekete nyakkendő a gyász jelöl jobban szolgált, mint ölésre alkalmas szerszámként. Még egy hivatásos hóhér se tudta volna átvetni úgy a mestergerendán, hogy a hurokba akár egy gyerekfej is beleférjen.

Jánuskát azonban néhány hét múltán a Dunából fogták ki holtan, s a rendőrség azt állapította meg, hogy két sikertelen öngyilkossági kísérlete után a harmadik sikerrel járt.

Mivel azonban első kísérletének fül- és szemtanúja voltam, hittemre állíthatom, hogy annak csak egyetlen szálon volt köze a harmadikhoz, a sikerhez. Mindkettő demonstratív volt, azaz valamit üzeni próbált vele, olyan jelekkel méghozzá, amelyeket másként

kamaszfővel közölni nem tudott. Halálának rejtelmét ezen üzenetek megfejtése tárhatja fel.

Az első kísérletet mint szemtanú megközelítő biztonsággal vélem megfejtteni.

Jánoska apja, Jancsi, azaz Elbert János apa nélkül nőtt fel – ez rejtett különben a játékos névadásban, abban, hogy a fiú viselte a komoly név becéző változatát, míg az apa a gyerekesebbet – ezért vezérelte életét az az eltökélt szándék, hogy mindent megad a fiának, amit ő gyermekkorában oly fájón nélkülözött.

Az ilyen, inkább szenvedélyre, mint megfontolásra alapozott pedagógiai tervek rendszerint torzul valósulnak meg. Ezúttal is ez történt. Szegény Jánoska nem tudott felnőni a reá nehezedő szeretet és féltés súlya alatt. Bár feltűnően értelmes volt, ugyanakkor érzelmvilágának érettségében messze elmaradt kortársaitól – az utánzókézsége fejlődött inkább, mint az önállósága.

Telefonon például az anyja modorosságainak mintájára beszélt. Hosszan, nyúlósan, mint a melasz – amit az apjával rágcsaltunk a háború alatt – húzta el a köszöntést, írásban visszaadhatatlanul.

– Sziiiiiaaa – hörögte ellágyulóan a kagylóba, ha lakásukat fölhívtam valamely hivatalos ügyben. – Hoooo..gggy vagggy? Ooooooólyan réééégen lááááttttunk. Mondta is aaaanyáám, hogy főööl kééééne híííívní titeket.

– Jawohl – válaszoltam erre gyakran én, egy német baka hangján. – Add apádat, ha otthon van.

De mondott olyanokat is, hogy mindig rólunk beszélnek otthon, hogy mondta is apa anyának, hogy...

Neki is, mint Suzynak a hízélgés volt az anyanyelve. Ha túléli a kamaszskorát, mindezt úgy kinövi, mint a pinty, elvégre nemcsak anyja volt annak a gyereknek, hanem apja is, a legjobb napjaiban maga a világító értelem, lelkes tudás, finom retorika.

Ezt a jövőt oltottaki 1983. március 9-ének napfogyatkozása. Mintha az őstengerbe húzódott volna vissza a világegyetem, a rendezett kozmoszból a káoszba. A cukros víz, amelyben Jánoskát nevelték, ecetté változott át.

Hogyan üvöltse világgá ezt egy gyerek, aki megpróbáltatásokhoz hozzá nem szokott? Az, aki az anyja vallását vette fel, s a katolikus misén azt se tudta, hogy apja valaha zsidó volt; amikor történeteinket hallgatta a karácsonyi kandalló mellett a holokausztról, azt hitte, ez is csak egy Grimm-mese a hétfejű sárkányról meg a griffmadárról – nos, ennek a gyereknek a szeme láttára vágtam az asztalra az apja zsebének tartalmát egy nejlonzacskóban.

Felment hát a kis padlásszobába, leoldotta a nyakkendőjét, s megpróbálta felkötni magát.

Vagyis: egyáltalában nem akart meghalni, ezért felkötötte magát, hogy nagyot puffanjon, s mi Suzy helyett őt vigasztaljuk. A nyakkendővel az új életbe való útját kereste: bejelentette, ha elegendő figyelmet szentelünk neki, nem lesz semmi baj.

Ezta figyelmet nekem, a nagybácsinak kellett volna odaszentelnem. Hogy erre nem voltam teljesen érzéketlen, azt bizonyítja az apja életéről szóló példabeszéd, az evangéliumok modorában, csupa szimbólummal terhelten, áthallásokra, átfedésekre, ismétlésekre és eltérésekre hangszerelve. Jánoskának azonban nem példabeszédre volt szüksége a gyász első óráiban. A sok fecsegéssel majmot csináltam magamból, ugyanúgy elbuktam Jancsi halála óráiban pedagógiából, mint Jánoska nevelésében az apja.

Magamhoz kellett volna ölelnem azt a busa, fekete, szép fejét, s hagynom, hadd sírja ki magát.

A kloroformteória

Jánoska harmadik, sikeres öngyilkosságára nem nekem jutott eszembe teória, hanem a nemrégiben elhunyt Dékány Kálmánnak.

Dékány Kálmánról mindig tudtam, milyen finom, elegáns s tehetséges író; azt pedig kivált, hogy szerényebb mesterrel még nem találkoztam. Dékány a maga útját járta. Halk szavú emberkerülő volt, akivel délelőttönként a Lukács uszodában lehetett találkozni, vagy

alkalmanként a kiadók lépcsőházában. Elég volt csak ráköszönni, s kivirult a mosolya attól, hogy egyáltalán megismerték.

Azon az irodalmi tőzsdén, ahol a törtszámokig pontosan jegyzik minden magyar tollforgató fekete árfolyamát, Dékány nem is szerepelt. Elfelejtették bejegyezni, holott rendszeresen publikált. A hivatalos protokoll-listának pedig az a furcsasága, hogy csak azokat jegyzi, akiket a titkos, csak más átszámítási kulccsal.

Dékány Kálmán tehát volt is, meg nem is volt; ehhez mindenki hozzászólt, alighanem elsőnek Dékány. Titkos fejedelem maradt, ezzel megelégedett.

A magyar írók közül Dékány Kálmán az első, aki az egykor ünnepelt, közmegebecsülésnek örvendő Elbert János halálesetét egy elbeszélésben dolgozta fel, kulcsnovellában, melyből igencsak könnyű azonosítani a képzeletbeli szereplőket az életből vett mintákkal. Dékány írása *Ismétlés az apáért* címmel az *Új Idő* című folyóiratban jelent meg, persze nem véletlenül, mert szerkesztői avatott írók voltak, akik a nagyszerű szimatú Végh Antal menedzselésében ritka színvonalat őriztek. A folyóirat azóta megszűnt.

A novella hőse egy Pelbárt nevű színházi ember, aki intézetéből váratlanul a Balatonra indul egy menettértil joggyel a zsebében. Lepsénynél a vágányjavítási munkák miatt taxiba szállni kényszerül, elmegy a Tárna üdülőházba egy kávéért, majd a hajózó mólóra siet, mert arcidegzsábájának fájdalma tör rá, megszédül, belefullad a vízbe.

Nem kétséges, hogy Pelbártra Dékány rámintázta az Elbert-estet hivatalos változatát, persze csak azért, hogy finom írói eszközökkel kétségbe vonja azt. A történet másik szálán egy Sasvári nevű rádióriportert a nemrég elhunyt Pelbárt-Elbert fia azért keres fel, hogy elkérje apja utolsó interjút.

A rádiófelvétel amolyan születésnap-i köszöntője lett volna Pelbárt-Elbertnek, a felvétel az ő irodájában készült: a magnószalag rögzíti azt a pillanatot, amikor egy telefoncsörgés szakítja félbe mondatait. Talán ama végzetes telefonáló?

Egy harmadik szál a riporter gondolatait tolmácsolja. Sasvári elégedetlen a rejtélyes halálesetet magyarázó rendőrségi nyilatkozattal. Az elterjedt szóbeszédet, nevezetesen, hogy Elbert merénylet áldozata lett, ez a nyomozási nyilatkozat „nemhogy cáfolni, hanem inkább megerősíteni látszik – ellentétben a hatóság szándékaival.”

A kamasz fiú is ugyanezt olvassa ki a nyilatkozatból – milyen jó szemmel olvas Dékány! –, hiszen az: „...rébuszt rébuszra halmoz... Miféle kideríthetetlen összefüggésre célozgatnak? »Ezzel számot kell vetni« – ez (a nyilatkozatbeli) kijelentés szerintem annyit tesz: törődj bele, fogadd el, amit mi mondunk és ne bolygasd, különben rajtaveszthetsz!”

Az elbeszélésben Sasvári bizonyos abban, hogy merénylet történt. „Kétség nem férhet hozzá, hogy az eltüntetési olyan személyek műve, akiknek hivatása ez a fajta mesterség. Bizonyosság a végrehajtás tökélye. Semmiféle külsérelmi jelre nem bukkantak P. P. testén...”

Sasvári és a friss árva gyerek merő gondolat kísérletre épülő nyomozásukban egymástól függetlenül jutnak arra a felismerésre, hogy Elbertet a mólón a hivatásos merénylet olyan szerrel kábították el, amelynek vegyi párlatát a víz oldja és kimossa, a boncolás se mutatja ki a szervezetből vagy a ruházatból megfelelő idő múltán.

Az ötlet meghökkentő. Dékány gondolat kísérlete – melynek eredményét persze hőseivel mondatja el – merész, ám nagyon is valószínűsíthető. S mindaddig a legjobb megoldási kísérletként kell számot vetnünk vele, ameddig az ellenkezője nem bizonyítható, vagy az övénel még valószínűbb feltételezésre nem találunk.

A rendőrség laboratóriumi és bonctani vizsgálatai viszont egyértelműen kizárták bárminemű, vízben oldódó, majd elpárologó, kábításra alkalmas, eszméletvesztést előidéző szer használatát. A rendőrségnek azonban nem állt érdekében, hogy ilyen kábító szert kimutasson. A kloroformnál persze akadhat külön és megbízhatóbb anyag, mely az eszmélet elvesztését idézi elő. A szer olyan jó, hogy az áldozatban mérgezik, gyógyszernek, alkoholos szubsztanciának éppoly kevés nyoma marad, mint a külséremnek, viszont a felté-

telezett merényletet a kloroformnál fejlettebb s a laikus számára ismeretlen, laboratóriumi és patológiai vizsgálattal nem azonosítható vegyi anyaggal hajtották végre.

Vegyük azonban Dékány teóriáját annak, ami – vagyis egy elbeszélésbe ötletesen beleágyazott, nem a szerző, hanem képzelt alakjai gondolataiban vagy fogalmazásában közölt fikciónak, hipotézisnek. Igaz ugyan, hogy Dékány Kálmán képzelt hősenek, Pelbárt Pálnak sorsát egy valóságos rendőri közlemény szó szerinti idézeteivel illusztrálja – mindez nem változtat azon, hogy mint bármely kulcsregény vagy kulcselbeszélés még jogilag is a poétika és nem a kriminalisztika körébe tartozik.

Ha azonban e művet – a fentebb kifejtett megszorításokkal – csupán merő fikciónak fogadjuk el, akkor egy sajátos ellentmondásba ütközünk.

Amennyire ugyanis kriminál-statisztikailag könnyen valószínűsíthető a kloroformteória, olyan nehezen fogadható el az a művészi feltételezés, hogy az elbeszélésben Sasvári és a fiú egymástól függetlenül jutnak el ugyanahhoz a teóriához. Sasvárinak s a fiúnak semmilyen támpont vagy bizonyíték nem áll a rendelkezésére ahhoz, hogy a hivatalos rendőrségi nyilatkozatot megcáfolják. Merő szövegelemzéssel, vagy ahogyan Dékány fogalmazza: „elmesportból” szedik ízekre azt, ennek nyomán állapítják meg, hogy ellentmondásai hazugságra utalnak. Vagyis, ha a nyilatkozat azt állítja, hogy baleset történt, sőt erőteljesen utasítja el azt az elterjedt hírt, hogy itt gyilkosságot követtek el, úgy ők – ismétlem, egymástól függetlenül – egy „ellenforgatókönyvet” vázolnak fel, s így bukkannak rá a kloroformteóriára.

A nyilatkozat stilisztikai cáfolata s az ebből levont pozitív kloroformteória között azonban lényeges ugrás van – más az valamit „elmesportból” cáfolni, s ismét más a cáfolat helyébe a rejtély megoldására valószínűsíthető teóriát előadni.

A cáfolat és a teória közötti ugrás ráadásul két egyednél egymástól függetlenül vezet azonos eredményre. A két egyed kultúrában, életkorban és érdekeltségben is olyannyira különbözik, hogy bár azonos

problémát kívánnak megfejtetni, jellemükből s helyzetükből egyáltalán nem valószínűsíthető, hogy azonos következtetésre juthatnak.

Azt kell tehát feltételeznünk, hogy a kloroformteória ugyanolyan idegen anyagként jutott be az elbeszélésbe, mint a nyilatkozat, amely eredetijében Elbert haláláról, a novellában Pelbártéról szól – vagyis mint külső információ. A kloroformteória inkább az író szöcsövéből szól, s az nem a jellemek gondolataiból s kijelentéseiből következik szervesen. A kloroformteóriával legalábbis a gyerek alakja mintha átlépné saját árnyékát, olyan feltételezésre jut, amelyre ismeretanyaga, életkora, szakmai érdeklődése az írói ábrázolás szerint nem jogosítja fel. Ha az elbeszélésben – bár minták után rajzolva – az alakok a képzelet termékei, míg a cselekmény, amelyben részt vesznek, valóságos, úgy a kettő ezen a ponton nem illeszkedik hitelesen. Sasvárinak talán eszébe juthatott a kloroformteória, a gyereknek nem. Márpedig a novellában a teória próbáját a gyerek végzi el.

Dékálynak, mint elbeszélése bizonyítja, nincs ellenére a szövegelemzés, s a gondolatkísérletet ellenőrző logika.

Ha elemzésem nem csal, s megközelítően pontos, Dékálynak a kloroformteóriát nem az alakjai súgták meg.

Egy asszony a sivatagban

A feleség, aki zokogva várta lakásunkon a valószínűtlen hírt, az anya, akire hirtelen a félárva felnevelése zuhant, óhatatlanul is kiszorult a képből. A családi tragédia szereplői közül ő a legutolsó áldozat: jó egy esztendeig élt még úgy, hogy urát annak a társadalomnak a könyörtelen suttogó kórusa semmisítette meg erkölcsileg is, amelyik a haláláig ünnepelte.

Ennek a társadalomnak, benne az értelmiségi elitnek különben nem szolgált dicséretére, hogy egy alighanem tudatosan kiszivárgtatott tévhír kottáját fújta tovább, nevezetesen azt, hogy Elbert az 1956 utáni időkben a megszálló oroszok tolmácsa volt. A közéletben

csápoló író, permanens írószövetségi funkci, a népességfogyás elleni küzdelem apostola, a MIÉP oszlopos támogatója egy rádióműsorban szemtanúnak jelentkezett, s azt állította, hogy a letartóztatása után Elbert tolmácsolt a kihallgatásán. Erre több szemtanú nem akadt, az Elbert-tolmácsolás egyébként is belügyi dezinformáció volt.

Suzy az első hetekben alig fogta fel, mi történt vele – a fájdalom is érzéstelenítő szer. Meg ott volt a fia, aki néhány gyerekséget, így az álöngyilkossági kísérletet leszámítva hirtelen felnőtt, egy rövid gyász hét után újra iskolába járt... s beleszeretett egyik osztálytársába. Amikor ezt az anyja, mint az egyetlen jó hírt a nem múltó gyász sivatagában megtelefonálta, megkönnyebbültem. Apja halálával Jánoska felszabadult érzelmi energiáját egy bájos fruska kötötte le, s mentette meg – addig, ameddig – az életnek. A szívem megszakadt, amikor a temetésen a lányt Jánoska osztálytársainak karéjában viszontláttam. Özvegyi sorba jutott képletesen szólva, tizenhét évesen.

Én egyszerre magam előtt láttam a tizenhét éves Suzyt, ahogyan az iskolatáskát a földre vetette, s az anyja szárnyai alatt csipogni kezdett, hogy ő bizony tudja, hogy én ki vagyok.

Az elbeszélő szerkesztő úrrá válik,
majd kicsöppen a paradicsomból

A *Magyar Nemzet*nek negyed évszázadig voltam szerződtetett szerkesztőségi munkatársa. Törzsgárdatagságomról, a vele járó erkölcsi s anyagi jutalomról ugyan a szerkesztőség megfélekedezett, mint ahogyan egyik hosszabb külföldi utam nyomán a szerződéselem megújításáról is, de e tragikus történetben ez legfeljebb a komikus betétet helyettesíti, valójában szót sem érdemel.

Suzy anyja, Nagysuzy már a kezdet kezdetén belopta magát a szívembe. Az egyetlen élő lélek volt abban a szerkesztőségben, aki legalább egy mosolyra érdemesített, amikor szerződtetésem első hetében olyan csávéba kerültem, melyből nem látszott kiút.

Amikor az 1956-os forradalom leverése utáni intézkedések az Írószövetséget feloszlatták, megszűnt az Írószövetség központi folyóirata, a *Csillag*, melynek munkatársa voltam. Pontosabban, a folyóiratot már a forradalom idején szüntette meg a Lapkiadó Vállalat. A Király István–Szabolcsi Miklós szerkesztette lapról – amelyről én szentül hittem, hogy történelmi küldetést teljesít, amikor újra szólani engedti Füst Milánt, Szabó Lőrincet, Tersánszkyt és Weörest, sőt e küldetés küldöncéül engem szemelt ki, mert először engem küldött el hozzájuk tájékozódni, adnának-e írást – hirtelen kiderült, hogy az ósztálinizmus fellegrára.

Állás nélkül maradtam. Nemes Iván, a Lapkiadó akkori igazgatója megszánt, s a fizetési állományba sorolt a *Nagyvilághoz*, ahol egyébként akkor már Elbert János is dolgozott. Ez az állásom se tartott tovább egy-két napnál, mert a régi *Nagyvilágot* is feloszlatták.

A *Csillag* hajdani szerkesztőségének minden tagjáról, a kézbesítőt is beleértve, gondoskodás történt: Király másodállásban már főszerkesztői mandátuma idején is egyetemi docens volt, Kossuth-díjas, Szabolcsi Miklósról az Irodalomtudományi Intézet gondoskodott, majd az *Élet és Irodalom* szerkesztője lett, Illés Lajost a kiadói világ szippantotta magához, nemsokára irodalmi vezetőként kezdett szolgálni, Fodor Andrást egy könyvtár mélyére dugták el, Rádics József talán már ekkor elindult a minisztériumi karrier lépcsőin.

Rólam elfeledkeztek. Nem volt állásom, pénzem, lakásom. Ez utóbbihoz némi csalás árán hozzájutottam egy emigráló rokon révén, aki bejelentett magához, mielőtt elhagyta az országot, s bár a kiigénylés hónapokig tartott, végül mégiscsak sikerrel járt. Állásszerző kísérleteim azonban rendre kudarcot vallottak. Amit a *Csillag* magasabb sarzsit viselő egykori szerkesztőin nem tudtak megtorolni, azt verték le rajtam, Nemecseken.

Elbert János bejutott az újrászerveződő *Nagyvilághoz*. (Arról itt is elfeledkeztek, hogy egykoron, ha rövid ideig is, a lap fizetési állományában szolgáltam.) Jancsinak kevés volt a fizetése, becsületére vált azonban, hogy alkalmanként lehullajtott nekem egy-egy

százast, miként a szabóműhelyből is akkor már igencsak öreg s elfáradt szüleim.

Osztálytársaim és gyermekkori barátaim többsége, ahogyan akkor mondták „disszidált”. Nagyon magamra maradtam, ismerőseim segítségére nem számíthattam. Barátnőm férjes asszony volt, az estéimet is egyedül töltöttem tehát a lopott délutáni órák után.

Ekkor kezdtem kártyázni, méghozzá amolyan félig hivatásos alapon. Pókerpartikba szálltam be a szüleimtől és a Jancsitól kapott pénzen. Minden szellemi energiámat az ellenfelek játéktaktikájának kiszimatolására fordítottam, a lapcseréknél annyi figurát jegyeztem meg, amennyit csak láthattam. Rendszerint nyertesként zártam az éjszakába nyúló partikat. Vas Istvánnak például volt egy tehetősebb nagybátyja, Ervin, akivel nagy költőnk szervezett nekem partit a lakásukon, az Eötvös utcában. S ha költőnk ezt soha ki nem mondta, cinkos mosolyával arra biztatott, hogy nincs ellenére, ha kifosztom Ervint.

Megtettem.

Ervin pénzéből fedeztem azt a borsos telefonszámlát, mely állás-kereső hívásaimat mérte. De egyelőre nem ezek a telefonok segítettek, hanem Vas István közvetítésével Ottlik Géza, aki kezembe nyomott egy Graham Greene-regényt, hogy az Európa Kiadónak fordítsam le, a szerződést majd ő elintézi.

Sohasem fordítottam még, s olyan lassan gyűltek az oldalak, hogy órábérem a kávé és a cigarettát sem fedezte. A Tudományos Akadémia félpénzén voltam aspiráns.

Ez az aspirantúra, miután csökkentett volt, gyorsan lejárt, bár úgy emlékszem, az esztendei mandátum múltával még meg is hosszabbították. Az aspirantúra célkitűzését, a kandidátusi disszertáció elkészítését persze nem teljesítettem – másfél esztendő alatt ugyan összegyűjtöttem a hozzáférhető anyagot, megírtam két fejezetet, ezeket az Irodalomtudományi Intézet megvitatta, az egyik fejezetet lemeszárolták, a másikat közölték – de ezzel ugyanolyan messze maradtam a kandidaturától, mint később Elbert János.

A csonka aspirantúra lejártával a jelöltek – a sikeresek s az elbukottak egyaránt – egy álláselosztó bizottság elé kerültek, nem személyükben persze, hanem „anyagukkal”. Én arra számítottam, hogy az egyetemre helyeznek, ahol óraadóként hirdetett előadásaimat sokan látogatták. Egyik hajdani tanítványom volt a korán elhunyt Gábor Pál, a filmrendező, akinek később tanártársaként szolgáltam a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. Gábor Pál – meglehetősen kollégának szóló hízelgéssel – mindig emlegette, hogy egész jó volt az a hajdani Babits-szeminárium, melyet tanítványaim közreműködésével tartottam.

Az elosztóbizottság a *Magyar Nemzet* szerkesztőségébe helyezett el. Miért éppen oda, annak sok variációját hallottam, mivel azonban az ilyen káderelosztás zárt ajtók mögött folyt, első kézből származó források máig sem állnak rendelkezésemre – a kor általános dokumentumhiánya, íme, az én esetemben is jelentkezett.

Az egyik változat szerint – melyet jobb híján elfogadok – a *Magyar Nemzet* kulturális rovatának akkori vezetője már régen duruzsolta a főszerkesztő, Mihályfi Ernő fülébe, hogy alkalmi munkatársukat, vagyis engem, véglegesen a laphoz kellene kötni. Komlós János, akit vagy rabbiszeminarista, vagy ÁVO-ÁVH-s múltja miatt afféle baloldali buldognak tekintettek, voltaképpen liberalizálni próbálta az 1956 után eléggé véresszájú lap kulturális rovatát.

Ezt a kulturális rovatot korábban Sós Endre és Antal Gábor vezényelte. Két fókazsírral bekent nagy műveltségű újságíró. Szapora feljelentők. Nemrégiben elszorakoztam a „Dávid Mátyás” fedőnevű személy rólam szóló episztoláin. Ez az Antal Gábor eléggé egzaltált személy volt, aki azon akadt ki, hogy ifjú színésznő feleségét állítólag egy kövér írócsapat törbe csalta, és megerőszakolta a szigligeti Alkotóházban. Nekem ehhez annyi közöm volt, hogy az egyik kövér jó barátom volt.

Komlós János beavatott volt. Lehetetlen, hogy ne tudott volna Sós Endre azóta nyilvánosságra került szerepéről, az is valószínű, hogy ne olvasott volna szegény, réttegő Antal Gábor lelkében.

Ezért hívhatott engem s másokat a laphoz.

A „kispadon”, a tartalék játékosok között együtt ültem az ugyan-csak állástalan Mátrai Betegh Bélával; ő valami rossz fát tett a tűzre a forradalom alatt, én meg Király és Szabolcsi megtagadott vagy elfeledett csicskása voltam, s túlságosan régen állástalan, tehát fol-tosként számon tartott szegénylegény.

Komlós János vezetett fel Mihályfi Ernőhöz. Az előszobájában ült Nagysuzy, akkor már inkább a főszerkesztő-helyettes, Paál Ferenc titkárnőjeként, elragadó mosollyal, lelkesen üdvözölt. Csinos asz-szony volt, karcsú, elegáns, kissé előreálló foga külön pikantériát kölcsönzött az arcának.

Valójában nem bántam, hogy Misu, ahogyan Mihályfit becézték éppen a K vonalon magyarázta valakinek a bizonyítványát; szíveseb-ben hallgattam Nagysuzy gyöngyöző kacagását.

Mihályfi maga tárta fel szobája párnás ajtaját, elém sietett, meg-ölelt. – Itt a helyed, fiam.

Mátrai Betegh még mindig ott ült a kispadon, azaz Komlós elő-szobájában, míg nekem már állásom volt, redaktor lehettem ismét. Némiképp persze bántotta a büszkeségemet, hogy Bóka s az egyetem ilyen könnyen lemondott rólam, megvigasztalt viszont, hogy Komlós állítólag személyesen jelent meg az elosztóbizottság előtt Mihályfi képviselőjében. Sorsom váratlan alakulását végül is kedvező fordul-atnak fogtam fel. Egyre ment, hogy a kritika könnyűlovasságában vagy az irodalomtörténet nehéztüzérségénél szolgálók.

Az egész család engem ünnepeelt. Elbert felrohant hozzám, s elér-zékenyülve csak annyit mondott: – Ez nagyszerű, ez nagyszerű!

Apám azt reménylette, nemsokára visszaadhatom a kölcsönként százasokat, anyám viszont azóta, hogy nem az orvosi karra iratkoztam be, pályám minden fordulatát bukásnak értékelte. Neki lett igaza.

A főszerkesztővel váltott érzelmes csók után először a munka-könyvem vészett el az Akadémia s a *Magyar Nemzet* között, aztán kiderült, hogy íróasztalt sem találnak nekem, ott darvadoztam tehát Mátrai mellett a kispadon – míg aztán három hét múltán megele-

geltem a dolgot, és bejelentkeztem Nagysuzynál, hogy Mihályfival kívánok találkozni.

Nagysuzy ötölt-hatolt. Misu nem ér rá. Misunál vendégek vannak.

Komlós is zavartan viselkedett. Egyszer, csak úgy futtában meg-kérdezte: – Mondd, visszavenne téged az egyetem?

Végül egy hónap múltán Nagysuzy megkönyörült rajtam. Kivitt a folyosóra, a női mellékhelyiség elé, s azt mondta: – Baj van. Azt hiszem, a kinevezése nem ment át.

– Hol nem ment át Suzykám?

– Azt nem tudom.

– Kérdezze meg Misutól.

– Misutól – kacagott Suzy, mint aki élete legnagyobb csacsakását hallja egy kamasztól – nem lehet kérdezni. Misu az, aki kérdez.

Ha láttak valakit tanácstalanul állni egy női vécé előtt, az én voltam. Már Komlóshoz se jutottam be; egyedül ülni a kispadon nem volt kedvem, mert Mátrai Betegh Bélát közben szerződtették, s már íróasztala is volt.

Aki a csepűragókat megneveltette,
megsemmisítette a neológ ideológot

Mátrai szerkesztő úrral – ő már az volt, én még mindig nem – már a kezdet kezdetén konfliktusom támadt. Nem tudhatta ugyan, de akkor volt nekem szép szeretőm a Vidám Színpad tánckarából Bogár Mari. Ma, érett színésznőként (s persze más művésznéven) is szép – hogy akkor milyen volt, ne tudja meg senki. Szőke, dús hajkoronájá-val, darázsderekával s a fölötte domborodó keblekkel Brigitte Bardot-t szégyenítette meg. Megismerkedésünk s elcsábítatásom története hosszú lenne; Marit nem lehetett elcsábítani, szuverén egyéniség volt már akkor is, s azt kapott meg, akit akart. Egyetlen hibájául csak azt tudom felróni, hogy rám is szemet vetett – ugyan hová tette azokat a szép szeméit! Erről persze majd neki kell számot adnia, ha egyáltalán

törődik az ilyesmivel. Mari felnőttnek született, s igazán nem hivalkodnék azzal, hogy a skalpomat valaha felfűzte az övére, ha mindezt nem ő maga tette volna közhírré éppen Hont Ferenc színe előtt.

Hont Ferenc, aki a hatalomvesztésbe egyetlen percre se tudott belenyugodni, intézetében, melynek igazgatója később Elbert János lett, egy programot dolgozott ki a színészek ideológiai nevelésére, s meggyőzte a szakszervezetet, a minisztériumot és a Pártközpontot, hogy továbbképző szemináriumán minden színház társulata úgy havonta egyszer hallgassa meg a kiküldött előadót.

Ez az előadó az esetek többségében Hont Ferenc volt. Sztanyiszlavszkijról szóló elmefuttatásával szállt le intézeti Olümposzáról a Vidám Színpad kabarébrettlíjére, Kabos László, Kazal László, Kibédi és Salamon Béla jogos birtokára, oda, ahol Mari volt másodmagával a tánckar.

Hont ezúttal sem elégedett meg az államilag engedélyezett két-órás kínzással, melyet a kabaré fegyelmezett színészei Kellér Dezsővel az élen még csak eltűrtek, ám tetejébe vizsgáztatni is akarta közönségét. Megrészgélve attól, hogy némi maradék figyelem kísértet követhetetlen rapszodiáit, az általa szerkesztett *Színháztudományi Kiskönyvtára* terelte a szót.

Ebben a litografált sorozatban a világszínháztudományának jeleseit adatta ki a Mester, Sztanyiszlavszkijtól Hont Ferencig, Szántó Juditig. Arról faggatta tehát a lankadó figyelem perceiben a kabarettistákat, ugyan ki olvassa ezeket a köteteket. Csillapíthatatlanul tört fel a röhögés. Kabos a Kazalt lökdöste, hogy jelentkezzen mintaolvasónak, majd a sok lökdösődésben Kazal – a poén biztos tudatában – Marit lökte ki Hont bajsza elé.

Ott állt Mari, lesülten, sudáran, a társulat legfiatalabb tagjaként a nagy varázsló előtt.

– Szóval az elvtársnő olvassa ezeket a könyveket. Dicséretes. És mondja, kedves elvtársnő, hogyan jutott hozzá ezekhez a könyvekhez?

Mari jobb érzékkel mérte fel a helyzetet, mint dr. Hont, rendező, tudós, igazgató. Tudta, hogy most vérét ontja a Mesternek.

– Engem tisztelettel – felelte Mari – egy esztéta basz.

A csillapíthatatlan röhögés sokáig tartott. Nem volt a társulatnak olyan tagja, aki hangosan, halkan, viháncolva, a társát bökdösve meg ne ismételte volna a slusszpoént. A férfiak a nőkhöz fordulva ripizték: – Mondd, kérlek, téged nem egy esztéta... Volt már benned esztéta?... Mi a legjobb labdaméta, ha téged meg... az esztéta.

Mari mindenesetre komolyabban járult hozzá a Vidám Színpad esztétikai neveléséhez, mint dr. Hont, aki sebzetten kotródott le a színpadról. Bogár Mari arra is példát mutatott, hogy egy adott helyzetben – Hont úgy mondta volna: *kontextusban* – minő tisztító szerepet játszhat egy nagyon csúnya szó.

Mátrai Betegh Bélához valószínűleg gyorspostával jutott el ez a történet. Esztétának képzelte magát, száz száz piros rózsát küldött Bogár Marinak, majd maga is megjelent a rózsák nyomában.

Maritól a lépcsőn én baktattam lefelé, míg föl Mátrai. Mátrai lassan kapcsolt, a lépcső tetején juthatott eszébe, kit azonosított esztétaként a pesti legenda. Marit is rosszul ítélte meg – csak a szépségét bámulhatta, s nem figyelt fel a karakterére, a szuverenitására. Mari hűségesebb volt, mint a híre. Mátrai vacsorameghívását elfogadta, közeledését visszautasította.

Mátrai Betegh lett aztán a rovatvezetőm másfél évtizedig. Nem könnyítette meg az életem.

Melyben APO, a nagy varázsló kiűz a paradicsomból

A történet idején azonban a *Magyar Nemzet*nél csak a fantomom szolgált – ott voltam s mégse, fizetést nem kaptam, szóba se álltak velem.

Mari vigasztalt, majd amikor azt panasztam fel neki, hogy nincs kihez fordulnom, energikusan szólt rám: – Add ide a telefonkönyvet, majd én megmondom. – Átlapozta a gyér névsort, majd két nevet kipipált. – Ezeket hívd fel.

Mari tréfának szánta ezt is. A két név Hivatal Erviné és Vigyázó Piroskáé volt.

– Akire a Hivatal vigyáz – nevetett. – Aki vigyáz a Hivatalra.

Hivatal Ervint ismertem, kedveltem, s tudtam róla, hogy nem segíthet. Vigyázó Piroska a Parlamentben dolgozott, a tájékoztatásnál. Örkény Pista lakásából választottak le Vigyázóék egy másik lakásra valót, innen a név a telefonkönyvemben.

Felhívtam Vigyázó Piroskát, akinek hangjából a rémület csengett. Nemcsak a nevemet ismerte, az ügyemet is – az ügyemet, melyet mindenki ismert, csak én nem. Ógott-mógott, köntörfalazott, kergetelt, hívjam fel egy hét múltán.

Egy hét múltán újabb türelmet kért – ekkor már be se tettem a lábam a *Magyar Nemzet*hez, megadtam magam a sorsomnak. A végén Vigyázó Piroska rettegő hangon közölte, hogy aktáim az akkori APO-nál, Darvasi Istvánnál akadtak el.

Darvasi egy pipával álcázta, hogy pontosan olyan volt, mint a többi APO, azaz agitprop-osztályvezető. A sajtóban élet-halál ura. A mindenkori APO-nak ezt kellett humanizmussá álcáznia; Darvasi egyénisége abban rejlett, hogy ezt meg sem kísérelte. Durva, agresszív modorral adta tudtára mindenkinek, hogy ő az, aki.

Huszadszori telefonálás után végül fogadott – ez volt életem első látogatása a Fehér Házban. Előadását nem nekem címezte, hanem a falaknak. A sajtóban most a marxizmus hegemoniáját kell erősíteni. Túlságosan közeli az ellenforradalom emléke, a nép határozott tájékoztatást vár. A *Magyar Nemzet*, úgy látszik, ezt nem fogta fel. Viszontlátásra.

Nekem akkor már nem volt vesztenivalóm. Felbőszített, hogy a személyes ügyemet, amiért jöttem, fel sem hozta. Nekem kellett megfejtennem, hogyan illik be az általános képbe az én állásom dolga – ez ugyan nem volt nehéz: ha nem is nekem címezve, de azt üzenté Darvasi, hogy a személyemmel nem a marxista hegemonia erősödne... a többi az én dolgom.

Én pedig mégis megkérdeztem, már az ajtóból – s ennyi volt az összes merészségem: – És velem mi lesz?

– Ja – lepődött meg Darvasi, mint aki azt hitte, kultúrházban tart előadást, és nem nekem, mint akinek nem az a dolga, hogy ezt elintézzé. Ha előbb csodálkozott, most gyorsan összeszedte magát. – Nem járultunk hozzá a kinevezéséhez. Maga nem marxista.

Hirtelenjében megpróbáltam megmagyarázni Darvasinak, hogy ez félreértés. Ilyen marxistával, mint én, még nem is találkozott. Tessék engem levizsgáztatni *A tőkéből*. Az első kötetet betéve tudom.

Darvasi hajthatatlan maradt, ő csak tudja, mi a marxizmus. Hajlandó azonban szövegszerűen bizonyítani, hogy nem vagyok az: küldjem be neki marxistának vélt cikkeimet, majd hívjam fel.

Hálásan szorítottam meg Darvasi kezét. Egérutat hagyott. S a történet innen már folytatásra sem érdemes. Darvasi ugyan nem olvasta el beküldött cikkeimet, melynek egy-két lapját azért ragasztottam össze, hogy ilyen diáksínnyel is ellenőrizsem azt, amit amúgy is tudtam. Végül nem velem, hanem Mihályfi Ernővel közölte a salomoni bölcsességű ítéletet: évente megújítandó szerződést kaphatok csupán, állást nem, a szerkesztőségbe való bejárást mellőzzem, viszont kellő ellenőrzés alatt a szerződés fejében cikkeket írhatok.

Darvasinak köszönhetem legszebb éveimet. Ülhettem otthon egy istenhegyi kertben, hetente egyszer vittem be a cikkemet, miközben Mátrai Betegh és a többiek az éjszakai ügyeletekben, a lapindítókon s értekezleteken senyvedhettek.

Nem is érintkeztem senkivel a szerkesztőségből, csak Nagysuzyval.

Egy felhőtlen szerelem, életre-halálra

Időnként Jancsi is felköltözött az istenhegyi kertbe. Itt kezdtünk diktálni Mensáros Lászlónak, s Jancsi itt tanult meg nálam különkülön fordítani. Én még mindig az első Graham Greene-regényt gyűrtem a harmadik határidő-módosítással, amikor ő már felszántotta Ehrenburgot, Plehanovot és Rudnickit.

Hosszabb időre hurcolkodott fel a hegyre, amikor első feleségétől elvált. Szomorú volt, megtört, boldogtalan. Ezért ritkán hagytam magára, csak csütörtökönként szálltam le a városba, hogy a vasárnapi cikkemet bevigyem Suzynak. S ahogyan egyszer Suzyt megpillantom, eszembe ötlött, hogy vagy esztendeje tanúja voltam a lánya látogatásának, a pillanatnak, ahogyan a táskáját Misu szent előszobájában a földre dobta.

– Hogy van a lányod? Szép-e még?

Suzy elmondta, hogy épp most érettségizett, valószínűleg a bölcsészkarra iratkozik be, már Kantot olvas.

– Udvarlója van-e? – Nagysuzy lenéző mosollyal oktatta ki az esztétát. – Minden fiatal lánynak van udvarlója.

– Komoly? – firtattam én.

– Nem komoly – felelte Suzy.

Ekkor az ördög súgott egy váratlan ötletet. – Ma fél hatra jöjjön a lányod a Hungáriába. Ott leszek én is. Bemutatom valakinek.

Telefonáltam Jancsinak, hogy ne árválkodjon ott fenn a hegyen. Tiltakozott, védekezett körömszakadtáig. Még friss volt a válás sebé; a jegygyűrűjétől, melyet még az apja kihűlő kezéről húztunk le a Katona József utcai flaszteron, nem vált volna meg. Nős embernek tartotta magát, elváltan is.

Taxiba ült, lejött a Hungáriába. Délután fél hatkor mutattam be Suzynak, aztán magukra hagytam a fiatalokat. Este fél nyolckor Jancsi lehúzza a kezéről az apjától örökölt jegygyűrűt, s eljegyezte vele Suzyt.

Nem az irodalom utánozza az életet,
hanem az élet az irodalmat

Suzyt már a hír elgázolta, hogy Jancsi eltűnt. Március 9-ének délutánján, amikor Elbertről csak annyit közölt a titkárnője, hogy az irodáját valamivel reggeli kilenc után elhagyta azzal, hogy nemsokára visszatér. Délután öt óra előtt, mielőtt országosan lejár a munkaidő,

Suzy már arra is képtelen volt, hogy beautózzon Jancsi irodájába, s a személyes holmiját, amit a sietős távozáskor hátrahagyott, összeszedje a rendetlen íróasztalról. Jánuskát küldte be, hogy hazahozza az apja noteszét és aktatáskáját. Ezzel egy időben Suzy a mentőknek telefonált, majd amikor semmilyen nyilvántartásból nem jutott eredményre, értesítette a rendőrséget.

A bejelentést a rendőrség helyesen értékelte: egy feleség közölte, hogy a férje nem jött haza. Azt mondták Suzynak, ha holnap se kerül elő, ismét jelentkezzen.

Másnap a rendőrség visszahívta, hogy a Balatonból kifogott férfihulla valószínűleg Elberté, a holttest azonosítására utazzék le Siófokra.

Ez meghaladta az erejét. A nevelőapját s engem bízott meg az azonosítással: helyettesítésünket a hatóság elfogadta. A temetésen hősiesen viselkedett. Az egyházi szertartáshoz ragaszkodott, nem próbáltam lebeszélni róla. A temetés után a család s a barátok hozzánk jöttek fel részvétnyilvánításra: Láng Pistáék s Kazimir, aki átölelte Suzyt: ne féljen, amíg őt látja. Ott volt Nagysuzy is, s az Elbert familia: Zsó, Ica néni, Jutka.

Egy hétig még nálunk laktak Suzy és Jánoska, aztán hazaköltöztek a Kossuth Lajos utcába. Suzy egy ideig nem járt be a Thália Színházba, ahol abban a szobában volt dramaturg, amelynek falába Hont Ferenc kémlelőnyílást vágatott, hogy onnan tarthassa szemmel a színpadot, ahol én székeltem mint Petőfi Színház. Kazimir titkárnője az a Faragó Rézi volt, aki első állásomban a *Csillagnál* elébb Aczél Tamást, majd Király Istvánt szolgálta; ennek a darabnak a szereplőit úgy látszik, nem engedte el a cselekmény, annak minden felvonásában színre léptek, mintha így akarták volna megszolgálni a gázsit, melyről csak az öltözőben – vagy a halottöltöztetőben – derült ki, hogy lyukas rézpénz.

Jánoska egyszer azt jelentette, hogy Suzy iszik. Nagyon iszik? – kérdeztük mi, mire Jánoska azt felelte, nem nagyon. Időnként lejárt a sarki kocsmába, ott támasztotta a pultot. S te hogy vagy, Jánoska?

Jól, Tomika, mondta úgy, ahogyan valaha az apjától hallotta. Az jó, mondta Tomika, azaz én.

Suzy mélyen aludhatott aznap éjszaka, s talán a nyugtatóra meghihatott egy pohár bort is, mikor Jánoska átsurrant azon a szobán, ahol anya viaskodott rémálmaival.

Jánoska holttestének azonosítására sem vállalkozott Suzy. A temetésre valahogyan magához tért, utána az anyjához költözött.

Amikor a férjét veszítette el, egy-két napig még vigasztalhatta a Jancsit sirató szeretet. Aztán elindult a pletyka, a suttogás, hogy Jancsi nem volt vértlen e halálban. Mikor a fia eltűnt, s napokig nem tudott róla, az önvád gyilkolta: hogyan engedhette kisurranni a lakásból?

Kissuzy átköltözött Nagysuzyhoz, majd dr. Buda Béla kezelésében befeküdt a Sportkórházba. Az orvoshoz én jártam be konzultálni. A pszichiáter és neves klinikus megnyugtatót, hogy a beteg állapota konszolidálható, az öngyilkosság valószínűsége napról napra csökken. Buda Bélának, úgy rémlett, igaza volt. Bár a Tháliában Suzy feleslegessé vált, s így nem újítták meg a szerződését, úgy rémlett azonban, hogy a Széchényi Könyvtár otthont ad neki, vagyis könyvtárosi állást. Suzy így helyreütközött az egyetlen erkölcsi tévedést, amit én Jancsi számlájára róttam. Kiiratkozott abból a színházból, ahová a családi tanárok esetleges kedvezése juttatta, s bár akkor már önállóan fordított spanyolból – olyan nyelvből, amelyen Jancsi nem tudott –, s fordításait a színházak játszották. Volt még ereje váltani és válni.

Suzy, a szomorú, fekete özvegy az ura halálára esztendővel bejelentette, hogy van valakije. A Pista. A Pista abban a kocsmában volt csapos, ahol ő gyászában a pultot támasztotta, de a Pista felfelé lépett: a Vasedényben dolgozik elárúsítóként. Bemutathatja nekünk Pistát?

A *Tetovált rózs*a, Tennessee Williams darabja arról szól, hogy a szeretett férj halála után a gyászoló özvegyet azzal ejti meg egy teherautósofőr, hogy az elhunyt férj tetoválását másolja a mellére. Az özvegy azonban egyszer csak ránéz az új udvarló fejére, s ott egy számárét látja.

Belépett hozzánk Pista, Suzyval a karján, s engem egész este nem hagyott nyugodni ez az irodalmi áthallás – mentésemre szóljon, hogy a darabot én fordítottam, vele éltem hónapokig. Nem látja Suzy, milyen fej ül ennek az embernek a nyakán?

Pista szerepe azonban az volt, hogy megmentse Suzyt az életnek: hosszan pumpáltam a férfi durva kezét, lekaptam a tekintetemet gyászoló körmeiről. Pista a gyerek eltűnése után beköltözött Suzyhoz.

A rendőrségi jelentés szerint Suzy nem csapott zajt, kivitte a kisámlit a folyosóra, s éppen onnan, ahol Iby néném lovagolt a korláton, amikor megtudta, hogy a férje odaégett Ukrajnában, a mélybe zuhant. A halál hajnalban következett be; a holttestet a nagy bérház udvarán senki sem észlelte.

S hol volt Pista? A szolgálatkész Pista, aki talán még azt is megtette volna, hogy átsegíti a korláton? Pista mélyen aludt. Suzy már két órája hevert vérbe fagyva a Kossuth Lajos utca 15. udvarán, amikor Pista értesítette a rendőrséget.

A tanúk vallanak. A tárgyaláson a védő egyre kíméletlenebb

A Siófokra vezető útnak, mely Elbert János halálához vezetett, a titkárnőn és a portáskisasszonyon kívül harmadik tanúját is megemlíti a hivatalos nyilatkozat: a taxisofőrt, aki Lepsénytől a Bányász üdülőig vitte. Az 1983. június 12-i szöveg, a zárójelentés azonban már nem említi azt a ténykörülményt, amelyet a korábbi nyomozás olyan lényegesnek tartott, és aminek Dékány Kálmán is olyan nagy jelentőséget tulajdonított. Nevezetesen azt, hogy a taxisofőr Elbertnél egy csomagot látott – ez lehetett egy nagy iratfűző is.

Az iratfűzővel távozott az irodájából is? A titkárnője erre nem emlékezett, lehet, hogy igen, lehet, hogy nem.

Az irattartót ezek szerint akkor vette magához, amikor a Rádió pénztáránál akarta felvenni a honoráriumát. Mit vallott a Rádió pénztárosa? Vajon a Rádió pénztárában, az úri világ e rendszerint

zsúfolt találkozóhelyén nem találkozott senkivel, akinek vallomása legalább olyan súllyal szerepelhetne, mint a taxisofőr?

A taxisofőr vallomását a nyilatkozat egyértelműen arra használja fel, hogy kizárja az öngyilkosságot. A taxisofőrrel Elbert beszédbe elegyedett, úti céljaként a munkatársaival várható találkozást jelölte meg. Miután bebizonyosodott, hogy ilyen találkozót senki se szervezett, úgy rémlik, Elbert megtévesztette a taxisofőrt.

A taxisofőr nem észlelte, hogy Elbert izgalmi állapotban lett volna. Ezek szerint a nyugalom színlelése is a taxisofőr figyelmének elterelését szolgálta.

Milyen konspirációs céllal vezette félre Elbert a taxisofőrt? Miután megállapítást nyert, hogy munkatársaival vagy a környék színházi dolgozóival találkozója nem volt – mi lehetett az oka, hogy egy hamis nyomot hagyjon maga mögött, olyat, hogy azt követve az életben sem találják meg? Ha viszont az volt a célja, hogy ne jussanak nyomára, miért a Bányász üdülőhöz hajtatott, a portáskisasszonyhoz, aki állítólag közelebről ismerte őt? Lepsénytől Siófokig konspirál, majd érkezéskor leleplezi magát.

A paradoxon megoldhatatlan – vagy a taxisofőr mond igazat, vagy a portáskisasszony, vagy egyik sem. Itt persze nem a tanúk szavahihetőségét vonom kétségbe, ezt nem tehetem, hiszen nem én hallgattam ki őket. Szavaikat a szokásos rendőrségi átirat őrzi, tehát azt fogalmazták ki belőle, amit hallani akartak.

A kriminalista persze, ha abból indul ki, hogy az áldozatot telefonon rendelték Siófokra, ha elsőre nem zárja ki a merénylet lehetőségét, hanem Dékány hőséhez hasonlóan éppen abból gyanakszik rá, hogy külsérelmi s a boncolás által megállapítható nyomok nem maradtak – úgy azt is megvizsgálja, hogy az egyébként hivatásosnak feltételezhető merénylet tudomással bírhattak-e a lepsényi vágányjavításról?

Természetesen, hiszen ez nem volt hadititok. Hátha éppen akkor rendelték Elbertet Siófokra, amikor tudomást szereztek róla. Ez esetben könnyűszerrel rendezhették a dolgot úgy is, hogy a lepsényi átszállásnál, az érkezés várható idején az első taxiban vagy minden

akkor ott várakozó taxiban, *az ő emberük üljön*, aki nem a Bányász üdülőhöz vitte az áldozatot.

A télen-nyáron üzemelő Bányász üdülőben csak azon az egyetlen napon fogyott el a kávé, vagy dőglött be a gép, amikor Elbert állítólag ott járt. Elbert Jánost a Bányász üdülőben senki más nem látta, csak a másik tanú, a portáskisasszony.

Viszont a portáskisasszony és a taxis vallomása, mint fentebb érveltünk, homlokegyenest ellentmond.

A kriminalista megkérdezné, járt-e Elbert egyáltalán a Bányász üdülőben? Volt-e taxis, aki odavitte? – mindezt anélkül, hogy a tanúk polgári és személyiségi jogait megsértené.

A siófoki vonat utasai közül, az országosan nagy visszhangot kiváltó eset után sem jelentkezett önként senki, hogy igen, vele utazott Elbert Lepsényig, hóna alatt nagy iratköteggel. A beszédes Elbert csakis a taxisofőrt avatta be a munkájába, a vonaton, az átszállásnál senkivel sem elegyedett szóba, legalábbis a rendőrségnek nem sikerült felkutatnia a járaton rendszeresen közlekedő utasok közül egyet sem, aki alátámasztaná vagy cáfolná annak a két tanúnak a vallomását, akik Elbertet a siófoki móló közelében látták.

Bizonyos vagyok abban, hogy akadt a rendőrségi nyomozók között olyan is, aki tanult tudományának megfelelően a kételkedést használta a nyomozás eszközéül, s megkérdezte magától: járt-e Siófokon Elbert azon a végzetes március 9-én?

Figyeljünk fel ismét Dékány hősének, Sasvárinak az érvelésére: „Egyetlen lélegzetvétel a kloroformos kendőn át elegendő a tartós eszméletkieséshez, amikor azt csinálhatnak az elkábítóval, amit csak akarnak. Belökhetik a vízbe, akár csupán egy kádnyiba is, hogy ott fulladjon meg. A szer vegyi párlatát oldja a víz. Szakszerűen kiagyalt, gyakorló merénylet sejtető megoldás.”

Ha tehát nem is Siófokon: kloroformmal vagy más kemikáliával elkábítva benyomták egy kádba, majd a holttestet dobták be a Balatonba. A bonctani és orvos szakértői vizsgálat a merénylet színhelyétől függetlenül ugyanazt állapította meg: élve került a vízbe.

Melyik vízbe, milyen vízbe? Az orvosi vizsgálat szempontjából ez közömbös.

Ha a rendőrségnek a felsoroltakon (taxisofőr, portás) kívül nem volt több tanúja arra, hogy Elbert csakugyan Siófokon járt, akkor a zsebében talált menettérti jegy lép elő legfőbb tárgyi bizonyítékká.

Megkérdezték a Déli pályaudvar jegypénztárát, hogy Elbert menettérti jegyet váltott-e? Vagy csak a jegy bizonyítékát fogadták el arra, hogy azt csakugyan ő váltotta meg?

A taxisofőr felismerte Elbertet. A Bányász üdülő portáskisasszonya ismerte. A vasúti pénztárkezelő az egyetlen, aki nem nézett tévét?

Ezen a napon ugyanis a Déli pályaudvaron bizonytalansággal minden utassal közölték, hogy vágányjavítási munkálatok miatt Lepsénytől autóbuszok bonyolítják le a forgalmat. Elbert zsebében viszonylag kevés pénz lapult, viszont volt egy taxijegy-tömb, mely hivatalból járt neki. A félárú vasútjegyhez fényképes közalkalmazotti igazolványát be kellett nyújtania a pénztárlakon. Akkor se ismerték fel?

Ha sietett Siófokra, ha kevés pénze volt, akkor a logikus döntés az lehetett volna, hogy a Déli pályaudvar előtt ül be egy taxiba, s ingyen, a taxijegy felhasználásával indul a Balatonra.

Ha Elbert-Pelbárt, mint Sasvári állítja Dékány novellájában, előre megfontolt merénylet áldozata lett, akkor nemcsak a szemüvegét tehették be a zsebébe, hanem a menettérti jegyet is. Félúton kezelve, ahogyan szokás.

A fenti okfejtés persze a merő fantázia terméke, egy feltételezett kriminalista esetleges érvelésének rekonstrukciója. Mindössze annyi érnye van, hogy több ellentmondást küszöböl ki, mint a hivatalos változat. Ebben nem kell a két koronatanú egymásnak ellentmondó vallomását „hangulatilag” egyeztetni, nem kell orvos szakértők konzíliumával megállapíttatni, hogy minden ember egyetlen pillanat alatt rosszul lehet, s eszméletét vesztheti, kivált, ha bármely betegségének előtörténete van.

Az események ilyen rekonstrukciójában a valószínűsítéshez nem kell valóságos népírtást rendezni, sem a díszleteket expresszionistává

absztrahálni. Ebben a változatban nincs szellemvonal, melynek utasai senkit sem ismernek fel; nincs kihalt móló, mely olyan elhagyatott, hogy húsz órán át a kisvízben senki sem talál rá egy holttestre, nem szólva a Bányász üdülőről, ahol valamennyi nyaraló várja, csillás éppen déli egy órakor kerüli el a közös helyiségeket, például a portát.

Mindez persze a kriminalista lázálma, logikájának elmesportja, melynek vannak gyarló s támadható pontjai is.

Dékány novellájában Sasvári abból gyanakszik gyilkosságra, hogy a végrehajtás túlságosan is tökéletes: a hivatásos merénylők körültekintően dolgoztak, egyetlen nyomot sem hagytak maguk után.

A kriminalista lázálmanak azonban ugyanez a baja. Túlságosan tökéletes. Nagyvonalúan lép át két tanúvallomáson, melyek, legyenek bármily ellentmondásosak, valamilyen igazságmaggal rendelkeznek. Például azzal, hogy egybehangzóan állítják Elbert siófoki utazását. Ha a kriminalista nem engedi elragadtatni magát elmélete logikájától, attól, hogy következtetései szillogizmusa túlságosan sima és egyszerű, s a tényekkel éppoly nagyvonalúan bánik, mint a hivatalos változat, akkor arra az eredményre is juthat, hogy Elbert mégiscsak járt 1983. március 9-én Siófokon.

Ha valóban egy fürdőkádban fojtották meg kloroformmal vagy más, korszerűbb vegyi anyaggal elkábítva, mely a vízben oldódik, és nem hagy nyomot, úgy ez a fürdőkád Siófokon lehetett.

Itt azonban felmerül a kérdés: mikor dobhatták a holttestet a móló kisvizébe? A merényletre az eddigi tényálladék szerint mindössze tíz perc állott rendelkezésükre.

Amíg a vízben megállt óra bizonyítékát meg nem döntjük, addig a képzeletbeli nyomozó teóriái semmisek. A képzelet kriminalistának ráadásul még ebben a forgatókönyvben is választ kell adnia a merénylet motívumaira, anélkül hogy bármi támpont szolgálna arra, kik lehettek a merénylők.

A nyomozás a modern tudományhoz fordul segítségért

Egy merénylet motívumait, ha a tettesek ismeretlenek, a végrehajtás módozataiból lehet kiolvasni. A gyilkosok gőgösek, félistenként bánnak a megsemmisítésre kijelölt emberérettel. Történelmi és kriminológiai tapasztalat, hogy az olyan gyilkosságot, ahol a tettes ismeretlen, névtelen levélnek kell felfogni, amelyen láthatatlan tintával ott a feladó névjegye. A nyomozás feladata rátalálni arra a vegyszerre, amely ezt a feladóvevényt előhívja.

Korunk az információrobbanásé, melynek nyomán bonyolult elméletek születtek, így a *szemantika* és a *szemiológia*. Ez a rejtjelek tudománya, mely minden közlést üzenetnek fog fel, a feladó és a címzett közötti rejtjelsornak, kódznak. A komputer sem más, mint rejtjelkulcs megfejtése és alkalmazása. A tudomány e fejlődésével a magyar rendőrség bizonyára lépést tartott. Hízelgőnek is vélhet, hogy a modern tudomány centrumába a nyomolvasás került, az üzenetek dekódolása, megfejtése.

A tömeggyilkosság – a genocídium, a népirtás – nemcsak az áldozatok merő tömegével csúfolja meg a korábbi ezredévek kísérleteit, hanem eddig ismeretlen gépesítettségével, sőt a kivégzésrozatok elvi szempontjaival is. A faji vagy osztályalapon rendszerezett megsemmisítés az áldozatok számával a pusztítás nyelvén az üzenetet erősíti fel. Az, hogy az áldozatnak *hogyan* kell meghalnia, egy áttekinthető kódrendszerben szervesen kapcsolódik a *miérthez*. Zsidónak és cigánynak azért kellett veszett ebként meghalnia, mert veszett ebként tartották számon már életében is. Az osztályellenséget azért kell munkatáborokban megsemmisíteni, mert addig munka nélküli kizsákmányolók volt.

Elbert János halálának *miértjét* is annak *hogyanjából* kísérrelhetette megfejtetni az a feltételezett nyomozó, aki a magyar rendőrségen bizonyára komputerszakemberek, szemantikus nyelvészek, esetleg

a kínai poétika tudósainak segítségét ezúttal is igénybe véve fáradhatatlanul munkálkodott az igazság kiderítésén.

Nyomozónk, abban a biztató tudatban, hogy tudománya immár középponti helyet foglal el az ismeretek felderítésének hierarchiájában, azzal a felemelő érzéssel, hogy Newton, Kant, Hegel és Darwin után Sherlock Holmes lett a korszerű tudomány hőse – nem indulhatott ki másból, ha a merénylet lehetőségét egyáltalán mérlegeli: *Mit üzen ez a halál? Milyen láthatatlan ujjlenyomatot hagytak dögcéduláján a feladók? Mi az a kulcs, amely a daktiloszkópián, az ujjlenyomat azonosításának e múlt századi eszközén túllépve megfejté ezt az üzenetet?*

Ha ideális nyomozónk a fenti premisszákat állította fel, úgy a következő gondolatsorral kísérletezhetett:

A merénylet a móló másik oldalán, a mély vízben is elsüllyesztheték volna a fürdőkádban megfojtott áldozatukat. Tettüket a legegyszerűbben öngyilkosságnak álcázhatták volna. A holttestet a vízáram elsodorja, napokba telik, amíg rábukkannak.

Az üzenetet tehát abból a tényből kell megfejtetni, hogy a balesetet vélték az álcázási kód egyetlen lehetséges formájának. *Mit üzen tehát a baleset?*

Dékány novellájában a fiú ezt úgy fejté meg, hogy a baleset fenyegetés. Minél valószínűtlenebbnek rémlík a baleset, annál inkább. A valószínűtlenség e rejtjelek nyelvén bizonyos megfejtést is kínál, pontosan annyit, amennyi a feladóknak szándékában állt. Céljai közé tartozik az, hogy a baleseti verziót kétellyel fogadják, s a gyarló, áttetsző, logikailag is megdönthető bizonyítékokkal felébrezzék a gyanakvást, a félelem ikertestvérét.

Baleset érte Elbertet? Nekem ugyan beszélhetnek – füstölöggett a hivatalos nyilatkozat címzettje, a sok ezer újság-előfizető, akit harminc év tapasztalata csakis a sorok közötti olvasásra tanított, hiszen a napnál is nyilvánvalóbb, hogy ez nem baleset volt, hanem eltették láb alól. Micsoda baleset is volt ez? Szóval a hízásnak indult, vaksi irodalomtörténész a sziklás kövek közé botorkál le a fájdmát

enyhíteni, de annyi ideje van még, hogy a szemüvegét zsebre tegye. Engem akarnak átrázni? Ugyan.

Olvasóját ez a hivatalos változat épp a hiúságánál ragadja meg, olyan kurva okosnak hiheti magát attól, hogy átlát a sok orvosprofesszor szakértő meséjén.

Mi van akkor, ha éppen ezt akarták: hogy mindenki egyformán lászon át rajta? S miközben a vasárnapi újság fölött még az egyszerű olvasó egója is a duplájára duzzad, észre sem veszi, most ültették a hintába.

A dezinformáció, a hamis közlés, a félrevezető nyom az információk királynője: pontosabban adagolható, mint egy zsebkendőnyi kloroform.

Aki temetéseken röhög, még nem rossz ember

Az öngyilkosság változata orvosilag ugyanúgy magyarázná a vízbe fulladást, mint a baleset. Egyszerűbben is. Elbert amúgy is összeveszett Tóth Dezsővel, minisztériumi előjárójával, ügyei ziláltak, tevékenysége pályamódosítást takart, zavartságára és hajszoltságára ezernyi tanú sorakoztatható fel, mind diplomás ember, s nem taxis vagy szállodaportás; házassága megrendült, mert az asszony falánksága csalódottságról árulkodott, még zilált anyagi viszonyaira is fellelhető lett volna bizonyíték – egy emberöltő alatt az ország minden polgárának ziláltak voltak az anyagi viszonyai.

Az öngyilkosság feltételezését a rendőrség azzal zárta ki, hogy jelöltje egy taxisofőrnek is a munkájáról beszélt, lelkesen, készült egy általa átdolgozott darab bemutatójára. Maga a nyilatkozat, ha érdemén túl stilisztikai-retorikai vizsgálatnak vetjük alá, egész felépítésében a halálos utazás váratlanságát emeli ki leitmotívként, vezető dallamként: az előzményekből nem következik a *váratlan* utazás, a taxisofőrrel folytatott beszélgetésből sem, az idegzésába sem kényszerít, amikor a Bányászban kávéért kért: a fájdalom, melytől megszédült, *váratlanul* sújtott le rá.

Mindez az öngyilkosság kizárását célozza, holott, ha egyszerűen csak e halál *hogyanjára* kerestek magyarázatot, akkor annak bizonyítása könnyebb és kézenfekvőbb.

Az öngyilkosságnak azonban nincs friss üzenete. Ami van: ismert. Sasvári Dékány novellájában is felsorolja, hogy az értelmiségi nemzedékek legjobbjai önkezükkal szakították meg életüket. Sarkadi Imre, aki virtusból zuhant le egy párkányról, B. Nagy László és Latinovits, akik a vonatkerék alá zuhantak; hosszú a menet. Dékány pontosan fogalmaz, kikről van itt szó: „A rászédettek serege: ifjan a korszakváltás hitvalló nemzedéke, mely testileg ugyan túlélte megtörettetését, de belerokkant lelkileg. S ebből kinek-kinek csak egyénileg adatott meg a megváltó kiút.”

Alkohol, agyonhajszoltság, a mértéktelen dohányzás, a szexuális virtuóz életmódja – mindez a lassú öngyilkosság. A vonat, a mérge, a gáz, a halálugrás a gyorsabb és drámaibb változatok. Dékány novellájában Sasvári jól látja, hogy az értelmiségi társadalom kórboncnokai e halálok előzményeként igazoltan sejtik a lelki megrokknást, ezért is oly katatonul egyformák ezek a halálok. Egymás mintáit másolják, hogy az üzenetet minél közérthetőbb nyelven fogalmazzák, mintha ujjal mutogatnának uraikra, hogy igen, ez a ti felelősségetek.

A sorsnak ugyancsak morbid iróniája, hogy ezek az urak már a temetésen is mindig megpróbálták kimagyarázni, átírni, átkódolni ezeket az ordító üzeneteket, melyeket a gyász ugyancsak felerősített.

A kulturális politika társadalmi funkciói közül legjobban a temetés rítusát látta el. A sírnál fellépő szónokok személyének kiválasztását magas szintű egyeztető tárgyalások előzték meg, miként azoknak a közleményeknek a szövegszerkesztését is, amelyek azt adták hírül, hogy a társadalmi szervezetek saját halottjuknak tekintik az elhunytat. A koszorúk elhelyezésének sorrendje egyszersmind e szervezetek hierarchiáját reprezentálta; a szónokok rangja fillérre pontosan átszámította a megboldogult tőzsdei értékének kezdő licitjét, ahonnan részvényeit a halhatatlanság küszöbét átlépve jegyzik, rendszerint csökkenő értékkel. Az élcapat ijesztően atavisztikus törzsi kóddal dolgozott, megértésé-

hez a szociálpatólógia mellett a társadalomnak az antropológus és az etnográfus segítségét kellene igénybe vennie e tünetek tüzetes leírásához és megértéséhez, s elmélyednie az emberevők őstörténetében.

A kulturális kormányzat a lassú öngyilkosjelöltek sorában szolgálók legmagasabb sarzsijaként Tóth Dezsőt használta főbúcsúztatónak élete utolsó évtizedében. Erre jezsuita múltja éppúgy felkészítette, mint az új dogmatikában való jártassága. Tóth Dezső búcsúztatójával távozni az árnyékvilágból valóságos megváltás volt: ez a legmagasabb özvegyi nyugdíjat jelentette, s posztumusz kiadást. Tóth Dezső jelentős Vörösmarty-monográfiája után csak egyetlen vaskos tanulmánykötetet adott ki: összegyűjtött nekrológjait cikké átdolgozva. Így lett akadémikus.

A rendszert alapjaiban megrázó, korszakos temetések, Rajk és kivégzett társai újraelődelése, melyből az 1956-os forradalom vihara támadt, aztán Nagy Imre s társainak ismételt elhantolása, melyből az a tisztító hurrikán, amelynek szele máig sem csillapodott – ezernyi főpróbán csiszolták az új korszak *Az ember tragédiáját*. Kozmoszunkat átfogó világköltéménnyé Tóth Dezső professzor farkasréti szeminariumain teljesedett ki. (A Kozma utcában csak főosztályvezetők taníthattak, így zsidónak még meghalni sem volt érdemes.)

A nekromantikus kód, a temetési rítus minden elemének megfejtése továbbra is várat magára. A nyílt közlés helyett alkalmazott rejtjel természete szerint két- vagy többértelmű, illetve többretegű. Felszínét felfedni könnyű, mélyében akkor is marad misztérium elég. Furcsaságához tartozik, hogy triviális, köznapi és józan megközelítése olykor többet árul el belőle, mint a mélyenszántónak feltűnő elemzés. Én például, ha a tisztelet és a társadalmi kötelesség temetésre vitt, mindig Fényes Szabolcs zeneszerzőnek és Romhányi József nyelvtörők és operalibrettók írójának vagy Szász Péter zseniális filmdramaturgnak társaságát kerestem: A temetések már-már hivatásos röhögtetői voltak ők, a sírást a kabaré legősibb eszközeivel oldották fel, egy-egy megjegyzésük nyomán görcsösen kellett magamba fojtanom a fuldokló, beteges nevetésingert.

E vidám temetéseknek örökre végét szakította, hogy a kacagó kórus tagjai sorra kidőltek. Romhányi temetésén már arcunkra fagyott a mosoly, Szász Péterén a zokogás fojtogatott, Szabolcs temetésekor külföldön voltam. Számot kellett vetnem azzal, hogy a saját temetése egyetlen árva röhögtető nélkül bonyolódik le, s Tóth Dezső, az akadémikussá glorifikált gyászhuszár nélkül a gyászoló gyülekezeti sírásba fojtja megkönnyebbülését.

Ha korunkban és hazánkban minden temetés súlyos jelképek kifejezésére használtatott, érthető, hogy a halálnemek megválasztása sem maradhatott ideológiai megfontolások nélkül. A Nagy Imre-per áldozataként elhunyt Losonczy Géza éhségstrájkját úgy törték meg, hogy mesterséges táplálás közben a légcsövét le nyomták, s úgy fulladt meg, nyilván képzett orvos szakértők közreműködésével. Péter Gábor egyik helyettesét a testvérével együtt verték agyon, majd – állítólag – savba mártották őket, úgy folytatták le a csatornán.

Ezekben a halálnemekben a kegyetlenségen túl jelképrendszerük primitivitása is szembeszökő. Akibe a szót akarták belefojtani, azt megfojtották, akit csatornatölteléknél vélték, azt lefolyatták a csatornán. A kegyetlenségnek már csak ilyen primitív a poétikája, ilyen gyarlón együgyű a szimbolikája.

Az üzenetrendszer persze felméri, kiknek üzen: e titkos gyilkosságok nem a nagyközönség ámítására készült szenzációk voltak, nem rendőri hírek forgatókönyvei, hanem a legsúlyosabb fenyegetések: így jár az, aki túlságosan sokat pofázik. Belefojtjuk a szót, tekintet nélkül a vízmagasságra.

Elbert halálából is a fenyegetést olvassa ki Dékány elbeszélésének mindkét hőse. Elbert esetében az öngyilkosság változatának alátámasztása csak egy hosszú sort folytatott volna – az informatika nyelvén – eléggé redundánsan, vagyis az ismétlés által gyengítve az üzenetet.

A balesetben, annak tálalásában a fenyegetés elemei domináltak.

Ízelítő a nyomozati módszerekből

Mit követhetett el Elbert János, amiért egy megrendezettség gyanújába keverhető baleset két- és többértelmű értelmezésével üzentek immár a szélesebb kulturális élet közvéleményének? Hogyan varázsolták elő ezt a naiv ösköltészet mintájára oly spontán tökélyel, hogy a fia, majd a felesége is elpusztuljon?

A modern tudományok tudománya, a dekonstrukció – az előkelő s a megközelíthetetlenséget jelző latin címke védelmében – igazából nem más, mint nyomozás. Azon az egyszerű feltételezésen alapszik, amelyet prófétája, a francia Jacques Derrida, az algériai származású zsidó misztikus így fogalmazott: „a szövegben kívül nincs semmi”. Azaz, ahogyan már a Talmud és a Kabbala is tanította – környezetünk minden jelenségét úgy kell megérteni, mint egy szöveget. A világ történetét az események is kódban írják, mert elménk másra se alkalmas, mint nyomolvasásra. Az élet nem tárulkozik fel nekünk póré közvetlenségében, hanem csalafintán rejtőzik el az értelmezés elől. Felfogókészségünk olyan gyarló, hogy valóságos kutatómunkát kell elvégeznünk a legegyszerűbb tények, tárgyak s események merő befogadásához s rendszerbe illesztéséhez.

Nem véletlen, hogy a modern nyelvészeti ihletésű filozófiák a század nagy bűnténye, a holokauszt után terjedtek el: a felfoghatatlan brutalitás termelte ki a valóság felfoghatatlanságát s megfejthetlenségét hirdető bölcseleteket, amelyek azt a heroikus feladatot tűzték maguk elé, hogy az életet, e félkegyelmű meséjét, melynek értelme sincs, mégiscsak megközelítsék és értelmezhessék valahogyan. Ha annak bevallására rákényszerülnek is, hogy az értelem, a racionalizmus klasszikus fegyverei százados használatukban kicsorbultak és berozsdáltak, vagyis már a felszín karcolására sem alkalmasak, ennek ellenére mégis megpróbálják körülírni a jelenségeket, mennyi lehetséges variáció kristálypalotáját felépíteni, annak szomorú

tudatában, hogy a lényeg – miként maga az Isten – megközelíthetetlen és felfoghatatlan.

Michel Foucault, a gondolathullám egyik őse, kortárs elindítója, „szellemi archeológiának” keresztelte el a módszert, mert a történelmet, sőt a jelen múltó eseményeit is csak afféle ásatások eszközeivel lehet rekonstruálni, ahogyan Schliemann a porba hullt Tróját. A nyomok félrevezetőek, a jelek tévútra visznek, a pusztá értelmet ideológiai mágnesek manipulálják. Claude Lévi-Strauss antropológus e módszerhez a primitív törzsi szokások újfajta értelmezésével járult hozzá. A társadalmi szokások, a menyezők és temetések, halotti torok és házassági szabályok újfajta olvasatban kerülnek itt elénk, mint afféle szimbólumok, melyekben a néma törzsi társadalom artikulálja hiteit, félelmeit s üzeneteit.

Az új filozófusok persze a marxizmus válságából is erőt merítettek: a marxizmus – legalábbis hivatalos változatában – túlracionalizálta az események magyarázatát. Minden tényben egyszersmind szükségszerűséget gyanított, nem hagyott a véletlennek semmi szerepet, mert tűnjék csak fel egy véletlen, a hatalom azt is az igájába hajtja, a maga javára szükségszerűsíti.

A marxizmust felváltó új filozófiákkal történetesen az Elbert halálát követő hetekben s hónapokban ismerkedtem meg; tanulmányozásukat kiterjesztettem a jelen évtizedekre, melynek legfontosabb eseménye az ideológia s a hozzá kötött politikai rendszer bukásának elismerése még azok részéről is, akik fenntartását szavatolták.

Vigaszt kínáló filozófiára volt szükségem, arra, hogy a körülöttem szaporodó halálokat megértsem, s belőlük azt az általános hanyatlást, melynek szemtanúja voltam. A hosszú ideig elnyomott egészséges individualizmust a szemem láttára váltotta fel a primitív önzés; az események kritikáját vagy a leleplezés, vagy az öngazolás helyettesíti. Azok a gazdasági folyamatok, amelyekben Adam Smith az igazságtevés láthatatlan kezét látta, s a piacot valóságos isteni kinyilatkoztatásként dicsőítette, áttekinthetetlenné és kuszává változtak, s nem csak a létező szocializmus féltékén. A gazdaságról Max Weber

azt tartotta, hogy benne a nyugati civilizáció „Zweckrationalität”-je, célracionalizmusa nyilvánul meg. Mára azonban ennek kevés jelét olvasom ki a tőzsdehírekből.

Közönségesen úgy is mondhatnám, hogy tapasztalataim szerint a világ megbolondult, sarkaiból kiesett. Hamlet csenevész utódaként viszont azt is tudom, hogy nem én születtem helyretolni azt. Helyzetem a publicisztika tollát adta a kezembe. Gerillakitöréseimből, melyeket egy-egy, a megjelenés napján figyelmet keltő cikkem jelzett, rendszerint véres fejjel vonultam vissza.

Szégyen, mennyire nem emlékszem egy-egy támadás részleteire. A szelektív és védekező memória folytatásos glosszatengerré mosta őket össze, kivált, hogy az alkalmakon túl mindegyik közlemény hitelrontásra törekedett. Az nem úgy volt, kérem, sugallta az egyik. Tudjuk mi azt, mi van a dolog mögött – így a másik.

Ilyen csatározások közben jött kapóra egy Fulbright-ösztöndíj, amelyet immár több esztendőre hosszabbított meg az az egyetem, ahová államilag lepecsételt, hivatalosan engedélyezett önkéntes emigrációba vonultam. Eltökélttségemhez hozzásegített mindaz, amit Elbert sorsából tanulságként véltem leszármazni.

A kényeremet azzal keresem, hogy tanítom is az új filozófiákat, nemcsak tanulom. Miután azonban alkalomadtán idegen környezetben élek, a családom persze egyre fontosabb szerepet tölt be az életemben – ők a hazám. A család azonban nemcsak az az élő sejtmag, amely nemzedékek együttéléséből épít várat a külvilág ellen – a család egyszersmind az a filogenézis, törzsi történelem, amely az ősök szellemét is csatasorba állítja az élet viharai ellen.

Az én családom története nagyjából a kivégzések történetével azonos. Élén halottak állnak, mint minden családi krónikában, ám ha az enyéme felvonulnak az emlékezet színpadán, csupa Banquo sorakozik ottan: puffadt fejükön a vízi hullák halotti maszkja, a ciklongáztól kitátott s kiáltásba fagyott szája.

Valamit üzennek. Kézenfekvő volt tehát, hogy a végső tudathasadást elkerülendő megpróbáljam nappalaimat összekötni az

éjszakáimmal – a tanórát, melyen a tudás archeológiájáról adok elő diákjaimnak, s az éjszakákat, melyek során rémálmaimban tejtéstvéremet azonosítom a síófoki hullaházban.

Ez a törekvés kínálta jelen könyvem módszerét. Filozófusaim a szövegelemzést a leghétköznapibb jelenségeken vizsgáztatták. Egy bokszeccs leírásában, s a benne megnyilatkozó agresszió megfigyeltetésében, vagy a divatról írott mélyenszántó vizsgálatban, mely egy harisnyakötő „üzenetét” is dekódolta.

Az új filozófia, azon az alapon, hogy a szövegen kívül csak a semmi van – hogy Derridát egy kifejezőbb fordításban tolmácsoljam –, új rangot adott a trivialitásnak, a hétköznapi eseményeknek. Ezért végítettem hát váltakozó fejezeteimben kellő figyelemmel a fenségest a nevetségessel, esendő magánéletemet a közélet drámájával, Bogár Marit, vidám színpadi balettpatkánykorából az akadémikusokkal. Ahogyan a már említett E. M. Cioran tanította: a pletykát, vagyis a trivialitást igyekeztem egybeszőni a metafizikával. Boldogult emlékeztető Fényes Szabolcs röhögő kórusa minden itt idézett temetésen láthatatlanul is ott áll, hogy a heréltek hivatalos falzettójához a nevetés basszus kíséretét szolgáltatassa – korom a fenséges és a tragikomikus olyan szöttezésből készült, melynek felfejtésére csakis ez az egyéni módszer látszott alkalmazhatónak.

Amit tehát az olvasó itt szürcsölget, az furcsa koktél, italának sűrűbbjét Platón kocsmájában, a másikat a kabaréban palackozták. Ha nevét keresném, úgy némi tautológiával, azaz önismétlő kifejezéssel „kriminalisztikai archeológiá”-nak keresztelném el, bűnüldöző mélyásatásnak, amely – a hamis, a hamisított és az eltűnt dokumentumoknak ezen korában – rejtett üzenetet hordozó szövegnek értelmez minden jelenséget a korláton lovagoló Iby nénemtől a lángokban elpusztult Marci bátyámon át addig, amíg Jánoskát, unokaöcsémet, húzzák ki Tökölnél a Dunából.

Nagy Imrét, a forradalom miniszterelnökét arccal lefelé temették a földbe. Ez is szöveg, mindnyájunknak beszédes: archeológiám – mestereim tanácsára – ezt éppoly eszközökkel vizsgálja, mint a haris-

nyatartót. Üzenet – ha más súlyú ez is, az is. A személyiségtévesztés, arányvesztés felfordult világához, íme, így illeszkedik a módszer.

Amit én kivettem belőle, az ennyi: még a legjelentéktlenebb élet is a világtörténelem része; a mai világtörténelem kulcsát pedig azokban a pillanatokban kell keresni, melyekben az ideológia dolgában fellebbezhetetlenül nyilatkoztak a törpék. Az APO tehát a világtörténelem része.

Az áldozatot holtában átprogramozzák

Az áldozat Lévi-Strauss értelmezésében úgy készül, hogy megsemmisítése előtt egész létezését új kódrendszerbe teszik át. Az életéből kisugárzott jeleket átprogramozzák olykor pontosan az ellenkezőjükre.

Azt, hogy Elbert ártatlan áldozat volt, abból is következtetheti a jelölvasó, a filozófus-nyomkereső, hogy halálával teljes élete ártelmelésre került. Érthetően, hiszen azok, akik ezt átprogramozták, a halálát akarták igazolni, s nem az életét.

Elbert a legjobb orosz volt, az orosztanárok nemzetközi szövetségének alelnöke, a russisztika csak hazánkban el nem ismert nemzetközi szaktekintélye. Az átprogramozásnak ide kellett összpontosítania tűzerejének javát, ezt a vitathatatlan tudást diszkreditálni. Így lett a nemzetközileg híres tudósból Andropov tolmácsa; az információ redundanciájának lecsupaszításával *tudósból tolmács*.

Elbert Jánost racionalista humanistaként ismerték életében, aki belvárosi Diogenész-ként az értelem világító lámpáscájával közlekedett. Siófoki utazása azonban romantikus nosztalgiát feltételezett, egy megmagyarázhatatlan vagy irracionális cselekedetet, melynek ösztönzője – a telefonhívás – a homályba vész, a célja – a munkatársaival való találkozás – meg egyenest cáfolható hazugságnak minősül.

A siófoki utazás maga is egyfajta szellemi eszméletvesztés, melyet jól fejez be az a fiziológiai, az arcidegzsába ájulata.

A nyomozás, bármily jóhiszemű volt, eleve feltételezte, hogy csontváz rejlik a komódban. Ahhoz, hogy kizárja a bűntényt, fel kell tennie minden, a bűntényre utaló kérdést. Ahhoz, hogy az öngyilkosságot kizárja, fel kellett göngyöltetnie az öngyilkosságra utaló motívumokat.

E felgöngyölítés eleve bizonyos premisszákból indul ki. Az öngyilkosság tagadása az öngyilkosság feltételezéséből, a bűntényé a bűntény valószínűségéből. A tisztázás eszköze a gyanú. A gyanú lemoshatatlan. Legfőképp egy olyan közegben, ahol a gyanú a pártállam létezésének meg-megújuló legitimációs forrása, végső soron *raison d'être*-je.

A szocializmus először csupán egyetlen országban valósult meg, a hön várt világforradalom elmaradása után ellenséges környezetben. Az ellenség az ország elszigetelt magányában mítoszi méreteket növesztett, patológikus dimenziókat öltött. Először az ellenség ott kívül volt, aztán belül, végül beköltözött önmagunkba is. A perek ördögűző taktikája ezen a lélektanon alapult: akit az osztályharc ideológiája megérintett, annak egész hite az ellenség létezésén alapult.

A létező szocializmusok szükségességét az ellenség magyarázza; kirakatperei látványos népünnepélyeken demonstrálták, hogy ez az ellenség nem alszik, fortélyosan férkőzik be körünkbe. Innen már csak az államilag támogatott személyiségtévesztés mechanizmusát kell felhasználni arra, hogy a normális környezetéből kiragadott rab önmagában kezdjen kételkedni, s azt vizsgálja, ugyan mi lehet a bűne. Ha vall, akkor megkönnyebbül, mert egyrészt inni és enni adnak neki, másrészt csakugyan kiűzte magából az ördögöt – ő már megszabadult magában az ellenségtől, mielőtt megszabadulnak tőle.

Az ellenség belül van, erre az is figyelmeztetett, hogy a riválisok felszámolását is erre a közösen elfogadott játékszabályra bízták. Ellenség itt a vesztesből lett.

Hamis bizonyítékok gyártása azért nem okozott különösebb nehézséget, mert még gyártói is meggyőződéssel vallották, hogy félrevezetésekkel is az igaz ügyet szolgálták. Az ellenségkép abszolút

prioritást élvezett minden más fölött, azt eleve kivonták a logika kontrollja alól, hiszen abban rejtett a rendszer igazolása, szubsztanciája.

Az ellenség titokban férközött be; szimbóluma nem a ragadozó volt, hanem valaminő élősd, vagy veszett eb. Métélyének gyógyítására az igazság híveinek orvosait vonultatták fel: informátorokat, titkosrendőröket, verőlegényeket, akik bottal ütötték le az álcát, hogy mögüle az ördögfej kibukjon.

Foucault a klinika és a börtön történelmi fejlődésében megdöbentő párhuzamokat fedezett fel: a fertőző fizikai betegség elkülönítése hasonló elvi alapokon nyugodott, mint ama lelki méte, melyet társadalmi devianciának s örületnek egyképpen bélyegeztek meg.

Aki titkos ügynöknek állt, az igazából az igazság katonájának felleghajtójába burkolózott; minél sűrűbben szívta magába az ideológia érzéstelenítőjét, annál inkább hihetett abban, hogy tevékenysége a világforradalmat szolgálja, mely vérben-sárban vajúdj ki a jövőt.

Elképzelhető-e, hogy Elbert János, egy lelki idegszába eszméletvesztésének hatására addig szippantgatta az ideológia kokainját, amíg beállt nála is az a sajátos eufória, mely a közhittel ellentétben, nem az ördög, hanem, egy fejtetőre állított világban, ama igazságnak tett hűségükkel pecsétel meg olyan paktumot, amelynek csak később lepleződik le valóságos tartalma?

A hisztéria hasznos betegség

Az ötvenes évek végén idézést bűnügyben kézbesített a posta. Az apró nyomtatvány majd elveszett a postaláda mélyén, mégis, amikor kivettem, a hátamon végigfutott a hideg. Nem volt tudomásom róla, hogy bármely bűnügynek tanúja vagy elkövetője lettem volna.

Az idézés a Tolnai Lajos utcába szolt, a rendőrkapitányságra, délelőtt tízre. Ráértem, akkor nem volt állásom.

Reszketve adtam át a posztos rendőrnek a cédulát, amikor beléptem a létezésemben kerületileg sem illetékes kapitányság kapuján.

A kopár szobában, az ablak alatti hosszú asztalnál három ember ült, a világosságnak háttal, s vezetőjük, a közepén ülő, hellyel kínálta.

Őn útlevelekérelmet adott be – kezdte a vörös hajú kihallgató. Olyan volt a feje, mint egy nyitott seb, mint akinek lenyúzták az epidermiszt, s a meztelen hús villan ki alóla. Volt valami obszcenitás e fejben, ijesztően visszataszító pornográfia. Viselőjét később, évtizedek múltán azonosítani tudtam. Takácsnak hívták, tanácselnökhelyettesként szolgált tovább, és színházi premiereken futottunk össze, persze köszönés nélkül.

– Az útlevelekérelm szabálytalan. Nincs rajta munkahelyi ajánlás.

Megpróbáltam elmagyarázni ennek egyszerű okát. Nincs munkahelyem.

– Mit gondol, miért nincs?

Azt mondtam, nem tudom. Sokan vagyunk a szakmában.

– Sokan vannak?

Takács az ötvenhat utáni hangulatban ezt fenyegetésnek vette. Engem ettől még inkább elkapott a félelem. Engedélyt kértem, hogy rágyújthassak.

– Tudunk segíteni.

De rajtam már nem volt segítség. Erős dohányosként megszédültem, hányinger környékezett. Vártam, mikor kerül elő a bűnügy.

– Nem kérünk sokat – mondta nyájasan Takács. – Maga nyitott szemmel járna, Angliában is, itthon is. Időnként leül velünk beszélgetni, és elmeséli, amit látott.

Ilyen egyszerű? – gondoltam magamban. Egész életemben ültem és beszélgettem, semmi se változik. Miért ne? Ajkamon volt az igen, amikor egyszerre csak elkezdtem ordítani, magamból kikelve. A szavaim gondolkodtak helyettem, a retorika ragadott el.

– Én ebből a szobából halott emberként megyek ki. Ha igent mondok, végem, ha nemet, akkor is. Én magukat utálom. Magát pedig – mutattam rá a félelemtől még jobban reszketve – külön is.

– De hiszen nem történt semmi – őrizte meg a nyugalmát Takács.

– Semmi? – ordítottam én. – Egy emberélet magának semmi? Egész életemben a nyomomban lesznek. Bassza meg magát az isten.

A három férfi egy szemvillanásnyira összenézett, a statiszták azonban némák maradtak.

– Így itt nem beszélünk. Eltávozzat.

Nem szerették ezek se a bolondokat, se a becsületeseket

A berendelték sorában nem voltam egyedül. Görgy Gábortól tudom, vele hogyan kísérleteztek a Roosevelttéren. Görgy még nálam is pofátlanabb volt. Azt magyarázta el – ezzel a névvel! –, hogy családjukban nem szokás az árulás. Bodnár György, a neves irodalomtörténész esztendőig nem kapott útlevelet, miként én sem a Tolnai Lajos utca epizódja után. Takács becsületére váljon, hogy többé nem közelítettek hozzám. Ha nyomomban voltak is, jól álcázták magukat – én is csak annyira voltam általános megfigyelés alatt, mint az ország.

Most, nehéz szívvel, korábbi Elbert-vázlatomból idézek: „Hogyan viselkedhetett Elbert, amikor rákerült a sor, erre csak Takács és társai tudnának felelni. Benne is volt azonban hisztériára hajló hajlam, az elvakulás a vörös köd, amikor elhomályosult tudattal az életösztön vette át a parancsnokságot, s többet kockáztatott, mint a józan ész.

Jancsi legalább olyan gyáva volt, mint én, ugyanúgy félt egész életében, mint én, esetünket klinikailag az *Angst-Neurosis*, azaz a tartósan rettegő idegállapot címszaván tartják nyilván az orvosi könyvek. Bizonyos vagyok tehát benne, hogy bár neki is ajkán lebegett az *igen*, abban is bizonyos, hogy sohasem mondta ki azt.

Nekem elmesélte volna ugyanis, ha beszerzésével kísérleteznek, azon egyszerű okból, hogy nem volt más, akihez fordulhatott, ráadásul ő ismerte az én esetemet, neki meggyóntam, hiába intett elbocsátásom után, már az ajtónál álltamban Takács, hogy erről aztán senkinek egyetlen szót sem.

Elbertet tehát valószínűleg kihagyták a szórásból. Minden magyar értelmiséggel mégsem próbálkozhattak, csak azokkal, akik a hatalmukba kerültek, akár csak egy útlevélkérelemmel is, vagy történelmi nevet viseltek, az apparátusban dolgoztak valaha, de egy szélvihar kisodorta őket onnan, állás nélkül tengődtek reménytelenül – megvolt ennek a pontos szereposztási kódja, szolgálati szabályzata, forgatókönyvvázlata.

Jancsira valószínűleg azért nem került sor, mert az ideológiai hétpróbát ő már az egyeztetős leningrádi vendégdiáksága alatt kijárta, megbízható embernek számított, a legális hadseregben szolgált, így a titkos már nélkülözhetette, zsarolható jellemhibákkal, eltitkolt szerelmi kalandokkal vagy korrupcióval nem volt vádolható – a titkosszolgálat kódja szerint alkalmatlan volt a munkára.

Ahhoz meg nem is kellett őt beszervezni, hogy információt kapjanak tőle. Javíthatatlan fecsegőként: ami a szívében, az a száján, ami a fejében, az az ajkán. Ha abból bármit tudni akartak, amit Elbert tapasztalt, kockázatmentesebb volt a bizalmába férköznie egy-egy informátornak, s máris Jancsi legbelsőbb titkainak, helyzetértékelésének, hangulajjelentésének birtokában lehettek.

Az ilyen makulátlan előélet tiszta lapjával hogyan szemelték ki akkor őt, ha elemzésem nem csal, ama siófoki utasnak, akit baleset ér? Hogyan képződött róla az a legenda, hogy Andropov tolmácsa volt?

Vagyis: ha történetesen egy baleset áldozata volt is, miért kellett erkölcsileg megsemmisíteni?”

A fentiekre húsz esztendő rácáfolt. Elbert végül aláírt. Halála után még arra a listára is rákerült, amelyet állítólag az átmenet kormányfője adott át Antall Józsefnek, az első szabadon választott miniszterelnöknek.

Monumentálisan tévedtem? Igen. Hősömet nem ismertem teljes valójában. Ráadásul alábecsültem az állambiztonság szívósságát, polipkarjait. Elbert aláírt: ez az én ítéletem gyarlóságára világított rá. Ritkán ismerjük a hozzánk legközelebb állókat. Elbertől a fenti idézet magva az volt, hogy alapvetően gyáva emberről beszélhetünk.

Behódolt tehát, s ezzel bevetette magát a pokolnak bűnökkel kalibrált egyik bugyrába.

Nem szégyellem azt sem, hogy a szeretet félrevezethetett. Mégis tovább érvelek a teljes Elbert-ügyben elfoglalt álláspontom mellett.

Sokan aláírtak, jelentettek – közülük azonban kevesen lettek egy családirtság áldozatai. Nincs tehát más forgatókönyv, mint az, hogy ha életében megingott is, nem az ő katonájuként, hanem áldozatként halt meg. Nyomában a nagyfia, majd az asszonya.

Egy könnycseppet kisajtolhatunk érettük. A családfőnek pedig annyi hitelt mégiscsak adhatunk, hogy nem volt gazember.

Egy gyermek nyomozni kezd

Rajkról a közvetlen munkatársai, hajdani harcostársai is elhitték, hogy áruló volt, holott egy-két héttel előtte még hősként, a rendíthetetlen becsület lovagjaként ünnepelték.

Elbert János hívei és barátai egy bizonytalan pletyka nyomán meginogtak, s kételkedni kezdtek: lehetséges-e, hogy fiatalkorában megbotlott, s most érte utol a büntetése?

Azt már kevesen kezdték maguktól, ugyan minő botlás az, ha valaki – tegyük fel – akár hóhérok között is tolmácsol, a tárgyalásnak tartalmáért a tolmács nem felelős. Ha meg olyat hallott meg e tárgyalásokon, amiért emberöltő múltán is megsemmisítik, likvidálják, akkor ártatlan csak igazán. Hiszen a titkot harminc esztendeig megőrizte, vele a szelíd filológus maszkját is. Ezzel egyszersmind a titoknak is hű sáfára volt – bizonytságot adott arról, mennyire tud hallgatni.

Elbertet egy feltételezett bűntény keverte gyanúba. Még hozzá az áldozat szerepében. A kevesek között, akik egyetlen percig se hitték, hogy Elbert vétkes lehet a saját halálában, Jánoska persze az első helyen állt.

Apja halála másnapján, az öngyilkossági kísérlettel felsülve, abban némiképp megalázva a gyász komolyságát öltötte magára. Gyerek

volt persze még, de eltökéltségében nem az. Közölte is a családdal, hogy felkutatja apja gyilkosait.

Suzy megrémült magától a szótól; míg Jánoska merényletpárti volt, Suzy első pillanattól a baleset esélyeit latolgatta; Jánoska a kuruc szerepében, Suzy a labancokéban.

A gyermekfogadkozások – tapasztalat szerint – makacs kitartásra ösztönöznek. Jánoska nem készült az öngyilkosságra, vagy ha igen, úgy Dékány Kálmán verziója itt is meggyőzőnek rémlik. Az *Ismétlés az apáért* hőse, miután egy isteni szikra a kloroformos elkábítás ötletét villantja benne fel, azzal akarja bebizonyítani nyomozásának igazát, hogy önmagán ismétli meg azt, amit a merénylők az apján hajtottak végre. S ezt búcsúlevelében így írja le:

„Anyá, ha nem jövök vissza, az azt jelenti, hogy sikerült a bizonyításom. Pontosan úgy vettem véget az életemnek, miként Apáéknak a hivatásos kivégzők... Én is kloroformos kendő belehelésével kábítottam el magam a rakpart peremén, ahonnan így szabályosan belezuhantam a folyóba, és elsüllyedtem benne. Persze én még a belehelés előtt vettem le és tettem zsebembe a szemüvegemet. Ugye, hogy az én szervezetemben sem találtak idegen vegyületet? Ez a kloroform tulajdonsága... Hát látod, Anyá, itt a bizonyíték a kezdedben, hogy Apát merénylők tették el láb alól. Az idegzsába-fájdalmaktól sosem vesztette ő el az eszméletét, ezt mindketten tanúsíthatjuk ... Anyá, kár riasztanod a rendőrséget, mert ezt én úgy számítottam ki, hogy mire Te hazaérsz és megtalálod a levelemet, én már nem élek. Ha viszont nem sikerül, mert a folyóban magamhoz térek, még Teelőttem érek haza, és elégetem ezt a levelet.”

A novellafordulat szellemes, a lényegre tapint rá. Ha Jánoska a büntett kinyomozásának feltett szándékával lett öngyilkos, úgy ezzel bizonyítékot akart szolgáltatni, mindenesetre üzeni valamit a halálával.

A valóságban azonban Jánoska előbb eltűnt, s a holtteste csak napok múltán került elő. Halálának pontos időpontját már nem tudták megállapítani a szakértők, az ő órája nem ütődött oda pon-

tosan 13.05-kor a kövezethez. Az ő haláláról nem adtak ki hivatalos rendőri jelentést. Nem volt ő dr. Elbert János, csak Jánoska, a félárva, akit döglött kandúrként húztak ki a Dunából.

Mint ebben a történetben oly gyakorta, Jánoska haláláról is megindult a pletyka, a rémült suttogás. Sokan biztos forrásból tudták, hogy háta mögött összedrótzott kézzel húzták ki a Dunából; mások tudni vélték, hogy azért kellett meghalnia, mert az apja aktatáskájáért és noteszáért a merénylet napján őt küldte be a Színházi Intézetbe az anyja – Elbert iratai között pedig maradhatott nyoma annak, hogy ki volt az az ismeretlen telefonáló, aki őt Siófokra rendelte. Jánoska nyomozott, s még ez is elterjedt a városban. Volt ember, aki vette a fáradságot, a telefonkönyvből kikereszte és felhívta Elberték számát, s közölte, hogy fellebbezhetetlen bizonyítékai vannak a merényletről. „A sírhelyre tessék csak gondolni – mondta a tapintatlan telefonáló –, a titok ott van elásva.”

Jánoska, aki eddig úgy hitte, hogy ott az apja van elásva, feszült rémülettel hallgatott. „Én ismerem a dörgést, kérem – folytatta a telefonáló. – Akinek ilyen híre volt, mint a maga apjának, és mégis a temetőfálnál adnak neki ingyen sírhelyet, az nem magától halt meg, kérem, azt megölték.”

Jánuskának, ha öngyilkossági tervei csakugyan megértek s határozott alakot öltöttek, nem kellett alvó anyja szobáján keresztülsurranva megszöknie. Hacsak öngyilkosságával nem azt akarta üzeni, milyen hanyagul vigyázott rá az anyja, akkor annyi tisztesség s szeretet volt Jánuskában, hogy a halálát még az anyjából többé kiirthatatlan lelkifurdalással ne tetézzé.

Jánuskát, feltételezhetjük talán, nemcsak egyetlen telefonáló érte otthon, hanem más is. Ismerve csillapíthatatlan szomját arra, hogy kiderítse az apja haláláért felelősöket, elképzelhető olyan telefonhívás, mely ezt a kamaszgyereket az alvó anyja mellől éjnek évadján szólította el, ki a városi dzsungelbe, akár a Duna-partra. A hang szent ígérettel megfogadja, hogy leleplezi a merényletöket, cserébe azért, hogy Jánoska még az anyjának sem szól a randevúról.

Egy nyomozó is eltűnik. Az Interpol is bekapcsolódik.
Az elbeszélőt is kihallgatják

Vallomásomnak a rendőrségi jegyzőkönyvekben nincs nyoma, csak annak, hogy Elbert exhumálását követeltem. Engem ugyanis szabályszerűen nem hallgattak ki, hozzám további információért nem fordultak – a rendőrség előbb volt tisztában azzal, hogy az utóbbi években elhidegültünk Jancsival, mint az életben jómagunk.

A holttest azonosításánál hosszabban beszédbe elegyedtem a körzeti rendőrség nyomozójával. Neve csak homályosan dereng, nyomozók neveit azért sem jegyeztem meg, mert valóságuk iránt bizonyos kételyeim voltak. Az én emberemet, azt hiszem, Szemerének hívták.

Előzékeny és kedves volt, a holttest megtalálásának fénykép-sorozatát ő mutatta meg, s ő nyomta a kezembe Elbert személyes holmiját is. Akkor a rendőrség még nem zárta ki az öngyilkosságot, merényletre pedig – külsérelmi nyomok híján – senki sem gyanakodott. Boncolására az azonosítás után került sor.

Másnap én kerestem a Szemere nevű nyomozót telefonon, hátha már eredményre jutottak. A siófoki rendőrkapitányságon először azt mondták, hogy ilyen nevű náluk nem dolgozik, majd amikor a bűnügyi alosztályt kapcsolták, azt közölték velem, hogy Szemerét más ügyszóhoz irányították át, a nyomozást már nem ő vezeti.

Suzyt rendre faggatták. Tőle tudtam meg, hogy a boncolást egy Pestről leküldött szakértőbizottság intézte. Ezt akkor jó jelnek véltük, derék dolog, hogy ilyen komolyan veszik egy szellemi frontharcos kidőlését az ügyét.

Múltak a hetek, a nyomozók egymásnak adták a kilincset Suzynál, eredményre mégsem jutottak.

Aztán eltűnt a gyerek. A tévében gyakran láttam dr. Láposi Lőrincet, a neves kriminalistát; feltételeztem, hogy előtte sem isme-

retlen a nevem. Azért hívtam fel telefonon, hogy a gyerek előkerítését szorgalmazzam: ahányszor kerestem, házon kívül volt, üzeneteimet feltehetően nem adták át neki, mert sohasem hívott vissza.

A véletlen játszott a kezemre, hogy a nyomozásból valamit is megtudjak. Az utcán futottam össze az egyetlen rendőrtiszttel, akit személyesen ismertem, még hozzá a zsinagógából, az engesztelőnap ünnepének sűrű padsoraiból. Ismerkedésünk után pedig nemegyszer belebotlottam az Olympiában, Fried Imre kocsmájában, ahová a színész Kálmán Györggyel, Garas Dezsővel, Tordai Terivel sűrűn jártunk.

Az imádkozó és kocsmázó rendőrtisztről akkor tudtam meg, milyen magas rangban szolgál, amikor Jánoska eltűnésének napjaiban éppen egy belső rendőrségi emberre volt szükségem. Ez az ember alezredes volt, mint a köszönésváltás során kiderült. Én még ott az utcán könyörgésre fogtam a dolgot. Ha Istent ismered – márpedig róla tudtam, hogy ha igen, az én Istenemet ismeri –, deríts ki valamit ebből az ügyből. Kerítsétek elő a gyereket!

Az alezredes – a neve nem fontos, mert nem bizonyos, hogy az igazi – megígérte, hogy utánanézi a dolgoknak. Utánanézi? Én azt hittem, hogy az ország egész rendőrsége az alezredestől a fakabátig Jánuskát kutatja. Majd felhív, ígérte.

Telefonjára május derekán került sor, már Jánoska temetése után. Emlékeztetett rá, hogy a segítségét kértem, ő szívesen összehoz a legmagasabb tisztjével, a főparancsnok-belügyminiszter helyettessel, hogy kínzó kérdéseimre megnyugtató választ kapjak. Ha a dolog érdekelt, legyen a Tévé háta mögötti Interpol-irodában másnap tízkor.

Húsz esztendeig dolgoztam a Tévének, üldögéltem a Münnich Ferenc (Nádor) utcai eszpresszókban, épp az aprócska táblával jelzett Interpol-iroda mellett, de sohasem figyeltem fel rá. Holott az iroda előtt érvényesített szigorú parkolási tilalom ráébreszthetett volna, itt a Belügy az úr. De hol nem volt az?

A találkozáshoz azért az Interpolnál került sor, mert ő, az alezredes ott dolgozik; a Főnök pedig előzékenységből átjön a Roosevelttérre. Az Interpol helyszíne rosszat sejtetett. Akkor már ökönyálként

úszott a levegőben az Andropov-legenda. Hát mégiscsak igaz? Majd megállt bennem az ütő.

A Főnök nem sokat váratott magára, testes alakjával szinte szétnyomta az elegáns földszinti tárgyaló ajtófélfáit. – Ladvánszky Károly vagyok. Mielőtt bármit kérdezne, mondana, tisztázzunk valamit. Nekünk *Újvári elvtárs* fontos. Nincs ennek az országnak olyan sok *Újvárija*.

Az alezredes mosolygott, mint aki nyugtázza, hogy milyen magas beosztású rendőrrel hozott össze engem; lám, ez a fontos ember engem is fontosnak tart.

Ladvánszky a beszélgetés elején annyit Újvárizott, hogy az alezredes látható kínban feszengett. Amikor a konyakot behozták, az idősebb jogán javasoltam Ladvánszkyknak: tegeződjünk.

– Szervusz Karcsikám.

– Szervusz Tomikám. – Ezzel Ladvánszky kigombolta az egyenruhája felső zsebét, kivette a névjegyet, átnyújtotta.

– Rajta a privát számom, Tomikám. Hívj fel, amikor akarsz. Nálam jobb konyakot kapsz, mint ezeknél – piritott rá az alezredesre Ladvánszky. – Tulajdonképpen mire vagy kíváncsi?

Az alezredes közbevágott, és elmagyarázta a Főnökének, hogy engem az nyugtalanít: harmadik hónapja sem sikerült lezárni a nyomozást, s az esetre megnyugtató magyarázatot találni.

– Hja – mondta Ladvánszky.

Erre én az alezredes magyarázatához hozzáfűztem, hogy más is nyugtalanít. Zúg a város, a tam-tam-dob azt terjeszti, hogy János *légiós* volt. S hogy jobban, intimebben, csalogatóbban tegyem fel a kérdést: – Közöttetek szolgált?

Ladvánszky megkönnyebbülten nevetett fel. – Elbert? Soha. Egyetlen szervezetnek se volt a tagja. Én csak tudnám, neked megmondanám... – A nyelve hegyén volt az *Újvári*, de gyorsan kapcsolt. – Neked megmondanám, Tomikám.

– És a testvéreknél?! – céloztam a szovjetekre.

– Én azt is tudnám, Tomikám. Neked megmondanám.

– Nem lehetne ezt ország-világgal közölni? – kérdeztem én.

– Ha a baleset minden körülményét tisztázni tudnánk, akkor igen. Nincs akadálya.

– Mi történt Siófokon? – faggatóztam tovább.

– Azt tudjuk.

Ekkor a Főnök elmondta a beszélgetésünkre egy hét múltán a tévében Szabó Lászlótól, a *Népszabadságban* Polgár Györgytől közölt nyilatkozat vázlatát. Előadását gyorsan záporozó kérdésekkel szakította félbe. Mert ugye idegzsábája volt, nem? Mert ugye szemüveges volt, nem? Azt a szemüveget, ahányszor arcot mosott, levette, nem?

Az ötödik kérdésnél világosodott meg bennem: ide engem nem tájékoztatásra rendelték be. *Újvári elvtárs* egészen más okból fontos itt. Ők akarnak tájékozódni itt, a kihallgatásomon. Eszembe jutott a Tolnai Lajos utca és Takács – csak a hisztéria ne robbanjon ki belőlem, azt itt meg nem úszom.

Ladvánszkyban egyszerre becsülni kezdtem a szakembert. A szememben már nem az a főnök volt, aki még a nevemet se tudja megjegyezni. Még az is lehet, hogy a nevem félreejtésével a gyanúmat akarta elaltatni Karcsikám. Így már szép mérkőzésnek ígérkezett a csörte. A felismerés pillanatától minden idegzsálammal arra összpontosítottam, hogy hazugságon kapjam őket, mert előnyhöz csak akkor juthatok. Vagy én táplállok itt be olyan füllentést, amelynek felhasználását később fülon csípem.

– Anyomozás eddigi eredményének az a baja – folytatta Ladvánszky –, hogy minél pontosabban tárja fel az esetet, annál valószínűtlenebb a történet. Lemegy Siófokra, a mólón akarja megmosni az arcát, leveszi a szemüvegét, zsebre vágja, mert ugye vastag szemüvege volt?

– Vastag – mondom én.

– Hány dioptriás?

Ekkor újra megerősödött bennem, hogy itt kihallgatás folyik, a dezinformáció keretében. A rendőrség ne tudná, hány dioptriás szemüveget viselt Jancsi?

Villámcsapásként hasított belém az, hogy az első nyomozó, akit többé nem találtam, a holttest azonosításánál az áldozat személyes holmiját nekem adta oda egy nejlonban. A szemüvegét is. Az ártatlannak álcázott kérdésből az is kiderült, hogy Jancsi szemorvosát sem keresték meg. Tehát nem a nyomozás tartott itt hónapokig, hanem a közlemény mérlegelése.

– Tizenhárom, Karcsikám. Rövidlátó volt. Tizenhárom dioptriás konvex lencsét csak a hályoggal operáltak viselnek.

Ilyen szemüveggel nem lehetett volna lefordítani a fél világirodalmat.

Amikor bő hét múltán a hivatalos nyilatkozatban azt olvastam, hogy Elbertnek tizenhárom dioptriás szemüvege volt, félni kezdtem. Talán ezért nem éltem Ladvánszky meghívásával egy konyakra. Amíg ő nem jön értem, én nem megyek. Az eset után negyed századdal véletlenül találkoztam Ladvánszky Károllyal. – Nem mi voltunk – mondta Ladvánszky meggyőzően.

A szemüvegkérdés után – kellő óvatossággal persze – én kezdtem támadni. – És a halál időpontja biztos?

– Holtbiztos. Az órájának mutatói 1.05-kor az ütődésnél akadtak össze – felelte Ladvánszky.

– Az órán naptár is volt – jegyeztem meg. Felnagyított fényképein, melyeket Siófokon, az azonosításnál mutattak meg nekem, a naptár nem március kilencedikét mutatott, hanem március tizedikét.

Szemerét, vagy akárhogy hívták, ebben a pillanatban ítélték tízévi várfogságra azért a hanyagságért, hogy ezt a képet nekem megmutatta.

– Hja, a szórakozott professzor! – célzott az áldozatra Ladvánszky.

– A március a naptárban február után jön, nem igaz?

– Dehogynem, Karcsikám.

– A szórakozott professzor elfeledkezett a hónapról. S nem igazította vissza az óráját. Nagyon szórakozott volt, nem igaz?

– Szórakozott – hagytam rá én.

Egy perdöntő bizonyíték s a reá épülő feltételezések

Mióta az óra a birtokomba jutott abból a nájlomból, mely Elbert János személyes holmiját tartalmazta, tudtam, hogy a halál nem március 9-én déli 1.05-kor állt be, hanem március 10-én éjjeli 1.05-kor. Ha Elbert csakugyan Siófokra utazott le, csakugyan a Bányász üdülőben kért kávét, akkor 12.55-től a másnap hajnali 1.05-ig nem tíz perc, hanem tizenkét óra és tíz perc volt hátra az életéből.

Ez alatt a tizenkét óra alatt tizenkét évszázadot öregedett. Múmiává aszalta a szenvedés, holott a vízből került elő.

Ennek a tizenkét órának és tíz percnak a történetét sohasem fogjuk megtudni. Hol töltötte? Budapesten? Siófokon? A Bányász üdülőben, melyet már holtan hagyott el, pontosan akkor, amikor a portáskisasszony az órára nézett, csak egy teljes fél nappal később? Egy vállaltoszobában?

„A bölcs ember tudja, mit mond. Az ostoba kimondja, amit tud.” Kazimierz Brandys kedves írója volt Elbertnek, ezért is választottam jelmondatul a *Rondó* című regényének gondolatát.

Tudtam az óra vallomásáról, mégsem beszéltem róla, mert természetlen s felelőtlen találgatásokhoz vezethetett volna. Annak ugyanis, hogy Elbert elfelejtette márciusához igazítani az óráját, van némi valószínűsége. Csak sok más valószínűtlenség között változik valószínűtlenné. Az sem bizonyít sokat, hogy egy rendőrségi nyilatkozat felületes, ellentmondó. Abból még nem következik, hogy hazug is. Még a vallomásomba becsempészett szemüveg magasabb dioptriáértéke sem olyan leleplező. A rendőrség jóhiszeműen fogadta el tanúvallomásomat, annyira bízott bennem, hogy nem is ellenőrizte azt. Előfordul az ilyesmi. Még az óra tekintetében is lehetséges Ladvánszky igazsága: Elbertnek nagy rohanásában ugyan már régen a legfőbb tárgyi bizonyítékká előlépett óra volt az ura, elvileg előfordulhatott, hogy nem igazította hozzá az adott hónaphoz.

Az egyik valószínűtlen történetet a másikkal szembeállítani nem vallana különösebb bölcsességre. Ezért nem azt kell kutatnunk, hogy hol volt, hanem azt, hogy kikkel. Ha nem tudjuk megközelítően sem megállapítani, kikkel, akkor abból kell kiindulnunk, hogy miért.

S itt más támpontunk sincs, mint Elbert múltja s jelleme. A halálát körülölelő legenda ezt a múltat és ezt a jellemet próbálta megsemmisíteni – meg kell tudnunk, miért, hogy további s valóságosabb következtetésekre juthassunk.

Itt rengeteg tanúnk van, akiket az angolszász jog „character-witness”-nek, azaz a jellem tanújának nevez. Egy három hónapon túl nyúló rendőrségi nyomozás során s egy ötvenegy esztendőig tartó életem át ezernyi emberrel hozta össze Elbertet a sorsa – nemigen akadhatott, aki reá rosszat mondott volna, vagy bármily galádságot utólag rábizonyíthatna. Ha titkos ügynök volt – ezek között történelmileg a legkülönb. A kémkedés háromkötetes világtörténelmében sem akad párja.

Azok az elméletek, amelyek egy régi, harmincesztendős számla kiegyenlítésének teóriáját vallják, azt, hogy a „cehet” jegelték, majd egy alkalmas pillanatban benyújtották, nem veszik figyelembe azt, hogy az adós nem tett szert olyan társadalmi vagy egyéni vagyona, amelyből azt kiegyenlíthette volna; a bosszúnak akkor van értelme, ha példás ítélete úgy szivárog ki, hogy mások is tanulhatnak belőle.

Elbert halála a titkos ügynöki karnak kevesebbet üzenhetett, mint a civileknek. A titkos ügynököknek nincs újságjuk, amelyre valamennyien kötelezően fizetnek elő. Ha valakinek, úgy a titkos ügynöknek satnya bizonyíték egy legenda – mert annak üzenete sovány. Ne tolmácsolj! – vethetnék oda tizenegyedik parancsolatnak a be nem tartott tízhez.

Kiindulópontnak, fogódzónak így Elbert jelleme marad, amelyet kor- és kartársai sértetlennek véltek. Mi történhetett hát Elberttel utolsó tizenkét órájában, mi az utolsó évében, amikor idéges, nyugtalan s fáradt volt, keserű és kiábrándult?

Ennek megválaszolásához viszont a legendából kell kiindulnunk, mert az teljesen légből kapott még akkor sem lehetett, ha egy kiszivárogtatás eredménye volt.

A megoldás, bármily meghökkentő, az összes, már jellemzett szociálpatológiai, pszichológiai, archeológiai, szemantikai, szemiológiai, filozófiai és részben kriminalisztikai eszközök felhasználásával, a következő feltételezett jelenetsor lehet: Elbertet nem 1956-ban, hanem a hatvanas években szervezték be, aztán elengedték. Állambiztonsági dossziéjának lezárása után kerek tíz esztendővel már neves tévékommentátorként próbálták újra beszervezni s megnyerni valaminek, amiről sohasem fogjuk megtudni, micsoda. Kívülről még nem látszott, de Elbert pályája megtört, a trapéz alatt nem volt védőháló, s nem vigyázott rá az egyetem vagy az Akadémia.

Nyilván sebezhetőségére figyeltek fel a látható államigazgatásban dolgozóknál jóval felkészültebb légiosok. Graham Greene-ből nemcsak az egykori titkos ügynök megszállottsága beszél, amikor azt vallja, hogy a létező szocializmus rendszereinek igazi megújítói a titkos szervezetek káderei lehetnek. Felkészültebbek, műveltebbek a sokévi átlagnál, nyelveket beszélnek annyi külföldi bevetés után, s behozhatatlan előnyük, hogy javarészt mentesék az ideológiai fertőzöttségtől. Cinikusan végezték a dolgukat, s könyörtelenül.

A látható állam- és pártigazgatás furcsa dialógusban volt a titkos-sal, erről már volt szó. Egyezményes alapon terjesztette ki védelmét az állampárt azokra, akik vizsgáikon – párttagságtól a kandidatúráig – megállták a helyüket, sőt egy bizonyos korlátozott védelemhez elegendő volt egy APO-ismeretség, ameddig az APO gárdáját szét nem verte egy újabb APO. Akiket az állampárt nem tudott és nem akart megvédeni a pártállamtól, azok a gyengék, az elbukottak, a sárosak voltak.

Elbert ideális kandidátusa lett a Szervezetnek. Erkölcsileg sebezhetetlen, társadalmilag sebezhető. Nyelveket anyanyelvi

szinten beszél, a Varsó–Leningrád–Budapest háromszögben repked, az ellenzéki értelmiségnek mindhárom színhelyen bizalmasa. Mire használható még, nem tudhatni – de legyen közöttünk, jegelve.

A fenti gondolatmenet nem bizonyítható, de nem elképzelhetetlen. Sarkalatos hibája az, hogy Elbertet nem volt mivel zsarolni. Az ígéretek bianco csekkjét nem fogadta volna el, a pályájának vége volt, ezt tudnia kellett; rossz fát nem tett a tűzre annyit, hogy az alágújtható legyen.

Megpróbálkozhattak ideológiával. Elbert azonban arra már immunis volt. A Szervezet támadását viszont nem volt hol jelentenie – mit tegyen, felrohanjon Aczélhoz? Ott akkor olyan sorbaállás volt a hízelgők hadából, hogy Elbert be nem jut.

A kísérletek ostromát egyedül kellett visszavernie. Ettől lehetett szomorú, zaklatott, ideges; ettől fájhatott kétszeresen az arcidegzsábája, ezért nem utazott Nyugatra sem, nehogy felületet adjon. Olykor még a pohár fenekére is nézett, hadd terjedjen róla, hogy iszákos, az óráit nem tartotta meg, hadd terjedjen róla, hogy megbízhatatlan – csak a Szervezettől szabaduljon, mindenáron.

Igazán sebezhető pontja csak egy volt: a családja – a fia, a felesége.

Tegyük fel, hogy abban a hiszemben érkezett 1983. március 9-ének reggelén az irodájába, hogy véglegesen megszabadult a piócáitól, a meg-megújuló, a hízelgést fenyegetéssel váltogató támadásoktól. Ekkor kap egy telefont: ha nem jön el egy meghatározott találkára, méghozzá azonnal, a fia kerül bajba.

Erősebb idegrendszer is engedelmeskedik az ilyen zsarolásnak, még ha csak egy telefonbetyártól származik is. Elbert valószínűleg az utcáról felhívta a feleségét, de az egész délelőtt nem volt otthon. A Rádióhoz hajtott, hátha összefut valakivel, akibe belekapaszkodhat: a Rádió pénztárában kiutalás nem várta. Ha másokat keresett telefonon, azokat se érte el, ha elérte őket, hallgatnak a hívásról, mert a haláleset megvilágíthatta számukra, milyen ügyben kereste őket Elbert.

Akárhol volt a randevú, Elbert megjelent rajta – ő nem tudott olyan könnyen elfeledkezni az „ismeretlen” telefonálóról, mint a rendőrségi jelentés.

Megjelenik a randevún – s itt elszakad a film. Minden további teóriához kevés a támpont. Mint a mesékben: azt nem tudjuk, hol volt, csak azt, hol nem volt.

Hírszerzők színeváltozása

Nem tudjuk, hol volt, de tudjuk, mit mondhatott. Bármit kértek tőle, arra harsány *nemet*. Különben élne.

Azok az idők ugyanis éppen Jurij Andropovnak a szovjet titkosszolgálat vezetéséből a pártfőtitkári székbe emelésével szűntek meg, amikor az állampárt vagy a pártállam legális és titkos hadseregeinek közkatonái, hadnagyai, ezredesei és tábornokai a fizikai erőszak végső aduival semmisítették meg egymást. Az erőszaktól az ideológia visszakövetelte az egész játékteret, s manipulációjával folytatta a fegyveres belháborút a rágalomtól a leváltásig terjedő skálán. A titkosszolgálatok valójában egy elbocsátott légió szerepében az egyre merészebb ellenzék háborgatására törtek. Partizáncsapatok, akik még a Sztálin–Brezsnyev-érában kaparintottak maguknak hatalmat, a Solidarność, a Szolidaritás bujkáló vezetőire vadásztak, a lengyel katolikus papokra, akiknek erkölcsi integritását eléggé megtépázta az, hogy történelmükben nem először cinkos némasággal nézték végig Gomulka és Moczar tábornok utolsó nagy zsidótlanítását, a lengyel maradvány zsidóság szétzilálását s emigrációba üldözését.

Brezsnyev tizennyolc esztendő uralma történelmi mélyhűtőben konszolidálta a Szovjetuniót. A ma már hivatalosan „pangás”-nak jellemzett korszak titkos frizsiderjeiben sem a merényletek áldozatait tárolták mindaddig, amíg a legális rendőrség haláluk magyarázatául valaminő hivatalos magyarázatot izzadott ki. Még a Szervezet jégszekrényei is kiürültek a hiánygazdaság egyetemes

sivatagosítási programjának nyomán, melyet hivatalos változatában nagyberuházásnak neveztek. A Nyugat minden tárgyalás alapjául a polgárjogok tiszteletben tartását szabta: a politikai gyilkosság ennek a kimondatlan egyezségnek a legdurvább megszegését jelentette.

Andropov nem véletlenül emelkedett a pártfőtitkári székbe. A Dzerzsinszkij térről a Kremlbe, a Szervezettől a legmagasabb polgári tisztség vezető útja egyszersmind a belső hatalmi struktúra jelképes átalakulását jelképezte. Személyével nem a Szervezet vette át a Pártot, ahogyan ezt a kortársak némelyike feltételezte, hanem éppen fordítva, a személycserékkel a Párt akarta megfékezni, uralma alá hajtani a Szervezetet.

A Szervezet, orosz rövidítésében a KGB, ekkor már kudarcot kudarcra halmozott; működésébe, melyet a világszínvonalal való lépéstartás, sőt olykor a vezető szerep jellemzett, óhatatlanul is beszívárgott a brezsnyevi pangás. Brezsnyev vejének már a Gorbacsov-korszakban megrendezett reprezentatív tárgyalásán az is kiderült, hogy a jó rokon, a nagy főnök veje a belügyminiszter helyettesének funkciójában a legutálatosabb korrupciót honosította meg azokban a berkekben is, ahol sohasem használták fel az ideológia takaróját a tolvajlás álcájaként. A Szervezet maga volt a láthatatlan élcsoport, paradox módon a tiszták gyülekezete, a menedzselésnek olyan professzionizmusával, melynek a nemzetközi arénában is helyt kellett állnia.

Ebben a nemzetközi arénában a klasszikus hírszerzés funkcióit amúgy is háttérbe szorította annak technizálása: Mata Harit a műholdak és kémrepülőgépek váltották le. Gyanítom, hogy a nemzetközi atomegyensúly egyezményesen elfogadott politikájának tükréként a hírszerzés világszervezetei, éppen a nemzetközi biztonság érdekében meghatározott keretek között információcserére rendezkedtek be. Ha egy-egy nagyformátumú hírszerző lebukott, az ennek az egyensúlynak megbillenését jelentette. Willy Brandt bizalmasának, Günter Guillaume-nak a lelepleződése a Német Demokratikus Köztársaság beférkőzött kémjeként szervesen illeszkedett bele az európai politikai folyamatok egészébe, e politika fokozatos jobbra tolódásába – s arra

csak az archívumok fognak száz év múltán választ adni, vajon nem állt-e az ellenfélnek is érdekében sürgetni ezt a folyamatot, elősegíteni a nyugatnémet szociáldemokrata kormány bukását, s a kontinens és a szigetország konzervatívjaival alakítani ki új egyezséget, Mrs. Thatchertól Kohl kancellárig.

Az archívumokban ennek persze aligha lesz nyoma: akárki áldozta fel Guillaume-ot, vagy akárkinek állt érdekében a leleplezése, ez egy politikai döntés megvalósítása s lefordítása volt arra a titkos jelrendszerre, amelyen a titkos szervezetek kommunikálnak.

A titkos szervezetek úgy bukkannak a felszínre, mint a tenger-alattjárók. Létüket jelzik egy-egy politikai gyilkossággal. A polóniummal mérgezett Litvinyenko, egykori orosz ügynök halála hetekig a címlapokon szerepelt. Gyilkosát azonosították, de sohasem ítélték el. Melyik szervezet tette el láb alól London szívében? Maradt a találgatás. A gyilkosok köztünk vannak.

Újabb kémcsere került sor a bécsi repülőtérén az Amerikában lebuktatott orosz kémek és orosz fogságban senyvedő emberek között. Ki, miért, mikor, hogyan?

A politika és a hírszerzés feladatköreinek összefonódása általános tendenciaként fogható fel. Az időszakos kémcserek, melyeket Berlin közelében, a békéről elnevezett híd határállomásán bonyolítottak le a két Németország közötti senkiföldjén, különböző pénznemek egyeztetésén múltottak. Visszaadott és arctalan „szocialista” kémek tucatjaiért adtak itt egyetlen szovjet disszident, így tizenhat csukaszürkéért az egy szál Anatolij Scsaranszkijt, a zsidó aktivistát. A KGB részvényei sohasem álltak ilyen alacsonyan egyetlen zsidóval szemben – még csoda, hogy a légió, amely ebben a pillanatban csakugyan elbocsátottnak érezhette magát, valóságos árvának Andropov eltávozásával, nem rendezett nagyobb szabású pogromot.

Az árfolyamvesztésnek, a befolyási övezet visszaszorulásának egyenes következménye volt a Szervezeten belül kialakuló restaurációs sejtek elszaporodása: erről a lengyel pap, Popiełuszko atya meggyilkolása és a tettesek nyilvános bíróság elé állítása beszédesen tanúskodik.

A Szervezetnek persze új feladatai támadtak. A Jecin-korszak újjagdagjainak beépülése Nyugat-Európába és Putyin visszaállomósítása egy-egy látványos és rejtélyes merénylettel szolgált a sajtónak. Merénylettekkel üzentek, amikor London szívében Litvinyenko volt ügynököt egy polóniumalapú méreggel tették el láb alól. Polónium – ismét a lengyelek?

A Szervezettel közvetetten vagy közvetlenül kapcsolatos események kizárólag ebben a szélesebb összefüggésben értékelhetők. A Szervezet átstrukturálódásának történelmi tendenciáiról egyébként a dezinformáció egyre növekvő szerepe is vall. Az aktív hírszerzés örökébe a félretájékoztatás félelmes gépezete lépett. Szívóhatásának szerepét Andropov portréjának módszeres átfestése bizonyította. Az orvlövészeket kiszorították a békés retusőrök, a memóriaemésztő krematóriumának üzemeltetői.

A dezinformáció, a tudatos, patikamérlegen kimért félretájékoztatásnak általam legközelebből figyelt esete egyébként Elberté volt. Akik azt szívárogtatták ki, hogy Elbert halálában szerepet játszhatott tolmácsi szolgálata Andropov oldalán, azok pontosan kalkuláltak.

A dezinformáció ezúttal azt a széles réteget vette célba, amelyet jogos lelkifurdalás gyötört az orosz megszállókkal s a helytartókkal való legcsekélyebb kollaborálásért – esetleg merő együttélésért. Az Andropov-legenda a kollaborálás büntetését sugallva egyfelől lelki megkönnyebbülést ígért – oly mértékig csak nagyon kevesen kollaboráltak, hogy egyenest Andropov csizmáját pucolták az 1956-os újra megszállásnál; másfelől arra is figyelmeztetett, hogy jobb e kollaborálás hűségesküjét a minden egyén életében gyakran egyedileg is megkötött szerződés értelmében betartani, megerősíteni, különben ott végezhetik, ahol Elbert.

A dezinformáció akkor tökéletes, ha minél ellentmondóbb üzeneteket képes egyetlen jelképben megragadni s azt tovább sugározni – Elbert halálának jelképe ilyen volt. Egyszerre ígért megváltást és fenyegetést, így is reprodukálva a szamarak tanításának eszközét,

a cukorrépa és botütés – azaz a mézesmadzag és a furkósbot – ama pedagógiai változtatását.

A jelkép rítuselemeire, totemisztikus nyelvére, archaikus szerkeztelemeire is figyelniünk kell.

A létező szocializmus országaiban a rítusoknak a látható politikában is jelentős szerep jutott. Május 1-jétől az operaházi díszelőadásig az ünnepek sajátos protokollja alakult ki, melyeknek társadalmi funkciója mélyebb elemzést érdemel.

Az ünnepségek hagyományteremtő rítusok. Történelmi igazolást kínáltak a rendszerint puccsal, választási eredmények meghamisításával, idegen csapatok segítségével hatalomra jutott, a legitimáció légszomjától szenvedő elitnek. Az ünnepségek, pártkongresszusok az egymás közötti hatalomelosztást is kodifikálták a nyilvánosság előtt; azt, hogy ki az első vagy a második ember a politikai bizottságban, aligha a rangjából vagy a címéből tudtuk, hanem az operaházi ülésrendből vagy abból, milyen közel állt a tribünön a Vezérhez, még messzemenőbb következtetések voltak levonhatók. Az ünnepség így vált a hatalom hierarchizálásának eszközévé. Az arisztokrácia ültetési kódjából így lett szomorú paródia, nyilvánosságpótló zacc, a történelem üledékének hamis pompával történt bearanyozása. Ahogyan a generalisszimusz minden hatalma ellenére is csak pakfon változata lehetett egy valóságos cári marsallnak, a gatyájából is kihízott új elit az ondolált feleségek bokréájában a szocialista panoptikum viaszbábait állította elének. A látványnak nemegyszer az obszcenitása volt mellbevágó.

A régi Városligetben a panoptikum mellett működött a plasztikon, ahol a szabadságos bakák és cselédek gigantikus nemi szervek viaszmásolatait vehették szemügyre borzongó kacagással. A plasztikon tárgyai is ott kísértettek ünnepnapjainkon, egyenruhában feszítettek a tribünön vagy a Vörös Október Ruhagyár olcsó műanyagjában, míg asszonyaik kartonruhákkal takarták el túlcsonduló hüvelyszín húsukat. Az obszcenitás e tobzódásában könnyű volt puritanizmust hirdetni – a vágyakat eléggé lelohasztotta a látvány, míg az impotencia egyszerre lehetett e világ jelképe és valósága.

A ritualizálásról a titkos szervezetek se mondhattak le, holott az ő hatalmuk messze túlnőtt a látható elit bürokratikus vétőjogán. A rendezésükre bízott perekben látszatra az inkvizíció példáihoz nyúltak. Valójában pogány rítust imitáltak, s nem Robespierre modernizálta a közvetlen hatalomgyakorlás vérszomjas jakobinizmusát.

A jakobinizmus történelmi öröksége a forradalmi terror volt, de ez az örökség nem a látható, hanem a láthatatlan hatalom képviselőire szállt. A létező hatalomnak a világ közvéleményével mindig is számolnia kellett, a kirakatperek sajtópáholyaiban ott ült a nemzetközi sajtó, a balekoknak ez a siserehada, mely közvetlen információ nélkül kollektíve züllik le a hiszékeny iskolás gyerekek fogalmazásból megbukott csöcselékévé.

A tudósítók ingyenszendvics-népe még így is gyakorolt annyi ellenőrzést a látható hatalom fölött, hogy az meg ne hirdethesse a jakobinus terrort; annak megvalósítását rá kellett bízni az árnyékhadsereg, a biztonsági szolgálatokra, a börtönőrökre és ítéletvégrehajtókra.

A jakobinus nemcsak arról ismerszik, hogy a bakó fáradhatatlan szállítója, hanem arról is, hogy a népakarat megtestesítőjének hiszi magát. Feljelentő, tanú, ügyész és bíró egy személyben, aki az utcán fogott közönség szeme láttára ötletszerűen választotta ki áldozatait, majd saját rögtönítélő bírósága előtt ítélte halálra azokat. Maga a *forradalmár* szó is ekkor született Condorcet tollán, a terror vérgőzös napjaiban, abból lecsapódva. Ha addig – a csillagok körforgásából, a revolúcióból kölcsönzött analógiával – a forradalom a természet törvény objektív kényszerét jelenítette meg, a *forradalmár* már önmaga személyében vélte megtestesülni a természet könyörtelen törvényét. Ideológiáját a galamblelkű ördög, Jean-Jacques Rousseau szállította azzal, hogy a népakaratot egyenest a *législateur*-be, a törvényhozóba ültette át. Innen már csak megszállottság, vérszomj és gőg kérdése volt, vagy az érdek nélküli aljasságé, hogy ki választotta ki önmagát a törvény hozójának s végrehajtójának – a népakarat önkényes értelmezése közvetlenül is felhatalmazta a gyilkosságra.

A jakobinus hagyomány volt a szocializmus korszerűsített terrorjának egyetlen történelmi felhatalmazása; minő ironiája a sorsnak, hogy épp e hagyomány jogos örökösei szorultak az árnyékba vagy a föld alá, a börtönök mélyére, ahol foglyaikkal mégiscsak együtt kényszerültek élni.

A látható és a láthatatlan hatalom sajátos munkamegosztásra kényszerült: a kettő közötti személyes és kommunikatív csatornák kiépítésére, sőt olykor vitájára is. Testvéri összeborulásukra, tökéletes szimbiózisukra csak a nagy kirakatperek kínáltak alkalmat, amikor az egymásrautaltság szorongása ösztönözte a nászi táncot; a siker ágyazott meg a menyegzői nyoszolyának, melyen a vért az ideológia a szűz menyasszony ártatlanságának bizonyítékaként hirdette meg.

A kirakatperek idejének múltán a konszolidálódó hatalomnak egyre kényelmetlenebbé váltak a fogdmegjei, s ha válóperre köztük soha nem kerülhetett is sor, a házi perpatvarok napirenden voltak. Nemegyszer kettős vagy hármas hatalmi centrum alakult ki a párt, a hadügy s a belügy szentháromságában; a politikai irányvonalban az ő egyezségük, hatalomfelosztásuk tükröződött.

A párt, a hadügy és a belügy szentháromságában az utóbbi volt a szentlélek, már csak azzal is, hogy mindenütt jelen volt. „Big Brother Is Watching You” – a nagy testvér szeme mindig rajtad, ahogyan Orwellnél mondják –, de ezt a szemet, ó, borzalom, meg lehetett szokni, együtt lehetett vele élni. Hatodik érzékünk fejlődött ki az informátorok és besúgók azonosítására. Őket, ha nem is provokáltuk, de azzal aláztuk meg, hogy úgy beszéltünk a fülük hallatára, mintha ott se lettek volna.

Azzal ugyanis egy idő múltán mindenki tisztában volt, hogy csaknem mindegy, mit jelentenek róla, úgyis csak azt hallották meg, amit akartak, ezt viszont akkor is meghallották, ha azt senki sem jelentette. A titkosságnak ez az ára: ha bizonyítékot szolgáltat, lelepleződik, ha nem, feleslegessé válik, s a hangulatjelző szintjére züllik.

Számos esetben az informátor azt sem bánta, ha azonosítják, hiszen leleplezésére bizonyítékhoz amúgy sem juthattunk volna.

Ilyen esetben „everybody happy”, mindenki boldog volt. A besúgó azért, mert olyan hatalmi háttérrel ruháztuk fel, amellyel talán nem is rendelkezett, mi meg azért, mert még a telefonkagylót sem kellett felvennünk ahhoz, hogy általa közvetlenül üzenjünk az igazi hatalomnak.

Itt nem csak a falnak volt füle.

Valószínű az ördöggel kötött szövetség?

A gondolatkísérlet kötelessége, hogy ellenőrizze önmagát. Elérkeztünk oda, hogy nehéz szívvel azt is fel kell tételeznünk, amit oly sokan elhittek, hogy Elbert Jánosnak, számos társához hasonlóan, mégiscsak volt az ördöggel kötött szövetsége, egy váltó, melynek esedékessége nála éppen 1983. március 9-re esett.

Latulgassuk hát ennek a valószínűségét is.

A legfőbb bizonyítéknak itt az rémlik, hogy a haláleset alkalmából maga a rendőrfőkapitány, Ladvánszky Károly esküdözött égre-földre, hogy Elbert nem közülük való volt.

Ismét felmerül a régi logikai módszer: minden epheszoszi hazudik, mondta egy epheszoszi. Ha tagadott Ladvánszky, akkor szabályszerűen járt el, végül is Elbert védelmében, meg az enyémben is, mert közlésével nem akarta súlyosbítani a gyászt.

Tegyük fel azonban, hogy Ladvánszky tagadása felért egy vallo-mással, hiszen szolgálati szabályzatában ezúttal a *nem* feltétlenül az *igennel* volt behelyettesítendő. Elbert tehát, ahogyan a legenda tartotta, Faustus doktor módján adott egy kötelezvényt, vagy tolmácsként szolgált olyan hadszíntéren, melyet érett emberként legalábbis ízléstelennek tartott – ebben az esetben mi van?

A kérdés nem az, hogy pályája kezdetén, ifjú fővel mit követett el, hanem az, hogyan állította helyre ezután élete egységét, hogyan őrizte meg küldetése tisztaságát? Ártott-e valakinek is? Erre mégiscsak több bizonyíték lenne felkutatható, mint az ellenkezőjére.

A jog azért vélelmezi az ártatlanságot, mert az nem bizonyítható – honnan a csudából szedjek tanúkat arra, amit el sem követtem?!

Ifjú fővel Elbert akármire kötelezte el magát, ezt a kötelezvényt az egész életével megsemmisítette és érvénytelenítette, akár kényszer, akár balgaság sodorta a paktumba. Más számon kérni való a halála előtti tizenkét órában nem volt rajta, mint az, hogy az alkut hősiiesen felmondta.

Ha nem mondta volna föl, még ma is élne.

Az erőszakszervezetek meggondoltak, megfontoltak

Képzeltbeli tárgyalásunkon, ahol fantombizonyítékokat mérkőztetünk egymással az igazság kiderítésének érdekében, a védelem könnyűszerrel lerombolja azt a feltételezést, hogy amennyiben Elbert merénylet áldozata lett, likvidálása egy korábbi számla kiegyenlítése volt.

Ez a számla ugyanis nem lehetett olyan magas, hogy a likvidálás tagadhatatlan kockázatát bárki vállalta volna érte. A védelem első sorban nem az áldozat karakterére hivatkozik itt, hanem a merénylet kérére.

Korábban is utaltunk már rá, hogy az adott terep hatalmi viszonyaiban a titkos szervezetekre a racionalitás képviselője hárult. A látható hatalom nemegyszer saját ideológiájának is foglya maradt, annak kábítószert túlfogyasztotta, a hatalom további lebontásában ezért az ellenproduktív intézkedések sorára kényszerült rá, önnön gazdasági hátterének felszámolására, olyanok alkupozícióba juttatására, akik a hanyatlást személyükben garantálták. A látható hatalom racionalitását felemésztette az ideológia Alzheimer-kórja, a memóriakiéések váratlanul s egyre kiszámíthatatlanabbul sújtottak le reá, s mindinkább az agylágyulástól orientációhiányban szenvedő beteg kórképét idézték. Magát a rendszert ütötte ki a szklerózis és az osteoporózis – az érfalak politikai rugalmatlanságát, a társadalmi szervezetek csonttrikulását csupán megtestesítette a legmagasabb

politikai vezetés gerontokráciája, az aggok e lakodalmas menete, de nem okozta azt.

Az erőszakszervezetekre e hatalomnak nemcsak azért kellett támaszkodnia, mert uralmának fennmaradását csakis a fegyverek biztosították, hanem azért, mert a rendszernek *raison d'être*-jét is azok őrizték. A dolog történelmi ironiájához tartozott, hogy az erőszakszervezetek józanabb mérlegelésre voltak képesek, mint a politikai megrendelés. Soraikban a dolgok természete szerint fiatalabb erők szolgáltak, akik a konspirációs szabályokat egyetemi szinten tanulták, és nem a vérükben hordozták sohasem oldódó méregként: ha én választhattam volna, hogy a képzettsége szerint történész APO helyett annak platóni ideájával, azaz a megfelelő ezredessel beszéljem meg, hogyan állok a marxizmus dolgában, akkor inkább az egyenruhával társalgok, mint az idea megtestesítésének olyan szánalmas árnyával, mint az én APO-m.

Az erőszakszervezetek s titkos nyúlványaik fölényét tehát az ideológiai fertőzöttségtől mentes racionalitás is biztosította; ha a mai divatnak megfelelően mégis rosszat kell mondanom róluk, úgy azt, hogy a halál üzletemberei voltak, s nem prófétái. Elégge pontos könyvelést vezettek a kockázat és a nyereség mérlegén; aligha valószínű, hogy elvi okokból, a hűségeskük betartásának cserkészüzenetéért egy régi számlát törlesztettek volna a likvidálás végső eszközével, hogy egy családirtás vérengzésére ragadtassák magukat ezért.

Mit kérhettek hát számon Elberttől a halála előtti tizenkét óra és tíz perc alatt?

Mi lehetett az az információ,
melynek hősünk birtokába juthatott?

Az ügynök, mondja sírjánál Charlie, a barátja, álmokkal ügynököl. Nem cipőpasztát árul tehát, hanem a birtoklás örömét kínálja fel.

Arthur Millertől *Az ügynök halálát* én fordítottam a Nemzeti-nek, sokat tanultam belőle. Fentebb idézett rekviemjéből azt, hogy a

legfontosabb kérdést így kell feltenni: ki mivel ügynökölt, mit kellett fölüllicitálnia, hogy célba érjen.

Mivel ügynökölnek tehát az erőszakszervezetek titkos nyúlványai? Mi az áru, melyek piacán részvényeik oly sikeresen növekednek?

A látszat itt is megtévesztő. Mert nemcsak emberfejekkel labdáz-tak az égre, ahogyan Vörösmarty oly plasztikusan fejezte ki, nemcsak a mézárszék szakemberei voltak, ha olykor könyékig túrtak is a zsigerek és belek labirintusában.

A titkosszolgálatok információval ügynökölnek. Ha javarészt racionális döntéseik nyomán likvidálásra szánják el magukat, akkor csakis egy fontos információért, s nem egy múltbeli tartozás behajtásáért teszik azt. Csak a jelen fontos, és nem a múlt.

A politika a fentebb kifejtett okok következtében rendszerint irracionális döntések végrehajtására veszi igénybe titkos szervezeteit, melyek az utasítást csak fogcsikorgatva teljesítik, hiszen végső soron az az ő hitelüket, reputációjukat rontja.

A politika és a titkos szervezet a nyolcvanas évekre azonban már eléggé elidegenedett egymástól, hogy az esetleges likvidálási döntés mögött egyáltalán politikai akaratot gyaníthassunk. A politika ekkor már önnön múltjának tisztára mosásával volt elfoglalva, konszolidáltságán örködött, s ez nem ment másként, mint az erőszakszervezeteivel kötött hajdani szoros testvériesség felmondásával. A Kádár-rendszer ekkor már jobban félt saját hóhéraitól, mint népétől – ennek a legkifejezőbb politikatörténeti vonulata Biszku Béla megújuló puccskísérleteinek felderítése, elszigetelése volt. A belügyi összeesküvőkre nem sok jó várt.

Ha tehát itt likvidálás történt, az nem lehetett politikai döntés eredménye; ha viszont a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Szervezet belső jurisdikciójába, ítélet-végrehajtói jogkörébe tartozott a dolog, akkor döntése mögött fel kell tételeznünk bizonyos óvatos racionalitást.

Elbert Jánosnak olyan friss és nagy értékű információ volt a birtokában halála óráján, amelynek megőrzése csak az áldozat megsemmisítésével volt biztosítható.

Hogyan lehet fontos információ birtokába jutni,
s miért nem érdemes?

Ilyen információ birtokába jutni nem olyan egyszerű. Egyszer alkalmam volt Aczél Györgyöt, egykoron Kádár mögött a második embert, megkérdezni arról, mibe halt bele Elbert. Azt mondta, nem tudja. Ahogyan Ladvánszky-nak nem, neki első szóra elhittem.

Igazán lényeges információt ugyanis még Aczélra sem bíztak rá. Neki, aki feladatát a kor nemzetközileg is legmagasabb szintjén végezte, az a luxus is megadatott, hogy a fellegekben éljen, Tolsztojról tartson előadást egyetemi tanároknak, filmekről a cannes-i győzteseknek, poétikából Illyés Gyulának s becsületből Németh Lászlónak. Hatalma csak pár ezer értelmiségi szegénylegény sorsa fölött volt. Ahogyan annak történetét már a korábbiakban részleteztem, Aczél engem például a legjobb akarattal sem volt képes az Irodalomtörténeti Intézet segédkutatói székébe bejuttatni – a maga portáján Klaniczay nagyobb úr volt. Aczél-nak, e valóban művelt, rátermett ideológusnak, a liberalizáció kezdeményezőjének befolyását nagymértékben korlátozta, hogy leginkább csak vétőjoga volt. Azzal ugyan korlátozás nélkül élhetett, de jutalmazásait már „egyeztetnie” kellett, magának is előszobáznia, ha egy vidéki színházat lokális puccsal a hívei kezére játszott.

Aczél tehát Tolsztojjal ügynökölt, hogy eredetében oly eladhatatlan áruját a piacra teríthesse. Informáltságát azonban ő is csak onnan meríthette, ahonnan a látható elit többi tagja, az alulfizetett fordítók izzadságából összeragasztott „bizalmasból” – mely végül is mindössze kétnapos előnyt biztosított a külföldi sajtó olvasásában –, a pletykából – melyet az érdemrendre áhítók önként szállítottak – s a vacsoraasztaltól, amely körül a kitüntetettek feleségei szolgáltatták vissza a pártközponti ellátó borjú bélszínéből kiutalt adagot.

Az informáltság monopóliuma a titkos szervezeteké volt. A KGST, a szocialista országok kereskedelmi szövetsége fehérvérűséggel küzd-

ve haldoklott, ellenben titkos szervezeteinek kooperációja simán és zavartalanul működött ez országok súlyának és népességarányának hierarchiájában. Hol Londonban terített le egy esernyőből kilőtt mérge valamely emigráns bolgár újságíró, vagy Kim Philby szégyeníthette meg az angol kémelhárítást egy moszkvai sajtókonferencián – érezhető volt mindig, hogy itt a látható elit fölötti intelligenciával szolgál a szocialista *intelligence service*, a KGST egyetlen működőképes ügynöksége.

Milyen információhoz juthatott hozzá a kis Elbert, amit ők nem tudtak?

Abszolúte semmihez.

Amiből az következik, hogy ezt az információt a monopólium birtokában maguk a titkosszolgálatok táplálhatták be Elbertbe. Elbert megsemmisítésével – ha csakugyan merénylet áldozata lett – nem információt akarhattak *megszerezni*, hanem – a játékszabályok értelmében – *visszaszerezni*.

Merő feltételezések, bár még az is lehet, igazunk van

A fenti okfejtés nyomán az események egyszerű szinopszisa kerekedik ki. A félresiklott pályájú Elbertől a racionalitás jegyében működő Szervezetnek magasabb véleménye volt, mint az ideológiai beavatás szertartásaihoz megcsontosodottan ragaszkodó egyetemnek és Akadémiának. Valaki józan katalógust csinált. Adva van egy, a környezete szemében feddhetetlen jellemű, bár a gyávaságának könnyen behódoló, szuperintelligenciájú egyed, aki *azoknak a hülyéknek* nem kellett. Valóságos nyelvzseni, a felkészültsége máris *közénk valónak* jelölte. A tehetség minő pazarlása lenne ezt az embert Hont Ferenc macskafarmján, a Magyar Színházi Intézetben feláldozni, vagy iskolamesteri minőségben a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, amikor itt egy két lábon járó egyszemélyes magánügytemmel van dolgunk. Nyugati kapcsolatai szűkösek, alig utazott,

innen tehát biztonsági rizikó nem fenyeget, annál kiterjedtebbek a keletiek, Lengyelországban, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, ahol, míg tekintélye otthon csökkent, a saját külföldjén folytonosan növekedett – *félszűz*, tehát sohasem volt egészen a miénk: ideális kandidátusa tehát, éppen a kandidatúra híján, hogy egy nagyszabású operációban közreműködjék.

Elbert Jánost, ha egyszer beszervezték, többé nem akarhatták. Egyfelől alkalmatlan volt rá, irtózott a szennytól, másfelől pazarlás lett volna Pegazussal szántani.

Elbert Jánost, ha kiszemelték valamire, úgy világtörténelmet alakító cselekedetre, mert büntetése csak ilyen dimenzióval volt arányos.

Hát mégis volt paktum? A kényszerpálya

Ha a fenti fiskális okoskodás a védelem tanújaként véges, s a végig feltételes módban előadott forgatókönyv a legcsekélyebb realitással rendelkezik, úgy Elbertnek először el kellett vállalnia a közreműködést. Másképpen ugyanis nem juthatott annak az információnak a birtokába, amelyet az életével együtt visszavettek tőle.

Ne kutassuk most ennek a beleegyezésnek a pszichológiáját. Azt se, vajon nem az esetleges fiataalkori egyezés beváltatlan csekkje szolgált-e a zsarolás alapjául. A beváltatlan ördögi ígérethez képest hatalmas erkölcsi diadal, hogy mielőtt még bárkinek árthatott volna, feltétlenül visszavonta azt, miként első beszervezése alkalmából.

E visszavonás időtartama tizenkét óra és tíz perc volt, színhelye ismeretlen. A külsérelmi nyomok hiánya arra mutat, hogy fizikailag nem kínozták meg. Ha a feladat olyan méretű, amilyennek a büntetés arányaiból visszakövetkeztethető, akkor csakis önkéntesekkel lehetett végrehajtani – kicsikarásának nem volt értelme.

Elbert a családja sérthetlenségéért alkudhatott azzal a szent ígérettel, hogy néma lesz, mint a sír; kihallgatói józanul magyaráz-

ták el, hogy ezúttal sem vállalhatják a bizalom kockázatát. Elbert a becsületszaván túl vagy a gyávaságára való hivatkozáson kívül garanciát nem tudott adni. A csapdából csak azzal próbálhatott egerutat nyerni, ha felmondja a kooperáció szándékát. Egyezkedés helyett támad, megmakacsolja magát. Nemet mond mindenre. Ezzel a visszavonással, az együttműködés minden formájának megtagadásával a gyávából egyszerre hős lett.

A fenyegetések között, ugyanazon a fakó hangon, mint eddig, a család kiirtása is nyomós érvként szerepelhetett. Elbertnek a saját halála előtt ezzel is számot kellett vetnie. Nagyon okos ember volt: amikor az első utalást tehetette arra, hogy *mégsem*, nem és nem, tudta, hogy elveszett – akkor sem bízának benne, ha mégis vállalná azt, amit rákényszerítenének; maga a megingás itt, ilyen szenzitív esetekben az öngyilkossággal egyenértékű. Alighanem már a sürgető telefonból tudta, hogy megbízói rájöttek, merő gyengeségből, a haladék és a csoda reményében állt közük egy pillanatra. Magatartását bizonyosan figyelték – a hajszoltság és a depresszió váltólázát, a rohanást önmaga előtt, a beszélhetnék elszabadulását, a személyiség szétesését a teher alatt, amelyre még apja elvesztése, a háború s az értelmiségi lét dzsungelháborúja sem kalibrálta.

Elbert likvidálása e jelek szerint előre eldöntött mérlegelés eredménye volt. Utolsó órái már nem a dráma csúcspontját jelentették, hanem a zengő tombolás csillapodtát a félkegyelműnek ebben a shakespeare-i történetében.

A dráma csúcspontját akkor élte meg, amikor egyetlen zakójában még ott rohangált közöttünk, jelentéktelen állásának bélyegével, ellátatlan vállalásainak súlyától meggörbedve. Kétségbeesését nem oszthatta meg senkivel.

Szerencsétlen volt, mint minden halálraítélt.

Kivégzés előtt csupa unalom az élet

Az események rekonstrukciójában a védelem tanúja azon gyötri elméjét, adott-e neki Elbert János valaminő jelzést arról, milyen bajban van.

Az esetet értelemszerűen nem mondhatta el. Készülve a végső *nem* kimondására, melyet kivégzői forraszthattak a torkára, gyónásának minden szavával engem is halálra ítélt volna. Mondom ezt tanúként úgy, mint aki még nem fizette ki morális imperatívuszának árát, vagyis még nem számolt el létezésének valamennyi kockázatával. Annyi azonban bizonyos, hogy életem és halálom a dolog rendje szerint összefonódott az övével, amióta csak egymást ölelve retgettünk egyazon ágyban.

Az életét kétszer is sikerült megmentenem. Ezért busásan fizetett azzal, hogy végső óráiban bizonyonnyal engem védett.

Ezekben az órákban, a kivégzés kedvező pillanatára várva, nem volt miről beszélni, csakis arról, kit avatott be még a titokba. Sikerült elhitetnie azt az igazságot, hogy senkinek azt soha el nem mondta; olyan meggyőzően érvelhetett, hogy a hazugságdetektorok biztos szímatával rendelkező hivatásosok is elfogadták azt. Ennek cáfolhatatlan bizonyosságául felhozom azt, hogy még élek.

Milyen kapóra jöhetett Elbert érvelésében a Szántó Juditnak odavetett mondat, amelyben kijelentette rólam, mennyire szégyelli a rokonságunkat; ezt a szégyent most védőpajzsomul dobhatta oda.

Miért nem a fiát védte, vagy az asszonyát? Sorsukat azzal is megpecsételve látta, hogy ő eltűnik. Az asszonya összeroppanását fel kellett tételezni, azt viszont nem számíthatta ki előre, hogy az Jánoskát küldi be az irodájába az aktatáskájáért és a noteszáért, amelyben – meggyőződése – nem volt az esetre utaló feljegyzés. A kockázatát viszont, hogy ott mégis maradtak feljegyzések, józanul nem vállalhatta senki.

A felek kezét rázhatták, az áldozat iránti részvétüket elsőnek kivégzői tolmácsolták. Rányomhatták arcára a kloroformos kendőt, s amikor már nem érzett semmit, vízbe fojtották.

A nagy titok – létezik-e egyáltalán?

Hátra van még annak kikövetkeztetése és megfejtése: mi lehetett az az információ, amelynek egyenértéke egy emberi élet, vagy egy egész családé. Ha egy olyan nagyszabású merénylet terve volt ez, amelyet később – természetesen Elbert közreműködése nélkül – végrehajtottak, arról tudnánk. Tehát értelemszerűen Elbert kezében csakis olyan forgatókönyv lehetett, amelynek egyetlen paramétere sem valóságos, konkrét személyekkel behelyettesíthető mozzanatokból állt, mégis elárulta, rögzítette, leleplezte az ilyen operációk lényegét.

Analógiából elmagyarázva: a CIA egyik kísérleti forgatókönyve szerint Fidel Castrót robbanó szivarral tették volna el láb alól. Ezt a tervet Kennedy elnök visszautasította. Elég lett volna azonban a beavatottakon kívül, tervezése időszakában rábízni valakire a forgatókönyvet s megmeszselni, hogy az illető megingott – habozás nélkül elteszik láb alól.

Elbert kezében tehát a Szervezet egyik kísérleti stádiumában fogalmazott forgatókönyve lehetett, olyan, amelynek valóságos kivitelezésére talán sohasem került sor, vagy amelyet még nem pecsételtek le a politikai gazdák – merő létezésének ismerete azonban életveszélyes kockázatot jelentett.

Tegyük fel – s itt a paranoid fantázia már mértékét veszve szárnyal, viaszszárnyai könnyen leolvadhatnak –, hogy készült egy alternatív forgatókönyv Lech Wałęsa likvidálásáról. A lengyel politikában a politikai merényletek – a nagyobb feszültség nyomására, a geopolitikailag érzékenyebb helyzetben – jószerivel napirenden voltak. A működő nemzetközi munkamegosztásban a több száz, egymásnak ellentmondó, egymást kontrolláló forgatókönyv egyik

alkotócsoportha a szakemberhiány szorításában még „földarátlan”, azaz *szűz*, frissen rekrutált sorkatonát keres. A komputerbe csak az igényt táplálják be, válaszként Elbert nevét köpi ki a gép. Ha fiatalkori kötelezvénye volt, az azonossági számát.

Kezdődik a jelölt megdolgozása. Adatgyűjtő szerepébe kényszerítik: mindent a lengyelekről. Tájékoztatva sincs arról, minek a lengyel történelem 18. századáról jelentést írnia, minek a krakkói kávéházak története vagy a varsói orosz kolónia 19. századi krónikája – ez az apparátus dolgozik a legnagyobb pazarlással.

A megrendelő egyelőre egy fal (vagy fals) cég, egy alapítvány, mely az Unesco cégére alatt adja a megbízást az intézetnek, a munka elvégzésére azonban egyedül csak Elbert alkalmas. Már benne van, már izgatja a feladat, melyet oly bőkezűen támogat a fedőszerv.

Ekkor rukkolnak elő a farbával.

Konfrontáció, amelyből a megbízó csak úgy keveredhet ki, ha olyan információt közöl, mely mindkettejüket kompromittálja. Igen, erről van szó.

A felek egymás életét tartják a kezükben, a tét akkor is megnövekedik, ha csak egy képzeletbeli asztalnál ruletteznek.

Mi lehetett a dossziében, amit az a taxisofőr látott? A mi forgatókönyvünk szerint csakis az utolsó, a búcsúanyag. Épp oly képzeletbeli, mint a mi változatunk itt. Telis-tele realitáselemekkel, fosszíliaumokkal, archeológiai ásatások maradványaival.

Műfajaink motívumaikban különböznek. Az ő változatukban a világ erőszakkal megváltoztatható. Le is leplezi azt, hogy korszakunk megváltó filozófiája mélyén a merénylet ösképe áll – a jakobinusoktól Bakunyinton, Nyecsjájeven és Kropotkinon át Franz Fanonig.

A megváltó filozófiák, melyek holnapra megforgatják a világot, olyanok, mint Kempelen sakkozógépe: a figurákat alulról, egy függöny mögül megannyi kis mollah mozgatja.

Ahol a valóság illúzió, ott minden változata az

Ha tisztes ítéletre számítunk, érvelésünk egy további gyenge pontjára is fel kell hívnunk a figyelmet.

A mi forgatókönyvünk, akármilyen meggyőzően hangozzék is, a dolog természete szerint csak egyike a lehetségeseknek, melyek a megfejtés igényének hálóját vetik ki az amorf és törbecsalhatatlan valóságra. Ez a valóság generikus tulajdonságaiban is elképzelhetetlen, hát még olyan körülmények között, ahol arcát tudatosan megváltoztatják, elferdítik.

Forgatókönyvünknek az általános nehézségeken túl még azzal is meg kellett küzdenie, hogy a kelet-európai politikai rendszerek a valóságnak egy sajátos fajtáját produkálták és reprodukálták.

Ez a valóság az önkény voluntarizmusától torzult valamely álvalósággá, melyben a felszín és a mély nem is lépett dialógusra. Minden megkettőződött itt; a gazdaság elsőre és másodikra, a személyiség *egóra és időre*, a hatalom láthatóra és titkosra.

Azt ígérték a kezdet kezdetén, hogy az út, amelyen korbáccsal kell végighajtani népeket, mint afféle bilincsbe vert rabszolgákat, a szükségszerűségből a szabadságba vezet. Ebből annyi csakugyan megvalósult, hogy a szükségszerűséget a szabadság rovására sikerült száműzni, illetve – ami még rosszabb – mindennek megszűnt a szükségszerűsége, a dolgok szubsztanciája kiürült, s helyébe az ideológiától racionalizált merő önkény lépett.

A mi forgatókönyvünknek az a hibája, hogy olyan ésszerűséget próbál visszainjekciózni ebbe a valóságba, amellyel az esetleg nem rendelkezett.

Korszakunk modernizmusát kétségkívül James Joyce fejedelmi *Ulyssese* indította útjára. Itt minden fejezet fölött más tudomány műzsája őrködött, más ritmus, képzetkapcsolás uralkodott. Sokat foglalkoztam Joyce-szal; új magyar kiadásának utószavát is én ír-

tam. A jelen védőbeszédhez igyekeztem a módszeréből is ellesni valamit. Uralkodjék minden fejezetén más tudomány: az emlékezés pszichológiájától az archeológiáig, a társadalom szociológiájától a textológiáig, a narratológiától a kriminológiáig.

Ennyi műzsa igénybevételével is felmerülhet a kérdés – hány változat vetélkedhet még az itt felvetettekkel? Ezernyi. Mert előfordulhatott, hogy Elbert Jánost két nyugdíjazás előtt álló légiós magánakciója csalta törbe, ahogyan a lengyel papot néhány esztendő múltán? A szabadság paradox birodalmában, mely sikeresen taszította le az Európa peremén kapaszkodó országokat a harmadik világ szintjére, a komputer is tévedhetett. Elbertnek abban a tizenkét óra tíz percben azt kellett bizonyítania, hogy nem azonos azzal az emberrel, akit halálra ítélték.

Nem hittek neki. S ama történetek szellemének igazsága szerint, amellyel ők hálózták be a valóságot, jogosan jártak el.

Már senki sem volt azonos önmagával.

A történet rekonstrukciója mellett az szól, hogy akármilyen történet is a valóságban, annak szubsztanciája csakis a védelem változatának mondanivalójával lehetett azonos. Mert minden lehetséges változat közös dallama az, hogy Elbert János ártatlan volt, ártatlan, mint ama többség, mely ezernyi tévedés áldozataként élt s pusztult el. Ez még akkor is így van, ha az áldozat cinkos volt a pusztulásban.

Ehhez az igazsághoz képest a többi csakugyan egy félkegyelmű meséje s zengő tombolás.

Ártatlan volt, tehát áldozat. Egy korban, mely áldozatait hőssé nemesítette.

UTÓHANG

– melyben csak a gyilkosok tudnának érdemlegesen mondani

1981-től 1983-ig Lengyelországban szükségállapot volt. A szakszervezetek működését felfüggesztették, a városok utcáin tankok jártak, az állami vállalatoknál a sztrájk halálbüntetéssel járt. A szükségállapot bevezetésére azért került sor, mert a lengyel pártvezetés hiába sürgette a Jurij Andropov vezette Szovjetuniót a beavatkozásra, két esztendővel az Afganisztánba vezényelt csapatok kudarca után a szovjetek nem vállalták a külső beavatkozást.

A Szolidaritás szakszervezet a föld alatt tovább működött. A magyar ellenzéket sokan informálták, a különböző ellenállási csoportok között működött a dzsungeldob. Közép-Európa legnagyobb botránya a lengyel ügy volt. A lengyelek, elsősorban Kerényi Grácia és Elbert János felé különleges figyelem fordult.

Az 1983-as esztendőben a magyar Belügy is beleerősített. Annál a független kiadónál, amelyik megjelentette Konrád György *A cinkos* című regényét, házkutatás volt. Ez idő tájt indította útjára Krassó György a Magyar Október szamizdat kiadót.

Az egykori szójárás szerint élesedett az osztályharc. Andropov beavatkozásellenes, a héjákat gyengítő kijelentése – hogy nem tudja, mi lesz Lengyelországban, de fegyveres konfliktusra csak a Szovjetunió megtámadása esetén kerül sor – sokakat felbátorított, de egyszersmind a varsói paktum kelet-európai országainak azt jelezte, hogy a belső elhárítást a helyi szervekre bízták.

Az olyan esetekben, ahol két vagy több baráti ország közötti viszonyról lehetett szó, természetesen lehetséges volt a nemzetközi

segítség. Elbert János esetében így minden elképzelhető – a kölcsönös segélynyújtás doktrínája alapján például egy bolgár irányítású szovjet kommandó.

Minderről az eset után negyedszázaddal is sok részletet tudunk, de azt nem, mi értékelte fel Elbert János irodalomtudóst, szerkesztőt, fordítót, hogy éppen őt szemeljék ki az értelmiség megijesztésére. A félelemkeltés megbízható eszköze a dezinformáció, a hamis legenda, a központból sugárzott álhír. Ahogyan Elbertet nemcsak földi porhüvelyében, hanem hitelében, integritásában megsemmisítették. Az ügy így példaértékű. Különlegesen az a megrendezetség lebegtetésében. Először öngyilkosságnak, majd balesetnek álcázták azt, amiről nyilván az apparátus is elterjesztette, hogy gyilkosság volt.

A gyilkosságnak, amelyet sohasem ismertek el, kísérteties nyomatékot adott a család elpusztulása. Egy gyilkosság és két öngyilkosság azonos laccímmel?

Az ügy első pillanattól a beépített valószerűtlenséggel volt teljes. Ki hívta? Ki látta? Miért ment Siófokra? A megfejthetlenség a manőver célja lehetett. Egyszeri forgatókönyv, nem használható többé, de az éppen következtetlenségében volt tökéletes. A titkárnő, a Rádió pénztára, a vonatút, az újabb taxi, a Bányász üdülő, a móló, a derékig se érő víz. Minden eleme inog, csak együtt él, mint egy posztmodern mozaik. Elbert Jánosról csak a gyilkosai tudnának érdemlegesen mondani.

Így bátran kijelenthető, köztünk vannak, akár személyükben, akár a készülődési terv, feljegyzés formájában. Nincs tökéletes bűntény. S ha eddig vártunk negyedszázadot, a nemzedékeknek még mindig van idejük várni.

Másodjára rugaszkodtam neki Elbert János sorsának megírásához. Első formájában 1990-ben, messze minden irattól, Kaliforniában. Másodjára az első könyv után, húsz év múltán. Tudtam ugyan, hogy sokan arra vártak, Elbert János halálát írom meg. Én azonban az életét akartam megírni, s a halálos rendszert, mely neki és családjának ilyen sorsot osztott.

Nekem a családból ő jutott. A család: a nagycsaládot jelenti. Szülők, nagyszülők, unokatestvérek, sógorok, menyek. Akiket azonban a holokauszt tizedelt meg, azoknak nincs nagycsaládjuk, csak néhány név egy emlékfalon. Nekem az utolsó élő vérrokonomat a régi nagycsaládból a Balaton hideg vizében találták meg – a halál oka fulladás.

*Siófok, 1983. március 9. – Los Angeles, 1989. szeptember 25. –
Budapest, 2010. július 25.*

TARTALOM

ELŐHANG EGY RÉMDRÁMÁHOZ – melyben a főszereplők meghalnak; az emlékezet támasztja fel őket	7
---	---

I. RÉSZ

CSALÁDI GYORSFÉNYKÉP – alig retusálva	9
Hősünk színre lép, és máris meghal – Shakespeare fellebbez	10
A boncasztalon	38
Egy régi nyár, valaki majdnem megfullad – déjà vu	41
Siófokon születnek is, nemcsak meghalnak	44
Weisz Salamon egy kivételével férjhez adja lányait	45
Megvernek, először, de nem utoljára	47
A hitehagyottak és a makacsok	48
Illés próféta egy sváb keretlegény kíséretében érkezik	51
Iby néném lovagol	53
Az elbeszélő kis híján egy szürke taxiban születik meg	55
A házmesterfiúk ökölcspásait az élet megtorolja	59
Zsidóház: az új Jeruzsálem és a steppelt pongyola	61
A Gestapo helyett a véce robban föl	64
Egy bolond a zsinagógában. Eisenberger Béni színre lép	69
A szerző maga is kifutóként kezdte, de nem minden kifutó vitte sokra	72
Jancsi svéd védetségét szerez egy kukorékolással	76
Árulásra készülődünk egy német katona segítségével	79
Az égből is zsidó gyerekek potyognak	82
Megjelenik az olasz király és Ciano gróf. Adalbert nem fizet	86
Egyoldalú fegyverszünetre kényszerít a bombázás	92

Hogyan lettünk macskapártiak, miután Sándor Móric a lépcsőn lovagolt	93
Az axiómák hasznáról háborús időkben, forradalmak alatt	96
Kilincsbe kapaszkodva leszünk erdélyi menekültek	99
Akiket Wallenbergnek sem sikerült kimentenie a leplombált vagonból	107
Emlékekkel az ember megtelik. Végül a Gróf befogad	110
A szerző és hőse egy üres éléskamrában húzza meg magát	112
Egy akna Budáról	117
Szomorú temetés	119

II. RÉSZ

ZENGŐ TOMBOLÁS – avagy Shakespeare írja az „életet”	121
A halottak élén	122
Uram, nálunk mindenkinek van útlevele	126
A nyomozás először a szennyest mossa át. Volt-e csontváz a komódbban?	130
Valaki elhízik. Kiből lesz dramaturg?	133
A puritánok időlegesen felfüggesztik a közösülés jogát	139
Nőcsábászok és puritánok. Egy főszerkesztő a kezébe veszi	142
Egy színésznő komor akadémikusokat vesz le a lábukról	145
Fittyet hányunk Malvolio unokáira	155
A szerző megtalálja a hős beszervezési papírját, és nem omlik össze	162
A szerző és a hős összevész	170
Egy rettenetes bajusz balsorsot jósol. A Krisztina körúti összeesküvés	178
Pletyka és metafizika, mint a világ két legfigyelemreméltóbb dolga	186
A rendőrség elmondja, hogyan halt meg E. J., de arról hallgat, miért	189
Az üvöltésre kész farkastorok, a tudathasadás, apróbb neurózisok	194
Ami nem bizonyítható, nem is cáfolható? A rendőrségi logika	200
Hősünk megretten a szabadkőműves szertartások hétréből	202

Vérfürdő az Akadémián	205
Marhabilllog nélkül nehéz legelni. Aki felül a ringlispilre, és aki nem	210
Védőháló nélkül a trapézon – hőszünk máris halálos veszedelemben	212
Temetetlen holtak – beleisznak a poharunkba?	217
A melodráma az ő műfajuk, a tragédia a miénk	221
A paródiát nem mi írtuk, hanem az élet	222
A bizonyítékok az irattárból és egy dolgozószobából	238
A magánszorgalmú kutyák örökké a nyomvonalban	240
Akik a Fehér Ház lépcsőin omlottak össze. Az árulkodó lódenkabát	243
A cenzor dicsekvésre kényszerít. Egy megmagyarázhatatlan félelem	243
Roppant pikáns dolgokról lesz szó: lányokról, asszonyokról ...	245
Apró vagyonok cserélnek gazdát	247
A hős fantomból testet ölt a Nagyvilágban	250
Nem kellett volna elmenni a bálba	253

III. RÉSZ

HUNYI KI, KURTA LÁNG

– Shakespeare rendezésébe mások is beleszólnak	255
Az áldozat a vízbe zuhan	256
A rendőrség rádöbben, milyen váratlan dolog a halál	258
Amelyben az esetleges bűntény esetleges kulcsát rejtettük el	261
A kloroformteória	263
Egy asszony a sivatagban	267
Az elbeszélő szerkesztő úrrá válik, majd kicsöppen a paradicsomból	268
Aki a csepűragókat megneveltette, megsemmisítette a neológ ideológot	273
Melyben APO, a nagy varázsló kiűz a paradicsomból	275
Egy felhőtlen szerelem, életre-halálra	277

Nem az irodalom utánozza az életet, hanem az élet az irodalmat	278
A tanúk vallanak. A tárgyaláson a védő egyre kíméletlenebb	281
A nyomozás a modern tudományhoz fordul segítségért	286
Aki temetéseken röhög, még nem rossz ember	288
Ízelítő a nyomozati módszerekből	292
Az áldozatot holtában átprogramozzák	296
A hisztéria hasznos betegség	298
Nem szerették ezek se a bolondokat, se a becsületeseket	300
Egy gyermek nyomozni kezd	302
Egy nyomozó is eltűnik. Az Interpol is bekapcsolódik. Az elbeszélőt is kihallgatják	305
Egy perdöntő bizonyíték s a reá épülő feltételezések	310
Hírszerzők színeváltozása	314
Valószínű az ördöggel kötött szövetség?	321
Az erőszakszervezetek meggondoltak, megfontoltak	322
Mi lehetett az az információ, melynek hőszünk birtokába juthatott?	323
Hogyan lehet fontos információ birtokába jutni, s miért nem érdemes?	325
Merő feltételezések, bár még az is lehet, igazunk van	326
Hát mégis volt paktum? A kényszerpálya	327
Kivégzés előtt csupa unalom az élet	329
A nagy titok – létezik-e egyáltalán?	330
Ahol a valóság illúzió, ott minden változata az	332

UTÓHANG

– melyben csak a gyilkosok tudnának érdemlegesen mondani ...	335
--	-----

X 123008

UNGVÁRI TAMÁS

Scolar Kiadónál megjelent művei:

- A félelmes enciklopédiája
- Az emlékezes enciklopédiája
- Csalódások kora
- Labirintusok

További kötetei:

Ahasverus és Shylock • A regény és az idő • A szépség születése • A titkos háború • A torinói szemfedő • Avantgarde vagy realizmus? • A védelem tanúja • Az eltűnt személyiség nyomában • Az irodalomtörténet diszkrét baja • Beatles biblia • Brecht színházi forradalma • Bünbeesés után • Das Geständnis • Dery Tibor alkotásai és vallomásai tükrében • Fielding • Hemingway háborúja • Ikarusz fiái • Kaland és gondviselés • Lezaratlan nyomozás • Modern tragikum – tragikus modernség • Nemesak Babilonban • Poetika • Rekviem egy manekenert • Találkozások a világhírral • Thackeray • The „Jewish Question” in Europe: the case of Hungary • Világszínház

Jelentősebb regényfordításai:

- A bíró és a hóhér *Friedrich Dürrenmatt*
- A kezdet és a vég *Günter Grass*
- Szerelmek és halál órája *Friedrich Schlegel*
- Utazások nagynénemmel *Günter Grass*

*Irodalmi munkásságáról
Ungvári Tamást 2010-ben
Székelyföldi díjjal ismerték ki*

11731

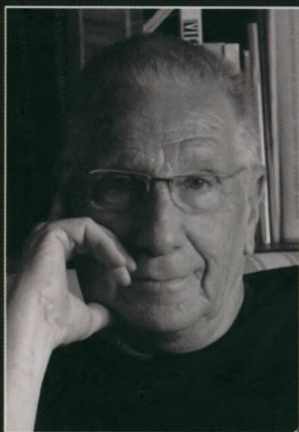
3.500. -

Walt, Co

XB 126531

A szerző színműfordításai:

A baleset (*Friedrich Dürrenmatt*) • A Bermuda háromszög botrány (*Rene Taylor – Joseph Bologna*) • A bolond (*Tom Topor*) • A bunbeeses után (*Arthur Miller*) • A fizikusok (*Friedrich Dürrenmatt*) • A kiralyno katonai (*Arnold Wesker*) • A lovakat lelövik, ugye? (*Horace McCoy*) • A miniszter félrelep (*Ray Cooney*) • A nagymama soha (*Neil Simon*) • A Nap-sugar fiuk (*Neil Simon*) • A nyugati világ bajnoka (*John Millington Synge*) • Akiert a harang giling galang (*Graham Greene*) • Amalka (*Tankred Dorst*) • Az éjszakai portas (*Eugene O'Neill*) • Az ügynök halála (*Arthur Miller*) • Biedermann és a gyújtogatok (*Max Frisch*) • Bolondulok érted (*Ken Ludwig*) • Candide (*Hugh Wheeler*) • Csokolj meg, Katam! (*Sam Spewack – Bella Spewack*) • Egy esep me (*Shelagh Delaney*) • En, Claudius (*John Mortimer*) • Es a holtak ujra enekelnek (*Max Frisch*) • Floridai öröklakas elado (*David Mamet*) • Galilei élete (*Bertolt Brecht*) • Gyilkos (*Anthony Shaffer*) • Gypsy (*Arthur Laurents*) • Happy End (*Bertolt Brecht*) • Irma, te edes (*Alexandre Breffort*) • Jatek az életrajzzal (*Max Frisch*) • Jo éjszaka, mama! (*Marsha Norman*) • Jutalomjatek (*Bernard Slade*) • Kapj el... a mi dalunk szol (*Neil Simon*) • Keresztül kasul (*Alan Ayckburn*) • Luxuslakosztaly (*Neil Simon*) • Maganyos duett (*Tom Kempinski*) • Mesterkurzus (*Terrence McNally*) • Mi lesz veled, emberke? (*Tankred Dorst*) • Miert nem marad reggelire? (*Gene Stone – Ray Cooney*) • My Fair Lady (*G. B. Shaw Pygmalionja alapján Alan Jay Lerner*) • New York, New York (*Murray Schisgal*) • Nyar es füst (*Tennessee Williams*) • Olelj at! (*Neil Simon*) • Örület vagy mas... mi törtent a Forumon (*Larry Gelbart – Burt Sherefore*) • Paratlan paros (*Ray Cooney*) • Piszkos kezek (*Jean-Paul Sartre*) • Regi idok (*Harold Pinter*) • Regimodi jatekok (*Lillian Hellman*) • Tetowalt rozsa (*Tennessee Williams*) • Va ratlan találkozások (*Bernard Slade*)

A *Nyomtalanul* – Ungvári Tamás könyve – emlékirat, személyes történelem, amelyet a szerző egy családi tragédia köré szőtt ellenállhatatlan mesélőkedvvel. A második világháború után két fiatalember nekivág a korabeli műveltség elsajátításának, az érvényesülésért küzdenek, előrelépnek az Akadémia grádcsein. Anyáik révén unokatestvérek, együtt élték át a háború

borzalmait. Aztán 1983 márciusában az egyiket a Balaton térdig érő vizében találják holtan. Rövidesen a fia is elpusztul, a felesége is meghal. E Shakespeare tollára méltó tragédia nyomába szegődik az emlékirat írója, kérdezi és kutatja, hogyan következett ebből az életből, mely tele volt kalanddal és tréfálgozással, színházi pletykákkal és intrikákkal, a pusztulás. Az elbeszélés bravúrja a feszült és érdekes előadásban rejlik, a színes szöttesben, a szálak bonyolításában. Feltárul a közelmúlt, melynek a szerző élő tanúja. A személyes emlékek korrajzzá bővülnek, kivált a Kádár-korszak irodalmi életét vizsgálítja meg éles fénnnyel az Állambiztonsági Levéltárból elsőként e kötetben közölt jelentések sora.

3500 Ft

9 789632 441665

www.scolar.hu

UNGVÁRI
TAMÁS

Nyomtalanul

SCOLAR